

ДИДЕ ВА ДАГЪЛАР

ПРОЛОГДИН ЧКАДАЛ

Гъажи Расим. Хкягъай эсерар. — Махачкала:
X—14 Дагкнигоиздат, 2000. 472 с.
Хаджи Расим. Избранное.

Расим Гъажидин 1967-йисуз чапдай акъатай сад лагъай ктаб-диз сифте гаф шаир Алирза Саидова кхъенай. Ана ихътин келимаяр авай: «Диде ва дагълар» писателдин сад лагъай члехи эсер я. Ам куьз бахшнава? Инсандин бахтуниз ва бахтсузвилиз, чи дидейрин ва бубайрин хушвилиз ва игитвилиз, четин, гагъ-гагъ инсафсуз къисметдин татугай къуьруькриз, амма гъик! хъайитлани, къванцин кланик кутуртлани, гуьлледив ягъайтлани, гъалиб жедай гъахълувилиз, са гафуналди, инсандин, Ватандин такабурвилиз бахшзава». И гафар Расим Гъажидин саки вири яратнишунриз талукъ язни лугъуз жеда. Писателдин хкягъай эсеррикай ибарат хъанвай ктабдини и кардин шагъндвалзава.

ББК 84.4. Лезг.
X—14

4702380201—13 М 123—2000

© Гаджиев Р., 2000 г.

ISBN 5—297—00991—X

* аз а вахтара къибле гъи над ятла чидачир ва чун адан къариба амалрал мягътел тир. Хуьруьн-вийризни адакай гъяз къведачир.

Юкьуз ам вацлун къерехда, къакъан къванерал ацукъдай ва шлехи шалдин къеняй къве вилни гъвечли нер гужа-гуж аквазвай гъвечли рушаз твуч ятла лугъуз, вили цава чархар язавай лекъериз килигдай. Амма нянрихъ гъвечли рушни къужахда къуна, ам сурарилай хъфиз аквадай.

Са нянихъ ам сурарилай хъфидайла, чунни, поезддиз девед карван лугъудай къучагъар адан гуьгъуьна гъатнай ва чна адаз сада хутар, сада къачлар, муькуьдани дигмиш. тахъанвай ичер ганай. Чаз чидай — ам Гъабиб халудин гада тир. Вични хуьруьз тахтана шумудни са йис тир... Ам вич члехи гада хъунал пашман тирни, тахъайтла, ада уьмуьрда члехи гунагъ авунвайни чидач, чаз хъвер авурла адан вилер мадлайни пашман хъанай. Абур уьмуьрда ялгъузвални, кашни, мекъни — садазни лугъун тавур дерт чуьнуьх хъанвай сефил вилер тир.

Хейлин вахтар алатнава, амма вац! ва я рагар акурла, зи вилерикай къванерал ацукънавай же-гъил гада карагзава. Заз ак! жезва, ада гъар пакамлай няналди гъвечли рушахъ галаз къванерал ацукъна хияларзава... вучиз ятла, гзаф хияларзава. Нянихъ мадни сурарал физ, ахпа клвализ хъфизва ва пакадин югъни гъа ик! давам хъижезва...

Дуьньядал гзаф дердер ва дердеризни гзаф себбар жеда. И клвалах гъик! хъайиди ятла, за адан вичин мецелай эхтилатда...

САД ЛАГЪАЙ ПАЙ

1

"и хуър Европани Азия сад-садавай чара ийизвай, мумкин я абур галкѳурзавай Шагъ-дагъдин клане, Уънуъгъ дереда ава.

КДаник кѳе цур, кѳилелни кѳе тав, виликни рат хътин айван квай чи кѳвал, фуре гваз рагъ экъечѳдай патаз килигзава. Чи кѳвалин кѳавалай Тават халадин, адан кѳавалай Муслимат халадин, адан кѳавалай Айшат халадин, адан кѳавалай Сафийат халадин, адан кѳавалай Марият халадин, адан кѳавалай Гуълуъшат халадин, адан кѳавалай... гъа икѳ хуъруън са мягъле хкаж жезва.

Чи хуърелай агъадай, а вахтара чаз дубъньяда виридалаини зурба ваид яз чидай Кдлар вацѳ авахъзава. Чун адай ламараллаз экъечѳдай.

Чи хизанда авайбур са дидени зун тир ва дах гъихътин кас ятѳа рикГелни аламачир. Ам са гъина ятѳани, лап яргъара душмандихъ галаз дяведа авай. Диде кѳвалахал хъайила, зун чи кѳавун чѳередал ацукъдай. Залай гъейри, чи кѳвалин дамах хъиз, гъаятдал кѳакъбан са клунтѳ фитерни жедай. Нянихъ диде кѳвалахдилай хтайла, айвандик квай дестекдихъ агалгиз, яргъариз, цав чилик ккланвай чкадиз килигдай. Са вуч ятѳани жагъурзавай хъиз, гзаф килигдай.

А берейра заз виридалаини хъел кѳведай гаф «дяве» тир. Сад лагъайди, ам вуч лагъай гаф ятѳа, зи кѳил акъатдачир. Къвед лагъайди, «дяве физва» лугъуз, диде йифизни кѳвалахал жедай. Ада икъван кѳвалахун заз хуш тушир. Пуд лагъайди, «дяведиз я» лугъуз техил, ниси, картуфар арабайра эцигиз, гъиниз ятѳа ракъур-

дай. «И кицѳин хва тух жедачни?»—хиялдай за. Гъатта са хуърѳугъз дидеди хуърѳугъганра авай сар акъудна, абурукай кѳад жуът элжекар храна, дяведиз ракъурнай. «Цѳуд гъил квай кас я жал?»—хиялдай за. Эхир хъи, сад заз и гафуникай хуш тушир, садни «Аялар суънет!» гъарайдай хуърѳе турба жедай итимдихъай. Адан ван хъунни, зун тѳанурда чуънуъх жедай. Садра за гъамиша хъиз, кѳакъбан кѳавун чѳередал ацукъна, кѳвалахдилай хкъезвай диде гуързлемишзавай ва бадедини чпин чѳередилай заз гъарайзавай:

— И зи патав атайтѳа жедачни, я суп-па-а-а?! Агъан! И зи къецѳи кѳвачин кар за вуч ийин ■— ви кар вуч ийин, агъ-ан!

Баде аквазмазни зи зегъле фидай. Адан чапла вили гъамиша кѳеж гудай ва зазни адахъай яргъал аламаз тинидин ни кѳведай. Лап гъвечѳи чѳавуз, диде кѳвалахал хъайила, ада зун яргъи епинивди тарцел кутѳундай лугъуда. Яраб адаз зун вуч хъиз жедайтѳа? Тахъайтѳа уъмуър вич гъа ихътин зарафатривни ягъанатрив башламиш жезватѳа?..

Са шумуд кѳуърѳуъ паб вини мягъледиз экъечѳизавай ва ихтилатзавай хъи, Нусрет дяведай хтанва, амма паб лугъудай киДин руш кѳвал-югъ гадарна, вичин стхадин патав, Дербентдиз хъфепва...

Нусрет халудин кѳвал заз хъеандиз чидай. Вучиз лагъайтѳа, тавундай садрани гум акъатдачир. Адалаини гъейри, йифериз абурун кѳуракай гишин киДери кѳув ядай...

Ихтилатдал хкъвен ман. Гъа и нянихъ диде, гъич кѳвализ экъечѳи тавунмаз,гъа Нусрет халудивай дах акунатѳа хабар кѳаз фенай ва хтайла са шумудра тикрарнай:

— Дах сагъ ялда, зи гъвечѳи хва! Дяве куътягъ хъайила хкъедалда...

И нянихъ ада манияр лагъанай. Даклардихъ ацукъна, ам варз аватнавай дагъларизни килигнай.

Дидеди къапариз ханѳа акъуддайла, гъамиша пуд къапуниз акъуддай. КДвале авайбур чун къвед яз, тѳурарни пуд гъидай. За икѳ вучиз ийизвайди ятѳа жузурла, ада дахни чахъ галай гъисаб хуър лугъудай. Чна дахдин пайни недай. И сеферда дидеди сандухдай акъудна, читдин чантадавай пуд пипѳен кагъазар гъана. Абур дахди рахкурнавай аманатар тир. Дидеди кѳулан экуънал кѳелна:

«Зи кланибур, зи масан Муъминат, кѳегъал хва Суъ-

лейман! Квсз кьведазни зи патай са амбар саламар. За анжах квекай хияларда...Заз куьн кьведни ахварай аквада... Амма гзаф сугьулдиз, дерт-гьам аваз. Чун чуьлда ксудай вахтар хьайила, зун гьетериз килигда, абур виринра сад я. Заз жув квехь галаз саналлай хьиз жеда, абур квезни аквазва эхир! Зи кланибур, азизбур. Сагьвал хьуй, дяве куьтягь жеда...»

Дидеди гьар цлар кьведра клелзавай. Кье йифиз абур вучиз заз клел хьийизвайтла зун гьавурда акъзвачир. Кьвед лагьай чар клелдайла, цламар Кана куь*тягь хьанвай. Я заз, я дидедиз ксуз кГанзавачир. Дахди чакай хьиз, чнани адакай фикирзавай. Чун игис хьанваз руьхь жезвай кьулан цлуз килигзавай. Дидеди кагьаз цлалцламарна зав вугана.

— Гьил алтада, чан хва, ам дахдин гьилий акъатнавайди я. Адахь дахдин ни гала, гьил алтада! Кьачу...

А вахтара чи дахди яргьал Крымдин ва я Курскдин чуьллера иви авадарзавайди заз чидачир. Заз чидачир хьи, адан мурад, эрзиман азгьун дяве куьтягьна, уьзугьвиливди клвализ хтуи я! Заз чидачир хьи, жив авай сенгерра, кузвай накьварин арайра, туп-тфенгрин ялавра, гумара, гьиле автомат аваз звердайла, ада чакай хиялзава. Заз чидачир хьи, адан и клвалахар чун патал, Ватан патал я! Мумкин я, ахвариз фейи са геренда, япара бомбайрин, пулеметрин ванер аваз, адаз кьулан ишигьдал вичин чарар кГелзавай чун аквазвай ва ам гьар ихьтин ахварилай кьулухь цДийи кьуват клватлна, шинелдин ценерал ялав алаз, душмандал физва ва гьарайзава: «Ватан патал! Чи балаяр патал! Дидеяр патал». Заз ибур чидачир. Заз чидайди кьакьан кьавалай гьараюн тир: «Гьим кьакьанда ава, дагьлар!» Заз чидайди гьиле фуни ниси кьуна, фарфалагрехь галтугун тир. Заз авайди диде тир. Югьди клвалахдал жедай ва гьамиша пашман диде! Заз акл чидай хьи, са декьикьа ам завай кьакьатайтла, зи рикл хьиткьинда. Заз гьамиша адан нефесжува акьуна кландай. Адаз авай умуд зун тир. Теселли, сабур — дах гуьзлемишун! Яргьал чуьлдиз, вацран экуьнал куьлгеяр вегьенвай тарарни чун хьиз сефилдиз, пашмандиз аквазвай. Варзни, чуьлни гьариб тир. Мукьвал са клвалей гагь шехьдай аялдин, гагьни суза хьиз, лайладин ван кьезвай. Анжах лап яргьай тади квачиз кьушра гьарайзавай: Исакь... мусакь... Исакь... мусакь... «Дяве вуч ятла? Ада итимар вучиз ре-

кьизватла? — хиялдай за. — Ада чи дахни рекьйда жал? Яраб ам диде хьиз хьсанди ятла?»

Бирдан дидеди зун хурудив игисна: «Бала дидедин, зи нефес.зи умуд»...

...Пакамахь зун ахварай аватайла, ксанвай чкадални зун кьужахламишнавай. Налугьуди зун йифиз кьарагьна са гьиниз ятлани катзавай!

Чина гатун пакама гзаф гуьзел жеда. Билбилри, чубарукри, нуьк!вери манияр лугьузвай. «Цив-в-в! Чо-'чо-чо! Тю-лит, тю-лит, Тю-лит! Клю-клю-клю-клю! Цив-в-в-в! Цив-в-в!»

Зун айвандин кьавуз килигна. Чередик авунвай мукай чубарукдини адан балайри гагь кьилер, гагьни тумар чахь элкьуьриз гьарайзавай. Заз акл тир хьи, гуя абуру ягьанатдивди лугьузвай: «Кьарагьдай вахт я, квез чунни аквазвачни, темпелар! Килиг акван, кьарагьа!» Зун абурал пехил хьана. «Чи дидеди клвалахзава, ам йифизни геж ксузва. Квез чидач... Квез са кьайгьуни авач...» Чубарукдин балайри клуфар чпин дидедин клуфувай гуьцлдайла, зун дидедиз килигна. Адан яргьи клламрин кьерехдал кьуранвай накьвар чир жезмай. Зун ахварал фейилани шехьнавай хьтин тир. Зун мад чубарукдин шарагрив вил яна ва садлагьана дидедихь агаж хьана, за чин чинал алтадна. Диде ахварай аватна ва ада гьарайна:

— Кьарагьа, кьарагьа, чан хва! Клвалахал фидай вахт я! !

Зун кьарагьайла, диде гьамиша хьиз, айвандин дес-текдихь агалтна, пеляй агьуз эвичизавай рекьиз килигзавай. Адаз са хиял авай: «Эхирни гьуьл хкведа ва а рекьий хуьруьз эвичлдайла, сифтени-сифте ам заз аквада».

Гья и йикьара дяведай хтанвай Нусрет халу клвенк!ве аваз чи дарваздихь кьуд-вад кас атана. Яз им тажуб кар тир. Хуьре авайбур гья и кьуд вад кас яз, вирини санал чиниз мугьман кьезвай. Абур гьеле гьаят-диз гьахь тавунмаз, мугьманар патал хуьзвай цлийи клвалин рак ахьайна, дидеди шаддаказ айвандикай теклифнай:

— Шадлухриз атуй куьн! Ша кван! Ша т!ун! Амма

абур к!валіз экъеч!начир. Дидедив хъипи са кагъаз вугана, абуру заланз-заланз пуд гаф лагъанай:

— Гъабиб телеф хъана...

Къунши папарини чи бадеди шел-хвалдив, гъарай-вургъайдив чиниз чукурнай. Бадеди диде гатазвай. Дердиной гатазвай.

— Гъабиб къена-а-а! Къена-а-а-а! Гуж хъайиди! Сед хъайиди!

Диде ахъайна ада зун къужахламишна:

— Бедбахт хъайиди! Буба къена етим хъайиди! Са-йил хъайиди!

Зун адавай къахчунадиде айвандин дестекдйв агатнай.

Дидеди зал гъил алтадзавай ва адан зурзавай чене* дикай хкатиз, зи кьилел накъварин ст!алар аватзавай. Бирдан ам къат хъана, зун къужахламишна секиндиз рахана:

— ЧГалахъ жемир, чан хва. Зи гъвечГи хва, ви буба туш... Къенвайди ви буба туш... — ам чене зурзав-зурзав тик хкаж хъхъанай ва к!вализ хъфена, кьилелай к!ав-челди чулава парталар алаз, секин камаривди айвандик экъеч!най.

Исятда хъиз зи рик!ел алама: дидеди чулава читан шуткьу хутГунна, чулава, яргъи кифер хурудилай авадарна. Ам сес акъуд тавуна, чи къунши Тават халадин патав фенай ва ч!ехи мук!рат!дивди вичин кьве кифни кланелай ат!уз вугана...

Зун чи айвандин чилел, руг авай канабдин рухунал алай яц!у ва яргъи киферизни абурун винеллай хъипи, гъвечГи кагъаздпз кич!ез-кич!ез килигнай.

— Къенвайди туш, чан хва, — лагъана дидеди мадни. — Ви буба къенвайди туш. — Ахпа ам ялав хъиз яру хъана, къибледихъай хкаж жезвай вацраз килигиз, мадии айвандин дестекдихъ агалтнай. Заз чидай: ам вич вердиш хъанвайвал, дагъдай хуьруьз эвичГзавай ре-къиз килигнай. Геждиз ам зи патав кавалдал ацукъна ва вичин перемдин хурудаллай гъайкалдавай дахдин шикилдиз килигна. «Яраб и рамкадай вуч аквазват!а? — хиялдай за. — Заз аквадайди гъамиша гъвеч!и спелар квай итим я».

Гъинай ят!а лайладин сес къвезвай. Заз ам манидилай гзаф, дишегълидин суза хъиз тир. Ам ат!уз-ат!уз акъатзавай. Дидеди рахан тийиз заз тавазвилерзавай.

Зй нефес дар хъанвай, заз рик! чуькъвезвай хъиз тир. Зи япара «Исакъ... мусакъ... исакъ... мусакъ...» ван авай. Тек-туьк вирай хъиперини манияр лугъузвай. Заз чун айвандик ваъ, яргъал ва баябан чуьлда авай хъиз тир. Дидеди зун вичин хурудив игиснавай ва зи беинидиз гъариб лайла гъахъзавай.

Лайлай, бала лайлай,
Гъвеч!и бала лайлай,
Ч!ехи паяр авай, Ширин
т!вар алай, Азиз бала
лайла-а-ай...

Дидедин кьве вил, я вун,
Бубадин гуьгъуьл я вун,
Экуьнин билбил я вун,
Лайлай, бала лайлай, Ширин
бала лайла-а-ай...

Заз ак! тир хъи, дуьньядал дидеდიлайни залай гъейри са касни аламач. Чи айвандал, гъаятдал, дагъларал нек иличай хъиз вацран экв алай. И йиф, жуван аял вахт хъиз, садрани зи рик!елай алатдач. Зун дидедин хуруда гъуьч! хъана, тек-туьк аквазвай зайиф гъетериз, яваш-яваш хкаж жезвай вацраз килигзавай. Заз диде рахана кланзавай. Амма ам залай гъил алтадиз киснавай. Вуч хиялзават!а, зи кьил акъатзавачир. Йифен са арада чпин къавалай Тават халади, гъа дидедин кифер ат!айда хабар къуна:

— Гада ксанвани?

— Ваъ, ■ — лагъана дидеди.

— Зун жуванбурни гваз куьниз къвезва, — лагъана Тават хала зи дуст Мут!ни руфун ч!ехи Нурни галаз чиниз атана.

* * *

Диде садахъ галазни рахазмачир. Эгер хабар къур гаф хъайит!а, ада куьруьз жаваб гудай. Клант!а к!вала-

хал, клант!а регъуз, клант!а яд гъиз — гъиниз хъйитлани диде ч!улав парталар алаз фидай. «Девирар я, — лугъудай гзафбуру, — са вун туш хъи. Бес я яс Къурди». Дидеди жаваб гудачир.

Гагъ-гагъ к!вале чун къвед авайла, пашмандиз зун вичиз килигзавайди акваз, ада секиндив хабар къадай:

— Вун дидедиз килигзавани, я гъвеч!и хва?

Вучиз ят!а чидач, гзаф вахтара ада зун вичихъ галаз к!валахал тухудай. Белки гъамиша зун вичин патав хъана кландайт!а? Садра гвена авайла, дидеди заз никлин юкъвалай лъарайна:

— Яд гъваша, чан хва-а!

Зун са гъилив кутар къуна, такабурдив абурув агатна. Дидедбурухъ галаз к!валахзавай са руша мани башламишна. Ада хъвердайла, заз ам ракъин цуък хъиз аквадай. Зун зверна тарцик хтана. Тахъйт!а, ракъин цуък хътин руша зи къил вичин хурал илисна, заз регъуйийдай. Зун лап къакъанрай чархар ягъизвай лекъериз килигиз, чин цавална къаткана.

— Къе Мут! вучиз гъанвач, а, Тават хала? — жузуна за дидедбур тарцик хтайла. Тават халади са вил агажна.

— Мут! вуча, яда? Адан т!вар Мут!аллиф я! <

— Вирида гъак! лугъуда ман!

— Тек я лугъуз гъариб хъанвани?

Заз и Тават халади хъелни гъидай — хъверни. Ада гагъ заз регъуз жедай гафар лугъудай, гагъни зал хъуруьнардай. Зи дуст Мут!ни руфун ч!ехи Нур ада садрани к!валахал гъидачир. Гъамиша к!вале тадай.

— Хк!амир зи гъуьлуьк, — лагъана ракъин цуък хътин руша, — атана сусаз са темен це кван!

■— Запабар! Тара'кай запабар куърснава! — гъарайна Тават халади тажубвилелди. Ада чара-чара гъаларикай куърснавай пуд пип!ен къве запаб къалурна. Абур акъван къакъанда авачир. «Яраб заз вучиз акуначт!а?» — хиялна за. Садани запабрик хк!аз жуьрэтзавачир. Тават халади хъел кваз гъарайна:

— Аби-Гъасанан кар я! Аби-Гъасанан! Муъминатаз авунвайбур я! — Ам п!узар агажна чидидедиз килигна. Диде гъасятда лацу хъана. Тават халади гъутар чуйкъевез ахъайзавай.

— Дишегълидиз вич клан тахъайла, итимри гъа ик!ийиз вугузва. А гъалар сад-садахъ галукънават!а, вун гъа АбиГъасана къачуда. И тар шагъид хъуй!

Заз дидедин секин вилерай накъвар къевез кич!езвай. Дишегълийри ам юкъва тунвай. Адан хур къарагъиз ацукъзавай. Садлагъана ада запабар галудна ва туп!аралди пуьрчуькъарна. Амма сиве яд авай хъиз са келимани раханач. Гъилер зурзазвай, вич вичивай квахънавай хъиз тир.

Тават халади гъина ят!ани гзаф яргъара къенвай чи дахдив эверзавай.

— Гъинва вун, я Гъабиб? Вун гъинва?!

За тадив дидедин гъил къуна ва зун п!узарра ял аваз Тават халадиз килигна.

■— Ваз дерт вучиз жезва, диде? Лугъурай ман! Лугъурай т!ун! — Дидеди зун са гъиливди вичив агудна.

— Рахурай чан хва, кландай къван рахурай! Запабарни авурай!

Зунни диде дишегълийрилай вил аладарна, гъил-гъиле аваз булахдал рекъе гъатна. Ник!и вичин мани лугъузвай. Дидеди жигъирдин къерехда вахтсуз экъеч!навай бубуяр атлана, клунч! авуна ва булахдив агакъайла, чи винелай гъарайна: «Къагъ-гъ! Къагъ-гъ! Къагъ-гъ!»

Бубуяр садлагъана гъилей аватна, дидеди пехъре лув гайи къакъан кук!ушдихъ чукурна. Зун къах хъанваз адан гуьгъуьниз килигна. Кук!ушдал гар алай ва дидедин шуткъуди лип!липарзавай. Заз диде гъа ик!, няналди рекъиз килигиз, кук!ушдал акъваздай хъиз тир. Зун чк!ай бубуйриз килина, ахпа зверна за адав агакъарна.

— Вахъ вуч хъанва, диде? Вахъ вуч хъанва? — жузуна за.

Ада яргъа авай вилер захъ элкъуьрна. Заз ак! хъана хъи, зун адан рик!елай алатна ва гила садлагъана хтана. Ада, п!узарар къудгаз, пехъре вуч ят!ани хабар гузва лагъана. Зи мег ц!алц!амариз, ам мадни яргъариз килигна. За «ваз гъинай чида?» лагъайла, ада «пехъре нагъахъ гъарайдач» жаваб гана. Адан сесни кваз дегиш хъанвай. Анжах шагъварди адан яргъи шуткъудин ва ч!улав булушкадин пип!ер юзурзавай. Зун гагъ дидедиз, гагъни ам вич хъиз лап яргъариз, цавни чил ккланвай вили чкадиз килигна. Вучиз ят!а, зазни дах исятда гъа чун килигзавай чкада къейиди хъиз тир. Дагъдин клуфаллай гъвеч!и цифер ракъинин чина гъатайла, чи патавай еке-еке ч!улав куьлгеяр физвай.

— Муъмина-а-ат! Я Муъмина-а-ат! — дишегълийри

эверначиртла, дидедиз куклушдилай эвичГиз кландай хьиз тушир.

— Фу нез эверзава, хьфин, чан хва! — лагъана диде-ди. — Хьша, хьфин... — Чи мягъледин арабачи, гъа за-пабар ийиз тунвай Аби-Гъасанни Нусрет халу ятар хъваз папарин патав атанвай. Шалвардин жибиндай гъвечли кьве аялдиз перемар хкатлиз жедай хьтин зурба яйлух акъудна, Аби-Гъасана вичин гардандаллай гьекьер михьна. Папар вири адаз, амни теспача хъайиди хьиз, вичин зурба яйлухдиз килигна.

— Яд хъайитГани цле, залумай! — лагъана ада. — Зи йатлай кузва хьи! — ШуькГуь нер агажна ам диде диз килигна.

Тават халади кутар вугана ва зарафатна:

— Нимил хьухъ, клвализ хьфейла мес кьежирда на!

Зун хци вилерай АбиГъасаназ килигна. Далах ала лугъуз ам аскервилиз тухванач лугъудай.

— Халуд патав ша кван! — гъарайна ада заз.

Вирида кисна хиялзавай: «Акван вуч лугъудатла??» Диде заз килигна,

— Вач, вачтун, чан хва!

Зун игътиятдив Аби-Гъасанав агатна.

— Гьил це кван! Аи байкалла! Дийибаш гада я! Тlвай вуч я? — Адаз зун хьуьчlерикай кьуна, хкажиз клан хъана.

— Хкажмир! Хкажмир! — гъарайна за, — ви далах хьиткьинда!

Гьилер буш хъана, ам хьел аваз заз килигна.

— Ваз ни лагъана?

— Аяри лугъузвай ман!

Зун дидедин патав хтана. Ада зи перем шалвардик кутун хьийидай амалар ийиз, зи далудиз кап яна ва кьилелай гьил аладарна.

Дах кьена лагъай хабардилай кьулухъ кье сад лагъай сефер ада хъвернавай. Нусрет халуди вичин гьяркьуь члулуник жедай флягада яд цазвай ва зун, аламат акур хьиз, флягадин кьвалаллай А. Н. гьарфариз килигна.

— Молодец, — лагъана ада заз. — Вакай зхирни духтур жеда. Дидед чlалаз килигзавани?

— Килигзава-а-а — лагъана за.

— Бес идаз мехьер мус ийида, Муьминат?

— Гъа и зулуз, — жаваб гана дидеди. — Свае жугурна кланда.

Тават халади лагъана хьи, жагьурин герек туш, — адаз чпихъ галаз клвалахзавай гъа ракъин цуьк хьтин руш кланзава. Ва за вичиз са гьикl ятлани экъуьгъайла, ада хъверна:

— Вуха-ха-ха! Вуха-ха-ха!

Нусрет халуди лагъана хьи, вичи акl экъуьгъдайбурун япар атлуда. Ада nlanlрус аиДурдайла, зун адан чlехи тlуб кумачир эрчли гьилиз килигна.

— Гада чlехи ая, кье-пака дявени куьтягъ жеда, — лагъана ам арабадал рекье гьатна.

Аби-Гъасан кисна ацукьнавай ва диде мукални кьачуна гвениз хьфидайла, ада явашдиз кушкушна.

— Муьминат, вун лиф яз кландай — зун кайд яз...

Диде кхурди хьиз тик хкаж хъана Заз ам гьич икl акурди тушир...

— Ваз вуч аватла чидани? — гъарайна ада. — Фена жува кака хайи чкадал кьакьра ягъа! Замана куь гьиле гьатнавай хьиз яьанвани!?

Заз са чlавузни дидеди чара касдиз пис гафар лугъуз ақуначир. Амма исятда ам Аби-Гъасан мукалдив ягъиз гъазур тир ва зани гьилер чуькьвезвай. Дишегълияр вири никлиз хьфена ва тарцик кумукьаибур зунни Аби-Гъасан тир.

— И зи баймак вутl хъана?! — жузуна ада.

— Ахку жува гьинал тунатла, — жаваб гана Тават халади, ахпа явашдиз алава хьувуна, — идан сикlрен бармак ашдин клане тваз герек я жал?!

— Вичин хамуникай авунвайди сикlре хутахна, — лагъана ракъин цуьк хьтин руша.

Чи дидедини явашдиз лагъана хьи, Аби-Гъасаназ са мус ятлани ратlраллай марк акурди туш, ахьтин буьркьуьди чирагъ гваз кьекъвейтlани, таран кланевай бармак жагъидач!

Аби-Гъасан уьрдег хьиз, инихъ-анихъ ян гуз, арабадал хьфидайла адан гуьгъуьнай Тават халади гъарай хьувуна:

— Намуссуз, итим туш, цвекрен клвачиз леэн ядайди я!

Дидеди няни жедалди клвалахна. Хьел мукалдилай кьахчузвай...

Аклизвай ракъини дагъдин кьулухъай цавун чиниз яру нурар ягъайла, дидедбуру клвалах куьтягна. Чубарукри ван ацалтна, лап аскланрай лув гузвай. Гъашаратри нянин макъамар язвай.

* ..

Хуьруьз фенвай рехъ къуьнел чанта, дергес, мукал ва я аял алай дишегълийрив ацланвай.

Хуьре шехьунардай ванер авай. Чи мягледавай къуьзуь къарияр, яргъи вахчагрин ценер гъиле къуна, шехьунарзавай кIвализ рекъе гъатзавай. Заз ибур вучтин шехьунар ятIа чидай. «Къена» лагъай кагъазар хтайла, гъамиша икI жедай.

Сери и гар къарагънавай. Къемкъерри, туртурри, нукIвери югъ мичIи жезвайди чиз, къал къачунвай. Пехъерин лужар мукар авай тарарихъ хъфизвай. Анжах чил секин тир...

Нянихъ дидеди афарар чранай ва гъич тIуьнни тавунмаз завай жузунай:

— Вун захъ галаз къведани, гъвечIи хва?

— Гъиниз? — жузуна за.

— Ша, аквада ваз.

Ада зун сурарал тухванай. Къве афарни къунвай. Сурарин мукъув гвай рекъай, къве-къвед, пуд-пуд кас хуьр галай патахъ кvezвай.

Дидеди, гъвечIизамаз къейи, залай чIехи стхадин сурал са афар, масадан сурални муькуь афар туна. Ахпа ам, вердиш хъанвайвал, яргъаз гимишдин ранг алай цифер авай цавуз килигна ва рекъел эхкъечIайла, ада сурарилай алатна физвай инсанриз эверна:

— Иниз ша-а! Садакъа къачуз ша!

Абур урусар — къве итим, къве дишегъли, садни Нусрет халу хъанай.

Нусрет халуди урусриз вуч ятIа лугъузвай ва абурни чIулав парталар алай дидедизни заз пашмандиз килигзавай. КIвализ хтана ва айвандик ацукъна афарар недайла, дидеди завай хабар къуна:

— Вун чIехи хъайила вуч жеда, гъвечIи хва? Вун дах хъиз муаллим жедани?

— Жеда, — лагъана за.

— Вуна гзаф-гзаф пулар къачуда, къуьзуь хъайила, дидедини ял яда, яни, чан хва? Дяве куьтягъ жеда... Белки дахни...

Ада къатI лагъаначир.

— Ви рикIел дах аламани? — жузуна ада.

За «ваъ» лагъана.

— Ам дяве башламиш жедалди аскервилиз фенай. А чIавуз дяве авачир. Дяве ахпа хъанай... гзаф йисар алатна...

Фу тIуьна, ам тав кIвализ фенай ва зазни эвернай.

— ГъвечIи хва-а, ша куьмека-а!

Чна чIехи сандух чун авай кIвализ гъанай ва къулан патав ацукъна дидеди ам ахъайнай. Шейэрин винел дидедин чIулав, яргъи киферни дах къена лагъай кагъаз алай. Абур ада секиндив, игътиятдив къачуна вичин метIел эцигна. Ахпа са хейлин пуд пипГен кагъазар зав вугана. Гуьгъуьнай дахдин костюмар, абурун кIаникайни ипекдин шални булушка акъудна къерехдихъ эцигна. Виридалайнн эхирдай, гимишдин къакъара авай чIехи гапур акъудна зав вугана.

— Жув сагъ амаз ибур за хуьда, чан хва, — лагъана ада. Ахпа гъамишалугъ жува хуьх. Абур бубадилай ядипарар я...

Зун шадказ гапурдив, дидени дахдин шикилдив килигна ахпа шейэр сад садан гуьгъуьналлаз гъа акъудайвал игътиятдивди сандухда хутуна.

Лап геж, ахвариз фидайла, гъич хабарни авачиз чиниз бадени дидедин гъвечIи стха атана.

— Мадни гъа ихтилатар яни? — Жузуна дидеди ва бадедин кIаник палан вепъена.

— Тахъана вун хвар хъиз ахъайна тадани? КIватIа жуван шеле-меле!

Дидеди тини ишиниз башламишна ва бадедини гъарайна:

— Ваз ван жезвачни? Зун нив я? На масадан чIерейар хуьда лагъана къин къунвани?! На вуж гуьзлемишзава? — ада вилел гъуд алтадна, — вун гъуьл ;къенвай хендеда...

Дидеди адан гаф къене амаз гъарайна:

— Лугъумир акI, зи гъуьл къенватIа, садазни чидач! Лугъумир акI! Зун а кагъазрихъ инанмиш Туjii. КДан-1

Бадедиз ам гъил къуна хкажиз кIан хъана.

— Къарагъ! Къарагъ! Бес я кфилар ягъайди! Тини ишиндай багънаяр ийимир! За сив ахъай тавунмаз къарагъ!

Зун тадив бадедиз килигна. «Яраб идан сив ни къунватIа?

— Санизни къарапъдач, — лагъана дидеди. — Зи

квал им я. Зун зи квалаяй санизни фидач! Гъич санизни!

Бадеди мадни вилел гъуд алтадиз гъарайна:

— Гуж хъай тахта кимиди! Вун уъзукъара хъуй! Гъа ина, масадан члередик ви чан акъатда. Ваз АбиГъасаналай хъсанди жагъидай хъиз яни? Тахъайтла гилани хабар авачир гъуъл хкведай хъиз авани?!

Заз дидедин плузарар гъикл зурзаватла аквазвай. Бадеди адахъ гъуд геляна.

— Къарагъ, я гуж хъайиди, къарагъ!

— Къарагъдач! Жув вач Аби-Гъасаназ! — гъарай гана дидеди. — Зун инлай санизни юзадач. Гъа ина рекъида! Экъечл инай! ЭкъечИ Заз куьн садни кландач! Заз жуван хва виридай я! За гъам члехи ийида! Къвемир зи квалез мад! — дидедин къуьнер къарагъиз ахцукъзавай. Ам шехъзавай. Баде къуьзубурун гъиле жедай аса хъиз дидедин къилихъ акъвазнавай.

— Вун пашман жада, кицлин руш! — гъарайна бадеди, — ахпа за вун гъаятрани тадач! Шах илигиз галтугда! Чир хъухъ!

— Зун рекъинни гъа и квалеле ийида, — лагъана дидеди, — и квалаяй зи мейит акъатда...

— Гъа и квалей ви къилел уьцлуй, хутах за вун гъикл хъайитлани ийида! Вад югъ муьгълет хъуй!

Дидедин стха факъирвилелди заз килигзавай.

— Хъша, Азим! — гъарайна бадеди. — Са вад юкъузни гъа къенвайди гуьзлемишрай.

Дидедин стха, за лугъудайвал, Азим халу, са гафни раханач. Адаз дидени зунни гъаф кландайтлани, бадеди хъай кичлезвай.

— Жув рекъидалди гуьзлемишда, — лагъана дидеди бадедин гуьгъуьнай.

Диде геждалди ксаначир, ада дахдин куьгъне перемдикай заз цлийи перем цванай. Пакамахъ зун дидедайлани вилик къарагъиа, айвандик экъечлна.

— Сулейман, Мусадиди сев къейи чкадиз къведани, а?

Зун сев атай патахъ элкъвена. Вилериз гъуд гузвай Мутл, пакаман рагъ гуз, чпин члередин клуфал ацукънавай.

За къегъалди хъиз сив ахъайна, садра члагунарна ва

Г

Мутлаз жаваб гун патал нефес къенез клватл хъувурла, абурун гъаятдай Тават халадин сев акъатна.

— Ахварай сев акунва ман! Хъуьтлуьз вун Мусадиди сев къейи чкадал ксудани? Къе рукваз вач, Кларасар гъваш! Э-эй! — гъарайна ада заз. — Къе къведни рукваз вач! Ван хъанани?

— Мутл къведач эхир! — жаваб гана за къил патал къуна.

— Мадни Мутл! Мадни Мутл! Ваз гъикъван лугъуда адаз Мутл лугъумир! Адаи твар Муталлиф я! Де хъсан я, гъатда вун зи гъиле!

Ада зарафатарзавайди заз чизвай.

— Фида, валлагъ Тават хала, фида! — гъарайна за жуван къам чухъаз, — къе чна хъран сахар гъида!

Са гъиле чанта, муькуь гъилени кутар аваз, чи диде айвандик экъечлна ва Тават халани ам клвалахал фена.

Къакъан тарарини квалери лап яргъариз хъенар вегъенвай. Гъамиша аквазвай къацу дагълариз, деретепейриз килигайла, зун гъаф шад хъана.

— Ламрал паланар эцига, Мутл! — гъарайна за члередал сует хъанвай Муталлифаз. — Мусадиди сев къейи чкадиз ахпа фида чун!

Мутл абурун ахъа ра-кларай зи нер нисидин ниэдив ацлана. Абурун бубайрихъ са рамаг балкланар, виш кицл ва агъзурдалай пара хипер хъанай лугъуда. «Гъа куьгъне нисийрин ни я», — хиялна за.

Чун ламарал акъахна ва гъасятда гуьжетар башламиш хъана. Мутл чин къулухъ элкъуьрна, лап тумунин винел ацукънавай. Шапкадин равунни нер гатаз, ада уфтер язавай. Къве падни къакъан там тир дере чи уррадинни кхуннавай керекуьлрин сесерай ацланвай. Сахар чна са геренда клватлна ва ламарал эцигна. Малди «Квач эцигнавай лекъвьяй яд хъвадайла, Мутл зи къамал клвач эцигна. Зи нер палчухда аклана. Нерал палчухни аламаз къарагъна за адан юкъвалай къуна цавуз акъудайла, адай гъарай акъатна:

— За пакаман фу тлуьнвач! Валлагъ тлуьнвач!!

Чун баришугъ хъхъана, Мутл сахарин винелай вичин ламрал акъахна ва зунни акъахуниз мажбурна.

— Мадни къве кас акъахайтла, уьни тавуна ялда!

Зун, мадни къве кас аватла инихъ-анихъ килигна ва, жагъун тавурла, рази хъана.

— Ви лам дуьньяда сад лагъайди я, чан хва, — лагъана, зун намусдик хклуьнвай жуван ламраз килигна.

Шахар авудна за лам гуьнедиз ахъайна ва цуру некледик фу куьткуьнна жуван руфун динжарна. КДвалах-дилаи хтайла вучиз ятлани дидени шаддиз аквадай. Афаррин хъчар атлуз салаз фена, ада гъанай Тават халадал ван эяна.

— Са кьве йисалай за жуван хъиз мехъерда, Тават! Свае квале туна вич келиз фирай!

Зи чин яру хъана.

— Мехъер ваъ ваз! — гъарайна за айвандикай.

Тават хала чпин гъятдай заз килигна:

— Ваз регъуь жезва? Вак тихтихар акатзавач? Вун хъуьрезвач?

— Бес Мутлаз мехъердачни? — жузуна за.

— Мутлаз? Мутлаз ваъ! — лагъана Тават халади. — Эвел за и мес кьезирдай Нуратлаз мехъерда!

Анихъ акъвазнавай Мутла вичин какур сарар экъисна.

— Къуьзуь кыляй къуьлерда чна! — алава хъувуна дидеди.

КъеиДил квалечерив члередал акъвазнавай Нур шуьклуь гардан патал къуна ва малайккриз хъиз хъуьрена.

Югъ мичли хъайила, диде хуьруьн пеляй агъуз эвичлазавай рекъиз килигна, гъамиша хъиз гзаф килигна. Адаз акл тир хъи, кьиникъ мумкин кар туш. Дах эхирни хкведа.

Заз жуван масан диде, къудратлу Шагъ-дагъ, даим лекъери чархар ядай хайи цав, зи Уьнуьгъ дере, къелеяр хътин рагар, вири-зи квалач хклур гъар са къван и гатуз гзаф кландай. Чидач вучиз тиртла. Жегъилвили клурукл ахъайзавайтла?

И вахтара зун чи къушунрин командир, Мутлани немсерин армиядин генерал жедай. Къизгъин женгерилай гуьбуьниз, Мутлан аскерар нерай иви кьез ва гъилер хкажиз, са-сад есирда гъатдай. Зи капитанрин вилик къуранвай къачларикай раснавай тфенгрин клунтлар жедай. А вахтара зунни Мутл разведчикар я лугъуз вацлун къерехра къекъедай. Са яб хкажна, за садлагъана гъарайдай: «Неме!» къецил дабан къама акъаз, чна кьведани немсинин гуьгъуьна звердай ва есирда къуна, чна адаи япар класдай. Яз и язух немс Аби-Гъасанан ^

жедай. Гъа гатуз хъиз, зулузни зун дидеди квалалахал, картуфар хкудзавай сувуз тухудай. Аниз зурба машинар къведай ва абура аваз, картуфар фронтдиз рекъе твадай. Садра дидеди пер ягъиз, Тават халадини ракъин цуьк хътин руша картуфар квалатлазавай.

— Гъикл я, адахлу? — жузуна завай а руша. — Са гъал яни? Пер къачуна дидедиз куьмекатГун!

За рикливай дидедай пер къачуна.

— Шалвар клевиз яхъ! — гъарайна Тават халади. — Алатна шегъерар аквада гъа-а!

— Регъуь ийимир зи хъиз, — лагъана дидеди, — аку садра адаллай теке шаламар! — Ада зи гъиляй лапатка вахчуна.

Картуфрив ацланвай машинар рекъе гъатдайла, дидеди за кьве гъиливди къунвай картуф машиндиз вегъена. «Къуй са аскерди тлуьрай, чан хва!»

А зулу, буьркъуь вили хъиз, гъамиша къез гудай.

— Агаж жемир, я Муьминат! — гъарайна Нусрет халуди. На вуч хияларзава, хизан сагъ хъайдан руш?!

Нянихъ вири жергеда аваз, квалериз хкведайла, пипин таран къулухъай Аби-Гъасан хкечлна:

— Вийи акъваз! Кайтуфай гвайбуй ичлиия! Тахъай-тла за жагъуйда!

«Бес жуван сиклрен бармак вучиз жагъурначир?» жузаз клан хъана заз.

— Картуфар герек я ман ваз?! — гъарайна Тават халади.

— Вун инал са папан къвалаз цим гуз кланз акъвазнавач, гъаясуз!

«Зун члехиди яз кландай, — хиялна за, — за ви далах яна хъиткъинардай». Мадни дидедин кефияр члур хъана. Ам заз килигна. Зи япар къезена, нерал аватнавай шапкади кьве къатнавай. Дидеди зун са гъил къуна, чанта хъиз вичин клулал вегъена. Диде «кисна муькуь папарилай вилик алатнавай. Аби-Гъасан гъалтайла, адак гъамиша хъел акатдай. Къезенваз хъфизвай чун акуна, бадеди гъарайначиртла, диде квалив агакъдалди рахадачир.

— А дана хътинди клула такъуртла, жедачни?! Жуван чандин къадир хъухъ, я руш! — гъарайна бадеди.

— Фад члехи хъуй, фад, — жаваб гана дидеди. — Вич члехи хъайила, ада зав гъич са карни ийиз тадач лугъуда!

Марф йигин хъанвай. Дидедик хъел акатна.

— Цавун клан хкатна жал? — лагъана ада.

Гатфарихъ марф къвадайла, ада хъуьтуьл, хуш се-Синалди лугъудай: «Къугъ, я марф, къугъ! Берекатар пара хъуй! Дуьньяда дяве ава, ваз чи гьалдикай хабар я, къугъ! Къугъ!»

Гару чи айвандик марф гъизвай. Гар яваш хъайила, тилийрин ван къведай. Бирдан цав пад хъана. Га-га-га-ра-рарав-в-в!! Га-а-ав-в-в!!! Мичли хъанвай хуьр рагъ экъечлай хъиз экуь хъана. Къакъан тарар галтад жезвай. Чилни цав марфадин гьалари сад-садахъ галкIурнавай. Гьар сеферда цав пад хъайила, цIайлапанди вичин хци жида дагъдин кукIухъ гелязавай ва анай чахмагдай хъиз цIверекIар акъудзавай. Пеляй хуьруьз эвичIдай рехъ аквадачир. Днде сандухдавай кагъазар акъудна, къулан ишигъдал ацукъна. Дуьнья басмишдай хъиз, Kular вацIу ван къачунвай. Дидеди дахдилай хтай эхи-римжи кагъаз яваш-яваш вири клелна.

«Зи масан, зи азиз МумI Квез чар агакъай вахт хийр хъуш За и кагъаз тадиз кхъизва... Зи масанди, чи гими душмандин самолетри батмишарна, къуд суткадилай къулухъ ирид касдивай къерехдиз экъечIиз хъанва. Зун ахкуртIа квез чир хъижедач: зи къилни чуру михъиз лацу хъанва. Чун акъатнавай къерех душманрин гъиле ава. И чар гъай кас чибур авай патаз элячIзава. Гъеле мумкин жеда тIа чидач. Вуна жув вучиз элячIзавач лугъузвани? Завай жедач, зи масанди, зун командир я, муькуьбурухъ галаз амукъун лазим я. Эхир гъик! жеда-тIа чаз чизвач. Зи масанди, Сулейманал мукъаят хъухъ! Ам чIехи ая! Зи паталайни адан къилел гъил алтада, адаз тавазвилера! Вун сагърай, лугъуз жедач, чидач вун ахквадатIа. Мадни сагърай.

Гъабиб. Июль, 1943-йис».

Я диде, я зун раханач. Дуьньяда авайди анжах мар*фадин ван тир. Айвандин цларал ва чи чинрал, къулан ялаврин хъенар къугъвазвай. Мадни цав хайи ван акъатна ва дагъларин клуфар цлар-цлар гана, мичли хъхъана. Дидеди зун къужахламишнавай. Адан са гъили зи метIеллай чар цIалцIамарзавай.

— Яраб исятда марфадик квайбуру вучзаватIа? —

лагъана ада явашдиз. Айвандик тилияр акатнавай.
«Глиб-гIаб-глиб-гIаб-глиб-гIаб!».

Гъа и зулун эхирриз чунни Тават халадбур са хизан хъанвай. Тават хала чина хъайила я бадедикай, я Аби-Гъасанакай чаз кичIевал авачир. Къуранвай пинияр лугъуз МутIа Нураз цДимилар гудай. Нура клан хкатнавай шалвардик жибин квачиз, сад сивиз, амайбурни перемдин цениз вегидай. Сиве авайдаз сас яна, цIимил тирди чир хъайила, шуькIуь гардан патал къуна Нур шехъдай ва зунни МутI рухунал экIя жедай. Тават халани гагъ чаз, гагъни сивяй цIимил акъудиз чаз экъуьгъзавай Нураз килигиз хъуьредай:

— Ву-ха-ха-ха! Ву-ха-ха-ха!

Ахпа ада чун гатадай ва Нур къужахда къуна, адан къилелай гъил алтаддай.

Гад алуькъайла, чIехи шадлух хъанай. МутIабурун дахдилай кагъаз Хтанай. КДвачел хер хъана, вич госпиталда къатканва лугъуз кхъенвай. Дяве куьтягъ жезва, чна вич гъа и мукъвара гуьзлемишрай.

Кагъаз клелайла Тават' халади Нур вичин къамал акъадарнай.

— Ви дах хквезва-а-а! Дах хквезва! НуратIан дах хквезва-а!

— Гъинай? — жузунай Нура.

— Дяведай! Дяведай!

— Гъи дяведай?

— Гъа душманар рекъизвай дяведай!

— Вучиз хквезва?

— Ву-ха-ха-ха-ха! Ву-ха-ха-ха! — хъуьренай Тават хала ва ада кап ягъиз, Нурав къуьлуьз вуганай. Къуьлуьнай чна Нуран гъиле цIимилар вугайла, Нурани чаз са вуч ятIа къалурнай. Канабдин рухунай циф хъиз руг акъатдалди чна къуьлерна. Гъа и рухунал, гъа и къулан экуьнал чна къуршахарни къадай, «балкIанарни» гьалдай, къуьлерни ийидай, ксунни ийидай. Иифен са береда гъаятдай сада гъарайна:

— Я Муьминат! Я Тават!

Заз Нусрет халудин ван чир хъана.

— Ви дах хтана! — гъарайна Тават хала Нурни къу-

жахдаваз айвандик экъеч!най ва чна вирида санал адан гуьгъуьниз чукурнай.

— Къведани гъазурвал аку, — лагъанай Нусрет халуди. — Пака Муьшкуьрдиз... Аялар са къаридин патав тур, я тахъайт!а, яслидиз гице.

Чун кур-пашмандиз к!вализ хтанай ва дидедбурувай Муьшкуьр гъинаг ят!а хабар къунай.

— Лап яргъа авай хамлух я, — лагъана Тават халади. — Гъаниз ник!ер гуьз физва...

Къве к!вализ чун пуд кас иесияр туна, дидедбур рекъел экъеч!на арабайра, фургъунра ацукънай.

— Масапиз физ тахъуй! — гъарайна Тават халади, — дах хкъедайла к!вале хъух!

Мут!ни Нур чпин, зунни чи къавал акъахна. Арабаяр гуьнедавай рекъай виниз экъеч!завай. Са арадилай ара» байрин ванни къвезмачир, абур кук!ушдал хкаж хъана, ахпа вилерикай квахъна. Хуьре са сесни амачир.

8

— Му-уут! , •— лагъана за къакъан къавун ч!ередилай. — Недай вуч тунва, Му-у-т!?!

— К!вегъ! — жаваб гана Мут!а.

— Гъинай атана?

— Къурушвиди гъана!

— Хъсанди яни?

— Ингъе, — лагъана Мут!а эрч!и гъилин ч!ехи т!уб тик къуна, — нисидин гъвелерни ква-а-а-а!

Бирдан магъледа ван гъатнай:

— Рапар! Гъала-а-ар! Ширеяр-я-яр! Кендирагъа-ар!

Мут!, гуьгъуьна рапунихъ галай гъал хъиз, Нур аваз, къавалай эвич!на ва къведани тади кваз рекъел чукурна. Мут!а кендирагъар маса гузвайдавай киц!ерихъай вучиз кич!едат!а хабар къазвай ва адани секиндиз хирдаутрин т!варар тикрариз, жаваб гузвай:

— Къил какадар мийир, я къей хва-а-а, алад я къей хва-а, зу,н кич!еди ту-у-уш. Зун рагъ авай йикъан нисинихъ мич!и цура гъахъайди я-я-я! Зун кич!еди ту-у-уш! Чир хъанани-и-и?

Гзаф шаддиз, къегъалар хъиз хъуьрез-хъуьрез к!вализ хтана, чи к!вале баде аваз акурла чаз алапат хъанай.

— Им иниз мус атана? — жузуна Мут!а.

— Чиниз вучиз къвезмач, я гуриЛул? — жузуна бадеди завай. — Ч!ехи хъанвани? Вуч хъанва?

За жаваб ганач.

— Вун лал яни?

— Къведач, — лагъана за. — Вучиз къведа къван?

— Хин;к!ал нез!

— КДандач, — лагъана за.

— КДандач? КДек!ец к!андани? — гъарайна ада. — Рагъметлу буба ихътинди тушир, им нел атанат!а? — ада к!валевай шейэр санал к!ват!из мурмурзавай. — Заз ви къилел буба хъана к!анзава, я къин тавур хва. Тахайдини хъуй, буба хъуй... Буба аваз хъуй.

Ада фирчин ва маса къаб-къажагъ к!ват!завай.

— Вуна вучзава? — жузуна за.

— Чиниз, чиниз хутахда, — лагъана ада. — Яхъ ибур к!улал. Къвед-пудра элкъвейт!а са зат!ни амуькдач.

— Куьна вуч ава? — жузуна за. — Хк!амир шейэрик!

— ГурнДул аку гъа-а-а! — гъарайна ада.

— Абур на хутаха, — лагъана за. — Ви къецДи к!вач къванцив яна хада.

Зун рак!арал акъвазна.

Мут!ани бадедилай чархар ягъиз, къуьлерзавай: «Дамда-мадама-дамада-дамада! Дамда-мадама-дамда-дамда!!!»

Са гъил къамал эцигна вичин виликай фидайла, бадеди адан къил ак! к!ек!ецдив яна хъи, Мут! ц!ай илисайди хъиз къецел акъатнай. Гъаятдал эвич!на ада бадедиз экъуьгъзавай. Баде, вичин нагъв авахъзавай вилиз гъуд гана, к!ек!ец хкажна зал къведайла, зунни катна.

Бадеди вири шейэр хутахнай ва чун пудни йифиз Мут!абурун айвандик къатканай. Цавун тагъ тирвал гъетер ргазвай ва хуьре са сесни авачир. Налугъуди дуьнья ахвариз фенвай. Чна Нураз цДимиларни гана-чир. Чун вири перишан тир ва виридани санал кендирагъ жакъвазвай.

— Ксус, Нур, — лагъана чна, — ксус, чан хва.

— Бес диде мус хкъеда? — жузуна Нура.

— Чидач, — лагъана Мут!а. — Кендирагъ къилик кутур, ксус.

— Я Сулейма-а-ан! — гъарайзавай бадеди. — Я т!вар амуькбайди, вун иниз хъша т!у-у-ун!

Мутлан кылин клеклец акбур чка клерец хыз кьа-рагнавай.

— Аза-а-ар, — лагыана Мутла. — Зегьрима-а-ар! — ахпа ада зазни Нураз вичин дерт ахьайна. — За адаз чулькьнач, эгер ягыанайтла, за адан кьецли кивач хадай.

— Мутл, — лагыана за, — ша чун Муьшкьурдиз фин. Дидедбурун патав.

— Рехь чидач эхир, ■ — лагыана Мутла,

— Эгь, рехь... хабар кьаз-кьаз фида ман.

Нур ксанвай.

— Мутл, вун татайтлани зун фида, чан хва.

— Бес Нур вутла? — жузуна Мутла.

— Чун амачиз акуна яслидиз фидайди я.

— Кьведа, — лагыана Мутла.

Пакамахь чун ахвара амаз, Нур вичин кендирагь квахьна лугьуз шехьзвай. Лап умуд атлаила, бахтунай хыз, зи вил Нуран кьама акбуна. Гьелбетда, чулав чларарик ккГанвай чулав кендирагь акун акьван регьят кар туш. Нуран бахтуни гьана, зи вилер адан кьамуз килигзавай. Тахьайтла, шуькльуь гардан патал кьуна, члередин клуфал ацукьиз, Тават хала хкведалди шехьдай тир.

— Нур, — лагыана Мутла. — За ваз зи пай кендирагьни гуда, ша вун яслидиз вач.

— Зи пайни гуда, — лагыана за. — Рази хьухь, Нур.

— Эвел це-е-е.

Нур яслидиз рабурна, чун рекье гьатна ва хуьруьн вилик квай куклушдила эвичлдайла, чи гуьгьуьнай бадеди гьарайнай:

— Куьн гьиниз физва-а-а? Я твар амукайбу-у-ур!

— Ви кьейди кивач ягына хадай за, — лагыана Мутла, — За куьтл тавур ман! — Ада кеклец акбур чкадал гьил алтадна.

Кьацу дагьларай, тепейрай эвичлиз эхирни чун руг авай рекьиз экьечлна. Кьуд пад рат хыз дуьзен тир.

— Зи кьам кузва, Мутл, — лагыана за.

— Зи кивачерни кваз кузва.

Чуьлди суза ийизвай. Я тар, я гар авачир. Чун кьибледихь физвай. Гьардан-бир дуьшуьш жезвай арабачийривай хабар кьурла, абуруни жаваб гузвай:

— Гьа и рехь ахьаймир. — Чнани рукавал арабадин чархари гелер тунвай шуькГуь рехь ахьайзвачир.

— Вучиз атана лагьайтла вучда, Сулейман?

26

— Бадеди гатана лугьуда, — жаваб гана за. Шейэр-ни хутахна лугьуда.

Няниз мукьва чи виликай юкь какур хьанвай са кьуьзуь итим, адан гуьгьуьна лам, ламран гуьгьуьна шуркунтл, адан гуьгьуьна цегь, цДегьрен гуьгьуьна бацли аваз са циргь фена. Кьуьзуьда кьил хура тунвай ва адаз чун аквазвачир.

— Щиргьедаваз гьиниз физва, я халу-у-у? — жузуна Мутла.

— Элейкуьм-салам, — лагыана ам чахь элкьвена.

— Ламрал вучиз акьахнавач? — жузуна за.

— Щвализ хьфида, чан рухваяр, кивализ!

Чна хуьурез-хуьурез, дидедбуру гвен гуьзвай ник хабар кьуна.

— Хьша, хьша, — лагыана ада. — За кьалурда, хьша! — ва хуьруьв агакьайла ада асклан кивалин виликай гьарайна:

— Али-Гьажи! Али-Гьажи! Фялеяр кьабула-а! Фялеяр атанва-а!

Кьилел лацу чалма алай, яцДу ва асклан итимди дарвазар ахьайна:

— Атурай! Атурай, аллагьдиз шуькуьр, эхирни кьую эгьуьнда!

Чун гьаятдал акьвазна. За Мутлан япал кушкушна.

— Заз и яцлу халудихьай, вучиз ятла чидач, нисидин ни кьезва.

— Фитерин ни я, — лагыана Мутла, — цурай кьезва.

Халуди чун гьинай ятла ва чи тварар гьикл ятла хабарар кьуна.

— Пис тварар туш, — лагыана ам чалай рази хьана. — Зи тварни Али-Гьажи я.

Чун кивализ акьудна, ацукьарна ва ам вич гьаятдиз эхвичлна.

— Ваз и кивалей ни кьезвани, Сулейман?

— Кьезва, — лагыана за, — квен ни ятла?

— Чидач, — лагыана Мутла, нер хкажиз пудра ни чуьгуна. — Шутран ни ятла? — ада кивале вил кьекуьра ва тадиз зи япал кушкушна:

— И кивале шазан шур ава.

Халу кивализ хтана ва, чун сифте акур хыз, адаз аламат хьана.

— Агьа-а-ан! — абуна ада кьил галтадна. — Куьн аялар я кьван! Квевай кивалахиз жедани?

Чна чун вучиз атайди ятла эхтилатна.
— А-а-а, — авуна халуди. — Бубаяр дяведава ман. — Ви буба кьенани? А-а-а. Диде сагъ хьуй. Диде сагъ хьайила буба фад жагъида. Герекди диде хьун я. Къари-и-и! Ниси гъваш, и пагъливанриз гишин я!

Мутл вичин какур сарар экъисна къавуз килигна. Муькуь кIвалей хкетрик жедай хьтин са къари атана. Гъа атунни кваз, шехъзвай хьиз, язух чIугъазвай тегьер-да чаз килигна.

— Ниси гъваш, я къари-и-и! — гъарай хъувуна къуь-зуьда ва кьилелей-кIвачелей хутIунна, ам кIвалин са пипIиз фена.

— Аялри ниси тIуьрай, за капIда.
Къариди чи вилик са кур шурни лавашар эцигна. Неъ, неъ, чан балаяр, — лагъана. — Ахпа чайни хъухъ.
— Чай гуми-и-р! — гъарайна халуди капI акъва-зарна. — Мее къежирда, гуми-и-ир!

Зазни Мутлаз лап регъуь хъана ва чун гъяз авачиз халудиз килигна.

— Ада дуьз капIзавач, — лагъана за Мутлан япал. — КапIдайла рахадай туш.

Мутла къуьрен яб хьиз авунвай фан кIус куруна атадна ва явашдиз завай хабар къуна:

— Им ниси яни, шур?

— Шур, — лагъана за.

— Вагъ, — авуна Мутла, — ниси лугъуз шур гузва...

— Л ал хъухъ, МутI, ван жеда, айиб я.

Мутлак хъуьруьн акатнавай ва сес акъудиз тежез, ада сив цавал къаз, сарар экъиезавай.

Халудин капI гзаф фад куьтягъ хъана ва ам чахъ галаз мет-метIе туна ацукъна. Вичиз пуд хеб ава лагъана халуди. Хуьдай аял авач. Гьерерал чIуру вахтунда фена, са хпе икъван чIавалди ханвач, гъа-къе пака къветхверар хадайвал я.

Къарини гагъ халудиз, гагъни мягътелвилелди чаз килигиз паландал ацукънавай. Руфун ацIанвай Мутлаз-ни къарай къвезвачир. Ада чпизни са къумрал хеб хьайиди, гатфарихъ адан руфун дакIурди, чпиз ада цIуд кIел хадай хьиз хьайиди, гатфар алатайлани тахайди ва эхирни гатун юкъвара шуьмягъ хьтин са кIел хайиди ва амни са сятдилай къейиди, ахпа хпе некни тагайди ва дидеди а хеб мухахъ маса гайиди эхтилатна.

— Низ чида? — лагъана халуди — белки са гъуь-зуьр авай жеди.

— Чан балая-я-яр, хъфимир чинай, чан балая-я-яр, са юкъуз мадни акъваз хъия, чан балая-я-яр, — минет-завай пакамахъ чаз къариди.

— Ниси гъваш, къари-и-и! — гъарайна халуди. ■ — Пагъливанриз ниси!

— Къачу, къачу, чан балая-я-яр, — лагъана къари ди, — Куь гъилер, кIвачер сагъ хъуй, чиниз атай. Квез аллагъ куьмек хъуй, чан балая-я-яр...

— Ингъе, — лагъана Мутла зи япал. — Ниси лугъуз фан арада тунвайди шур я.

Хъуьтуьл, хъпи накъвадин рекъе кIвач кучуддай руг авай ва чалай вилик фенвай арабадин чархарин гелер, Мутланни зи къецIил кIвачери къатI-къатIзавай. Чаз чизвай хьи, и чими чуьлда чун дидедбурун патав хъанайтIа, абурузни, чазни гзаф шад жедай. Абуруз яд кIан хъайчла, чна яд тухудай.

Рагъ хкаж хъанвай ва чимивилей тIветIерини ветIери ван къачунвай. МутI киснавай. Заз чиз адани за хьиз, Али-Гъажи халудикайни адан къаридикай хиялзавай.

— Халудилайни къари хъеан тир, — лагъана за. — Халудин нери йифиз гзаф пис ванзавай.

— Агъа-а, — лагъана Мутла, — къуншидин кицДи къал къачунвай.

— Хурхурдай неррикай зи зегъле фида, — лагъана за ва ахпа чун къведни кисна.

Зайиф гар къарагънавай ва эхир авачир дуьзенда, рекъин къерехдавай тек цIвелин таран хилери лепе гуз, шехъзавай хьиз ванзавай. Рагъ цавун юкъваз хкаж хъанвай ва чун тарцик ацукъна.

— МутI, — лагъана за. — Ваз рехъ пуд патухъ пай хъанвайди аквазвачни? Али-Гъажи халуди гъи рекъяй фидатIа лагъанайни? Ваъ.

— Адазни чидайди шурдиз ниси лугъун я.

МутI ацукъна ва зун мукъварив яд гватIа акваз фена. Ван-сес авачир. За къвед-пудра Мутлаз эверна, амма адаз ван хъанач. Зун кIвачер хула туна хейлин ацукъна ва тарцик хтайла, шурни фу патав эцигна, МутI ксанвай. Квез дуьньядал виридалайни садвални гъуьрмет авайбур вужар ятIа чидани? Заз чиз куьне хиялзава: Сулейманни МутI я. Ваъ. Цеквер. Чи фални шурадал акъван цеквер кIватI хъанвай хьи, на лугъудай мад муьшкьурда са цвекни амач. Гъуррадал илигна

абуру чи фу тарашзавай ва чпин патав дагълар кван ' авай чакай я абуруз репьюзвачир, я кичле. Пветлерни, ветлерни, пепеярни демина гьатна, икван члавалди кьенвай чилел фа чан гьанвай.

— Али-Гьажи халудин сагълугьдай са тлимил кеф чГугуг — лагьана за. — Гишинвал вуч ятла, чида заз... За МутI ахварай авуднач. Зунни адан патавай кьат-кана...

«ГъветI-гъвелитI! ГъветI-гъвели-и-итI! Гъвев! Гъвев! Гъвев-гъвев!»—гъарайзавай кьушари. За вилер ахьайла, МутIни патав гумачир.

— Сулейма-а-ан! — эверна ада рекьелай. — Няни хьанва, и рекьай фидай кас жедай туш, чан хва!

Рагь акIизвай ва чуьл серии хьанвай. Гьинай ятIа са ни ятIа ракъ гагазвай ва яргьай хьиз кицIи ампдай ван кьезвай.

Къуьн-къуьнуьз яна, чун гьа эвелан чкадал акьвазна. Лап кьакьанравай яру циферни сифте рагьул хьана, ахпа тахьайбур хьиз вилерикай квахьна.

— Мекьи жезва, МутI, — лагьана за.

— Яраб и рекьай гьич са касни вучиз кьезвачтIа? — жузуна ада.

Кьибле пад яру хьана ва гьа чи вилик квай качIичI-лухдин винелай цIай хьиз яру варз хкаж хьана. Швелин таран пешери ванзавай ва чун къуьн-къуьневаз кьибледихь килигна... Чил ахвариз хьфенвай ва нДвелин тарцин хилернкай чи чинрал цавун тагьдиз перишандиз сирнавзавай вацран нурар аватнавай.

— Заз ахварай Нура кьенфетар нез акуна, Сулейман, — лагьана МутIа.

— Белки цIимилар тир? — жузуна за.

— Ваъ. Белки дах хтанва...

— Яб акала, МутI. Им куьн ван я?

— КицIер я. Ваъ, кииДер туш, акьваза...

— Ингье, мадни...

— Ам зи руфун я.

Мекьи хьанвай ва чун гардан-гардандиз вегьена, шаргар хьиз, цДвелин тарак кьаткана. Гьинай ятIа, чархарин ван кьезвай.

— МутI, балкIанар галай фургьун кьезва, МутII

30

БалкIанар кьуд-къудал гьалзавай ва вацра экуь авунвай рекьай, чи патавай алатдайла, чна кьведани санал гуьгьуьнай гьарайна: са кьадар яргьаз алаатайла, фургьун акьвазна ва итимдин ванци чавай хабар кьуна:

— Гьибуй я?

— Чун е, — лагьана МутIа. — Дидедбурухъ кьекьезва...

— Алатна квахь инай! — гьарайна итимди.

Фургьун рекье гьат хьувуна. Зазни МутIаз акьван дерт хьана хьи, чун алай чкадал лал хьана.

— Ядая-я-яй! — гьарайна итимди.

— Акьваз хьувуна, МутI, — лагьана за.

Чна жаваб ганач. Амма фургьундай чулав са куьлге эвичIна, чалди кьезвай.

— Жеч! Дели жемий! — гьарайна итимди, куьлгедин гуьгьуьниз.

Чулав куьлге чав агатзавай ва чунни лалбур хьиз киснавай.

— Куьне вуч хабар кьунай, а? — жузуна дишегыгдин сесини.

— Де...е-е! — гьарайна за ва чна кьведани виликди зерна.

Ам чи диде тир.

10

Тават хала фургьунда самарал кьатканвай ва ада гужа-гуж ван жедай сессиналда хабар кьуна:

— Бес Нур гьинва, я бала, я Муталлиф?

Я мекьи я, я гишин я, я тIарзава лугьуз тежез, куьмексуз яз, мез авачиз, ван ацалтна шехьдайла, и дуьньядал анжах садаз, диде лугьур пак инсандиз шарагдин дерт чир жеда...

— Яслида, — лагьана чна. — Кендирагьар гана яслидиз ракурна. Бадеди чи шейэр хутахайла, чунни иниз атана...

Фургьундин вилик кьиле Аби-Гьасан ацукьнавай. Ада гафни хабар такьуна, балкIанрал кьирмаж илигзавай ва адан пIапIрусдин цIекIврекIар чалай кьулухъ алатиз, цава кьугьваз туьхуьзвай.

— Яваш гьала, я инсафсуз, — лагьана Тават халади — Назва, яваш гьала.

<— Йекьич вун! — жаваб гана АбиГьасана.

Зунни Мут1 гьарма са патахъай, чан алачир хъиз
ек1ай хъанвай Тават халадив игис хъана.

— Вуч хъана, диде? — жузуна Мут1а.

Садни рахазвачир ва балк1анар хъуьтуьл накъвадин
рекъай къуд-къудал физвай. Мут1айни мад гаф акъат-
нач. Мич1и дуьзендиз килигиз ада куькай ят1ани хиял-
завай. Зазни рахаз кагъул тир, амма заз Мут1ан сефил-
вал квадриз к1анзвай.

Йифен ч1улав пердеди къунвай ва к1ан-къил авачир
дуьзен ^ чуьл секин тир. Зи нера балк1а«рин гьекъедин
ни авай. Гагъ къил къекъера акъаз.гагъни балк1анриз
«ну» лугъузвай АбиГьасанан сесинал зун къудгъун жез-
вай ва заз Тават халадин къил вичин мет1ерал къуна
гъа виликдай хъиз ацукънавай диде аквазвай.

— Яваш гъала, я залу-ум, — гъарайзавай Тават ха-
лади.

Са герендила амни кисна. Куьн йифен рекъе юргъун
чандив фургъунда хъанани? Эгер хъанат1а, куьн зи гъа-
вурда акъада. Виридалайни ширин ахвар къведай чка
гъинаг я? — жузуртГа, за гилани жаваб гуда. Паласа-
дай хквезвай самар авай фургъун.

АбиГьасанани ванзамачир. Балк1анар чеб-чпиз,
явашдиз физвай ва йифен секинвал, гагъ балк1анрин
к1вачери, гагъни фургъундин чархари ч1урзавай. Вири-
далайни хуш сес даима сак1а ванзавай к1арк1арар тир.
Варз ак1извай, чиле цуру циф авай. Зун Мут1 галай па-
тахъ элкъвена. Ам сифте хъиз ацукънавай ва адан ви-
лерни ахъа тир.

— Вун ксаначни, Мут1? — жузуна за явашдиз.

— Ваъ, — лагъана ада. — Ахвар атанач.

Югъ ахъа жезвай. Рехъ дерадай виниз физвай ва
хуьруьв агакъиз т1имил амай. Диде ацукънавай чкадал
ксанвай. Садлагъана балк1анар акъвазна ва дидени, Аби-
Гьасанни ахварай аватна.

— Яд... Яд це... Яд к1нда, — лагъана Тават халади.

— Шуйшуй булахай ахъайда за, — мурмурна Аби-
Гьасана.

Рекъин юкъни юкъвал къаралту акъвазнавай ва ада
гъарайна:

— Нин фургъун я?!

Аби-Гьасанай жаваб акъатнач ва къаралтуди хъел
кваз хабар къун хъуьуна:

— Фургъун нинди я?!

— Азайлу дишегъли хутахзавай зиди, — лагъана
Аби-Гьасана.

— Вун гъим ят1а лагъ, куьпейугъли!

— Аби-Гъа-гъасан.

— Дишегълидихъ вуч хъанва?

— Низ чида, йад пад хъаналда...

— Эвич1на вилик ша. Фад!

Аби-Гьасан явашдиз фургъундай эвич1на ва кич1ез-
кич1ез къаралтудив агатна.

— Къачагъар, Мут1, — лагъана за.

— Ш-ш-ш-ш, — авуна дидеди. — Киса.

Бирдан секин дера Аби-Гьасанан сесинив ац1ана.

— Къена-а-а-а! Ягъами-и-ий! — Ахпа хъуькъве акъ-
азвай лап1ашрин ванер акъатна. Къубудай балк1анди
гъиргъирна ва Аби Гьасанай сес акъатнач.

— Ваз Гъабиб чидани? А? А? Папал алай ясдин пар-
талар акъазвани? А? А? А? — жузазвай са ни ят1а.

— Йекъими-и-ий! — гъарай хъуьуна Аби-Гьасана
ва адан сес дерада лепе гана, чалди хтун хъуьуна.

— Им вуч я, Муьминат? — жузуна Тават халади.

Дидеди адаз жаваб ганач ва Аби-Гьасан гатазвайдаз
минетна:

— Ам ахъа хъия, я стха, азарлудаз яд к1анзава...

— Ма яд, — лагъана яц1у сесини. — Тухвана це.

Аби-Гьасан фургъундал хтана ва ада къачагъди ган-
вай фляга дидедив вугана.

— Ма, и зегъей це адаз, — лагъана ада явашдиз.

Са т1имил яргъаз хъунни ада мадии балк1анрал
къирмаж илигна ва Тават халади мадни минетна.

— Т1арда-а-а. Яваш гъала, я инсафсу-у-уз.

— Эх ая, — лагъана дидеди. — Минет ийимир...

Мут1ан сас-сара ак1анвай ва ам гагъ заз, гагъни Аби-
Гьасаназ килигзавай. Гъаятдив агакъдалди я диде, я
Аби-Гьасан, я чун са касни раханач.

— Киц1ин йуш, — лагъана Аби-Гьасана дидедиз. —
А къачагъ ви вуж тий?

— Вун я киц1ин хва, — лагъана зани Мут1а ва ди-
деди гъасятда зи хъвехъ са лапашдив «уз туна.

— Лал хъухъ!

Чи бадени са шумуд къари тадиз чи патав къвезвай
ва бадеди яргъал аламаз гъарайна:

— Вуч хканва, я ру-у-уш? И суппаяр куь патав
атанвайни?

— Ви кьецли кГвач ягъна хада за, — лагъана Мутла,
— акъваза вун.
Дидеди Тават халадин хъуьчлерикай къуна ва адаз
фургъундай эвичли из куьмекна.

— Нур хкваш, — лагъана Тават халади. — Чукура.
Аби-Гъасана фургъунда амай фляга чи видик та-
дариа.

— Вун вуч пашман я, я Аби-Гъасан, — хабар къу
на бадеди, — ваз вуч хъанва?

— Азай хъанва, — лагъана Аби-Гъасана хъел кваз
фургъун элкъуьрна.

Гъаятдай экъечлайла зани Мутла адан гуьгъуьниз
гъарайна:

— Къена-а-а-а! Иекъими-и-ийй! — ва чун къведни
Нур хкиз фена.

Чун акунал Нур са акъван шад тушир.

— Кендирагъар хкланзавани? — жузуна ада. — Та
гана кландай, вахгудач.

~ Диде хтанва, — лагъана Мутла. — Кваллиз хъша.

Чун кваллиз хтайла, дидеди хуьрек гъазурзавай ва
къулан патав, куьгъне канабдин рухуналлай месел Та-
ват хала къатканвай. Бадеди яд авахъзавай чапла ви-
лел гъуд алтадиз, Тават халадин тларзавай чка тлу-
шунзавай.

— Чапла пад, — лугъузвай Тават халади. — Вилик-
дайни къведра тлар хъанай.

— Чуру рад атланва, — лагъана бадеди. — Маса
кар авач.

— Муьминат, — лагъана Тават халади. — Зун ре-
къида, Муьминат... Заз чизвай... Хъсан хъана квалли-
вахкъана... Къецел килиг, заз са ван жезва...

— Гъуьлуьхъ вил гала, яни? — жузуна бадеди. —
Абур ялаври туькъуьмна, гуж хъайибур! Абур къулухъ
элкъвезмани?

— Къе-пака хкъеда хкъенвай, — лагъана дидеди ва
чак гъерекат квачиз акуна бадеди гъарайна:

— Къецел килиг тлу-у-ун!

— Ви кьецли кГвач ягъна хада за, — лагъана Му-
тла, — акъваза вун.

Чилин циф атанвай ва чигеди чил къежирзавай. Хуьр
баябан тир.

— Къахчу! — лагъана Нура перемдин хурудай
акъудна чав кендирагъар вахкана,

— Аку-у-у, мад пинияр лугъуз цимилар гумир
гъа-а-а!

— Гудач, валлагъ Нур, гудач.

— Муьминат, — лугъузвай Тават халади чун квал-
лиз хтайла, — Ибрагъимаз лагъ хъи, зал чан аламаз ая-
лар гишин амуькнач. Лагъ хъи, чи къулай цлай кими
хъанач... Чи кваллиз тилини атанач...

Дидеди адал гъил алтадиз, яб гузвай.

— Яб акала, — лагъана Тават халади. — Лагъ хъи,
ракларал атай къекъверагни за гъил ичли из элкъуьрнач...
Лагъ хъи, зи руьгъ эхиратдани вичин чина уьзуьагъ
жеда...

Тават халади чаз вичин патав эверна ва сифте Ну-
рал, ахпа Мутлал, эхирни зал гъил алтадна. Адан гъи-
лер вири къабарар тир. Абур залан тир ва къанвай. Ра-
къини канвай чинал хар-хар гъекъ алай ва шуткъудикай
хкатнава чларар пелез чкланвай. Ам чин цавална къат-
канвай ва къве вилелайни нагъв авахъиз, хъуьцуьгандал
гирде хъана, къеженвай лекеяр алай. Нефес-нефесдив
агажъзавачир ва ранг аламачир читан юргъан къара-
гъиз ахцукъзавай.

— Муьминат, — лагъана ада. — Муьминат, зи бала-
яр вал аманат, Муьминат... Зи балайрал етим лагъай
тлар тахурай, Муьминат... къуй абуроз егъи касдин
чин такурвай, Муьминат... Веси хъуй ваз, абур вуна, жу-
ванбур хъиз, члехи ая, Муьминат... — Адаз Нураз вичин
патав ша лугъуз гъил хкажиз клан хъана, амма гъил ка
набдин рухунал аватна.

Гъамиша хъвердай вилер лацу хъана, къавуз килиг-
завай...

— Экъеч! Экъеч! квалляй! Экъеч! тун! — гъарайна
бадеди ва чун пудни къецел экъечина, агаж хъана, ай-
вандик акъвазна. Чи диде шехъдай ван хъайила, Мутли
шехъиз башламишна.

— Шехъмир ман, Мутли, — лагъана за. — Са затли
жедай туш...

Кваллиз къарияр кватли жезвай ва чна абур шехъза-
вай сесерихъ яб акалзавай. Аби-Гъасана гуьрцелдал
шаламар михъиз, чаз ван жедайвал мурмурна:

— Кицлин йушаз йекъидай вахт жагъана ман!

Бирдан Мутли ван ацалтна шехъна ва зазни Тават ха-
ла кьейи члал гила чир хъана.

— Фена балкланай гъинватла жагъуйа, — гъарай га-
на чаз Аби-Гъасана. — Звейя!

Нура мердвилевди Аби-Гъасаназ жаваб гана:
— Фена жува жагъура. — Ахпа ам МутГахъ элкъве-
на. — Вун вучиз шехъзва, МутР Мад дидеди вач лугъ-
гузвач хьи!
— Чи диде къена, Нур, — лагъана МутIа. — Мад
чаз ам ахквасмач. — МутI айвандик ацукъна шехъна...

И

Бадеди виридаз буйругъар гузвай...
— Фургъун кутIутI — лагъана ада Аби-Гъасаназ, —
Задан я. Мягъфедив тухуз жедач...
— БалкIанай ахъайнава, — лагъана АбиГъасана.
— Тадиз фена хкваш! Жегъеннемдиз фенвани?
— Жегъеннемдилайти анихъ фий вун, — лагъана
АбиГъасана ва кIекIец виниз хкажна вичел къвезвай
баде акуна ам къурак катна.
Няниз мукъва, мягъфедив виликай «ъве къуъзуьда,
къулухъайни чи дидеди къуна сурарал фидайла, Аби-
Гъасан фургъунни гваз хтана. Фургъун герек амачирди
акуна, адаз мягъфедик экечIиз кIан хъана, амма бадеди
гъарайна:
— Вугумир адав я руш, Муъмина-а-ат, — Аллагъ-та-
ладиз хуьре итимар амачирди чизва, твах жува!
Аби-Гъасан фургъун элкъуьрна, атайвал хъфена ва
бадеди адаз къаргъишарна:
— Ви гъа бармак амуькрай ви, агъа-ан! Ви бармак
ирид чилиз аватрай ви, агъа-ан!
Бирдан Нурни мягъфедив гуьгъуьна гъатна. «Зунни
къведа, де-е! — гъарайна ада. — Зунни къведа-а!»
Аби-Гъасан фургъундай эвичIна рекъел акъвазнавай
ва ада Нуран виликай атIана,
— Гъиниз фида, ламран хвад аял? — лагъана ада. —
Элкъуьгъ кIвализ, шалвард кIане вергер твада! Эл-
къуьгъ!
Амма Нураз ван жезвачир ва ада мадни кIевиз гъа-
райзавай:
— Зунни къведа, де-е-е!
Кучудна куьтягъайла, марф къванай ва <чун къежен-
ваз хтана, айвандик акъваз хъувунай. КIвале дишегъли-
яр шехъзавай. Нерин кIуфукай стIал кIватиз, Нур зур-
зазвай ва адан шалвардин кикерикай иланар хъиз, цин
хуьлер кIвахъзавай. Чун пудни, чIулав цифери къунвай

къибледихъ килигзавай. Заз ак! тир хьи, Тават хала
къенвач, ам гъа и чIулав цифери къунвай чкадиз фенва
ва са мус ятIани, рагъ хкечI хъувурла ам хквен хьи-
йида.

12

Са шумуд варз алатнавай. Садра йифиз чун бадедин
сесинал ахварай аватна.
— Вун и чIередик акваз, зи сивевай са сас зурзазва,
я гуж хъайиди! Вун зи бала тушни? Заз вун такIан
яни? — лугъузвай ада дидедиз. — Ваз и етимрикай вуч
жеда? Жегъил уьмуьр пучмир, я гуж хъайиди!
— Яваш рахух, — лагъана дидеди. — Аялар ахварай
авудмир.
— И етимрикай ваз аялар жеда ман!
— Ун, — лагъана дидеди. — Пудни зи балаяр я,
МутIани, Нурани нефес чIугван тийиз, яб гузвай.
— Вун пашман жедачни?
— Ваъ, — лагъана дидеди.
— Икъван чIавал сад тир, гила пуд етим хуьда ман!
— Зун амаз абур етимар туш, — лагъана дидеди.
— ТуштIа хуьх, — лагъана бадеди. — Пакамахъ
атана шейърни хутаха, яшамиш хъухъ!
Юкъуз чун пудни кIвале таз, диде кIвалахал фидай.
Нянихъ ада Нур вичин метIел ацукъардай ва лайла
ягъиз, адан къилелай гъил алтаддай.
Садра диде кIвалахал алайла, чун Тават халадин су-
рал фенай ва нянихъ Нур гзаф шехънай.
— Шехъмир, чан, — лагъана дидеди, — Суьннетчи
къведа, шехъмир.
— Къвезва! — лагъана МутIани за ва айвандик фе
на чна къведани санал гъарайна: — Суьннетардай халу-
у-у-у! Нур шехъзавай ту-у-уш! Ада манияр лугъузва!
Чун кIвализ хтайла, Нур дидедин метIел ацукънавай
ва дидедини адан чIарар цIалцIамарзавай.
— Хъфена, Нур, — лагъана за.
— Хъфенвач, — лагъана МутIа. — Цлан «IаНе акъ
вазнавай!
— Акъвазрай ман, — лагъана Нура. — Зун шехъза-
вач хьи мад.
— Дидедин къегъал балаяр, — лагъана дидеди. —
Дидедин хъсан балаяр! Дидедин масан балаяр!..

Хуьрек акъуддайла, дидеди хабар къуна:

— Къажгъандин к1ан низ?

— Нура-аз! — лагъана зани Мут1а.

Чун пудни са меснк «сана ва юкъва Нур авай. Чи рик1елай дерт-хажалатни алатнавай. Вуч хъанват1а заз хабар тавуна, Мут1 кьилни кваз юргъандик чъуьнуьхна хъуьрезвай.

— Гъи-гъи-гъи! Гъу-гъу-гъу! Гъи-гъи-гъи!

— Ксус, чан балаяр, ксус, — лагъана дидеди, — па-камахъ къарагъдач куьн, ксус.

Бирдан Мут1а захъ т1уб геляна ва вуч хъанват1а чин тийиз, зунни хъуьрена.

— Ана вуч хъанва, я Сулейман? — жузуна дидеди.

— И Нур я, — лагъана Мут1а залай вилик. — К1вачер к1ват1на ксузва. Ада Нуран япал вуч ят1а кушкуч-завай ва Нурни «И-и-и! У-у-у!» ийиз захъ элкъвезвай. Зани Мут1 квай патай адак тихтихар кутазвай.

— Валлагъ-биллагъ чун туш, де, — лагъана за. — И Нура к1вачер к1ват1из, чун меселай авудзава.

— У-у-у! — авуна Нура. — Ваъ туш хьи! Зун ибу-рухъ галаз ксудач, де-е!

— Вучиз, чан хва? — жузуна дидеди.

— Мут1а лугъузва хьи, вич чинеррин пачагъ я, Су-лейманни вичин шак1урт. Чпи зун пулук1ада твадалда...

— Ша дидедихъ галаз ксус, чан хва, — лагъана ди-деди. — Ша кван!

— Йикъ гила, — лагъана Нура. — Акван куьне гила гъик! тихтихир гудат1а...

13

Са шумуд йикъалай чи к1валин патавай Аби-Гъасана гъарайна:

— Ша акъаха кван фургъунда. Сувуз тухуда за куьн! Акъаха!

Чун пудни тадиз фургъунда акъахна. Мадни аялар авай. Чаз чин тийидай са папа виридаз мампасияр гана. Фургъун хуьрай экъеч1айла, Аби-Гъасана Мут1 къуна ва мампасияр гайи папан куьмекдалди ам чувалда туна вн-нелай еб алчудна.

— Мут1, — лагъана за. — Сувуз тухузвай туш, Мут1! Звич1а!

Балк1анри юхушдай агъуз зверзавай ва Мут1ни чу-валдай кьил акъудна шехъзавай.

— Ахъая! Ахъая зун! Авуда зун фургъундай! Аби-Гъасана вичин юкъва авай ч1ул ахъайна ва ван ат1удалди чувалдавай Мут1 гатана. Аби-Гъасаназ экъуь-гъиз-экъуьгъиз за фургъундай хкадарна. Са герен зун рекъел акъвазна, ахпа фургъундин гуьгъуьниз чукур хъувуна. Фургъун къвердавай яргъаз жезвай ва зун ше-хъиз-ше-хъиз кьулухъ элкъвена.

* * *

Нянихъ диде гъамишандалай фад хтанвай. Ам зунни галаз, Мут1абур тухвай патахъ рекъе гъатна. Варз алай сентябрдин йиф тир. Гъинай ят1ани кфил ягъзавай ва чун рахазвачир.

Кьибле пад яру жедайла, зайифдиз экв гузвай гъе-терни, варзни чиликай чъуьнуьх хъана; нуьк1верал чан атана. Сифте рагъ хъиткьиндайла, арабадин шуьк1Гуь рехъ кьулухъ кум ай в а ракъини дидединни зи куьлгеяр лап яргъариз вегъизвай.

Шегъердив агакъайла, дидеди етимхана хабар къу-най ва чун тахтадикай раснавай къве мертебадин к1ва-лериз гъахъна. Дидеди фамилиярни т1варар лагъана ва ракъун шапка алай сада хабар къуна:

— Вун вуж я?

— Диде.

— Гъи хуьрай?

— Ана исполком Аби-Гъасан хъанва. Диде сагъ амаз аялар етимханадиз ракъуриз ам буьркъуь яни?!

— Зун к1валахал хъана, — лагъана дидеди.

— Ина амач, чан вах, — лагъана ада. — Гъа атунни кваз са машин ац1ай аялар станциядал ракъурнай. Ги ла низ чида, Бакудават1а, Махачкъаладават1а...

Диде агаж хъана. Налугъуда гегъенш ва ич1и к1вал адан рик1из кьифрен т1еквен хъиз дар тир.

— Ракъурайда жагъур хъувурай, — лагъана итим-ди. — Гъа Аби-Гъасана жагъур хъувурай...

Чун мич1и жедайла к1валив ахгакънай. Дидеди азар-луда хъиз агъ ч1угуна ва кьулан патавай ам са къва-лахъ чилел къаткана.

— Ама-а-ан, — лагъана ада явашдиз. — Къула ц1ай ая, гъвеч1и хва.

Пакамахъ ада зунни ахварай авудна ва вичихъ галаз сувуз тухуда лагъана. Зун сув вуч ятла хиялиз са геренда айвандйк акъвазна. На лугъудай гъа исятда Тават халади гъарайдайвал тир: «Ша кван я Муъмина-а-ат! Эл физва-а-а!» Амма сес амачир. Я Тават халадин, я Мутлан. я Нуран — саданни сес амачир. Абурун квални яд атлай регъв хъиз секин тир.

Рекъеллай къванцел ацукъна, Нусрет халуди лапаткадин тие хци ийиз, папрусдила гум аладарзавай. Адани дидедиз сабулар гана.

— Жагъур хъийида за, — лагъана дидеди. — Гъиниз ракъурнаватлани жагъурда...

Сувуз гзаф къадар немсер гъанвай ва абуруз есирар лугъудай. Ял язвай арада абурукай сад чи патав атанай ва сивел гъуд эцигиз ада вуч ятлани лагъана.

— Тлуън кланзаватла? — Нусрет халуди яргъал алай картушар къалурна. Немсини къил галтадна ва чи дидеди садлагъана гъарайна:

— Яд кланзавайди я!

Виридаз адакай кичле тир. Заз лагъайтла, немсери класдай хъиз жедай. — Гвах, яд це, чан хва, — лагъана дидеди. — Твах, кичле жемир.

Зун аюх хъиз акъвазнавай немсиниз килигна. Ада заз гъамлу хъвер багъишна. Дидеди адав тадиз кутар вугана ва ам са кам къбулухъ хъана акъвазна. Яргъи, цлам хъиз яхун немс хъфидайла, чпинбурув агакъдалди папари адалай вилер алуднач. Абуруз виридаз адан язух къвезвай.

Дидеди вичи-вичиз кушкучна:

— Бедбахт, къе текъейтла, пака рекъидайвал я...

Чи дидедал хъиз чулав парталар алай са папа Нусрет халудивай хабарар къазвай:

— Абуруз инсаф авун дуъз яни? А? Лагъ кван?

Нусрет халу члехи тлуб кумачир вичин гъилиз килигна ва немсерин виридан умуър адан са гафунилай аслу хъанвай хъиз, папари вирида адан сив хуъзвай.

— Я вахар, — лагъана ада. — Бес абурни чун хътин инсанар тушни? Квез абуруз дяве кландай хъиз авани? Згъе-е-е! Квез вуч чида...

Зун гаран кланяй чарх яна, яргъаллай немсериз килигиз акъвазна. Гзаф сефил инсанар тир. За жув вири-

далайни хушбахт гъиссна. Немсери кваллахза рарзава... Абуруз дердер ава. Дидебуруйифиз-юкъуз кваллахзава. «Къена» лагъай ка ла, абур шехъни ийида. Амма зун? Заз са ъ2 Заз акл тир хъи, Мутлани, Нурни къе-пака^{рт} п?а1Г хквен хъийида... элкъвена

15

Дидедин пеле са шумуд бириш артух х^{анвай} къулав ацукънавайвал, вичиз хабарни авачиз ахвариз фенвай. Зун хурук палан кутуна чилел^{къа} канвай ва за тарсар кклзавай. Къеделай ни ятла рак г^{тазва} ва зун явашдиз, диде ахварай авуд тавуца^{кел} экъечГна.

Экуъ йиф тир. Сефилдиз аквадай вацра, к^{ери} циФе. рикай хкатиз, мадни ахкат хъийиз, секиндия^{си} рнавзавай ва хуър гагъ зкуъ, гагъни серии жезвай. ^{ятла} Мутлабурун рак гатазвай ва вичини рагъм^{тлв}

^

халадин твар къаз, эверзавай.

— Вуж я? — гъарайна за къавалай къара^{ту} диз

— Вун нив я, Сулейман? — жузуна Дидели

къал^{дид}

— Мутлабурун ракларив са кас гва. вуж

Диде чукурна къедел экъечлна ва ада къятла хабар асуна.

— Зун я, Ибрагъим я.

— Мутлабурун дах, — лагъана дидеди. — Хтана ^

— Ксанва гъа-а! — лагъана къаралтуди, къунши. яр къарагънава, ибуруз ван жедач! Я Тават! Тава-а-гъарайна ада.

— О-о-о, я Аллагъ, — лагъана дидеди. — ^{ку} тун

— Яраб ван жезвач жал? — жузуна ^{къа} р^{лт} уди

— Гатамир, я Ибрагъим, — лагъана Фидели

Абур... Абур квал авач...

Къаралтуди жаваб ганач ва са вуч ятлани ая^{хъийи} хъиз, ам ракларив ацукъна. Чун къведни сана^я жу^{тлабу} рун айвандйк фена.

— Чи квал — куъ квал же-дани? Гъа кв ан^р беле.

лиг чиниз ша, — лагъана дидеди.

Ада къецливалзавай. Шинелдин винелай^{лал} Дал^{лал} брезентдин чанта алай. Дидеди хваш-беш а^{вна} алаЦ къилелай япар квай бармак къахчуна. Хъуъч jng чанта акъудна.

— Тади «вай, — лагъана Ибрагъим хал-уди, — рикли лугъузвай хьи, хъвач, фад хъвач... Рекъерал гъич ялни янач. — Ада шинел хутлунна ва адан чапла патан хурдаллай медалри зигърингъарна.

— Гъич дяведани икъван тади акатначир... Вагъундай эвична, гъич санални акъвазнач. Гена са къадар рекъиз фургъун хъана...

Адан яцлу, чулава рцГамрин кланик, гзаф дердер акунвай, къайи вилер чуьнуьх хъанвай. Нер асклан ва ченейрни гъаркъуьбур тир. Ада хуьруьн гъал-агъвал хабар къуна ва дидеди Тават хала гъикли къенатла, Мутлини Нур гъикли етимханадиз тухванатла эхтилатна.

Ада анжах са чкадиз килигиз яб гузвай ва планрус чулгузвай. Налугъуди я къенвайди адан свае тушир, я етимханадавайбурни адан аялар. Дидеди эхтилат къутягъайла, акваз-акваз адан ранг чулава хъана. Бамиш жезвай хъиз нефес къачуна ам къарагъна ва дидеди къуьлег вугайла шинелни къуьнериз вегъена ам чпин клвализ хъфена.

Пуд лагъай йиф жезвай. Диде квел ятлани машгъул тир ва зунни къулава ацукънавай.

— Къарагъ, яда-а! — лагъана ада. — Фена садра Ибрагъим халудихъ галаз эхтилат ая!

— Вуч эхтилатда? — жузуна за. — Заз эхтилатриз чидач.

— Эхтилат жагъидайди я, — лагъана дидеди, — Къарагъ садра!

Зун гъяз авачиз клвалей экъечна.

Са гъил ченедиз яна, Ибрагъим халу къулан патавай чилел къатканвай. Раклар ахъа тир. Зун атуникай адаз гъич хабарни хъанач.

— Къатканва хьи, Ибрагъим халу, — лагъана за. — Зунни къатканвай. Дидеди ви патав вач лугъузвай... Зунни атанва. Эхтилатдани чна?

— Ам къснавай. За адан патав дидеди ракъурай картушарни фу эцигна.

— Нуразни гъа ихътин картушар жГандай, — лагъана за. — Мутгазни кландай.

Чина чара атлай хъвер авунин, я тахъайтла, шел авунин лишанар аваз, ам заз килигна.

— Чун санал къугъвадай, — лагъана за, — санал ксунни ийидай...

Ада късна яб акалзавайни, хиялзавайни къил акъатдацир.

— Чна Нураз пиниярни гудай, — лагъана за. — Ам шехъдай, Тават халадини чун гатадай.

— Шинияр гана лугъуз? — жузуна ада ва зун вичив агудна, зи къилелай гъил алтадна.

— Шинияр ваь е, — лагъана за. — Шинияр лугъуз, цДимилар гайила...

Зун клвализ злкъведайла, адаз завай пер клан хъана ва зани чи къуракай гъана, абурун ракларив эцигна.

Зун чиниз хтана ва ксудайла, диде къецел экъечнавай. Бирдан тади кваз ада заз айвандикай эверна. Лап яргъай, хъен хъиз галдат жез, къецли са итим сурарал физвай. Шак авачиз Ибрагъим халу тир. Зун пер аматла килигиз фена. Амачир.

— Пер тухванва! — лагъана за.

— Адаз Тават халадин сур чидани?

— Чида, — лагъана за. — Накъ зунни ам сурал фенай.

Геждиз Ибрагъим халу сурарилай хтана. Чун айвандик акъвазнамай. Ибрагъим халуди пер са гъилик къуна чилелай галчлурзавай ва къванера акъвазвай перцин сесини йифен секинвал члурзавай.

— Вун гъиниз фенвай, я Ибрагъи-и-им? — жузуна дидеди.

— Авач, — лагъана ада. — Фенвай гъакли инихъ.

Ахпа ам гафни рахун тавуна клвализ хъфена. Заз акли тир хьи, вучиз ятлани ада Тават халадин сур ахъайнава.

— Белки Тават хала акваз кланз сур ахъайнатла? — жузуна за дидедивай.

— Лал хъухъ, — лагъана ада. — Дели хъанвани?

Пакамахъ чун къведни сурарал фена. Тават халадин сурун къилик къавахдин пуд хилен шиш аклурнавай. Гъа и пакамлай Ибрагъим халу сувуз фенай ва ам гъанай йиферизни хкъведачир.

Садра дишегълийри салан юкъвал ацукъна фу нез башламишдайла, дидеди немсер авай патаз вил яна. Заз чида, ада хиялзавай: «Яраб абуруни незватла!» Немсер къацу векъерал къатканвай ва вили цавани «плив-в-в! плииив-в-в!» гъарайзавай лекъери чархар ягъизвай. Немсерин риклел чпин хайи чкаяр хкъезвай жеди. Папар ацукънавайла гъа виликан немс хтанай ва адаз Ибрагъим халудивай планрус клан хъанай.

Немсини заз килигиз хъверна. Ахпа ам агатна, гъи-

ливди цавун а «бил къалурна. В а бирдан дидедай гъарай акъатна.

— Вичизни ихътин аял авалда! Вичизни! — адаз хвеше вучиз хъанвайтла, зи къил ахъатзавачир.

Немсини пуд тлуб къалурна. Дидеди немсинив картушар вугайла, адаз дидедин гъилиз темен гуз клан хъана.

— Гуж хъайиди! — гъарайна дидеди. — Чаз темен гудай адет авай туш! Чун лезгийар я-я! Лезгийар чидани? Лагъ идаз, Ибрагъим халу! Гавурар чеб пис инсанар туш, — алава хъувуна ада. — Бес и дяве вучиз къаргъарна абуру? — Чи хайибур са гъина ятла, и язухар инра...

Гъава михъи ва серии тир. Немсер жергеда акъвазнавай. Ибрагъим халуни куклушдал лекъ алай тек мегъуьн тарак пашмандиз ацукъна ва ада секиндив, мумкии я, вилин накъваривди Мани лагъана. Лекъни гозазвачир. Ам хер хъанвай къегъалдин мани тир. Ам гужуналди ваъ, халис инсандин риклин симерив ягъизвай лезги мани тир. Ада лекъни, тарни къарсурзавай, Ибрагъим халудин вилерни, дуьньядин а къил аквазвай хъиз, лап яргъа авай...

— Яваш хъвач, я папар, — лагъана ада нянихъ, ~ зунни хкъезва.

Дидеди клвач тларзаватла хабар къуна. ■— Клвач ваъ, ■— лагъана ада. — Рикл тлазва... И нянихъни

АбиГъасана рехъ атлана ва гъамишан гафар тикрарна: — Кайтушай гвайбуйу ичлийа, тахъайтла за жува жугъуйда...

— Кицлин хва, — лагъана Ибрагъим халуди, — Барутдин ни такуна папариз клеклвалзава ман? Бирдан адан клекледи цава цлар члугуна, амма адан гъил чи дидедини са папа къуна.

— За ваз кицлин хва чийда, — лагъана Аби-гъасана. — Вун за гъа хтай чкадилаини анихъ йахкуй тавуйтла, зун исполком жедач. Аквада ваз! Хъуйай! Аквада ваз! — Ам балкландаллаз идарадив хъфена.

Ибрагъим халудин вири гафар «уътягъ хъанвай. Клвалив агакъдалди ам са гафни раханач.

— Зун аялар жагъуриз фида, Муъминат, — лагъана ада айвандик ацукъайла.

— Му-ус? — жузуна дидеди.

— Я къе йифиз, я пака...

Зунни галаз Ибрагъим халу сурарал фенай. Каспидилай къвезвай зулун гару къавах юзурзавай ва адал аламай тек-туьк хъипи пешери липл-липлариз, са гъихътин ятлани мани лугъузвай. Адакай тар хъунин умуд авачир. Ам хъуьтлуьн чайгъунри, зулун гарари пунай акъудун мумкин тир. Ибрагъим халуди адан пуназ яд къведай хвал атлана ва ам яргъал къакъатна, хейлин члавуз къелемдив килигна. Дерт-хажалат авай вилери саки лугъузвай: «Сабур ая, вахтар къведа... Гурлу юкъуз, чими кжъуз, юкъва твада вун инсанри... Пашман мани къисмет тахъуй гележегда ви пешериз садрани. Дердер жемир, гъам ялгъуз тир, гъам сефил тир, гъам къецлил тир тек къавах...»

Къавахдин къецлил тандал зулун гар аруш жезвай ва къецлил хилерни кушкучзавай хъиз шехъзавай.

Ибрагъим халу эхиримжи сеферда хъиз, клани сусан суруз ва адан винеллай гимидин пулар хътин хъипи пешериз килигна.

И нянихъ Нусрет халуни чиниз атанай ва заз адавай хурал алклуриз яру гъед клан хъана.

— Хиве яхъ, — лагъана ада. — Акбуллу-камаллу хва жеда тла, гуда.

— Жеда, — лагъана за, ва заз адаз АбиГъасан гатай къачагъдилай амай фляга багъишиз клан хъана.

— Гъа гъедни, — лагъана ада, — флягани ваз хъуй. Абур къведни санал хъайибур я...

Зун мукъуфдивди флягадив килигна ва заз адал алай А. Н. гъарфар акуна. Им гъа пипин таран клане Нусрет халуди яд цайи фляга тир...

— АбиГъасан гатайди Нусрет халу я-я-я! — гъарай на за, амма садазни алапат хъанач, абуруз фадлай чизвай жеди.

— Хъсан рехъ хъуй, — лагъана дидеди абурун гъу-гъуьнай са гичин яд илична.

— Чун риклелай алудмир гъа-а-а!

Хуьруьз эвичлдай куклушдалди чна абур рекъе туна ва яргъай нукътар хъиз аквадалди, чун абурун гъу-гъуьна килигна.

Гуьзел нянрихъ, цавун агъа къилий, жегъилвиллин мурад ар хъиз вацра нурад хъичирдайла, диде айвандикай

гъа нурариз килигдай. Заз чидай, адан рикле маса каедиз лугъуз тежер дерт ава... Хушбахтвилин хиялар хъиз, яргъа авай гъа нурари, адан риклиз гъихътин ятлани, ге-лежегдин экв гузвай.

Гъа ихътин са нянихъ диде квализ акъатнавачир ва ам кларасар гъиз тамуз фейиди риклел хтана. зун адан вилик фена. Клулал кларасрин шеле алаз, ам хуьрелай винихъ галай «ъакъан куклушдал ял ягъиз ацукънавай. Зун вичин патав агакъдалди, садлагъана гъил чилиз яна ам клвачел къарагъна. Заз чиз вич галатнавайди заз къалуриз кланзавачир.

— Вун вучиз атана, я чан хва? — жузуна ада.

Заз адан чина хъвер анжах садра акунай. За Аби-Гъасаназ далах хъиткъинда лагъайла. Шуткъудин кланникай гъардан-бир аквадай куьруь чларар лацубур тир...

Нусрет халудин квалив агакъайла, ам клулал шеле алаз са геренда акъвазна ва сувагъар алатнавай цларизни векъ акъатнавай члереьриз килигиз, ада ясаргъишарна:

— Хайи накъвари лянетрай ваз, намуссуз паб!..

— Ваз вуч хъанва, де? — жузуна за. — Вун нив я?

— Нусрет халудин папав, — лагъана ада. — Хуьре къил хуьн азаб акуна, ватагайрал катна... Гъуьл хтана, кицл хтана адаз са гафар хъана...

Бирдан чи гъаятни, хуьрни са нин ятла муштулук сесинив ацлана:

— Гъабиб хквезва! Муштулук!! Муштулук!!!

Заз акл чир хъанай хъи, гила вири жеда! Вири!! Жезвайди вуч тиртла, заз жуваз чизвачир. И яшариз акъатдалди заз такур дах хквезвай! Куьн гъавурда акъазвани?

Зун дахдин вилик фейиди заз чида, амма лув ганайтла, клвачи-клвачи фенайта, зи къил акъатначир.

Чи гъаятдал далдам-зуьрне янай. Дидедин «лвачик акатай кака хадачир. О-о-о! Адан чина заз гъич такур рагъ кузвай! Гъич саламни тагудай яргъал миресарни клватл хъанвай. Абур акл шад тир хъи, на лугъуди дяведа къейибур вири къахрагъна хтун хъувунва. Гъич рахан тийидайбуруни диде къужахламишзавай.

— Гуьзайдун хъуй, Муьминат! Сулейманаз мехъердай югъ хъурай!

Дахдивни дидедив къуьлиз тунай. Заз акл тир хъи,

зи чин ваъ, япарни кваз хъуьрезва. Диде муркладай хъиз цДуьдгъуьниз физвай. Къарийрин вилик акъвазнавай бадедини яд авахъзавай вилелай гъуд алтадиз гъарайзавай:

— Хтана гъа-а-а! Я Аллагъ! Вирида къена лугъудай Гъабиб хтана гъа-а-а! Гъич садни къенвайди туш! Валлагъ, вири хкведайди я, вири!

Зун адакай хъел аваз аялар ацукънавай чапардал акъахна.

— Им яни куь дах? — жузуна ни ятла завай. — Вагъ! Халис къарачийрин фургъунчи хътинди я!

— Агъ, ви... — за адан япал са гъуд элкъуьрна.

Зун дахдиз килигна. Ам къарачийрин фургъунчи хъиз ваъ, сериндик экъечлнавай силин сам хъиз аквазвай.

Са рцДамдин пад авачир. Япал къайнар ракъ илисай хътин гел алай. Акъван яхун тир хъи, на лугъуди исятда алабар жеда. Чина хъвер авайтлани, хци, левьрен хътин вилера шадвал аквазвачир.

Къуьлердай межлис йифен къулариз чкланай. Дахдихъ яб анализ, зун ахъа раклара акъвазна. (Чина члехибурун патав гъвечлибур ацукъдай туш). Масадбурухъ яб акализ, ада плапрусдай туп-туп гумар акъудзавай. Гъич хъверзавачир. Хъуьруьн адаз еке азаб хъиз тир.

Пакамахъ чин-гъил чуьхуьдайла, за ам мукъуьфдивди фагъумна. Рахунал гъалтайла гзаф мискъи тир. «Хъсан клелзавани?» — жузуна завай. «Эхъ! Гъелбетда! Виридалайни хъсан», — жаваб гана за. «Гила мад башламишна» хиялна за ва вилер адан сивеллаз, суалриз жавабар гуз пьазур хъана. Амма на лугъуди и къве гаф хатадай акъатайбур тир. Мадни кис хъувуна. Аламатдин кас тир. Адан хураллай чларарин арада, къуранвай чуьхвер хътин хер авай. Чапла гъилин яцгу яклал, члулав гъарфаралди 25568 кхъенвай. Заз ибур вучтин кхъинар ятла, икъван хирер гъикл хъайибур ятла, жуваз кланзавай. Ихтилат башламиш хъуй лагъана, за хатадай хъиз хабар къуна.

— Вун... Вун исятдани капитан тушни?

Ам заз, вичиз экъуьгъай хъиз чап-чап килигна. «Белки идаз зун вичин хва тирди чизвачтла? — хиялна за. — Ваъ, эхир хъи, им дах хъанач»...

За ам чинай хъвер авахъзавай, заз костюмар къачудай дах хъиз хъанай.

Зун лап гъвечи аял тирла, дидеди палчухдай асун-
навай цлаллай рамкадал тлуб илисиз: «Ингье дах!» —
лугъудай. Адал чинер ва чинерални къуд гъед алай. Заз
чидайди гъа рамкада авай дах тир.

17

Ксудайла дахди вичин патав папрусдин рухъ веги-
дай къаб эцигдай ва пуф-ф-ф ийиз ял ядай. Адан дер-
динай зи къил акъатдачир. Диде тлуб сэра къуна, адаз
язухдиз «илигдай».

Зун мягтел кар ам тир хьи, дах гъич рахадачир. Са-
дахъ галазни рахадачир. Пел вири биришар ва къилин
чларарни жив хъиз лацу тир.

Щвализ атайбуру къилел атай-татайдакай ихтилатар
ая лагъайла, адан пад квачир рцлам тик къарагъдай.
Вилерин нинияр гъажик!айрин тварар хъиткъиндай
хъиз, цлару жедай ва хейлин члавуз, абур цларцлар гуз
амукъадай, гаф акъатдачир.

Дах райондиз фена ва ам са суткадилай хъванваз
хтана. Пад квачир рцлам тик акъвазна муькуьди мукал
хъиз элкъвенвай. Ам задан камаривди цлакай куьрса-
навай вичин шикилдал фена.

— Бедбахт, исятда вун къенвайди ялда! Эгер (къен-
вайди туштла, ватан маса гайи кас ялда...

Диде, дарман авачир азарлу баладин патав гвайди
хъиз, къве гъил къвалал аватна, сив ахъаз амай. Дах-
дин ченейрикай гъутар хътинбур къарагъиз, квахъзавай.
Дахдин сивяй акъатзавай гъар са гаф дидедин рикле
акъазвай. Ам чинеба шехъзавай.

Зун къежел фена ва няналди мад квализ хтаначир.
Диде заз фу гваз гуьнедиз атанай. За къачуначир. Диде
вилел накъвар алаз хъфенай.

Зун квализ хтайла, дидедин «агъаз хъиз лацу чиниз
гъасятда ранг хтанай. Ада зун фу нез ацукъарна ва зи
гарданрал, къилел гъил алтаднай...

— Инжиклу жемир, чан хва, зи къегъал бала. Туьнт
жедай затл туш, вун члехи гада я, акъуллу хъуьхъ...

...Пакамахъ ламрал хучар эцигна регъуьз фидайла,
чи квалин патав къил клевнавай машин акъвазна.

— Буба квалале авани? — жузуна завай милицади.

Диде шаддиз айвандик экъечлна.

— Ша, ша кван! — лагъана ада. — Квализ экъеч!,
Гъабибни квалале ава...

Чи квалин вилик машин акуна, къуншияр къаварал
акъахнавай.

Машиндин кабинкадай Аби-Гъасан эвичлна. Галифей
шалвардин жибинра гъилер аваз, ада дахдивай хабар
къуна:

— Немсейиз гъамбалвалдайла хъсан тийни?

— Гъа ви мез лал хъуй, агъа-а-ан! — гъарайна баде-
ди чпин къавалай. — Ви чанда къара гуьлле акъурай,
агъа-ан!

Дах са гафни раханач. На лугъуди я диде, я зун, я
Аби-Гъасан, я милица адаз аквазвачир.

Ам машинда акъахна. Кимел алай итимар, диде,
къуншияр, зун — вири машиндин гуьгъуьниз килигна.

— Мад къилел вуч къведатла? — гъарайна дидеди
машиндин гуьгъуьниз. — Яраб гъахъ гъинватла?

Зун, ламраз лаш вегъена, регъуьз рекъе гъатна.

— Инжиклу тахъана вач, чан хва, — гъарайна диде
ди заз, — пналлай регъв я, гъил яргъи авуртла агакъ-
зава...

— Къуд версиниз идан гъил агакъзава, — мурмурна
за ва айвандиз вил яна.

— Ам гъиниз тухузва, яда-а-а? — жузуна завай баде-
ди чпин къавалай. — Вун лал яни, яда-а-а?

— Квахъ ман, — лагъана за, — идани зи къил
тларзава.

Диде айвандин дестекдихъ агалтна, дяведин йисара
дах хтун гуьзлемишдайвал, рекъиз килигзавай. Заз акл
жезвай хьи, вучиз ятлани, дидедиз ам залай пара
кланда.

Ам хтайла, зун гъикъван шад хъанай! Зи мурадри
цуьк акъуднай, амма абур ракъиник квай мурк хъиз
цраз эгечлнай. Завай квалале, виликдай хъиз, лугъуьз-
хъуьрез жезмач... Ам хтунни чи квалин гъавани къан-
ва! Вири адакай пис рахазва...

За ламраз «гъач» лугъузвачир. Тамун юкъвай фенвай
шуькТуь рехъ серии тир. Малдин квачин гелера къайи
ятар акъвазнавай. Чтуру чуьхверрин тарарай керекулри
гъарайзавай. Залай къулухъ, ламу чкайрал ламран
квачерин нехишар амукъзавай.

— Саламалейкум! — лагъана за регъуьн вилик
ацукънавайбуруз.

Сарарин арадай тфу гадриз регъухъбан пар авудиз атана. Ам гъуьруьн кандудай экъечлайди хъиз, лацу тир.

— Лам кутлутл, — лагъана ада заз. — Нубат нянин кьилерай жада.

Са мус ятлани, ада чи хуьрйяй кал маса къачуналдай. Чи хуьрйяй иниз регъуьз атанвайбуру хабарар къадалдай:

— Чи езне Зайналан квал гинал ала?

Гъа ик1 гъар нянихъ, адан ракларихъ айван ацлай шаламар, кьуракни 10—15 лам жедалдай. Къвери гатуз ада кал маса ганалдай. Ятлани ададай езне твар алатнач.

Ам вични къемеди кас тир.

— Ацукъ, — лагъана ада заз, ацукъай са герендилай. Ахпа кьил пачада туна, вилер лацу жедалди уьгъуь яна, экъуьгъна:

— Гъа ви куьк хкатрай! Зегъримар хъуй вун! Огъ! И диши уьгъуь залай алатдач хьи!

Ахпа ада завай дахдин кеф-гъал хабар къуна. Дирибаш итим я лагъана, цГувад йисуз гъурбатда хъана хтана. За вичиз яб гуз акурди, ам лап ахъа хъана.

— Гъабиб аскервилиз тухудайла, зун нехирбан тир. Гъар пакамахъ за «Гъав-в-в!» лугъудайла, ам мектебдиз физ жадай. «ГъикГ я, я директор? — жузадай за. — Вунни зун виридалай фад «гъарагъзава гъа!» «Сабагъ хийир, Зайнал стха! — лугъудай ада. — Хуьре авай къве к1ек я ман!» Валлагъ гъак1 лугъудай. Зарафатардайди тир, — тух жедалди уьгъуь яна ада давамарна: — К1валахиз са йис — ваъ, къве йис хъанвай.

Зун регъв авай дередиз, к1амай авахъзавай вац1уз килигзавай. Вучиз ятла, заз къарагъна аира къекъвез к1анзавай. Амма Зайнал халуди дахдини вичи къведа санал векьер гъик1 янайтла, дахдин дергес гъик1 ханайтла, чпи къатух гъик1 т1уьнайтла, дах гъихътин зарафатчи тиртла, галат тавуна ихитилатзавай. «Бес гила ам ак1 вучиз туш? — жузавай за жувавай. — Гила адаз рахазни кагъул я хьи!»

Нисинихъ Зайнал халуди зи хучар алцумна дуннухдин винел хкажна. Ахпа садлагъана ц1ай скьур хъиз гъарайна:

— Вуч я ам? Хучарравайди вуч я? Вуч я хучардавайди?

— Э-э-э-э... И-и-и... Ниси! — акъатна зи сивяй.

— Вуч? Вуч я? Ниси я?

Тадивилйяй сил лугъуз тахъана, завай ниси лугъун хъана. Заз регъуь хъанвай, хъуьруьнни къвезвай.

— Лап Гъабибан нерай аватнавайди я, — лагъана халуди.

Ада йикъан нисинихъ зи хучардай кьифери акъуднавай т1еквен къалурна, кьифериз къаргъишна. За лагъана хьи, кац гъваша. Ада жаваб гана хьи, кацивай къаз жадайбур туш, халис къуьрер хътинбур я. Сагъ шешелар тухун мумкин я.

Сил регъвена куьтягъ жедалди гуьнейриз серинар вегъенвай. Ламрал пар хкажна Зайнал халуди зал тапшурмишна:

— Гъабибаз лагъ, зун къе-пака жъведа! Инжиклу тахъурай!

И няни заз гъич тахъай хътин лезет ганай.

Зун къакъан дагъларал, къацу тамарал, дерейрал, тепейрал ашукъ хъанвай. На лугъун заз абур сад лагъай сефер аквазвай. Къушари ван алаз муквариз лув гузвай. Лап къакъанда, гъеле рагъ амазмай цава лекъери сирнавзавай. Цав суьруь эк1янавай хъиз яру, хъипи цифери безетмишнавай. Абур паласадин винелай яру, зи винелай лацу ва дагъдин винелай хъипини-яру тир. Зун лекъериз хейлин килигна. Абуру тек-туьк гъарайзавай. Белки им зи жегъилвилин сифте няни тиртла? Заз ак1 тир хьи, и нянихъ зи рикле ц1ийи къуват, ц1ийи умудар гъатна. На лугъуди заз уьмуьр, адан лезет, т1ебиат ва адан гуьзелвал чир хъанвай. За абур анжах гила къатлана. Заз жув акваз-акваз ч1ехи жезвай хъиз тир. Зун каш авай вилерай, уьфтуьнал илигна къуд патаз килигзавай. Зун акъвазна, ник1ин юкъваллай пипин тарциз килигна. Зи рик1ел аламай: дидедин гъилевай бубуяр чк1ай кжъуз чун гъа и тарцик ацукънавай.

Гъаятда ван-сес авачир. За дидедиз эверна. Жаваб хъанач. За лам кьурак гъална, хучар авудна. Щвалин рак ахъаз амай. Лап мич!и жадайла диде хтана.

— Гъи.к1 хъана? — жузуна за. — Дах хтаначни? — Ам акъван сефил тир хьи, зи рик1 агаж хъана.

— Вун азарлу яни, диде? — жузуна за.

— Ваъ, чан хва, ваъ. — Жаваб гана ада. — Заз азарлу жадай вахт авани? — Ада са гъил пелел эцигнавай. Кьил т1азвай жеде.

— Дах хтаначни? — жузун хъувуна за.

— Хтанач, чан хва, хтанач. Низ чида гъиниз фена-

тла? — Заз адан дерт гьикl кьезилардатla чизвачир. Адан рикl акваз-акваз цlразвай. Ам шехъзавай, амма вилерай накъвар кьезвачир. Ада са къадар кисна, агъ чlугуна.

— Дуьньядин чарх терсина элкъезва, чан хва. Адан клан пад винел хъанва... Кlвализ хтайди са гъапа авай кlГарабар я...

Дидеди затlни тlуьнач. Амма заз чизвай адаз гишин тир. Ам и йифиз «саначир. Заз, жув ахвариз фидалди, гагъ ада агъ чlугвадай, гагъни вич-вичик рахадай куш-кушдин ван кьезвай.

18

...Пака мектебдай хтайла, зи хъуьчlуьк квай ктабар садлагана чилел чклаиа: дидедин пlузар джlуна, си-вй иви кьезвай.

— Экъечl кlваляй, — лагъана ада, — куьчедиз вач.

Адан хъуькверилай накъвадин стlалар физвай. За инихъ-анихъ вил вегъена. Ракlарин сиве дахдин чекме-яр авай. Зи чиниз ифин акъатнавай. Гьилер зурзазвай.

— Кlвализ хъфимир, — гъарай хъувуна дидеди. — Адаз зи рикlикай хабар хъанвай. Заз са ни ятlани, зи вилин кьенез тфу гана ва вири зал хъуьрезвай хьиз тир. Амма завай са затlни ийиз жезвач! Зун шехъна клан-завай... Туьд къуранвай, за жуван пlузарар жакъвазвай.

— Фида! — гъарайна за дидедиз сифте сеферда, — за... за ам...

Диде заз килигна. Адан вилери лугъузвай: «Гъвечlи гурпlул, вун гьикъван ава хьи, бубадихъ галаз дяве ийиз. Ваз чlехид-гъвечlид авачни?»

Зи вилерай накъвар кьез башламишна.

— Барут хьиз жедай затl туш, чан хва, — дидеди вичин вилер михъна. Гьич са затlни тахъай хьиз сесни дегишна. — Ваз течир крар пара ава. Чlехибурун арада гъахъдай затl туш. Туьнт жемир.

Зун секин хъхъана, муькуь кlвалин ракларай кьенез килигна. Заз дах чи кlвализ гъахънавай къачагъ хьиз тир.

Мичlи жедалди ам кlваляй экъечlнач.

Дидеди кlвале хуьрек гъазурнавай. Шузар дакlун-вайтlани, адан рикlелай вири алатнавай.

- Вач, чан хва, — лагъана ада, — дахдиз и кlвалнз хъша лагъ!

Зун айвандик экъечlайла, дах пlанlрус чlугваз, дес-теждихъ агалтнавай. Ам дагълариз, лап чlулав аквазвай дередиз килигзавай.

Зун сурарай виниз хкаж хъанвай къавах таран чlу-лав къаралтудиз килигна ва зи рикlел Тават халани, Ибрагъим халуна, Мутlни Нур хтана.

Кlваляй дидеди гъарайна:

— Куьн кlвализ хъша тlун!

Зун дахдилай вилер алудна, куьчедиз катна. Заз адан чин акваз кланзавачир. Заз са фикир авай: «Яраб эхир гьик! жедатla?»

19

Май тир. Цуькверал чlижер къугъвазвай. Анжах дах кlваляй экъечlдачир. Заз аквазвай: пlанlрус аулур-дайлани адан гьилер зурзазвай. Дидедиз чна санал ацукъна тlуьн, ихтилатун кландай. Анжах гьич жедачир. Дахдиз чан лагъаидини йикъ лагъаиди, Къуншид гадани зун ва я са рехъди физвайди — вири сад тир. Ам виридаз са виляй «килигдай, вични къанвай, мурк хьиз къанвай виляй. Заз адан хци вилери зи инихъай анихъ тlеквен акъуддай хьиз тир. Гъар йифиз мичlи дагълариз килигиз, ада ванДун ванцихъ яб акалдай...

Са вацралай чи кlвализ аскlан са итим атана. Акъ-ван аскlан тир хьи, гуя ам клерецдин кьене чlехи хъан-вай.

Дахдин чин зулун югъ хьиз цуру тир. Вилер авайда-лайни агаж хъана, чухурдиз хъфенвай.

За абуруз верч тукlуна. Дидеди тадиз ми хъна, чи-гъиртма гъазурна. Заз дахдин тостунин ван жезвай.

— Вакай эрекедин гъуьл хъана кландай, дерт авай инсанри хъваз, ри«lер кьезилардай! — Ада гъарайиз мани лугъузвай:

Са бяэибур гур межлисриз илифиз, Хъсан тlуьнар, кефер ийиз хъфида-а-а-а... Са бяэибур уьмуьрдикай айгъамиз, Кицl ацlукъай гурар клане рекъида-а-а-а..

53

Дах пиян хъанвай. Ада тостар лугъуз, Гитлераз, Эс-эсриз, Аллагъдиз экъуьгъзавай. Асклан кас рахжурна, дах чун авай кваллиз хтана. Вилери ranranlar гузвай. Пад авачир рцлам тик акъвазна, лацу чларар пелез чкланвай. Анжах п!узарар хуьурезвай хъиз аквадай.

— Я Мум! Я зи масан Мум! — гъарайна ада дидедин япал. — Ваз вуч чида? Са шейни! Идазни чидач! — ада зун къалурна. — Садазни чидач! Низ чир хъана? Джордано Брунодиз! Галилеяз! Язухар! Бедбахтар! Гъак1 хъайила абур кана! Гъахълувилляй кана! Зун ге рой яз хтанвайт1а хуьруьнбуру зун йифе сада къунагъ-ламишдай! Зун дустагъдай ахъайнавайди ялда! Зал ца-цар ала! Зун кремаюрыйда кузвай! Вучиз ят1а чидани? За душманд вилик юкъ къатнач! За гъанани адахъ га-лаз дяве тухвана! За душманар жъена. Гзаф... гзаф ор-денар «ъачуна... Амма исятда субутиз жедач! Душман-рини зун гатана... Гзаф гатана... Гелер шагъидар я... Зал ифирнавай ракъар илисна... Садни ч1алахъ туш! Вунни ч1алахъ туш! Имни ч1алахъ туш! — адан хци вилер явашдиз туьхвена, адан туьтуьна вуч ят1а аклана. — Зун дустари хвена... зи патал масад кана, зун дустариз герек тир, зун вик1егъ тир... Зун «Дагъдин лекъ» тир...

Диде вучдат1а течиз, къил юзуриз акъвазнавай. Бир-дан дахдин вири беден зурзуна. Заз ак1 тир, адан вири беден шехъзава. Дидеди адал гъил алтадна.

— Секин хъухъ! Секин хъухъ! Аялдин амалар ийи-мир! Секин хъухъ! Дахдин вилера мадни гъажик1адин тварар хътинбур хъиткъинна. Ам кисна къецеел фена.

— Яхъ! — лагъана дидеди заз дах къалурна. — Ам куьчедиз ракъурмир!

Завай ам «ъаз жезвайни?

— Ракъурмир! — гъарайна дидеди. — Фена сивел атайди рахарвал я!..

— Акъваз — лагъана за яргъалай. — Дидеди фимир лугъузва!

Зун цвегрыйни такъуна, ам гурарай эвич1на.

— Элкъуьгъ кваллиз! Элкъуьь! — Дидеди ам къу-рак акъвазарна. — Фимир, элкъуьгъ кваллиз!

Ада гъил галтадна дидедин чин яна. Са вил мич1 хъанвайт1ани, дидеди ам ахъайзавачир.

— Элкъуьгъ кваллиз! Куьчедда са касни авач!

Бирдан зак зурзун акатна ва за адан яха къуна:

— Вучиз яда? А? За вун...

Са геренда адан п!узарал гъихътин ят1ани хъвер

.Къугъванай. Ам вуч хъвер тирт1а, заз гилани чидач. Зи хуьукъвел дидедин пъвеч1и лаплашар хъишъинзавай. Абуру заз т1арзавачир.

Зун гъаятдай экъеч1на. Заз мад кваллиз тахтун па-тал къил туьк1вей патохъ физ кланзавай. Им дидеди зун сад лагъай сеферда ягъун тир. Амма т1ар адаз вичиз хъанвай.

— Я чан хва, я чан хва... Вун ч1ехи гада я... ви буба тушни, а? Айбар тушни? Акурбуру, ван хъайибуру вуч лугъуда? Ваз регъуь тушни? — зи гуьгъуьниз гъарайза-вай дидеди.

Чи къал-макъалдал бадени атанвай. Ада къил галта-диз са гафар тикрарзавай:

— Куь квалле гъинал ят1ани жанавурдин пи алтад-нава! Тахъайт1а хайи бубани хва ик1 жедай зат1 туш!

И йифиз зун лап геж кваллиз хтанай. Явашдиз ра-клар ахъайна, зун ич1и кваллиз гъахъна. Диде гъасятда лампа гваз атана. Зун гуьзлемишиз, ам ксанвачир.

Зав фу нез туна, ада хейлин несигъатар гана. Ахпа яргъандин пиплер зав агудна, зи къилелай кап алтадна явашдиз «1валляй экъеч1на. Зун чеб авай кваллиз тех-къведайди адаз чизвай.

Зун пакамалди ксаначир. Заз жув чарадан квалле авай хъиз тир. Зи вилерикай мич1и квалле дахдин агаж хъанвай чинни тик акъвазнавай рцДам карагзавай.

Гъа и йифелай завай дах авай кваллиз хъфиз хъана" чир. Гъалтайлани чун сад-садаз килиг тавуна алатдай. Кваллиз хтун азаб тир. Садазни завай дерт ахъайиз жезвачир. Чарадаз жуван буба пис я лугъуз жедали?

20

Зуи зи таярихъ галаз чатун вилик акъвазнавай. Ца-ву ванзавай. Дагълара къвазвай юргъ хуьруьв агакъза-вай. Кимерал са касни аламачир. Чунни квалериз чклана.

Диде шад тир. Муькуь ж1валляй гъарайиз рахазвай сес къвезва'й.

— Ана вуж ава? — хабар къуна за.

— Асклан итим, — лагъана дидеди. — Ам дахдин жегъил ч1аван дуст тир... Мадни эрекъ гъанва...

Къецеелай экъуьчдай ван атана.

— Аку, — лагъана дидеди, — къецеел экъеч1а.

Асклан итимди метлериз гилер яна, аскЛан къавун
чѳередилай эхъуьчзавай. Кѳвалей дидеди гъарайна:

— Гъил алаз хъухъ! Къавалай ават тавурай!

Эхъуьчзавайдан къуьнел гъил алаз, зун анихъ ки*
лигна. Бирдаи за гъиссна хъи, къуьн санихъ фенва, чка-
дал аламач, зи гъил гъакѳ цава акъвазнава. Элкъвена
>килигайтѳа, асклан игим чѳередал аламачир. Ам гъаят-
дал, марфадик эклѳ хъанвай. Зай гъарай акъатна:

— Ам аватна! Аватна! Вич-вичелай аватна!!!

Зунни диде кланик эвичѳна.

Ам эвел верчерин демекда, ахпани чиле акъунвай.
Къилелни алачиз эвичѳий дах, тадиз ам къурак галчѳур-
на, ихтибарсуз вилерай заз килигна. Зак чими фул
акатна.

— Валлагъ, тѳубни хклѳунач! Валлагъ, вич аватнавай-
ди я! — гъарайна за.

Дах са рѳѳам тик, муькуьдини мукал хъиз авуна,
зав агатзавай. Зун !кѳвализ катна. Амма ам зала'й
алатнач. Щвалин юкъвал ада зи гъил къуна ва япал сад
алклѳурна.

— Гурѳѳул! Ам мугъман тушни? А? — за гъилеривди
къил клѳвзавай. Къапазар куьтягъ жезвачир. Чи арадиз
диде гъахъна. Зи сив са чѳиб ахъа хъанвай. Заз гъара-
йиз, шехъиз кланзавай. Завай ам ягъиз жезвачир. За
ч. аганвай гъилеривди эхирни адан яха къуна. Ада гал-
тадарна, зун чилел гъалчна... за вири сесинивди гъа
райна:

— Ви бубад... Немсерин гъамбал... Ви...

Сиве гъуд акъадайла, зи гафар къене амуькзававай.
За чѳехи кицѳи т.ушунзавай гурѳѳулди хъиз ѳѳугъзавай.
Чѳарар чкланвай дидедивай ам зи винелай алудиз жез-
вачир. За адан туьд къуна, ам жуван винелай алабар-
на, зун рекъел катна.

Кварцѳей эѳлрзавай хъиз марф къвазвай. Ювачер
гъиниз физватѳа, заз чизвачир ва заз са затѳни аквазва-
чир. Къилел канабдин рух вегъенвай сада захъ геляна,
чидачир гъим ятѳа.

— Вун гъиниз? Къилеллайди... марф...

— Ламрахъ жъекъвез, — зун клѳвачери тухузвай па-
тахъ фин хъувуна. Дуьньяда авайди юргъадин ван тир.
Рекъерай «чар-чар-чар» ятар физвай. Куьчейра касни
авачир. Мичѳи жезвай. Зун къав самарив к.евнавай ча-
тун къурак акъвазнавай. Япара тѳилийрин манияр авай.

56 -

Къилерал канабдин рухвар гъалдна къавариз клѳур гуз-
вай дишегълиярни аквазмачир. Щайлапандин ишигъ-
дал дагъларин шиш рагари гапурри хъиз iilariiilar гана
ва мадни чѳулав хъхъана.

Зун атайвал клѳвализ элкъвена. Зи рикѳ кузвай ва
къилени ч.улав са фикир авай. Зун клѳвализ хтайла, ди-
деди къилни винизнач. Адаз зун дах хъиз хъанвай. Ам
агаж хъана, хиялиз .къулав ацукънавай. Шехъзавай же-
ди. Зун муькуь- клѳвализ фена ва рак.арай гъарайна:

— Экъечѳ инай! Им ви клѳвал туш! Экъечѳ! Ван жез-
вани?! Им чи клѳвал я!! Хъвач жуван дустагъдиз!
Хъвач!!

Зверна атана дидеди зи сив къуна. Регъятдиз адан
гъилер жуван сивелай алудна, за гъарай хъувуна:

— Туш вун зи буба! КЛандач заз вакай хъайи буба!!

Экъечѳ чи клѳвалей! ЭкъечѳИ

Дидедиз зун къулухъ галчѳуриз кланзава'й, амма
къуват агакъзавачир. Дахди къанни вад хва санал
къейи хъиз панѳрус фитѳинзавай.

— Вучиз экъечѳзавач?! Эй-й-й! Немсѳ Вун экъечѳ
дачни?! — вилерилай накъвар алахъиз зи ченеяр зур-
зазвай. Амма меци ванзавай.

— Вун вучиз хтана иниз?! Квахъ и клѳвалей! Квахъ!
Квахъ!

Дидеди зун гатазвай. Амма за гъарайзавай:

— Туш ам зи буба! Ам экъечѳ тавуртѳа, зун иниз
хкведач! Фида зун инай!!

— Вач! Жув квахъ инай! — гъарайна дидеди, — ги-
жи гурѳѳул! Гъарам хъуй ваз за гайи нек!

За дердинай, зурзаз-зурзаз ва шехъиз-шехъиз доку-
ментар чемоданда туна.

Чи клѳвале авай дяведикай садазни хабар авачир.
Дуьньяда селдин ван авай. Дарваздал дидеди зи гъил
къуна. Зи туьд шелди анДурна завай рахаз жезвачир.

— Вун акъваздачни? — жузуна дидеди.

~ Ваъ!

— Ам ви буба тушни?

— Ваъ!

— За гайи нек ви вилерай хтуй! Гъиниз клѳандатѳани
вач! Мад садрани иниз хквез тахъуй!

— Хкведач! Гъич са чѳавузни хкведач! — гъарай
на за.

Зун гъамиша дидеди дахдин рехъ хвейи пелел
экъечѳна ва «къакъан пипин тарцик акъвазна. Зи къуь-

нер зурзавай. Зун вилел нагъв алаз хуърюзни чи квализ килигна. Щайлапан ягъиз, дагъларин ,клуфар ишигълу жезвай. Абуру заз тесеЛли гузвай: «Чун чиликни, цавукни хклунва, чна чиливайни, цавувайни къуват къачузва! Вунни чи хва я! Вач, кичле жемир! Дидедини ваз нек гъарам авуна! Вач! Мад акъвазмир, вач!»

Бирдан заз дидеди ва адан гуьгъуналлаз дахдини эверзавай хъиз хъана.

— Ахъая! Ахъая зун! Вуна зун авай са баладивай авуна! Я хва-а-а! Акъваза-а-а!

Зун эхиримжи сеферда хуърюз килигна ва япара дидедин сес аваз за станциядихъ гьерекатнай. Заз марфадикай, йифен мичливикай хабар авачир. Зи япара Кцлар вацлун ван авай...

21

Рагъ экъеч!дайла, цавун тагъ ярари безетмишда ва туп-туп цифер яру бубуйриз, чилни жуьреба-жуьре рангарин халичадиз ухшар жеда. Гардан ккларнавай бенешайрини жбылер хкажда — дуьнья гуьзел я! Гъа ихътин пакамахъ зун поезддин пипле гуьчл хъана Бакудиз акъатнай. Пакамалди вил мичначир. Заз поездрин сигналрин ван жезвачир. За вилери цларцлар гуз, хиялдай дах хтай йикъаз агъзур лянет ийизвай. Заз жувалай акбуллу кас дуьньяда авайди хъиз тушир...

Хъсан алуکلнавай ва я хуьрезвай жуван таяр аквадайла, зун пехил жедай. «Аку гъикъван хушбахт ятла, бахтаварар, — хиялдай за. — Гьелбетда, абуруз хъсан, клани диде-бубаяр ава. Гъакл хъайила, са дерт-гъамни авач».

Нянрихъ зун паркариз фидай. Нуькверин сесериз яб гудайла, заз жув дагълара, хайи чуьллера авай хъиз жедай. Ахпа мадни чемодан гъиле хкъуна, клвачериз худ гудай.

Юкъуз зун чемодан патав туна, гуьлуьн къерехда, къванерал ацукъдай ва вилерикай квахъзавай гимийриз килигдай. Лепейрихъ яб акалдай. А лепейрни шад тир. Абурни чпин дидедихъ, гуьлуьхъ галаз ава. Абурни рахазва — тахбайтла зун хъиз кисна жедай. Абуру кьумариз мез гуз, къулухъ элкъведай «Лерш-ш-ш! Лерш-ш-ш!».

Са пакамахъ «Шашлычная» кхъенвай ракларив акъвазна (лугъузни айиб я) за тухдалди ни чГугуна. Гуя и

ниэдихъ галаз руфуниз ткамлу к!усарни физвай. Ратла* ри нек кланзавай гурцДулри хъиз гъарайзавай. Заз абур аруш жез, кклиз, шехъзавай хъиз тир. Гъа ихътин пакаман «Глуьнилай» къулухъ, зун гъилик чемодан кваз мадни гуьлуьн «ъерехдиз фена ва жуван йикъан клвал тир къванцел ацукъна. Ни ятла, зи къулухъай уьгъуь яна. Зи тай гада клвачел акъвазна, заз килигзавай. Ада жузуна:

— Вун гъамиша инал вучиз ацукънава? Накъни инал ацукънавай!

— Ви бубад къван яни? — За плузар агажна.

— Вучиз хъел къвезва, гъажЛ жузазва ман!

— Зун хуьряй атанвайди я, бес гъинал ацукъда?

Са геренда чун къведни гуьлуьз килигна. Ахпа за хабар къуна:

— Вуна ина вучзава?

Ада вичи ФЗО-да клелзавайди ва вич гъамиша, вахт-вахтунда гуьлуьз килигиз къвезвайди лагъана.

— ФЗО-диз зун къабулдачни?

Садлагъана ам шад хъана.

— Гьелбетда!

Хъфидай рекъе чун таниш хъана.

— Саша, — лагъана ада.

— Сулейман, — лагъана за.

ФЗО-дин коридордавай Ленинан портрет акурла, гъар юкъуз зи риклел чи школа хкъведай. Зун общежитиедин пенжерда ацукъиз, аклизвай ракъиниз кил'игдай. Зун дидедихъ тамарзу жезвай. Гагъ-гагъ за цлак квай са сим алай чуьнгуьр къуна, ван хкаждай: «Эй дуьнья-я-я! Эй-йе-е-е-й-й! Дуьнья-я-я!» Гъа им зи рикл куз-куз лугъудай мани тир.

Гъикъван гъамлу хъайитлани, яваш-яваш зун шегьердин уьмуьрди къачузвай. Зазни Сашадиз акъван садаз сад кландай хъи, гъатта чун, кроватарни игисна аялар хъиз санал ксудай. Чаз чун общежитиеда ваъ, гъвечли стхаяр яз, са яргъандик ксанвай хъиз жедай. Чна хуьруьнар, зарафатардай. Дуьньяда чун патал авайди чун къвед тир. Зазни адаз вилер, чларар, нерар дегишариз кландай. Гъамиша зи нерал атайла, чи базар чклидай.

Икл са йис алатнай. За клвализ чар кхъенвачир. Зунни Саша юкъуз клвалахал, йифизни тарсара жезвай. Зи риклел гъамиша дидени Мутл хкъведай. Садра зун азарлу хъана, больницада къаткана. За дидедин тларцел чар кхъена: са шумуд йикъалай жавабни вахчуна. Ада

кхьенвайди вад гаф тир. Зи беден мурк хьиз къанай, зак фул акатна. Зи вилер гзаф вахтунда а цларарилай алатначир: «Чаз ви тлвар алай хва хьайиди туш». Им дахдин хатл тир. За агь члугуна ва хьел аваз кагъаз столдал гадарна. Мад садрани чар кхьин тавун къетлна за. Амма жхьенай. Хьел аваз. «Зун гила члехи я. Куьн галачизни завай яшамеш жеда. Гьамишалугъ сагьрэй». Эхь, зун гьакл тир — жуван кьил атлуг хьайитлани, лагьайвал ийидай.

ФЗО кубтягьай са шумуд вацралай азни Сашадиз Армиядиз тухузвай повесткаяр атана. Серии сентябрдин нянихъ, общежитиедавай юлдашри члагьанар ягъиз-ягъиз, чун рекье туна. Махачкъалада вад декьикъада поезд акъвазайла, зани Сашади рекьин кьерехдавай пиводин будкадихъ чукурнай.

— Кье бокал! — лагьанай Сашади, — тадиз цуз! Члехи тлуб галамачир гьили чав бокалар вугудайла, бирдан зай гьарай акъатнай.

— Нусрет халу-у!

Ада будкадай экъечлна зун кьужахламишной. Поезд юозазвай ва Сашадини зи гьиликай къуна ялзавай.

— Вун гьиниз? — жузуна Нусрет халуди.

— Армиядиз.

— Диде гьакл я? Хьсан яни?

— Хьсан я. Лап хьсан я.

Чун поезддиз ахкъахнай ва Нусрет халуди будкадин виликай къуд тлуб галай гьил виниз хкажна юозузавай. «Яраб вичин папахъ галаз туьхклевнатла?» — хилнай за. Зи риклел адан гафар хтанай:

«— Акбуллу-камаллу кьегьал гада жедатла, гуда».

€ — Жеда».

Заз регьуь хьанай ва Нусрет халуни бутка вилерикай квахьайла, зун вагондиз хьфенай. Са шумуд чкадал жергеда акъвазариз кье патахъ пайнайтлани, лап чкадив, Туьркиядин сергьятдив агакьдалди зунни Саша санал аламукьнай. Гьамамдилай кьулухъ аскердин парталар алуклайла, чаз чун чир хьижезмачир.

Пакамахъ фад къарагьуни, са шумуд касдихъ галаз санал чин-гьил чухьуни, виш тлуруни-куруни ванзавай столовойди, зарафатчи юлдашри заз са куьникайни хиялардай вахт гузвачир. Амма йифиз вири ксанвайла, за жуван самарин хьуьцуьгандиз кьуьнт яна гзаф хиялардай ва бязи вахтара заз акл жедай хьи, дидедини дахди «булав ацукьна закай ихтилатарзава».

За чи полкунин пайдахдиз темен гана хурал автомат алаз, эхиримжи стлал иви кумай къван Ватандин кьуллугьда кьегьал хьиз акъвазда лагьана кьин кьурла, зи вилерикай душмандиз есирвиле гьатай дах кадрагнай...

22

Гьа ик! кьуьдни гатфар алатна, Гьар сеферда лишанар ягъиз чуьлдиз экъечлайла, Гуржистандин дагьлара, жигьирра кьекъведайла, гьатта постунал акъвазна а патавай яргъи тфенг гвай туьркдиз килигдайлани, зи риклел диде, Мутл ва хайи дагьлар хкведай. Амма заз чиз, абуру вирида зун риклелай алуднавай. Захъ рикл алай дустар авай. Абуру гьарма са миллет тиртлани, (урус, эрмени, чечен, немс, лезги) шадлухра ва межлисра чун вири санал жедай. Пашман музыкадихъ яб акалдайла, Сашадини, Вахадини, Гансам гьил ченедиз ядай. Абурун риклел дяведа телеф хьайи бубаяр хкведай жеде. Заз зи дустарикай Гансан язух кьведай. Адан вилерай садрани гьам кими жедачир. Гьамиша фикрзавай. Лугьунрай, ам дяведин вахтунда чи аскерриз накъварикай жагьайди тир. Язух Ганс, гьавилай кьурай рад хьтинди хьанва. Немс ятлани, Краснодарда члехи хьана. Садра чун «9-круг» кинодиз килигайла, ам эхирдалди акъваз тавуна къазармадиз хьфенай ва чун хтайла. «Прима» сигарет фитлениз, къазармадин вилик квай «гьванцин гуларал ацукьнай. Ам акъван перишан хьанай хьи, на лугьуди немсери кьейи инсанрин дердер анжах вичи члугвазва».

Кьуллугьдин кьвед лагьай йисан эхирда чаз тревога гана. Чун къазармадай экъечлна тадиз рекье гьатна.

Чи машин виридалай вилик квай. Зун артиллериядин разведчик тир. Саша радист, Арсен лишандал туьклуьрдайди, Ваха ядайди ва Гансни шофер. Чи машиндин гуьгьуьна са жерге машинара авай. Пака нисинихъ чун са гьи ятлани дагьда акъвазна ва зунни Сашани капитан лап куклушдал хкаж хьана, сенгерра ацукьна. За капитанди лугьузвай патахъ стереотрубани буссоль¹ туь-

¹ Стереотруба, буссоль — артиллерияда мензил алцумдай алатар.

радиостанция къур-
к1урна ва Сашадини зи патавай
мишна.

— Вуч аквазват1а доклад ая! гъарайна капитан-
ди. — Фад! Фад!!

— Къад-къанни вад танк къезва!

— Лишан! — гъарайна капитанди.

— Буссоля 30—35, — лагъана за. — Угломер 00—8!

За вуч лагъайт1а, Сашадини тикрарзавай. Бирдан
чи къулухъ галай дареда цав хайи ван гъатна ва вад ки-
лометр яргъай аквазвай танкарай гум акъатна.

— Къулухъ катзава! — гъарайна за.

— Лишан! — гъарайна капитанди.

Гъар сеферда танкарай гум акъатайла, дурбуйрай
килигзавай капитанди шаддиз гъарайзавай.

— Молодец! Молодец!!

Бирдан Сашади рик! аватайда хъиз гъарайна:

— Юлдаш капитан! Юлдаш капитан! Гъавадин тре
вога гузва! — Капитанди эвел чи къулухъ даредавай ба-
тареядиз, ахпани чаз противогазарни химнакидкаяр
алук1ун эмир гана. Тадиз алук1на сенгерда чуьнуьх
хъунни чи винелай виш къван самолетар фена. Ахпа лап
яргъай шуьк1уь-шуьк1уь гумар акъатна, са километр
къван виниз хкаж хъана, абурун к1уфар лацу бармакар
хъиз гирде хъана. Къацу дагълар гумада квахъна са
зат1ни ахквазмачир. Ахътин гар къарагънавай хъи, на-
лугъиди миллион касди уьфтер ягъизва. Чун авай дагъ-
дин кук1 батарея авай дареда аватдай хъиз тир.

Заз ак1 тир хъи, я багълар, я рекьер, я тамар, я хуь-
рер, я шегъерар — са зат1ни амач! Чилни цав к1евна-
вай гум яваш-яваш квахъна ва яру ракетди цав ц1ар
ч1угуна. Капитанди противогазар, химнакидкаяр хт1ун
эмир гайила (югъ лап мич1и жезвай) завай им вуч тир-
т1а жузун тавуна акъвазиз хъанач. Капитанди лагъана
хъи, атом бомбадин гъак1ан акунар тир. Чи капитан
хъсан итим тир, гагъ-гагъ чинни адан арада гъич герек
авачир ихтилар жеда, амма адаз хъел къведачир.

— Гъак1ан акун-а-ар? — гъарайна за.

— Эхъ, — лагъана да. — Гъак1ан акунар. — Дуй-
ньядал чапхунчийр алама, солдатриз дяве тухуз чир
хъун лазим я, гъак! яни?

— Къилинда эверзава, юлдаш капитан, — лагъана
Сашади капитандив япарал гъалдайбур вугана.

Дагълара са сесни амачир. Гар галаз куьлуь чиг
къвазвай.

— Ахвар къезвани? — жузуна Сашади. Ам далудал
радиостанция, хурал автомат, япарални наушникар
акъалжнаваз сенгердихъ ацукънавай.

— Къезизва, — лагъана за. — Марф къвайит1а,
пис я.

Гъардан-бир тарциз нажах ягъай хъиз, «ту-унхъ!»
ийиз ванзавай. Чаз чизвай, са гъина ят1ани тупар ягъиз-
вай. Капитан Сашадин далудал алай станциядай гагъ
къилиндахъ, гагъни батареядихъ галаз рахазвай.

Вири йифди чун сенгерда хъана ва гъинай гъвеч1и
экв акурт1а, за хабар гузвай. Парталар къеженвай. Ав-
томатдин ч1улуни къуьн ат1узвайт1ани, вилин к1амар
сад-садак к1извай.

Садни пакамахъ рагъ хкаж жедайла, чун батарея
авай даредаз звич1на. Лап яргъал сефердай хтайбурун
хъыз, юлдашир чи гъилер чуькъезвай. Арсена гъасятда
къажгъан ац1ай чай гъана Гансаз теклифна.

— Хъухъ, куьк жеда вун!

Завай кефияр хабар къуна, Ганса са план1рус т1а-
лабна. Заз а«1 тир хъи, са мус ят1ани, са гъина ят1ани,
заз адан буба акуна. Зун тупунин луьледал ацукъна ва
зи рик1ел хтана...

А вахтара Гитлеран чапхунчийри агъзурралди инсан-
рин хамарикай бумажникар гъазурзавай. Чи дидейри
айвандин дестекдихъ агалтиз, гъар нянихъ чи бубаяр
гуьзлемишзавай. Заз гъа и вахтара Гансан буба акур
хъиз жезвай. Чи бубаяр Германиядиз хъиз, абурунбур-
ни Дагъустандиз акъатнавай. Дяве дяве тир!

Зун Гансан чиниз килигна. «Яраб заз чи сува акур
немс Гансан буба тирт1а? — хиялна за. Белки ам гъа
чи сува азурлу хъана кечмиш хъанайт1а? Гансаз къени
вичин буба вут1 хъанат1а чизвач. Абурун арада хайи-
бурун хътин ухшарвал авай. Хиялар алатай вахтариз
хъфидайла, зи рик1 агаж жезвай...

Пака нянихъ чи батарея са гъи ят1ани станциядал
акъатна. Машинарни тупар къил ахъа вагонра мягке-
марна, чун манийрал илигна, хайи частуниз рекъе гъат-
най. Чидач вучиз ят1а, зун акъван шад тир хъи, заз ра-
къун рекъин къерехдавай хияллу инсанриз гъарайиз
к1анзавай.

— Эй-й! Вучиз сугъул жеда-а! Шад хъухъ! Хъвера!
Гъиле гъатнавай вахтар сефилдиз акъудмир! — Заз жу-
ван патав гвай Саша юкъвалай къуна къужахламишиз
к1анзавай. Тек-туьк гуржи гадайри, чун авай вагондиз

кьарпузар вегъиз, ахпа кьве гъиликайни санал гъуд авуна, виниз хкажзавай. Чнани гъвечли афарар хътин пилоткаяр юзурзавай.

Частуниз хтай пакадин юкбуз, полк вири жергеда акъвазарна, Сашадиз ефрейторвилин тIвар гузвайди ва зунни цIуд йикъан вахтуналди Моаквадиз командиров-жадиз ракъурзавайди малумарна.

Нянихъ вокзалдал акъатайла, за хейлин вахтунда папIрусдилай гум аладарна. Эгер дидеди ва я дахди са кагъаз къванни ракъурнавайтIа зун кIвализ хъфидай.

Аскердиз командировкада хъунилай хъсан са затIни жеч. Зун жуван вахтунилай гзаф рази тир. Амма садра казармадин варарал акъвазнавай сержантди зи гуьгъуь-на гъарайнай:

— Эй-й-й! Щийиди! Рехъ алат тавурай гъа! Геж жемир.

Зун геж хъайитIани, адаз талукъ са карни авачир. Зун куьчедиз акъатна, рапIрапI гузвай жуван чекмей-риз вил яна. Передин ценер къулухъ чIугуна, хур экъисна, жув-жувалай рази яз троллейбусда акъахна. Низ чидай къван, цIуд-цIувад декъикъадила'й зи къилел вуч къведайтIа?

Паркдиз гъахъайла, зун гзаф инсанар кIватI хъан-вай чкадив агатна (виридаз хае хесет я ман!), ва заз акуна хъи, гъвечIи трибунадай са касди шиирар кIелза-ва. Зун садлагъана къудгъун хъанай. Зун жуван япа-рихъ инанмиш тушир.

Са ни ятIани зи хайи чIалал шиирар кIелзавай ва адан гафар зи рикIе гъахъиз, иви хъиз дамарриз чкIизвай.

Са ни ятIа шиирар кIелзавай ва заз акI хъанвай хъи, зи далудал лувар экъечIнава, зун виридалайни ви-не, цава акъвазнава. Ва-цIуд йисуз гуьуле хъана, сад-лагъана къурамат а'курла гъикI жеда? Зазни гъакI тир.

Дидедин сес, зи масан сес мад ван техжез садрани,
Жегъилвилин гуьзел девир туькъуьмна зи йисари...

Ибур закай тиртIа! Ваъ. Закай ваъ. Ибур чIехи хъанвай Нуракай тир. Зи къанажагъди ванда'й вахт алуькна кIанзавай. Белки гъа н хатадай хъанвай дуь-шуьш сеbeb хъанвайтIа?

Шаирди ккIзавай ва зун адаз сив ахъа хъана ки-лигзавай.

Гуя, лап къакъанда «Шив-в-в! Шив-в-в!!» и'йиз ле-къери лув гузвай. Абурулай агъана, жидаяр хъиз шиш дагълар авай. Абур ватан душманрикай хуьзвай мина-раяр хъиз тир... МутI рагарин кIуфал акъвазна, дамах-дивди крчар вине къунвай иДегъериз килигзавай... Зи япара каф алаз авахъзавай вацIун ван авай...

За цIарар жува жува'кди тикрарзавай. Эвелни-эвел зи бейнида зайиф гъисс авагънавай ва ахпа а гъиссини зун кIаник кутунвай. Ам чIехи жезвай, зун — гъвечIи.

— Квехъ вуч хъанва, солдат? Куьн азарлу яни? Шехъзавани?

Зун сесинихъ элкъвена. Хабар къазвайди зи дахдин яшда вай къуьзуь итим тир. Заз жуван гъалдикай хабар тушир ва, мумкин я, зи чин гзаф сефил хъанвай.

Трибунадиз мус хкаж хъанайтIа чин тийиз, за шаир-дивай са ктаб багъишун тIалабнай.

Исятдани а ктаб зав гва. Уьмуьрда гъа икI жеда: са гъвечIи кIвалахди ва я гъадисади инсандин къанажагъ дегешарда.

И няналди, гъатта са шумуд йисар алатзавайтIани, зи рикIел жув станциядал экъечIай йиф ва дидедин га-фар хкведай.

«Вун акъваздачни?»

«Ваъ!»

«Ам ви буба тушни?»

«Ваъ!»

«За гайи нек ви вилерай хтуй!»

Зи вилерикай дахди ракъурай жавабдин кагъазди лув гузвай. «Чаз ви тIвар ал ай хва хъайиди туш».

Заз чидачир хъи, дагъвидиз гъар са куьнилай намус багъа я. Намус... Дагъвиди намус... За намусдиз кIур ганвай. Зи вилерикай, айвандин дестекдихъ агалтна, дяведин йисара дахдин рехъ хвейивал, гилани гъамиша зун хтун, за багъишламишун тIалабун гуьзлемишаи ди-де карагзавай. Заз акI тир хъи, ада хъуьтIуьзни, варз экъечIай гуьзел нянрихъни, марф къвадай йиферизни айвандикай гуьзетиз зи рехъ вилив хвена. «Бала хкве-датIа? Зи авай-авачир бала хкведатIа?». За жувавай жузазвай: «Вун вучиз туьнтди хъана? А? Вак и тебят гъинай акатна? Ваз хайи дагълари чпин хесетар ганва тахъуй?»

Кур-пашмандиз къазармадиз хтай зун, гзаф юргъун яз кроватдал къаткана, йифен къуларалди гъил ченедик

■квас амукънай.

Зи дахдин бубадин буба — Гъабиб лацу ламраллаз Меккедиз — Гъаждал фена ва адаз ГъажиГъабиб тIвар гана. Ада гъа вич рекьидалди дубьяр кIелиз инсанар алдатмишна. Ам кучудай чкани пIиряй кyuна. Гъажи Гъабибан хва, зи дахдин буба Мегьамед харрат устIар хъана. Рекьидалди ада кIарасдилай талаш аладарна ва адан далудай гъекъ кими хънач. Къейила, адан тIварни масадал эцигнач. Ада вичин хцел, зи дахдал, Гъажи-Гъабиб бубадин гъурметдай Гъабиб тIвар эцигна. Ада кIелна, ам халкъдиз кIани, халкъ кIани муаллим хъана. Ватандин дяве къарагъайла, дяведиз фена, душмандин есирда гъатна. Адаз мумкин тир къван вири зулумар авуна. Амма ам къенач. Ам дустагъда ацукъарна. Ада бомбайрин, пулеметрин цIаярик, гишила, мекъила, сенгердай сенгердиз звериз Ватан патал чIугур женг гъич садан рикIелни аламукънач. Ам лацу ламраллаз Меккедиз феи Гъабиб бубадайни хъанвачир! Зани адан канвай лекъерал къел иличнай.

Яраб адан рикIи ибур гъикI эхнатIа? Гзаф кIвач галукъайла къванни цIрада! Куьн къванцин рекъиз кIилигнани? Ам мичIи хъанвай дагълариз вучиз килигдайтIа, зун гила гъавурда акъазвай. Адаз вацран экуьни ишигъ гузвачир... Ам патал дуьнья мичIи сур тир. Белки адаз кIвале, хуьре акъваз тавуна, гъа мичIи дагълариз катиз кIандайтIа?

Са диде адан гъавурда акъадай. Адаз вири чидай.

Экв туьхуьрна, вири ксанвайлани зи вилерикай шаир карагъавай. «Зи бейнида мадни гъа са гафари ванзамай: «Намуссуз... Намуссуз... Намуссуз...» «Вун акъваз дачни?» «Ваъ!» Ам ви буба тушни?» «Ваъ!» «За гайи нек ви вилерай хтуй!».

23

Къуллугъ бегъем жедалди амаиди са йис тир. Са шумуд югъ идалай вилик за кIвализ кагъаз кхъенвай. Заз багъишламиша, зун ахмакъ тир. Заз гъич тахъайтIа, вад гаф авай са кагъаз кхъихъ. Зун гъа«Iни сефил я...

Чин-гъил чуьхвена, чун столовойдиз фена ва хуьрек тIуьрдалай къулухъ къецел экъечIна жергеда акъваздайтIа, замполитни капитан атана шад ва ихтибарсуз вилерай заз килигна,

— Ви буба... Ам къегъал хъиз кечмиш хъана, — лагъана капитанди. Ада зав «Комсомольская правда» къенин нумра вугайла, зун къах хъанвай. Газетда чIехи гъарфаралди къил гана, зи дахдикай кхъенвай.

Зи гъилер зурзунай... Заз акI хъана хъи, вирида заз экъуьгъзава ва дахни газетдай заз «илигзава».

Икъван чIавалди зун виридаз са касни авачир етим хъиз чидай. Ватандин дяведа телеф хъайи вири бубаяр дири хъхъай хъиз, зи юлдашар шад хъанвай ва абуру зун къужахламишзавай.

Ахпа чир хъайивал дах кечмиш хъана кхъизвай. За лагъана хъи, ам кечмиш хъанач, сагъ-саламатдиз хтана. Зун куьрелди рахана. Капитан, замполит ва яб акалай маса ксар акваз-акваз пашман хъана.

— Штабдиз ша, — лагъана замполитди, — вун кIвализ хъфида...

Бейнида тIурфан къарагънавай. Вуч фикризавайтIа жуваз чир жезвачир. Вилер виш сеферда кIелнавай цIарарилай алатзавачир. Ма'къаладин къил икI тир: «Къегъалар рикIелай алатдач!» Дахдин къегъалвилерикай, ахпа адан бедбахт къисметдикай — хер хъуникай, есирда гъатуникай: са шумудра катнатIани, мадни къуникай ва душмандиз юкъ агъуз тавуна, къегъал хъиз телефон хъуникай тир. Макъаладин автор оставкадавай майор тир.

Зун къазармада тек авай. Заз буба цIийиз къенвай хъиз жезвай. Зи рикI шезвай. Туьд къван хъиз 'кIеви са шейини къазвай. Вилер мад цIарарал элкъезвай.

Зун гуьзгудай жуваз килигна. Зи рцТамар перишан тир. Къайгъусуз вахтара абур къилер винизна, фуре гъаз акъваздай. Гъамиша хъвер жедай вилерни, кIани руш чарадаз фейиданбур хъиз, гъамунив ацIанвай. Гъатта къам туш, «Победадин къав» я лугъуз вирида пехилвалдай жуван къамни заз шуькIуьз аквазвай. Анжах лекърен хътин элкъвей нер виликдай хъиз ама'й. Маса вахтара гуьзгудай килигдайтIа, за жува-жуваз лугъудай: «Эхирни закай са затI жеда». Амма и сеферда лагъанач.

Мехъери'к къезвайбурун хъиз, пIузаррал хъвер ргъазвай юлдашар хтана. Сашадин кIвачер цавай физвай. Ихтияр къачуна абур вири санал захъ галаз станциядал Iгана ва пашмандиз хъфин тавурай лагъана, къве бу-и ылка чехирни са кило колбаса гъана. Чун станциядин къерехдавай са гъвечIи буфетдиз фена. Арсен, Гансавай

чклул къачуна, перемдин хилер къакъажна, мал ту-
к1вазвайди хъиз колбасадив эгеч1на.

Вахади са бутылка лимонад заказ га'йила, Арсенай
гъарай акъатна:

— Чехирни лимонад?! Ахмакъ хъанвани?

— Нер анихъ ая, — лагъана Ганса, сифте сеферда
зарафатна. — Акбуна зи вил акъатзавай.

Сашади тамада вич жеда лагъана ва ам тост рахана.

— Чи стхадихъ дах къекъвезва, квез чизва...

— Фад куътягъа, — лагъана Вахади. — Атана садаз
аквада.

— Сулейманан дахдиз ам чакъ галаз ацукънавайди
чизвач... Белки чи бубаярни сагъ амат1а, виридаз жа-
гъурай...

— За хъвана! — гъарайна Арсена.

— Аскердиз хъун къадагъа я, — лагъана Сашади, —
къанун ч1ур жеда...

— Са истикан чехирди чТурдай ам вуч къанун я? —
лагъана Вахади.

Къвед лагъай, т1имил цанвай истиканар хкаждайла,
Вахани рахана: «Къуй вири халкъарин словаррай «дя-
ве» гаф акъатрай». Лап дарман хънз, са т1имил хцана,
гаф Арсеназ гана.

— Хъсан рушарин сагълугъдай! — лагъана ада.

Чи межлис, и лап кесиб межлис, гъар жуьредин цуь-
кверикай раснавай к1унч1 хъиз тир.

Зи вилерикай дагълар карагзавай, заз зи япара
Кулар вацДун ван авай хъиз тир. За диде гъик1 къужах-
ламишдат1а хиялдиз гъизвай. Заз дидеди эверзавай
хъиз тир...

Бирдан Сашади жузуна:

— На вуч хиялзава, Сулейман? Вун шад вучиз туш?

Яргъл, алатай девиррикай ихтилатариз хъун мум-
кин тушир: абурун кефияр ч1ур жедай. Гансан чапла
вил гъвеч1и хъанвай. Ам са кружка пиво хъвайилани
гъак1 жедай. Белки адан рик1елни азгъун дяведи телеф
авунвай вичин диде-буба, хайибур хквезвайт1а? Белки
Вахади, Сашади — чна вирида гъа са хиялзавай?

Са дидедин нек хъвана лугъуз хайи стхаяр лугъудач-
ни? Валлагъ, гагъ-гагъ хъсан юлдашар хайи стхайри-
лайни масан жеда.

Гансанни Сашадин вилери къеж гана. «Дуьньядал
аскерар аламачир вахт мус къведа?» — хиялна за.

Вахади зав са ч1улав альбом вугана,

— Ма, шикилар ч1угу!

— Виридан патай я! — гъарайна Сашадини Ганса.

24

Поезд рекъе гъатдайла, ч1ижер хъиз авай пассажи-
рин арадай ракъукай раснавай хътин Ваха, къурай рад
хътин Ганс, чина хъвер авай Арсен ва сефилдиз акъваз-
навай Саша жвахъзавай. Аквазмайди юзурзамай пилот-
каярни «къвед ч1улав, сад расу ва муькуьдини жум хъиз
хъипи къилер тир.

— Сагърай, дустар! Сагърай!..

Зун купедиз хтана. Къили мадии ван къачунвай.
Вучдат1а чизвачир. За газет ахкъудна, дахдикай кхъен-
вай макъала мад к1елна. Зи хияларни поездин чархар сад-
садалай гуьгъуьна акъваззавачир. Заз ак1 жезвай хъи,
зун к1валай къеч1ай и йисара дидедин вилерал гъамиша
нагъв хъана.

...Зи хиялдиз са к1вачеллаз хкадариз феи рекъер ва
рагъ авай йикъара жуван куьлгедихъ галаз 'куьгъвай
вахтар хквезвай... Зани Мут1а къуьлердай куклушар,
Мусади сев къеи чка, — вири зи вилерикай карагза-
вай...

Сигнал гана муькуь патай атай поездди зун къудгъу-
нарна, зн хиялар къат1на...

...Каспи гуьлуьн юкъвай хкаж жезвай вацра гуьле
къизилдин рехъ ч1угунвай. Ада ran1ran1 гуз, поезддихъ
галаз санал гъерекатзавай. Заз ак1 жезвай хъи, зун ди-
дедин гъил къуна, нурлу рекъайт1уз, ц1ийи, гъич садра-
ни дерт, хажалат тежедай маса дуьньядиз физва. Гуьле
яшамиш жез 'к1андай, — хиялна за. — Ихътин нянар ана
гъикъван хуш жедайт1а?..»

Дидеди заз мехъерда ва вич къуьзуь хъайит1ани
«Лезгинка» къуьлерда лугъудай. Адаз чун йисаралди ик1
чара жедайди чидачир. Заз гъина ят1ани, жув са рушаз
к1анзавай хъиз жезвай ва ам заз чизвачир. Яраб а руш
гъим ят1а? Ам гъинват1а? Белки ам шад, ч1улав вилер
авай лезги руш я? Белки вик1егъ чечен руш я? Белки
мили урус руш я? Гъим клант1ани хъуй! Чун гъар гатфа-
рихъ дагълариз фида, за адан къужах бубуйрай, бе-
нсвшайрай ац1урда. Заз адан вилериз гъам атай югъ
к1андач ва дидени чун акваз жегъил хъижеда. Зани, зи
т усани ам цуькверин къене твада, «Мехъерда, диде, —

кушкушна за, — мехърда. Заз на ч!угур дердер гила чир хъанва. Чун гъамиша хушбат жеда».

Зи вилерикай мад гъвечли вахтар ва диде карагзавай. Ада ни'клин юкьвай гъарайна:

— Яд гъваша, я чан хва-а!

Чклай бубуяр, таракай куърснавай запабар, Гансан буба хътин немс заз накъ акур хъИз тир. Дидеди салай Тават халадал ван элягъна:

— Са-къве йисалай за жуван хциз мехърда, Тават!

Немсини сифте зун, ахпани цавун атла къил къалу-райла, дидеди хъверзавай. «Вичизни ихътин хва авалда! Вичизни!!»

Дидеди пуд къапуниз хуърек акъудайла, за жузавай:

« — Сад низ я, диде?»

« — Дахни чакъ гадай гысаб хъуй, чан хва...»

Ада къулан экуьнал дахдин чар клелзавай ва ам зав вугузвай.

« — Ма, гъил алтада, чан хва. Ам дахдин гъиле хъана. Адахъ дахдин ни гала, къачу».

Заз ак! жезвай хъи, гъеле гъим ятлани чизвачир суса са гъил, за муькуь гъил къуна, чун дидени галаз, гъа и вацра ranranlar гузвай нурлу рекъйй физва ва гъуьгъуьнай дахди гъарайзава:

— Зун? Зун тухузвачни, зи хайибур?!

— Ша, ша! Чун вири санал фида, дах!

Зун мадни газетдиз килигна. Заз ам виликан, рцлам тик акъвазнавай дах хъиз ваъ, гзаф, къадарсуз хажалатар ч!угунвай багъа буба хъиз тир. «Заз багъишламиша, дах, — лагъана за явашдиз, — Зун а ч!авуз аял тир. Гъавурда авачир, багъишламиша!»

«Зи мехърек дидедени дахди къуьлерзавай. Гъаят-да шишер ягъизвай. Хуърелай зуьрнедин ван алахъзавай, къажгъанра лукълукъ ийиз шурваяр ргазвай.

Гъасятда са йис алатна, заз са гадани хъанвай. Гагъ за, гагъни суса къужахда къазва лугъуз, дидеди ам чавай къахчуна.

Чун дидедихъ галаз рази хъана.

Няни тир. Дидеди хинклал гъазурна. Чун вири хизан клват! хъанвай...»

— Пиво хъухъ! На гзаф хияларзава! К!вализ янй, к!валаяй?

За къил винизна «к!вализ я» лагъана. Даклардин вилик квай тумботаадал къуд бутылка пиво эцигна, ам зи

къаншарда ацукънавай. За къведра нефес къачудалдй, ада са бутылка бушарна. Риклиз чими итим тир. Еке бармакдин кланикай хци, ч!улав вилер хъуьрезвай. Каца хътин нер алай. Юкьвак гимишдин къакъара авай гапур квай.

— Хъухъ т!ун, я хтул!

— Сагърай, халу, — лагъана за. — Заз кланзавач.

— Агъ! Агъ! Гилан жегъилар! Гилан жегъилар! Халис рушарин амалар ква ман!

Зи патав гвай дишегълидин къужахдавай аял шехъна. Халуди ихтилат акъвазарна, адаз вилер лацу авуна.

— Зав це ам! Ам за неда! — Ахпа ам мад захъ га лаз рахана:

— Гъа и вун хътин са хва ава заз. Гъамиша режим авайдн ялда, режим! Артух т!уьн-хъун герек туш! Ниси недани вун а, зи чантада хипен таза ниси ава? Акъудани за?

За чина хъвер аваз «ваъ» лагъана.

Ада мадни ихтилат давамарна.

— Куьн хътин ч!авуз за сагъ са heb недай! Валлагъ! Жегъилвал тир! Куьн жегъилар яни? Нек тахъай писид шарагар хътин! Ч!алахъ яни, сагъ са heb недай!

За мегътел хъайи амалар авуна, къил галтадна; «Жеди-жеди» лагъана.

Халуди са нефесдал къве бутылкани хъвана, бар' макни валчагъ хут!унна.

— Гила захъ а такъат амач, — лагъана халуди. — Амач, а вахтар фена,...

Зи вилик квай газет къачуна ам и патаз, а патаз килигна.

— Види яни?

— Эхъ, — лагъана за.

Ада бирдан дахдикай къхънвай макъаладин са пад атлана. Зи нефес дар хъана, амма гафни лугъуз хъанач.

— Зегъримар ranrus! Ч!угун тавурт!а рик! акъатда! — лагъана халуди. — Ци заз къве шешел тембекар ава. Аллагъдиз шуькуьр, къвери гаталди бес жеда.

Халу эвич!дайла адан гуьгъуьниз экъеч!на. Ракъун рехъ тирвал там тир. Сад лагъана зи рик!ел Саша, Ганс, Ваха ва Арсен хтана. «Абуру вучават!а? Якъин Ганса «Прима» фит!иниз, гъинал ятлани фикирарзава. Завай абуруз ихтилатариз хъанач. Сашади за вуч ят!а чуьнуьхзавайди къатланвай».

Зун поездай эвич!унни, станциядикай са акъван яр-

гьал тушир универмагдиз фена. Савкьат гвачиз хьфин айиб тир. Зун куьгьне тажир хьиз, сун шалдин и патаз а патаз килигна.

— Ибур куьзуь дидейриз акьуднавайбур я, — лагьана туьквенчиди ва за кьачуда талганмаз, кагъаздик кутуна, ада шал зи вилик эцигна.

— Мубаракрай! Сагъвилив алукрай.

Зун дахдизни кьалиян кьачуна, кьвализ рекье гьатна.

Виниз фирдавай гьава серии жезвай. Марф «гьадай хьтинди тир. Зи вилерикай дидеди «Хва! Гьвечли хва!» лагьана вилерал шадвилдин накьвар алаз зун гьикл кьужахламишдатла каразавай. Хуьруьв агакьиз амайди са сятдин рехь тиртлани, зи риклик вад йисуз тахьай хьтин тади квай ва заз кьуд патай хайи ни кьезвай. Заз акл тир хьи, гьар са тараз, валаз зун чир хьижезва. Ва абур чеб-чпив рахазва; Сулейман хтанва! Сулейман хтанва! Гьиликни немсерин чемодан ква. Зи вилер хайи чуьллера кьекьезвай. Заз гьарайиз кланзавай:

— Куьн за риклелай алудай туш! Валлагь туш.

Зун кьакьан гуьнедин клуфуз экьечлна. Рекьера гьалтай кас хьанач. Хуьруьв агакьиз са тлимил амаз, марф кьадай а лянет хьайи, зун хуьрай экьечлай йифиз акьвазай пипин таран клане акьвазна. Заз куьгьне юлдаш акур хьиз тир. Вучиз ятлани, бирдан заз инал, чуьлда йиф акьудиз клан хьана.

Винина такабурлу Шагьдагьди цларцлар гузвай. Заз акл тир хьи, ам чан алай инсан хьиз, нифретдивди заз килигзава. Заз акл тир хьи, ам кьилел лацу бармак алай камаллу агьсакьал я. Заз акл тир хьи, ам завди рахазва: «Кьегьалар хьухь, дагьвиар, куьн лекьрен жинсер я. Куь пеле акьур зи шагьвардин кьадир тахьайтла, кьез ам гьарам хьуй!

Бирдан заз жуваз-жувакай регьуь хьана. Мишекьатбур тиртлани, дидеди лайлаяр ядай ва жувни гунагьсуз тир аял вахтар азиз хьхьана. Зун чи кьвализ килигна. Хиялди лугьузвай хьи, са гьвечлини зун акьвазайтла, диде айвандик экьечлда ва зун акуна ада зи вилик чукурда. Ахпа чун кьведии санал дахдин патав хьфида. Диде гьамиша и куьклушдиз килигдай эхир. Белки адаз зун хьвезвайди ахварай акунвай! Риклиз хур дарискьал хьанвай.

Зун са гьилик чемодан, муькуь гьилени пилотка аваз, хейлин члавуз хуьруьз килигна. Чи айвадикай са

касни аквадацир. За тадиз кьвалихьди гьерекатна. Поездда гьалтай халуди дахдикай кьхьенвай макьала кьазунун, дидедикай акур ахвар риклел хтайла, зун серсер жезвай. Белки и макьала кьхьидайла дах чандик квай? Рекьидайла адаз зун акваз клан хьанайта? Белки...

25

За егьи итимди хьиз дарваздай гьарайна. Зун жуван гьавурда акьазвачир. Я шад тушир, я пашман. Зун тадиз айвандик экьечлна. Раклар акьалнавай. За гьамйша диде жедай ва жув члехи хьайи кьвалин раклар ахьайна. Кьулав лацу чуру жвай итимни пуд-кьуд йиса авай руш ацукьнавай. Кьуьзуьди лувар акатайди хьиз, кьве гьил ахьайна, зал хкадар хьана.

— Хва! Хва! Зи хва! Зи хва-а-а-а! Вун хтана-а!

Ада зун кьужахламишнавай. Зи чин адан накьварай кьежизвай. Ам шехьзавай. Гзаф члавуз дидедикай магьрум хьайи гьвечли аял хьиз шехьзавай.

За ам мукьаятдиз ацукьарна. Гьвечли руш мягьтелдаказ гагь заз, гагьни дахдиз килигзавай.

За кьвалин и пата а пата вил кьекьуьрна. Вири виликдай хьиз амазмай. Гьвечли руша, дахдихь игис хьана, заз са хьвер багьишна. Кьарай текьезвай за садлагьана хабар кьуна:

— Диде гьинава?

Дах кисна ва ахпа гьвечли руша мердвилелди жаваб гана.

— Де авай ту-у-уш! Ам кьена...

За хьверна ам кьужахда «куна.

— Вуч? На вуч лагьана?

— Де ама-ач, — жаваб гана ада мадни.

— Им нинди я, дах? •— жузуна за.

— Дидедилай ядигар я.

Зун дахдиз килигна. Илагьи, гьикьван адаз рахан четин тир. На лугьуди цлар агатзава. Заз гьава бес жезвачир.

— Ам... Ам кечмиш хьана. Са йис я кечмиш хьана.

Зун жуван япарихь инанмиш тушир.

— Рекьидайла вун мураднай. Акуна клан хьанай, — лагьана дахди, — Вун хтун тавурди акурла, веси авуна, гьич сурални татурай...

Дахдин гъилерай гьикI экъеч!найтIа чидач, зун гару тухвай цIакул хъиз куьчедиз катнай. Заз мад са затIни ван жезмачир. Заз зун и дуьньядал ваъ, касни авачир мичIи магъарада авай хъиз ва заз диде кьенвай хъиз тир. За кьве гъиливди сурун кьван кьунай. Заз акI тир хъи, мичIи хъанва ва дагълара гъвечIи са гада вичин дидедихъ кьекъвезва.

«Дидеее-е-е-е!»

«Дидеее-е-е-е!» тикрарзавай дагълари.

«Заз вун рекьидайди чидачир, диде. — Кушкушна за. — Заз багъишламиша...»

«Дидее-е-е-е!» — гъарайзавай гъвечIй гадади.

«Деее!» — тикрарзавай дагълари.

За метIер чилиз яна сурун накъвар ЦIалцIамарнай* Заз дидедал гъил алтадзавай хъиз тир. «Ви бахт мишекъатди хъана, диде, — хиялна за. — Ваз тавазвилернач, баркалла лагъанач, игит лагъанач. Амма са гъинал ятIа виш инсан кьейидаз — виш диде, виш вах, вйш свае вилел нагъв алаз турдаз кьегъал лагъана. Вун инсанрин дердинай кьена. Вун уьмуьрда, шемини хъиз, масабуруз экв гуз-гуз куьтягъ хъана. Рекьидалди чаз садазни ви къадир хъанач.

Дахди зун сурарлай галчIурдайла заз дидеди гъарайзавай хъиз тир. «Вун хтанани, зи хва? Вун хтанани? Диде тек туна мадни хъфизвани? Диде рвкIелай алуддай затI яни, я чан хва?»

Вичин яд авахъзавай вилел гъуд алтадиз, кIбализ хтайла зун бадеди кьужахламишнавай ва агъузарзавай.

— Мад садрани ваз ви диде ахквадач, гуж хъайиди! Веси туна вун сурални татурай... Бахтсуз бала, вун диде ди сурукайни магърумна...

Къуни-къуншияр чиниз кIватI хъанвай ва абуру вуч несигъатар гузвайтIа заз ван жезвачир. Заз рахазвай сивер аквазвай. Заз я шехъна дерт кьезилариз, я Шагьдагъдин кIуфни-кIуфалай вири дуьньядиз ван жедайвал гъарайиз кIанзавай:

— Эй! Куьн! Етим тIвар алайбур! Эй! Куьн! Дидедин дерт чIугурбур! Зун кведди я! Зун гьихътин хва хъана? Вуж я тахсиркар? Дяве хъанани? Дах хъанани? Зун яни? Вуж я? Вучиз бахтар мишекъатбур хъана?

Амма чилни цавни бишибур хъиз киснавай. Зун диде агалтдай дестекдих агалтна ва са вахтара ам вич хъиз мичIивили туьтуькъуьмзавай дагълариз килигнай. Зи япара гъвечIи гададин сесини ванзамай.

«Дидеее-е-е!»

«Де-е-е!» — тикрарзавай дагълари.

Заз акI тир хъи, ам гьелени дидедихъ кьекъвезмай гъвечIи Нуран сес я.

Къуншияр чпин кIвалериз хъфейла, дахди дидеди ахъайдай Чехи сандух ахъайна ва анай дидедин ни галай, куьгъне хъанвай чIулав читинин шуткьу акъудна. За пак шуткьу игътиятдив метIерал эцигна ва адан арадай акъатай гъвечIи кагъаз гъиле кьуна.

— Дидеди икI лагъана, — рахана дах, — кьуй масабуруз чир тахъуй, вирида вичиз лянет тавурай, рекьидалди велик шуткьудик кутуна сандухда эцигнай. ХтайтIа лагъанай, къалура вичиз.

За са мус ятIа жуван хатIарив кхъенвай кагъаз кIелна. «**АкI ятIа, лап хъеан, завай гила куьн галачизни яшамииш жедат. Гъамишалугъ сагърай!**».

Живеяр хътин накъварин кьве стIал зи метIераллай пак шуткьудал аватна.

26

Иифен са арада, дахни гьеле тIварни хабар кьаз тахъанвай вах ксанвайла, зун сурарал хъфенай. Чиг къвазвай ва зун дидедин сурун кьилихъ ацукънай. «Зун ви хва тушни, диде, — кушкушна за. — Заз на сурал кьведай ихтиярни ганачни?»

Заз акI тир хъи, дидеди ваъ, хайи дагълари гугрумдалди жаваб гузва:

— А-а-а-а! А-а-а-а! А-а-а^а! Ва-а-аъ! Ва-а-аъ!

Марфарикайни гарарикай хуьзвай хъиз, чIулав сурарин винел Ибрагъим халуди цайи къавах таран хилер къат хъанвай ва шехъзавай хъиз пешерикай перишандиз стIалар кIвахъзавай...

ШАГЪ АБАСАКАЙ РИВАЯТ

1. МЕЦЕРИН ЭЗБЕР ПАЧАГЪ

•Лугьуда хьи, а вахтара и дуьньядал виридалаинь члехи, виридалаинь пак, виридалаинь гужлу кьве кас авай. Анжах кьвед!

Сад — инсанривай яргъа (цаварал), муькуьди — инсанрин кьвалав (чилерал). Цавараллайди аллагъ тир (шукур хьуй вйчиз), чилераллайди — Шагъ Абас тир (рагъмет хьуй вйчиз!)

Шагъ Абасакай рахадай кьван вуч тир! Паа-а-агъ, гьинал хьайитлани! Регъвени, мелени. Суварризни (нлузаррал хьвер алаз). Ясдин юкьузни (вилел нагъв алаз). Кимелни. КДвалени. Гишин юкьузни. Тух юкьузни...

Манияр лугьудай Шагъ Абасакаа-а-ай! Гьихьтин мани-ия-я-яр! Гъвечлидани, члехидани. Хуьрерани, шегьерани. Мехъеррикпи, мелерикни, суварризни...

ГьакI хьайила, вири «сунши уьлквейрин пачагьарни, вири кьунши уьлквейрин арифдар инсанарни и Шагъ Абасал пехил тир.

И дуьньядал гьикьван пачагьар хьана? Абурукай гьич са касни и Шагъ Абас кьван машгьур хьанач, стха. Шагъ Абасан тIвар кьурла, на лугьудай, инсандин япал са ни ятлани Аллагъдин сесиналди кушкушзавай:

— Адалат ва мергьяматлувал...

— Камаллувал ва гьахьлувал...

— Жумартвал ва дугьривал...

— Вири гьам я. Вири гьадав гва, Шагъ Абасав...

Яб гузвани вуна? Яб це!

И Шагъ Абасак са ихьтин кьилих квай лугьуда: гьар гатфариз, гьар гатуз Шагъ Абас вичин пачагьлугьда кьекъез жедай кьван. Вич чир тийиз. Са касдизни талгьуз. Текдиз. Пек-партал дегисна, гьелбетда. Са бязи дуьшуьшра са кьве юлдашни галаз. ТахьайтIа, гьамиша тек. Ам тежедай чка авайни? Халкьдихъ галаз санал.

Халкьдин рикIе вуч аватIа чир жедайвал. Мехъеррикни, мелерикни. Суваррикни. Кьейи чкайрани. Адетдин са инсан хьиз. Гьина хьайитлани. Вичин уьлкведа вуч рахун аватIа, квекай рахазватIа, адас вири чир жедай. Лап гьа чкадал. Вилаятрин члехибуурал, вичи кьуллугь-рал эцигнавай эмирал ихтибардачир ада. Герек абуру вичин кьанунар гьикI кьилиз акьудзаватIа, вичи чкадал ахтармишин. Гьа и жуьреда. Чинебадаказ. Эгер ам вич агакь тавуна, вичивай физ тахьайтIа, анжах гьахьтин вахтунда ада вич фена кланзавай вилайтдиз маса кас ракьурдай. Амни вичин виридалаинь ихтибарлу кас. Вафалу кас. Авай кар, авай гаф анжах чинал лугьуз алакьдай кас.

Гатфаризни гатуз гьа икI ахтармишиз, зулузни хьуьтIуьз ада чIуру инсанрин гьахь-дуван ийидай, лугьуда. Эвер гудай вичин патав. Ацукьардай. Сакиндиз башла-мишдай:

— За вун дугьри, намуслу инсан я, лагьанай, за вал ихтибарнай, амма вуна вун ихтибардай авудна, вун намуссуз хьана. Вуна зун халкьдин вилик уьзуюкьара авуна.

— Эй пачагьрин пачагь! — метIерал акьваздай адан вилик эмирар. — Заз зи тахсир чизвач, инсаф ая, за вун, пачагьрин пачагь, квелди халкьдин вилик уьзуюкьара авунва? Ам жери кар яни?

— Ви тахсир адакай ибарат я хьи, — лугьудай Шагъ Абаса, — вуна Аллагьш, пачагьни, вири кьайда-кьанунарни рикIелай алудна. Вуна вал тагькимнавай вилайтда эвелни-эвел агьалийрал артухан харжар вегьена, агьалияр тарашна, абурун хам алажна, амма гьа са вахтунда вуна ви мулкар, ви кьазанжияр чIуру рекьералди са шумуд сеферда артухарна, — инал Шагъ Абас са мулкар авай чкайрин тIварар кьадай. — Вуна вири шегьерра кьазияр, сухтаяр, юзбашияр вири ви мукьва-кьилияр эцигнава. Абуруни вирида дашбашар кьачуз-ва, — инал Шагъ Абаса нивай ва мус кьачунатIа, гьи кьван кьачунатIа лугьудай. — Вуна кьуллугьрал эцигнавай ви мукьва-кьилибур вири чIуру инсанар я, михьиз авамар я. Суд-дувандикай, марифат-ахлакьдикай, илим-камалдикай гьич хабарни авачирбур я. Ламарин ламар я! Ваз абуру адалатсуз кьалахар ийизвайди акназ хьана. Ваз абуру дашбашар кьачуз, чи кьанунар чIурзавайдини чиз хьана. Гила вуна жаваб це заз: и уьлкведа ахьтин адалатсузвилер кьиле фидайла, агьа-

лийри низ лянетзава, низ къаргъишзава? Шагъ Абасаз лянетзавачни? Шагъ Абасаз къаргъишзавачни? Вун за а члехи къуллугъдал Шагъ Абасаз лянетиз, къаргъишиз турай лагъана эцигнавани? Ван хъаначни ваз, ви вилаятдин агъалийри гъикl лугъузватlа? Вучиз ван хъанач?

Лугъуда хъи, эмирдик зурзун акатдай. Вири дуьздал акъатзава эхир! Эмирдиз рахадай гаф амукъдачир. Кlвачел къарагъайла, эмирдиз рак галай пад аквадачир, лугъуда.

— Рекъе тур. Идаз рехъ къалура, — лугъудай Шагъ Абаса.

Гъее-е-е, тl-тl, гъайиф Шагъ Абасан жегъил вахтарин, гъайиф!

Гъакl хъайила, къунши уьлквейрин пачагъарни, камаллу арифдар инсанарни и Шагъ Абасал пехил тир, лугъуза за. Пехилвални, лугъун за квез, инсанрилай аслу са кар туш: амни чаз кланзни, чаз такланзни гъа ивидихъ галаз гъатзава чи беденда. Пехил тир и Шагъ Абасал.

Бее-е-ес, Шагъ Абас лугъуз са чан хъана, са чан!

Вири илимар чидай, алмрин алии, арифдаррин арифдар Шагъ Абас!

Вири дердерин дарманар чидай, лукъманрин лукъман Шагъ Абас!

Мецерин эзбер хъайи, Шагъ Абас, вал инсанар къару къван вуч тир!

Гъинва вун, Шагъ Абас?

2. СУЬГЪУЬРЧИ

Гъикl ятlани садра и Шагъ Абас начагъ жеда. Къузуь къилий гъа-а-а! Акваз-акваз цlрада Шагъ Абас. Себеб? Гъелелиг садавайни лугъуз жезвач. Шем хъиз, цlдразва Шагъ Абас. Идаз вуч хъуй? Падай са чкани авач. Гъакl цlдразва. Туькмиш хъанва иниз вири лукъманар, вири гъакимар. Вири фахраяр. Арабистандилай башламишна Гъиндистандив ага*къалди. Виридаз хабар хъанва. Амма садан къилни акъатзавач. Уьзуьр — садавайнн лугъуз жезвач.

Халкъни пашман я. Жасусри, низ чида, пачагърин пачагъдиз байгъушдин дарман ганачтlа? Пехилбур параа-а! Такланбур параа-а!

Жезвач са чара. Лукъманар «ъвез-хъфиз жеда. Йи-къа са шумуд. 78

Гъа икl, бегъем къве йисуз и Шагъ Абасавай кlваллай къецел экъечlиз жедач. Я инихъ жедач, я анихъ. Къвезвай лукъманарни тlимил жезва. Бирдан, рагъ алай йикъан нисинихъ, икъван чlвалди и патара садаз-ни такур са кас пайда хъана. Къвезва и кас куьчедин юкъни-къжъ къуна. Куьчедин къерехра авай къван вири инсанар килигзава идаз. Вирини мягътел хъанва. Вучиз? Вучиз лагъайтlа... И «асдии гуьгъуьна къве лам ава. Са ламран (кlвачерал къакъан лацу ламран) залпанд къунва и касди вичин гъиле. Гъа гъилни далудал эцигнава. Муькуь ламран залпанд кутlуннава вич алай ламран тумунал. И касдал кикер шуькlуь лацу шалвар ала. Пережни дар я. Лацу. Гъа переждай и касдин гъвечlи, элкъвей, цlиб хътин руфун экъечlнава, Ала-амат! Къилел адан са затlни алач. Акунриз «буьзуь итимдин къил чlулав я. Чlарар къуьнерал аватнава. Ибур гъич: ламарал маймунар ала. Гъар ламран юкъвал «къве маймун. И маймурини, ара-бир кlгвачел къарагъиз, гъа ламран юкъвал къуьлерзава. Ахпа мадни ахцукъзава. Чинар къулухъ элкъуьрна. Уюнбазвилерзава... Амма и кас я инихъ, я анихъ — санихъни килигзавач. Къил чиле туна, лацу ламран залпанд далудал къуна, атана акъатна ам Шагъ Абасан тавханайрин вилик. Гъанив агакъайла, акъвазна. Пачагъдин тавханайрин вилик «ъаравулар та-хъана женни? Ваъ, гъелбетда. Инални къве къаравул алаз жеда. Акуна и атанвай кас — гуьгъуьна къве лам, ламарални маймунар акъахнава — къаравулар къудгъун хъана. Шалварар ала ибурал, гъеь-гъеь-гъеь, гъакъан фирягъ, гъар са хиле, хиле ваъ, кике — са шешел келемар чъунуьхиз жеда. Къилерални чалмаяр ала — таяяр хътин! Юкъварикни шалар ква. Чlул я ман! Гъа шаларикни къилинжар «утунва. Са метр яргъи. Къуьнерални нажахар! Нажахар лагъайла, и чна кларасар хазвай нажахар ваъ, варз хъиз элкъвей, якlвар! Щар-цlар гузва тияйри, гъакъван хци авунва.

Гъа ибур, стха, Шагъ Абасан дворецдин варарал алай къаравулар я. Гъа ибур, акуна атанвай кас, хъана къведни санал къудгъун. Им вуж хъурай ихътинди? Идаз инаг Шагъ Абасан тавханаяр тирди чизвач жал?

Къаравулри чпин къуьнерал къунвай якlвариз вилик рум гана. Им лагъай чlал я хъи, мад вилик фидай рехъ ама'Ч, элкъуьь къулухъ.

— Вун гъиниз? — балабандин ван акъатна са >къаравулдай. Гъакъван ам нерай рахазвай.

— Зун пачагърин пачагъ Шагъ Абасан патав, — жаваб гана адаз.

— Ам начагъ я.

— Заз чизва. Заз ам акун чарасуз я. Зун лукъман Аль Ассуф я.

— Вуж я? — жузуна мадни гъа нерай рахадай къаравулди.

— Аль Ассуф.

— Ассуф ятлани, Массуф ятлани, элкъуьгъ къулхъди!

— Зун Тибетдай ам сагъариз атанвай лукъман Аль Ассуф я...

— Гъеъ-гъеъ-гъеъ-гъеъ, — хъуьреиа къаравулар. — Квахъ! Им аку, ламарни маймунар гъана, Шагъ Абас сагъариз кланзава... Гъеъ-гъеъ!

— Заз Шагъ Абас акун чарасуз я, — лагъана Аль Ассуфа.

И арада маймунри башламишна, къарагъна, гъа ламарин юкъвал къуьлериз. Къаравулриз уюнар акъудиз. Къаравуларни къах хъана. Акуна къаравулриз, ламарини шъуьлзава. Къвач къвачелай вегъиз, япар юзуриз, сарар экъисиз... Маймунри маниярни лугъузва.

— Вун суьгъуьрчи яни? — жузуна къаравулри.

— Зун лукъман Аль Ассуф я, — лагъана и касди. — Заз Шагъ Абас акун чарасуз я. За ам сагъарда.

— Бес вун и ламарни маймунар гваз вучиз атанва?

— Ам квез талуь кар туш. Фена лагъ Шагъ Абасаз: вич сагъариз тибетви Аль Ассуф атанва.

Къаравулар килигна сад садаз. Вучда? Хабар ракъурдани пачагъдиз? Ракъурайтла хъсан яни, ракъур тавуртла? Бирдан кар я, элкъвена хъфида и суьгъуьрчи, ахпа чир жеда Шагъ Абасаз. Низ чида ада чаз вучдатла? Чи буржи хабар ракъурун я.

Ракъурна дворецдиз хабар. Инал лагъана кланда: къаравулри дуьз къвалах авуна. Икъван лукъманар килигнава Шагъ Абасаз, къуй и суьгъуьрчини килиграй. Белки идаз са уьзуьр чир жеда? Нивай лугъуз жеда? Им икъван чГавал атай лукъманриз ухшарни туш. Тъвар мусурмандин твар я, амма вич тибетви я. Тибетвияр мусурманар яни? Ваъ. Идан Тибетда вуч азар авайди я? Белки абурун илимар чириз фена, чирна хтанвай са кас я? Жедай кар я.

Гъана гъа и суьгъуьрчи Аль Ассуф Шагъ Абасан патав. Иранвийрин адет тирвал, гадар хъана Аль Ассуф

80

пачагъдин къвачерик. Пел зцигна чилел. Адан гъар къвачиз са темен гана. Са герен ам гъа икъ акъвазна. Пел чилел эцигна.

Шагъ Абасни везир-векил акъвазна идаз килигиз.

— Им вуч кас ятла чирнавани вуна? — жузуна Шагъ Абаса.

— Чирнава, эй пачагърин пачагъ, — жаваб гана векилди.

— Къадарсуз ялтахвалзава, — лагъана Шагъ Абаса.

— За лугъуда, белки са уюнбаз ятла? Атана вичиз къве къизил къачуз кланзаватла?

И арада Аль Ассуфа пел чиливай къакъудна, лагъана:

— Эй пачагърин пачагъ Шагъ Абас! Эй чилерин рагъ, цаварин нур, зун вун сагъариз атанвай тибетви лукъман Аль Ассуф я!

Шагъ Абаса къил юзурна.

— Эй пачагърин пачагъ! Зи начагъвилер сагъардай илимрин тежрибада Тибетдинни, арабринни, Рагъкъечл-дай патанни... вири илимрин сад хъанвай къуват ава. Ма и къватийриз килиг.

Аль Ассуфа Шагъ Абасан вилик са шумуд къвати эцигна.

— Абурукай за вучзава? — хабар къуна Шагъ Абаса.

— Абура зи илимдин гъакъиндай шагъадатнамаяр ава, эй пачагърин пачагъ! Абура зи илимдин дережаярни къейднава.

Шагъ Абаса мад сеферда къил юзурна.

— Эгер Шагъ Абасан члехивили ихтияр гайитла, за ам патал и зи мелгъам алай гъилералди исятда са тежриба ийидай ва пачагърин пачагъ зи гафарихъ инанмиш жедай.

Шагъ Абаса, разивилин лишан яз, мад сеферда къил юзурна.

Аль Ассуфа хабар къуна:

— Ихтияр гузвани пачагърин пачагъди?

— Буюр.

— Им Тибетдин «байда я, эвелни-эвел гъар гъихътин \байитлани начагъвилив анжах икъ эгечлна кланзава.

Аль Ассуфа са гъихътин ятлани мазъ яна, гъилериз, и чпа Шагъ Абасан куклушдизни, нДвелеризни, къамуз 11уш гана.

— Са дегишвал гыссзавани вуна, эй пачагърин пачагъ?

— Гъасятда регъят жезва, — жаваб гана Шагъ Абаса.

— Вуна ихтияр гайитла, за пакадилай зи «Гвалах башламишдай.

— Буюр, заз аквазва, ви гъилер суьгъурчидин гъилер я, башламиша.

— Эй пачагърин пачагъ, Аллагъди ви уьмуьр яргъи авурай, вун за сагъар гъикI хъайитлани хъийида. И кардикай вуна са кIусни фикир чIугвамир. Архайин хъухъ. Амма за виликамаз лугъун, эй пачагърин пачагъ. Чи арада са шумуд шартI хъун чарасуз я. Вун зи, шартI Гари хъ галаз рази хъана кIанзава.

— Ви шартIар гъихътинбур жедатла, лагъ.

— Эй пачагърин пачагъ, абур са шумуд я. Абур гъихътинбур ятIа лугъудалди заз лугъуз кIандай: ваз чир хъухъ хъи, зун лукъманни я, суьгъурчидини. За вун са ахътин гъалдиз гъида хъи, герек вуна са куьникайни фикир тийин. Вун садрани секинсуз тежен. Гъа и жуьреда ви уьзуьр чирна, за вун сагъариз башламишда. И кар патал захъ за шумуд шартI ара:

Сад лагъайди: вуна, пачагърин пачагъди, гъа и ви дворецдин багъда, заз кьилдин духтурхана гъазуриз гуда. Ана зунни зи кьуллугъчияр жеда. Ам талукъ къайдада тадаракламишна кIанда.""

Шагъ Абаса кьил юзурна. Ам и шартIунихъ галаз рази я.

— Къвед лагъайди: герек зи гаф гъар са кас патал къанун жен. Сагъардай вахтунда вун патални, эй пачагърин пачагъ. ГъакI хъун чарасуз я. ТахъайтIа, сагъариз жедач.

Шагъ Абас и шартIунихъ галазни рази хъана.

— Пуд лагъайди: вуна, Шагъ Абаса, герек зи тIалабун кьилиз акъудин. И карди ви сагъламвализни, вири уьлкведизни анжах хийир гуда. Гележег бахтлу ийида.

Шагъ Абаса кьил юзурна.

Къуд лагъайди: гъар пакамахъ ва гъар нянихъ вун анжах зи ихтиярда жеда. Ви сагъламвал мягъкемарун патал. Маса къаст захъ авач, я жедач.

— Гъа ибур? — жузуна Шагъ Абаса.

— Мадни ама. Зун ва зи кьуллугъчияр инжиклу авурдаз вуна жаза гуда.

— Шаксуз, — кьил юзурна Шагъ Абаса,

— Эхиримжиди: вуна и шартIар къабулуни гъакъиндай зав ви, пачагъдин муьгъуьр алай чар вугайтIа, за пакадилай вун сагъариз башламишда. Эвелни-эвел за ви пачагъвилини уьзуьр чирда. Са йисалай, эй пачагърин пачагъ, за вакай жегъил-жаван хъийида. Ахпа на зи лайихлувилериз са кьимет гуда. Акъван чIавалди заз герекди талукъ шартIар я. Абур за ваз лагъанва.

— Жегъил-жаван? — садлагъана вилери нур гана Шагъ Абасан.

— Жегъил-жаван.

— Ви шартIар за къабулзава. Вуна вуч лугъуда, эй везир?

Икъван чIавалди кис хъана, гагъ пачагъдин, гагъ Аль Ассуфан сивиз килигзавай везирдал чан хтана.

— Эй Эллях, вез шкир хъи. — лагъана везирди. — Эхътэн чIэхэ элем эвейзи тш.

— Вуна вуч лугъуда, эй векил?

— Заз и суьгъурчидин ван фадлай хъанвайди я, — жаваб гана векилди. — Им Арабистандилай Тибетдив лгакъна виридаз чидай, вичин дурбуйрай цавариз килигиз, инсаниятдин гележегдикай баянар гузвай алимрикай са алии я. Идан вилер юкъузни кваз цавара авайди я амма ви вилик, тек са ви вилик, ада вичин кьилни, вилерни агъуззава, яни ваз икрамзава. Гъа им адан чIехи алимвилини са лишан тушни? Идан ақунар ақу, идан чирвилер ақу! Гъа ида вуч лугъузза? Идак пуд иви жахънава. Арабринни, мугъулринни тибетвийрин. Ида-Лифт чIехи алим и дуньядал алач. ГъакI хъайила, ам ви и. Iтав аллагъди вичи ракъурнавай кас я. Къабула ам, шн тIалабунар кьилиз акъуда. Им зи фикир я.

— Эй Аль Ассуф, — лагъана Шагъ Абаса. — Ви и-бубаяр квел машгъул хъайи инсанар я?

— Абурун кар-кеспи анжах инсандин дердиниз дарп авун хъана.

— Абур тибетвияр тирни?

— А гъакъиндай ви векилди дуьз лагъана. Зи дамарпуд ивиава: араб, мугъул ва тибет... Зи кьилени пуд фтIава. Гъабуру вирида санал пачагърин пачагъдин Iдиниз са дарман ийида.

— Ви сивяй Аллагъдиз ван хъурай. — кушкушна Iгъ Абаса.

— Ви куьмекчияр гъинва? — хабар къуна Шагъ

■аса.

— Вахт атайла, ваз абур аквада, эй пачагърин пачагъ.

— Ви илимдин сир вири ваъ, са т1имил кьван хъайит1ани пачагъдиз ачухайт1а, жедачни?

— За ваз вуч лугъун, эй пачагърин пачагъ? Гъеле фад я. Ят1ани, ма, килиг! Имни дарман я.

Везир-векилдинни, Шагъ Абасанни вилер экъис хъана.

— Ам балабан тушни?

— Мумкин я, балабан я. Кар анал алач, кар адай акъатдай сесерал ала. Сес, гъар са сес са гаф я, са ранг я, эй пачагъ, гъабур ишлемишдай къайдаяр ава, за гъа къайдайрикай менфяг къачузва, зун ваз къурбанд хъуй...

— И балабандалди зун, пачагърин пачагъ, вуна са-гъарда? — Шагъ Абаса шаклудаказ къил галтадна. — За ик1 фикирначир. Белки ви акъул къакъатнават1а, виликамаз лагъ...

— Зун ви чандиз къурбанд хъуй, эй пачагърин пачагъ!

— Белки вуна закай ягъанатзава, зарафатзава?

— Вуна зун сагъар тавурт1а, ахпа гъик1 жеда т1а, чидани ваз?

— Ам жери кар туш, эй пачагъ.

— Ингъе, и «елле ваз къурбанд жеда.

Шагъ Абас везир-векилдинни килигна:

— Эде сэгърин мкен-е, — лагъана везирди.

— Эй пачагърин пачагъ, ам къецепатай атанвай лукъман я, ада сагъардай жуьреярни чаз чидай жуьреяр туш... Ада ваз гъик1 лугъузва: кар балабандал алач, адай акъатдай сесерал ала. Им вуч лагъай гаф я? Ада лугъузва: гъа сесер дарманар я. Гъар са сесиник, са дарман ква. Заз чизвайвал, адан дарманар чи дарманар хътинбур туш.

— За вун чи жуьреда, Тибетдин жуьреда сагъарда, эй пачагърин пачагъ, — лагъана Аль Ассуфа. — И къайдада начагъ инсанар сагъарун гъеле сад-зур лушманриз чизва, эй пачагърин пачагъ. Зун рахадач. Гъеле фад я. Ваз жуваз аквада.

— Вун адан къилин ч1арариз килиг, эй пачагъ, — лагъана векилди. — Вич къуьзуь я, амма ч1арар — ч1улав яз ама. Гъамни са сир тушни? Им къецепатан уьлквейрай иниз, ви патав ракъурнавайди аллагъ я, вун сагъарун патал. Чир хъухъ! Адахъ, низ чида мадни

гъихътин сирер ават!а? Ада вакай жегъил-жаван хъийи-да лагъанай...

— А-а-ан, — Шагъ Абаса къил юзурна.

— Ун, ун! — ван акъатна Аль Ассуфан. — Жегъил-жаван!

— Къецепатай атай лукъмандал ихтибар тавурла, пел ийида? — лагъана Шагъ Абаса. — Пакадилай башламиша. Багъдин юкъни-юкъвал тавхана ала. Гъам ваз. Гъик1 ваз герек аквазват1а, гъак1 тадараа<ламишиз тур. Вири ви ихтиярда ава. Везирни, векилни зи къваларив и вайбурни. Буюрмиша, авурай!

3. СУЬГЪУРЧИДИН ДАРМАНАР

Аку гила суьгъурчи Аль Ассуфа вучнат1а.

Шагъ Абаса адаз гайи тавханадин къуд пип1ел (къапун) къуд минаради нур гузва. Юкъни-юкъвал алай вад лагъай, виридалайни къакъан кук1ушдалии рагъ кузвай. Гъахътин гуьзел дарамат гъатнавай Аль Ассуфан ихтиярда.

Эвелни-эвел Аль Ассуфа и гуьзел дараматдин къене ■●■на дезгъар туьк1уьриз туна. Дезгъейрин къвалав, ц1ара ьзгуьяр туна. Туькмишна а дезгъейрал наз-няметар. И ьньяда авай кьван вири емишар. Набататар. Вирини ир квайбур. Жумарилай, чуьхверрилай башламишна, цуькверивни веьжерив агакъна. Вири.

И тавханадин цлан кланяй (къене патай) хвалар ат1ана. И хваларай ахъайна ятар. Шир-шир къачуиан. Ван алаз. Юкъш-юкъвал са чар-гъавизни ийиз туна. Иавуз яд гадардай. Нур гуз. Хважамжамар ийиз.

Гъа и нур гузвай хважамжамдин патав Шагъ Абасаз ы.илдин чка авуна. Са бязибуру къил галтадзава. Мурмурзава. Амма гафни лугъуз жезвач. Чинал. Далуди хъай рахазва: ида ик1 вучзава? Яраб им кими хъанвалла? Ибуралди Шагъ Абас сагъариз жеда жал?; Аку гъа! Им, низ чида, уюнбаз тушт1а?

Амма Аль Ассуфа вичин кар ийизва. Адаз аксивалдай гъич са касни авач. Рахадайбур рахаз авазва. Анжах къулухъай.

Гъелелиг Аль Ассуфа Шагъ Аббас жерягъ рекъералди сагъарзава. Яни адан къилдин-къилдин чкаяр т1ушунзава. Мет1ерин къет1ен чкаяр. Гъар пакамахъ ва [гъар нянихъ. Шагъ Абасани регъятдиз агъ аладарзава:

— Вуч регъят жезвачни... Вун суьгьурчи я, Аль Асуф... Ахваа-а-айш! Амаа-а-ан...

— Идаз лугъуда: Тибетдин жуьре...

— Гъак! ая, гъак! ая...

Са шумуд йикъалай Аль Асуфа вичин гъазурвилер куьтягъпа. Фена Шагъ Абасан патав. Икрамна. Хабар гана.

Ги́ла яб це, ада Шагъ Абас сагъарун гъик! ва квейлай башламишнат!а ва гъик! куьтягънат!а, квелди куьтягънат!а...

Эвелни-эвел ада Шагъ Абасан билер кут!унна. Пекиналди. Гъа и жуьре ам Аль Асуфа вичин жуьреда тадаркламишнавай тавханадиз гъана. Са гъиликай вичи къуна. Ацукъарна талукъ чкадал, Аль Асуфа Шагъ Абасан билер ахъайда.

— Эй пачагърин пачагъ! Эй чи чилерин рагъ, чи царин нур! Ваз вун гъиниз акъатнават!а чизвани?

— Ваъ, — жаваб гана Шагъ Абаса.

— «Ваз агъзурни са йиф» лагъана ван хъанани?

— Бес тахъана жедани?

— Чун гъана ава. Чун гъаниз фенва. Чун и дуьнья-дал аламач...

— Жеда жал? — шаклу хъана Шагъ Абас.

— И чун авай дуьньядал, герек гъар са инсанди вичин дерт-хажалат рикклай алудин. Герек ам ц!ийи квилелей жегъил хъижен. Герек ада вичин уьмуьр ц!дийи квилелей туьх!уьр хъийин! Ваз гъик! жезва?

— Дидеди ц!дийиз хайи хъиз.

— Гъеле вун гъинва? Им анжах башламишун я, эй пачагърин пачагъ. Сабурлу хъухъ.

— Инин гъава... Инин гъавади инсан сархуш ийизва, эй Аль Асуф. Им вуч сир я?

— Им сир туш, пачагърин пачагъ! Им гъакъикъат я.

— Чаз недай зат! гъиз тур, эй Аль Асуф. Зи иштагъ ахъа жезва.

— Тади ийимир, эй пачагъ.

Аль Асуфа Шагъ Абасан гъиликай къуна, ам чаргъавиздилай элкъуьрна. Дезгейрин къваларивай къекуьуьрна. Ахпа ацукъарна, адан са шумуд чка (Аль Асуфа вичиз чидай чкаяр) т!ушунна.

— Ваз ви гъалар гъик! аквазва, эй пачагърин пачагъ?

— У-у-уф, ахваа-а-айш, вун, дугъриданни, суьгьур-

чийрин суьгьурчи я, Аль Асуф. Вун лукъманрин лукъман я...

— Чандиз регъят жезвани?

— Бее-е-ес!

— Вун гъеле гъинва, эй пачагърин пачагъ? Гъеле заш илимдалдй сагъарун башламишнавач. Им сифте квил я. Гъеле ваз аквадайбур вилик ква. Ги́ла вун са вацра зи ихтиярда жеда. Вуна за вуч лагъайт!а, гъам ийида. Са вацра вун инай къе цел экъеч!дач. Ксун-къарагъун... вири гъа ина. Вуч ваз <!ан хъайит!а, вуна за лугъуда. Ви буйругъ за квилез акъудда. Разивал гузвани? Шагъ Абасавай разивал тагана акъвазиз жезвайни?

И нянихъ Аль Асуфа Шагъ Абасан вири беден т!ушунна. Са гъихътин ят!ани вичин мазъ ягъиз, гъелбетда. Шагъ Абасаз «бударсуз регъят хъана. Ам гъасятда ахариз фена. Ахварай аватайла, ада са шумуд къаб бушарна. Вуч вилик гъайит!а, вири т!уьна.

Акваз-акваз дегиш жезва Шагъ Абас.

— Ахваа-а-айш, — лугъузва гъар декъикъада. — Регогъят жезва зи чандиз.

— Гъеле вун гъинва, эй пачагърин пачагъ? — лу<!узва Аль Асуфани гъар сеферда. — За гъеле башла мишнавач... Тади къачумир.

— Гъеле башламишнавач?

— Ваъ. Им сифте квил я.

Аль Асуфа вичин балабан акъудна. Теквенрилай т!уб алтадна.

— Вун килиг, эй пачагърин пачагъ! Аку исятда инал жедайди... Чун гъинват!а чидани ваз?

Илигна Аль Асуфа вичин балабандал.

Атана акъатна къе лам. Вердишнавай ламар. Лацу. Ч!ал чирнавай. И ламарин юкъвални ала—гъар ламран юкъвал «ъве маймун. Са к!вачел акъвазнава маймунар. Лль Асуфа балабан язава. Ламарини маймунрини куьнфзава. Дуьз я: ламари чилел, маймунари ламарни жъвал. Ламари кек ягъиз, к!вач к!вачелей вегъизва. Вхпа садлагъана элкъевез, куркуррив ванер акъудиз гуз-и,и. Эхъ, тумарик куркурар кут!унава. Гъар ламран ту-|уник са шумуд.

Язава Аль Асуфа балабан, куьулзава ламари, куьуль-ша маймунари. Ламари кек ягъиз. К!вэч к!вачелей вегъиз. Ахпа тумар юзуриз Куркуррив ванер ийиз гуз. Вхпа къевез, билер экъис хъанвай Шагъ Абасан вилик, «ет!ер ягъиз, сарар экъисзава. Икрамзава. Къахрагъиз,

мадни чархар ягъиз, к1вач к1ачелай вегъиз, кьюлерзава. Маймунрив гвайдини къямат я. Абуру гъа ламарин юквал килинбацарзава. Ахпа хкадарна эвич1из, ата-на Шагъ Абасан вилик са к1вачел акъвазвава. Чпи чеб къужахламишзава. Гъил гъиле кюна, сарар экъисиз, Шагъ Абасан вилик икрамзава...

Шагъ Абасан вилери луп1луп1арзава. Шагъ Абас (Къван хъанва. Шагъ Абасаз вич ахвара авай хъиз жезва.

— Эй Аль Ассуф! Им ахвар яни, тушни?

— Им гъакъикъат я, эй пачагърин пачагъ! Вири рик1елай алуда... Къедалди ви умуърда вуч пашманвал хъанат1а, алуда, гадра...

Ламарив гвай къямат аку т1ун! Абуру къведни санал галтад жезва. Гагъ инихъ, гагъ анихъ. Ахпа къведани санал кам къачузва... Ахпа къведани санал япар юзурзава. Къведани санал сарар экъисзава. Налугъуди, ибуру кве лам туш, са лам я. Гъакъван абуру гъар са гъерекат декъикъдиз ийизва.

Шагъ Абасан вилер гагъ инихъ, гагъ анихъ, гагъ ламариз килигзава гагъ маймунриз.

Гъар пакамахъ, гъар нянихъ. Гъар юкъуз гъа ик1.

Гила Шагъ Абаса вичин ван хкажзава. Кап язава. Хъуьрезва.

Пакадин юкъуз ламарин, маймунрин уюнбазвилер масабур жезва. Ламари махсус чекмеяр алукинава. Къилерик яру яйлухар кут1уннава. Ламарин юкваллай маймунри тафтар язава. Чпин кар чиз. Устадвилелди. Эвич1из ламарилай, маймунри Шагъ Абасан к1вачериз теменар гузва. Ахпа адан вилик са к1вачел акъвазвава.

— Эй Аль Ассуф! Ваз минет хъуй, иниз зи везир-векилни, къваларив гвайбурни, зи рик1 алай са шумуд пабни гъин! Абурузни акурай...

— Эй пачагърин пачагъ! Ам зи гъиле авай кар я: ваз гъик1 к1ан хъайит1а, за гъак1 ийида. Башуьсте!

Гъана везир-векилни, Шагъ Абасан рик1 алай гуьзеларни, къваларив гвайбурни, ацукъарна вири жергеда. Башламишна Аль Ассуфа вичин нубатдин сагъарунин программа. Концерт. Виридан вилер экъис хъана. Тек са везирдай гъарай акъатна:

— Вэ-э-эй! Е Эл-ля-я-ях!

— Зун сагъ хъхъана, саа-агъ! — гъарайзава **Шагъ Абаса**. — Эй зи лук1вар! Зун сагъарна Аль Ассуфа!

Бирдан виридан пагъ ат1ана. Аль Ассуфанни. Ацукъ-

на килигзавайбурунни. Эвел ибурун пагъ ат1ана, ахпа абуру капар яна. Вучиз лагъайт1а, гъик1 ят1ани, къарагъна вичин чкадилай Шагъ Абас какахъна кьюлерзанайбурук. Гъабуру гъик1 ийизват1а, Шагъ Абасани гъак1 ийизва. Везир-векил, пачагъдин къваларив гвайбур ама сад садаз «илигиз. Ишараяр ийиз. Им ахвар я жал? Вучда? Вилеривди, гъилеривди кьюлзавайбур къалурчава. Им гъа Шагъ Абас я жал? И рангламишнавай ламарихъ галаз кьюлзавайди... И маймунрихъ галаз уюнбазвилерзавайди Шагъ Абас?..

Шагъ Абасан плузарар япарив агакъзава. Хъуьрезва. Бахтавар я. Кве гъилни вилик кюна, галтадзава пачагъди. Начагъвиликай са лишанни амач. Ам маймунри къужахламишзава. Адани маймунар къужахламишзава. Адаз маймунри теменар гузва. Адани маймунриз теменар гузва. Бирдан векилдай гъарай акъатна:

— Шагъ Абаса, пачагърин пачагъди, и малаикрихъ галаз кьюлдайла бес чна вучиз кьюлзавач? Чун вучиз акъвазнава?

И гаф, налугъуди, са ишара хъана. Вири санал къарагъна, башламишна вирида кьюлиз. Гъабуру гъик1 ийизват1а, абуруни гъак1 ийизва. Чпивай жедайвал. Тек са Аль Ассуфа балабан язава. Вири «какахънава сад салак. Шагъ Абас сагъ хъхъунал вуж я шад тежедайди? Са касни.

Гъа и нянилай Шагъ Абасан дворецда вири дегиш хъана.'

Гъар нянихъ Аль Ассуфан концертар, къугъунар, кьюлерунар, эхирни къужахламишунар, теменар... Маймунарни, ламарни, Шагъ Абасни, Шагъ Абасан везирнекилни, къваларив гвайбурни. Вири. Кар-кеспи гъа им я. :

Ламаринни маймунрин плузарризни тумариз яру рангар янава.

Ламарни дишибур я, маймунарни.

Малаикар я эхир! Аллагъди вичи Шагъ Абасан патав ракъурнавай малаикар я! Векилдиз и кар вирида-лайи вилик чир хъана. Гъа и кардал ада дамахзава. Садазни чир хъанач, адаз чир хъана! Ахпа виридаз чир хъана. Гила маймунди темен гайиди, ламра темен гайилн ч1ехи дережадив агакъзава. Бее-е-ес! Дуьнья я, кве сак1а, пака масак1а. Вири дегиш жезва.

Концертрин нумраяр гъар нянихъ цДийибур я. Май-

мунри кларнетар язава. Маймунри далдамар язава. Маймунри тарар язава... Маймунрилай алакь тийидай кар авач. Вуна ибуруз и устадвилер гьик1 чирна, эй Аль Ассуф лугьудай кас авач. Амма Аль Ассуф, дугьриданни, сугьгьурчи я.

Шагь Абасан начагьвилини гелни амач. Ада гагь т1умбулар язава, гагь кьуълзава. Эхирни садра ам шехьна. Вучиз лагьайт1а маймунри адан т1вар лагьана. Къве маймундини санал. Т1вар лагьана, адан вилик кьил агьузана, адан к1вачериз теменар гана:

— Шегьбез! Шегьбез!

Гьак1 хьайила, Шагь Абасан вилериз накъвар атана. Везир-векилди, пачагьдин къваларив гвайбур маймунриз теменар гана, абурулай гьил алтадна.

— Малаикрин малаикар...

Пака Шагь Абаса, везир-векилди, мукъварив гвайбур ламаризни маймунриз дережаяр гана. Эмир акьудна, вири махлукьатдиз хабар гана. Аль Ассуф Аллагьди ракъурнавай Жабраил я! Ада гьанвай къве ламни кьуд маймун — женнетдин гьайванар я, абуру Шагь Абас сагьарна куьтягьзава. Виридаз акваз-акваз.

Гьар нянихъ тавхана ац1ана жезва инсанрай. Шагь Абас кьиле, амайбур: везир-векил, къваларив гвайбур— вири бахтаваррин бахтаварар я! Гьикъван хьуьреда? Ламаривайни маймунривай ихьтин концерттар гуз жеда лагьана ни фикирнай? Нин кьилиз атанай? Амма ингье: килига. Килига Аль Ассуфан сугьгьурчивилиз! Аку адан устадвилени дережа, жува «гьимет це. Ада тек са ламарни маймунар ваъ, ада Шагь Абасни, везир-векилни, пачагьдин къваларив гвайбурни — вири вичиз к1андайвал вердишзава. Мегер им магьир сугьгьурчи тушни?

Ихьтин маймунар авайди, ихьтин ламар авайди садазни чидайни? Ваъ. Амма ингье абур. Абур акваз, абурун амалрал гьейран Шагь Абас вичин чкадиз хквезва. Мад вуч к1анда? Аку абурни Шагь Абас гьик1 кьужахламиш жезват1а. Шагь Абасаз абур к1ани хьайила, виридаз к1ани жезва. Абурухъ галаз хьайи сятда вири бахтавар жезва. Мад вуч к1анда? Вири рик1елай алатзава.

Гьак1 хьайила эхиримжи вахтара вирида Аль Ассуфан тарифарзава. Эхъ, Аль Ассуфалай вуч хьайит1ани алакьда. Аль Ассуф, адан ламар, маймунар мецерин эзбер хьана. Абурулай адлу-санлу маса кас авач. Са вах-

тара Шагь Абас хьиз. Гила виридан рахунар гьабуру* кай я.

Гьа ик1 са къадар вахтар алатда.

Шагь Абас михьиз сагь жеда.

— Эй Аль Ассуф, — лагьана Шагь Абаса. — Ша вун хьфимир. Ша вун акьваза.

— Зи кар-кеспи начагьбур сагьарун я, эй пачагьрин пачагь.

— Гьа тавхана ви азархана жеда. За вун зи двореЦдин кьилин лукьманвиле тайинзава. Рази яни?

— Ви уьмуьр мадни яргьи хьуй, эй пачагьрин пачагь, зун валай гзаф рази я, — жаваб гана Аль Ассуфа. — Зун жуван чанни вун патал кьурбанд ийиз гьа* зур я.

Ихьтин жаваб Шагь Абасаз иллаки бегенмиш жеда.

Гьа и йифиз к1ват1на Шагь Абаса вичин везир-векил, къваларив гвайбур вири: бес лагьана Аль Ассуфазни адан женнетдин малаикриз дережаяр, савкъвартар тагун чи кьилин агьузвал жеда, ша чун—вуч гуда, вуч гудач—меслят жен. Ахпа чи къарардикай махлукьатдиз хабар гун.

Вири санал ихьтин къарардал атана. Аль Ассуфаз т1вар гуда: махлукьатдин лайихлу ва гьуьрметлу лукьман! Гьа вичин малаик гьайванри ялдай къван «гьизилар. Виридалайни гуьзел са руш.

Малаикриз (гьакьикьатда ламариз) Къизилдин ракъинин орденар!

Гьевеч1и малаикриз (гьакьикьатда маймунриз) махлукьатдин магьир ханандаяр. Абурун гьилерик къизилдин цамар кутада. Гарданра къизилдин чархар. Япарикни — къизилдин япагьанар.

Башламиш хьана цДийи адетар: малаикар (гьакьикьатда ламарни маймунар) мугьманвиле тухун. Гагь сада, гагь масада. Т1вар-ван авай инсанри. Шагь Абасан къваларив гвайбуру. Гьа и «ардалди Шагь Абасан вилик уьзуьагь жез.

4. СУЬГЬУЬРЧИДИН СИР

Аль Ассуфан гьуьрметдин къадар авачир. Шагь Абасан виликни адан везир-векилдин, къваларив гвайбурун виридан арада.

Йиферикай са йифиз (гьед гьетрен к1ула авайла) Шагь Абасни галаз Аль Ассуф дворецдин къакьан къа-

вал акбахда. Килигда цавуз. Вичин дурбудай. Килигва, эхирни элкьведа Шагь Абасахъ:

— Эй пачагьрин пачагь, вун икьван ч1авалди Гьяждал вучиз фенвач?

— За ваз гьик1 лугьун? Вуч лугьун? Гья кье-пака лугьуз амукьна... Ахпа зун начагь хьана...

Аль Ассуфа пашмандиз кьил галтадна. Вичин наразивал «сгалурна.

— Вун, эй пачагьрин пачагь, тадиз Гьяждал фена к1анзава...

— Лап тадиз?

— Лап тадиз. Вучиз лагьайт1а, Аллагьдиз вакай хьел ава. Мумкин я, ада ваз мадни жаза гун...

— Вири ихтиярар гьадан гьиле ава, — мурмурна Шагь Абаса.

— Эхъ, вири гьадалай аслу я.

— Ак1 ят1а, гьазурвал акуна к1анда.

— Мадни са кар ава, эй пачагьрин пачагь, — лагьана Аль Ассуфа. — Аллагьдин хьел алуддай са хьсаи кар ава, вуна гья кар авурт1а...

— Лагь заз а кар, эй Махлукьатдин Магьбир Лукь^ман.

— Вун Гьяждал ламраллаз фена к1анда, Шагь Абас. Шагь Абас кьудгьун хьана. Ида вуч лагьана?

■— Зун, Шагь Абас, пачагьрин пачагь, ламраллаз? — инжиклу хьана ам.

— Ваз а кар хьсандиз чизвач, эй пачагь. Суваб патал, суваб! Ламраллаз фейила, вун Гьяждал пуд сеферда фейидай жеда. Аллагьдиз гья и кар гзаф бегенмиш жеда. Чир хьухъ.

— Ламраллаз фейила, пудра фейидай жеда?

— Адалай гьейри мадни са шумуд кар ава. Гья инай аниз кьван ламраллаз финин чарасузвал авач. Ам герек туш. Анжах гья инал, агьалийриз аквазвай чкадал вун акбахда ламрал... Са т1имил кьван фена ламраллаз, ахпа эхвич1да вун... Ахпа акбахда вун деvedал... Хкведайлани гья ик1... Инив агакьдалди акбахда вун деведал... Инив агакьна, агьалийриз аквадай чкадал акбах хьийида вун ламрал... Кьуй Аллагьди ви уьмуьр мадни яргьи авурай... Аллагьдиз к1анивал авуна к1анда, эй пачагь.

Шагь Абасавай вуч ийиз жедай? Са зат1ни. Пака везир-векилдини Аль Ассуфан тереф хвена. Абуру Аль Ассуфан тереф хуьн адет хьанвай.

— Гьяк! авуна к1анда, чан чи махлукьатдин кьил, чи чилерин берекет, виридалайни камаллу, виридалайни адалатлу, виридалайни жумарт пачагь...

— Эй Эллях, — лагьана везирди. — Эм лэм тш, мэлэк е!

— Абур. вун сагьарай гьайванар, женнетдин гьайванар тирди рик1елай ракуьрна жедач, эй пачагь, — лагьана векилди. — Бес маса инсанарни ламараллаз физвачни? Физва.

— Ина ихьтин са кар мадни ава. Ламраллаз Гьяждал фейи кас чан аламаз женнетэгьли жезва. Гьич са Сират1ал муькьвер, эхирзамандин суд-дуванар авачиз...

— Ак1 ят1а, зун рази я, — кьил юзурна Шагь Абаса.

— Аллагьдин ктабда гьяк1 кхьенва, — тестикьна векилди.

— Вун гьинал кьван ламраллаз фидат1а, ахпа гьинал деведал акбах хьийидат1а, абур вири зи хиве, эй пачагь. Абур за ийидэй к1валахар я. Вуна а к1валахри-кай фикирмир...

— Хьурай, эй Махлукьатдин Магьбир Лукьман, — лагьана Шагь Абаса. — Валай вафалу кас заз и дуйньяда авач... Ибур аку, — ада везирни векил кьалурна. — Ибурун чкадал... Са вун... Са кас...

Везир-векилди кьилер агьузна. Язухар. Аватзава гьуьрметдай.

— Мадни са кар ава, эй пачагьрин пачагь, — лагьана Аль Ассуфа. — Гьамни гьвеч1и кар туш. Гьамни фикирда кьуна к1анда.

— Лагь, ибурузни ван хьурай, — Шагь Абаса кьилер агьузна, дак1уна аквазнавай везир-векил кьалурна. — Аль Ассуфан чирвилер, адан кьанажагь, аку ам зун патал гьик1 чалишмиш жезват1а...

— Ам ихьтин кар я, эй пачагьрин пачагь, — лагьана Аль Ассуфа. — Вун гья ламраллаз Гьяждал фейиди малум хьайила, вири халкь ви вилик мет1ерал аквазда. Вун абурун вилерай виридалайни ч1ехи инсан жеда. Абуру лугьуда: аку гья! Пачагьрин пачагь я, амма вич адетдин кесиб инсан хьиз лежбер хьиз, ламраллаз Гьяждал фенва... Махлукьатдиз вун мадни гзаф хуш жеда. Абуру ви т1варц1елди кьин кьада. Гьяхьтин пак инсан жеда вун абурун рик1ера...

— Ви акьул хчини я, камаллуни, эй Махлукьатдин Магьбир Лукьман, — лагьана Шагь Абаса. — Вун зи

эрчл и гыл я, ви сивяй акъатзавай гьар са гаф са ика-вагьирдив барабар я...

— Абуру лугьуда, эй пачагьрин пачагь: гьи пачагь и дуьньядал ламраллаз Гьяждал фена? Тек са Шагь Абас, чи пачагьрин пачагь! Пачагьрикай тек са гьам... Пак я ам! Пайгьамбардилаини виниз я ам! Абуру, вири мах-лукьатди гьак! лугьуда...

— Вун виш сеферда гьахь я, эй Махлукьатдин Магьир Лукьман.

Шагь Абаса кьил юзурна.

Пака вири Иран тирвал сада сада хабар гана:

— Шагь Абас гила Гьяждал физва.

— Шагь Абас гила ламраллаз Гьяждал физва...

— Шагь Абас пак инсан я, пак!

— Ни лугьудай: пачагь ламраллаз Гьяждал фида?

Са шумуд йикъалай са виш касди дворецдин вилик са виш далдам яна! Са виш касди са виш зурне яна! Са виш касдини зил кьуна! Шагь Абаса сифте «ам къачудай рехь тирвал гамар эклянава. Гьихьтин цуьквер алай, виш рангунин гамар...

Ирандин вири вилаятра кьекъвена. Эрдебиль, Марагъа, Шираз, Къезвин, Исфагъан, Тебриз, Мешгьеди, Гилъян, Гьамадан, Микран, Хорасан, Мазандерен, Табаристан сафунай яна. Шагь Абасаз лайихлу лам жагьурна. Эхирни Табаристан вилаятдай куьпчи Гьасанан лам кутугнавайди яз акуна. Ламарин арада гьадалай гуьзел лам авачиз хьана. Шару лам я им. Кьакъан. Щару лам низ акуна? Жедач эхир. Амма Табаристанда куьпчи Гьасанакъ гьахьтин лам хьана. Кьакъан лам я им, балклан хьиз. Жегьил. Ислягь... Кьвед ятла, пуд ятла шарклунтлар ханвай. Гьа шарклунтларни кьве жинс ка-«ахьна арадал атанвайбур хьана. Табаристандин чулав жинсни Исфагъандин лацу жинс. Кьвачер, вилер балкландин хьтинбур я. Ирибур. Лап яргъалай аквада. Гьасятда чир жеда: им кьве жинс я.

— И зи лам ирид балкландилаини багъа я, — кьимет хкажна куьпчи Гьасана. — Ихьтин, акунар са суьрет хьтин гьайван мад гьина ава?

— Ма ваз цуд балкландин кьимет.

Пачагьдиз герек гьайван патал хирдевилер ни ийида? Садани.

Лам гваз хьфейдалай кьулукъ >куьпчи Гьасана вичин папаз лагъана:

— О-о-о! Идалай гьашари лам чаз хьайиди тушир!.. Пикъ лагъана гьаятдиз хкведачир хьи! Гагь идав, гагь адав... Йифериз... Кьекъез, им жагьурдалди, зи чан акъатнай хьи...

Гьа и йикъалай куьпчи Гьасанан бахт ахъа хьана. Гьатта адал цлийи тварни кваз эцигна:

— Шагь Абасан кьавум.

Куьпчи Гьасанакъини машгьур кас жедайди ни лугьудай? Амма хьана. Ингье, десте-десте, яргъал хурерайни кваз адан кваллиз мугьманар кьезва. Гьил ичиз ваь. Савкьатар гваз.

— Чаз чида и ви ламран эхир бахтатар жедайди, — лугьузва вирида. — Адан акунри вуч лугьузвай? Адаз лам лугьуз мез кьведачир... Акъван тарам гьайвандал лам твар хьун... Гила а твар алатда...

Са шумуд йикъалай пачагьрин пачагьдин дворецдин пилик цавуз вегьей раб чилел аватдачир, гьакъван инал инсан кватл хьанва. Шагь Абас рекьиз экъечъава. Инал куьпчи Гьасанни атанва. Адани Шагь Абас рекъе шазва. Кьавум тушни?

— Эй Махлукьатдин Магьир Лукьман, — лагъана Шагь Абаса Аль Ассуфаз. — Жедачирни зун инай юкьуз ваь, йифиз экъечнайтла?

— Вучиз ваз акл кланзава, эй пачагьрин пачагь?

— Низ чида заз шумуд агъзур вил килигдатла?

— Килиграй. Кьуй а карди вун нарагъат тавурай, "iii пачагь. Пара жемят кватл хьун, вун ламраллаз гьикл рекъе гьатзаватла акун, вири ви хийирдиз я, анжах хигьирдиз.

Гьа и юкьуз Шагь Абас акьадарна куьпчи Гьасанан кьвачерал кьакъан диши ламрал, Гьяждал рекъе туна.

Шагь Абас рекъе туна, Аль Ассуфа башламишна вири вичиз «ландайвал, вири вичиз хуш патахь дегишиз. Лдаз гаф лугьудай са касни авач.

...Са варз акуна, такуна алатна. Эхирни атана агакь-ii.i Аль Ассуфав хабар: Шагь Абас пака хтана акъат-i.i. Яб гузвани? Яб це?

Аль Ассуфа вири мукьвал вилаятра авай ламар IиатIда дворецдин вилик квай майдандал, Шагь Абас дна кланзавай куьчейриз. Низ чида адаз вуч фикир IайтIа? Залум касди вичин ламраллаз кьезвай гьар i касдиз (Шагь Абас кьаршиламишиз) пул гузвай ъван! Пачагьдин хазинаяй! Низ кьез «Iан жедач? \тана, пул кьачуна.акъахна ламрал жуван, кьаршила-

мишна пачагърин пачагъ, къачуна жуваз к'ани-так'андии, акъахиа ламрал, элкъвена хъша жуван к'вализ! Низ к'ан жедач? Вуж я рази тежедайди? Анжах ах-макъ!

Гъак' хъайила, ламран къимет хъана садлагъана багъа. Балк'андилай лам хъана багъа. Вучиз ят'ани, балк'анар, девеяр виридан рик'елай алатнава. Садазни абурун т'вар къаз «ланзамач. Шагъ Абас хтана к'андай куъчярни, дворецдин вилик квай ч'ехи майданни ац'ан-ва ламарай. Ваз ина таквадай жинс! Таквадай ранг! Гъил алтадзава ламарилай! Тавазвилерзава ламариз! Шагъ Абас сагъ хъайи йикъалай инихъ ламариз икрам-зава инсанри.

Куъчяриз гам ар эк'янава. Яд хъченва. Руг къенва. И падни, а падни — ламар! Жерге-жерге! Виридалаини вилик — лацу жинс. Са къве виш. Ибурун Эрдебилдин жинсер я. Инал алай рахунар и жинсинин алакъунри-кай я. Бажарагълувилерикай я. Ислягъвилерикай. Пар ялуникай я. Михъвилерикай я. Иналлай инсанри балк'анриз нянетзава. Сив сиве туна. Балк'анар? Чпелай вагъши гъайванар авайди туш! Тергна к'анзавай гъайванар я. Къелет хъана чун, абуруз гуърметдай вахтара. Ибурун гуъгуъна, Эрдебилдин жинсинин гуъгуъна Мазандерендин жинс акъвазнава. Руфунар лацу, къвалар ч'улав. Аск'ан жинс я. Абурун гуъгуъна — фирий-рикайни тумарикай куркурар куърсенавай Гильяндин жинс! Абурун гуъгуънани Хузистандин, Микрандин, Гъамадандин, Кербеладин жинсер... Гъар са жинс муъ-куъ жинсинилай са квелди ят'ани тафаватлу я. Фири, япар, тум, юкъван сии, къвалар, «Ивачерал къакъанвал ва я аск'анвал, «ъилихар, ван гъар жинсинин сак'а я. Бирдан инсанрини, ламарини вирида санал гъарай-на. Ибурун ван ирид цавариз хкаж хъана. Вич лугъу-мир, виридалаини вилик жергедиз атана, виридалаини вилик пачагърин пачагъ къаршиламишиз Аль Ассуф атанва къван! Ам башламишна вирида алхишламишиз. Тек атанвач. Ада вичин женнетдин гъайванар (гъакъикъатда лацу ламар) вичелайни вилик акъвазарнава, жнетдин малаикар (гъакъикъатда маймунар) ламарин юкъвал акъвазнава. Гуъзлемишзава. Шагъ Абас. Аль Ассуфан ламарални, маймунралии парталар ала. Мах-сусбур. Ламарни маймунарни рангламишнава, эвянава. Щалц'амарнава.

96

Аль Ассуф эл-жемятдихъ элкъвена, виридаз ван жемйвал, ада вири къуватдивди гъарайна:

— Чи чилерин рагъ, чи цаварин иур, чи пачагърин пачагъ вич ламраллаз хкведайла, чнани ам гъа ик'1, ламараллаз къаршиламишдайла, адан рик'1 шад жеда, •паз чаз вич к'ани къадар чир жеда. Гъак'1 хъайила, пачагърин пачагъ мукъва жедайла, ам алхишламиша, эй итхаяр! Гележегда куън, куъ балаяр зурба бахтарив .Игакъдайди за квез къе амаз хабар гузва. Яшамиш хъуй чи пачагърин пачагъ Шагъ Абас!

— Шагъ Абас! Шагъ Абас! Шагъ Абас! — гъарайна ниш агъзур касди.

Са арадилай шегъердин а къялай, рехъ элкъвей чка-дилай, Шагъ Абас вич пайда хъана. Аскеррин кжъва лваз. Шагъ Абас Гъасанан гъашари ламралла. Чир жезмач Гъасанан лам. Къветре хъиз кам къачузва ада.

— Тап-туп! Тап-туп! Тап-туп!

Аль Ассуф фена пачагъдин вилик. Яна вичин ба-лабан.

Ч'ал чирнавай ламарни маймунар акъатна вилик, къуълерна ибуру Шагъ Абасаз. Икрамна. Къилинба-царна...

Аль Ассуфа виридаз ван жедайвал гъарайзава:

— Чи цаварин нур! Чи чилерин рагъ! Чи къисметрин пллагъ! Чи пачагърин начагъ.вун хвашгелдн! Яшамиш рай чи пачагъ Шагъ Абас! Виридалаини адалатлу, вири далаини илимлу, виридалаини гъахълу, виридалаини жумарт, чан аламаз вич женнетэгъли тир чи пачагъ Шагъ Абас яшамишрай! Гъуррраа-а-а!

— Гъурраа-а! — гъарайзава вири халкъди. — Яшамишрай Шагъ Абас, гъурраа-а! Виридалаини адалатлу, инридалайни гъахълу, виридалаини камаллу, вирида лайни регъимлу Шагъ Абас яшамишрай!

— Яшамишрай Шагъ Абас! Виридалаини адалатлу, ммридалайни жумарт, виридалаини камаллу, виридалаи-ни инсанперес чи Шагъ Абас яшамишрай! Гъуррраа-а-а!

— Гъуррраа-а!

Виш агъзур сес хкаж жезва ирид цавариз. Вири ьньядиз чик'изва и сесер. Къуд патахъ.

Шагъ Абасан чина рагъ куък'ивенва. Шагъ Абасалай хтавар пачагъ и дуъньядал хъанач ва хъжедач! Бее-ес, ак'1 къаршиламишзава ам вичин эл-жемятди. Ада и р гуъзлемишначир.

Язава далдамар! Язава зуърнеяр! Виш-виш касди.

ЭкъечГнава бегъем са агъзур кас къуьлериз! Са агъзур касди, вирида санал илигнава манийрал! Им мус хъйи кар я? Са вахтундани. Им гъина хъйи кар я? Санани. Анжах гила, Шагъ Абас патал авунвай кар я. Ни? Аль Ассуфа.

Шагъ Абасаз вичин уьлкве икъван бахтавар яз мус акунай? Са ч'авузни. Гъи пачагъдиз вичин агъалийриз вич икъван к'лани тирди акуна? Са пачагъдизни. Тек са Шагъ Абасаз.

Шагъ Абасан къилелни куьпчи Гъасанан ламран къилел цуьквер къвазва. Лам цуькверин к'ланикай аквазмач.

Аль Ассуфа гъилин ишара авурла, са шумуд агъзур инсан акваз-акваз яваш жезва. Аль Ассуфаз рахаз к'ланзава.

— Эй пачагърин пачагъ! Дуйньядин илимрин, камаллувилерин нурлу гъед! Чи гъар са касдин къисметдин Аллагъ! Къенин йикъалди, мусурман дуйньядин тарихда Аллагъдин вилик валай уьзуьагъ инсан хъанат'а? Хъанач! Вун, пачагърин пачагъ, цавараллай Аллагъ шагъид я, пуд сеферда фена хтана, къуй Аллагъди ви са югъ уьмуьрдикай са йис авурай!

— Ами-и-инь! Ами-и-инь! Амии»и-инь! — ван гъатзава цавара.

— Виридалайни адалатлу, виридалайни камаллу, виридалайни регъимлу, виридалайни жумарт, чи пачагърин пачагъ Шагъ Абас яшамишрай!

— Виш агъзур йисуз яшамишрай!

— Гъурраа-а! Гъуррр-а! Гъуррр-а!

Далдам-зуйрнедин ван цаварилай алахъзава. Ирид цаварилай. Налугъуди, къе вири дуйнья гъа и сесерай ацДанва. Яб гузвани?

— Яшамиш хъуй чи цаварин нур! Яшамиш хъуй чи чилерин рагъ!

— Яшамиш хъуй пачагърин пачагъ Шагъ Абас!

— Иран махлукъатдин ч'ехи буба, Шагъ Абас яшамиш хъуй!

— Гъурраа-а!

Вири вилятрай атанва, стха, Гъар вилятдай са десте. Абурун арада гъатта къуьзуьбурни, аяларни ава. Хорасан, Исфагъан, Кербела, Хузистан, Микран, Табаристан, Эрдебиль, Гъамадан, Мешгъеди, Гильян, Мазандерен, Тебриз,.. вири, вири вилятрай! Вирини гъик' атанват'а, чизвани? Ламараллаз! Гъар са кас вичин

ламрал акъахна. Рангар яна. Безетмишна. Эхъ, ламар. Гъатта «уьпчиярни, гъамамчиярни, гъамбаларни, пинечиярни, ньешехуарни, къумарбазарни... Ина таквадай кас авач. Виридани манидал илигнава. Вирини хъуьрезва. Вирини бахтавар я. Вуч я, вуч туш, гъеь-гъеь-гъеь, Шагъ Абас ламраллаз Гъяждал фена хтанва! Аль Ассуфа суьгъурда тунвайбур туш, ни лугъуда?

Килиг гила, ахпа вуч жезват'а.

Гъа и жуьре хкана Шагъ Абас вичин дворецдиз.

Пуд юкъузни пуд йифиз сувар хъана.

Шагъ Абасан кефиярни лап къумбар я.

Гъакъван адаз Аль Ассуф бегенмиш хъанва. Ам вични, адан к'валахарни. Ибур мегер Шагъ Абасан везир-векилдилай алакъдай к'валахар яни? Къве гаф дуьз рахаз тежедай, шаз къенвай къиф хътин везирдилай ихътин к'валахар?

Векилдивай гена са къве гаф рахаз жеда.

Шагъ Абас патал адан дворецда ават'а са кас ава, амни Аль Ассуф я.

Гъа и йикъарилай башламишна уьлкведа ч'ехи дегишвилер къиле фена. Шагъ Абас Гъяждилай хтай йикъарилай, лугъузва за. Эвелни-эвел вири уьлкведа авай ламарин къисметди нур гана. Абур гъакъикъатда пак гъайванар я, лагъана пачагъдин фарман акъатна. Ак' хъайила, абуруз икрам авуна к'ланда. Дуьз я. Пачагъдин фарман акъатайла, вучиз ийидач? Гъак' хъайила, башламишна ламар чуьхуьз. Гъамамра. Запундай ягъиз. Ламарин кикер ат'уз, к'вачел гуьлуьтар, к'вачин къапар алу«лиз, плузарриз ранг ягъиз, фирияр эвягъиз, тумарик куркурар кут'униз... Жува яд хъвазвай къапунай ламаризни яд гуз, жува хуьрек незвай къапунай ламаривни хуьрек нез гуз... Ламар къилдин утагъда хуьз.

Гила абурун анжах тарифдин девир башламиш хъана. Яраб эл-жемьятдин вилер икъван ч'авалди буьркбуь вучиз хъанат'а?

Гила виридаз малум хъана:

Сад лагъайди: ламар хуьн регъят я, ужуз акъвазвава.

Къвед лагъайди: ламар пара ислягъ я. К'Лвалин гъайванар я.

Пуд лагъайди: ламарилай пачагъди харж къачузвач.

Къуд лагъайди: икъван ч'авалди ламарикай гъамиша пис гафар рахаз хъана, гила ахътин гаф рахадай касдиз жаза гуда.

Вад лагъайди: ламрал гъатта пар эцигизни, авудизни регъят я.

Ругуд лагъайди: са балклан ва я са деве хуънилай вад лам хуън гъикъван регъят я! Амма вкъван члавалди и кар садан кьилизни атанач. Вучиз атаначтла?

Ирид лагъайди: ламранни деведин клалубар гекъига. Деведихъ са дуъз чка къванни аваии? Вири — какур: кьил, клвач, гардан, юкъ, хур... вири какур-какур — бегъем тумни авачир, бегъем япарни авачир, ихътин гъайвай гъаятда гъикл лагъана хуъзвайди я?

Валкланрни гъакл я. Югъди-йифди нез, я клвал чидачир, я хайибур чидачир, гъамиша кьилел са кас акъвазна кландай ахътин гъайвандикай хвена вучзава? Бегъем сесни авач. Са ламран сес къанни цлуд балкландин сесинилай гужлу я.

Вири махлукъатда девейрни балкланар акваз-такваз квахъна.

Са кьве йисалай абур хиялдайни акъатна. Яргъал уълквейрай атай са сиягъатчидив деве ва балклан гвай-ди акурла, ам клвалин мукъув агуддачир, лугъуда. Гъич хуъруъзни ахъаидачир. Къадай. Б-е-е-ес! Гъар са тарих-диз вичин къайда-къанун ава. Аль Ассуфа вири дегиш-навай. Деведикай, балкГандикай гаф рахун айиб тир... Айибни яз гъисабдай, жазани гуникай кичледай. Инса-нар я, агакъарда члехибурув, ахпа вуна жаваб гуда. Эгер вуна балкланриз, девейриз майилзаватла, им акл лагъай члал я хьи, яни вуна женнетдин малаикриз (гъа-къикъатда ламариз) нифретзава. Гъакл хъайила, гъеле шарклунтл ламран руфуна амаз, иеси адаз гудай тлвар-цлехъ къекъез жезва. Гъихътин тлварар гунин адет гъатнавай! О-е-е! Каинатдин сергъятра ван ийидай тлва-рар! Осериус! Ормуз! Заратуштра! Зевс! Юпитер! Олимп! Кир! Дарий! Эхъ, эхъ! Шарклунтлрал гъахътин тлварар эцигзавай.

Ламарин фирияр атлун, тум атлун къадагъа тир. Гунагъ жеда. Ламарин фири ва я тум атлайди, тум вич ваъ, тумунин чларар, зинданда твазвай. Са шумуд йисуз. Анай къулухъ я хкведа вун, я хкведач. Рекъида вун гъа зинданда. Ламран тумунин вад чларчлиз килигна. Уъмуър пуч жеда. Низ чида шумуд касдин уъмуър пуч хъанатла? Гъахътин клвалахар хъана, стха. Яб гузвани? Яб це. Ахпа лугъун за ваз, ламарин акунарни кваз, тлебиатни кваз дегиш жезвай. Яраб чпиз ийизвай тавазвилер, гъуърметар аквазвайтла, аннамишзавайтш Низ чи-

100

да? Абурун къилих, ацукъун къарагъун заЛан хъанвай.

Эхъ, эхъ, чпин къимет чир хъанвай.

Къил тик къазвай.

Маса уълкведай атай деве ва я балклан саймишни ийизмачир. Бе-ес! Такабурлу хъанвай.

Чир хъухъ: ви абур, ви ахлакъ вав эгечлунилай аслу я. Пис эгечлда вав — писдиз аквада вун, ви хъсан жигъетарни, акунарни квахъда, хъсандиз эгечлда вав — ви чина ранг, нур жеда, ви къанДай чкаярни михъи жеда. Яваш-яваш. Аквада ваз, са клалубсуздакай иер, къегъал са кас хъана.

Гъа икл алатиз фена йисар. Вири Шагъ Абасалай рази тир.

Шагъ Абасани Аль Ассуфа гъил гъиляй ахъаидачир. Налугъуди, ибур санал хана, санал члехи хъайибур я. Гъакъван сад садаз клани. Гъакъван сад садалай рази. Къве беден ава ибурухъ, са рикл.

И йисар, мумкин я, Шагъ Абасан уъмуърда вирида* лайни ширин, виридалайни бахтавар йисар хъана. Вири клвалахар Аль Ассуфан гъиле авай, Шагъ Абаса дуъньядикай леззет хкудзавай. Уълкве идара ийизвайди Аль Ассуф тир.

Амма са кар гъахъ я: нарази инсанар уълкведа пара авай, лугъуда, амма абурувай ван-сес акъудиз жезвачир. Абуруз кичкзвай. Виликан Шагъ Абас, виликан идара авунар амачир.

Гъа икл са шумуд йис мадии алатайла, йиферикай са йифиз, Шагъ Абас къудгъун хъана ахварай аватда.

Килигайтла — йифен къулар я...

5. АЖАЛ

Ацукъна Шагъ Абас месел. Къил къуна, кьве гъилив-ии. Шехъзава Шагъ Абас.

— Им вуч ахвар тир, эй Аллагъ, вуна заз къалу-райди?

Ахварай Шагъ Абас хъфенвай вичин лап жегъил вахтариз. Садра Ширван шагъди адаз са лацу гуриДул багъишна. Къуънерал лувар алай. Члулав пулар алай. Вири гурцДулрин арада члехи хъайила, вири кицлерин прада виридалайпи къуватлу, виридалайни жуърэтлу, виридалайни зирек гурцлул.

Гила, икъван йисар алатайла, Шагъ Абасаз ахварай

гъа гурцГул акуна. Вичнй гъик! акуна? О-о-о, фикирдай-ла, Шагъ Абасан чларар риб-риб хъана. О-о-о, Аллагъ! Шагъ Абасакай гъа гурцлуд жедай, гъа гурцлудикай Шагъ Абас. Ахварай.

Шехвна Шагъ Абас месин юкъвал. Им вуч ахвар хъуй, эй Аллагъ? Зун ламраллаз Гъаждал фена хтанвай инсан я, зун ви вилик узуьагъ я, амма вуна заз къалурзавайди им вуч ахвар хъурай?

Вучда? Аль Ассуфаз ихтилатдани? Мез гъик! къведа? Рик!и рик! нез амуькъна Шагъ Абас.

Са шумуд югъ алатда. Бирдан йифен «булариз ам мадни къудгъунна ахварай аватда. Иланди класайди хъиз. Са къадар члавалди вич вичел къведач. Аватна гъа ик! ахварай, мадни ацукъда ам месел. Къве гъиливди вичин къил къуна. Галтад жез. Мурмуриз.

— Зун ваз къурбанд хъурай, эй Аллагъ! Зун ви вилик къведди батлуд я? Ибур вуч ахварар я, вуна заз къалурзавайди? Ваз заз вуч лугъуз кланзава?

Вучрай язух Шагъ Абаса? Шехъда Шагъ Абас мадни. Аль Ассуфавай хабар къадани? Адаз ихътин ахварар гъик! ахъайда? Гъик! лугъуда? Закай, Шагъ Абасакай эвел гурцДул хъанвай, гила балклан хъанвай. Идан мана вуч хъурай? Аль Ассуфаз ихътин ахварар гъик! ахъайда? И ахварди, вичикай балклан хъана акур ахварди, Шагъ Абас михъиз агажна. Лацу Пеленг кицни къва-лав гваз, абур гъуьрче авай, акъазвай Шагъ Абаса къир-мажар... Акъур-акъур чкадай ялав акъатзавай, акъур-акъур чка кузвай, Шагъ Абасан нефес-нефесдив къвез-вачир, гъа арада, михъиз ял къуна, ярх хъайила, ам ахварай аватнавай...

И сеферни ацукъна Шагъ Абас месин юкъвал. Низ ахъайда ахвар? Везир-векилдиз? Къведни ахмакъар я. Герек туш, пака вири шегъердиз чклуда, виридан рахун гъа и ахаррикай жеда.

Гъа ик! са пуд йиф мадни алатна. Шем хъиз, пДразва Шагъ Абас.

Пуд лагъай йифен къулариз Шагъ Абас мадни къудгъун хъана. Мадни иланди класайди хъиз. Гила Шагъ Абасакай пуд лагъай ахвар акуна. Гила ахварай Шагъ Абасакай деве хъанвай. Деве... Шагъ Абас аку, деве аку... Ибур вуч ахварар хъурай?

Гила гъат хъийида Шагъ Абас месе. Начагъ хъжеда.

Эвериз гуда Шагъ Абаса Махлужъатдин Магъбир Лукъмандиз, Аль Ассуфаз. Атана Аль Ассуф. Яна пел

102

чилиз, тум цавуз, ада Шагъ Абасан клвачериз темен гуда. Гагъ пел агажиз, гагъ рапДамар хкажиз, гагъ къил юзуриз, гагъ алапат жез, яб гуда Аль Ассуфа.

— Эй пачагърин пачагъ, — лугъуда ада гъамиша хъиз. — Эй чи чилерин рагъ! Чи цаварин нур! Эй и дуьньядал виридалайни адалатлу, виридалайни камаллу, виридалайни жумарт, виридалайни гъахълу Шагъ Абас! И зи чанни вун патал къурбанд ийиз зун гъазур я. И ахваррин манаяр чирун патал, гъетер авай йифиз садра цавуз килигун герек я, гъа цававай гъетериз килигна, за ваз абурун мана лугъуда. Гъар са ахвардин мана къилди. Аллагъди (къурбанд хъурай чун вичиз) пачагърин пачагъдин уьмуьр яргъи авурай, акъван риклиз азият гун кутугнавач, гъич са затли жеч. Рик! члехиз яхъ. Гъич са ахварни такур гъисаб ая.

Ик! лагъана, Аль Ассуф къулу-къулухъ утагъдай экъечлда. Алчахдн виликдай Шагъ Абасан Iкуклушдиз, идвелериз тлуш гудай, адаз регъят ийидай, гила гъа карни ийизмачир. Гъа карни авун кутугнавачиз аквазвай. Аквазвани, гъихъин инсанар авайди ятла! Яб це, Яб гузвани вуна?

Шагъ Абас амуькъда алклана вичин месел. Юяз те- жез. Цава гъетер авай йиф мус жеда тла низ чида? Шагъ Абасан ял къазва, амма патав къведай касни авач. Па ка йифиз адан гъал лап пис жеда.

Гъиссда Шагъ Абаса: эхирзаман жезва. Атанва. Адав Ажал агатзава. И утагъда Ажал ава. Гъиссда Шагъ Абаса.

— Заз вун аквазвач, — кушкушна Шагъ Абаса, — амма вун гъа инрал алайди заз чизва.

Ажал атайла, адан вилик вири ажуж я. Пачагърин пачагъни пагъливанрин пагъливанин, лап вун ирид цава-рилай лув гудай хва хъанатлани, Ажал атайла, вун ада-лай ажуж жеда.

Атанва къван Шагъ Абасан патав Ажал, амма гъеле-лиг вич къалурзавач къван. Килигзава ам пачагъдин гъалдиз. Адаз аквазва, Шагъ Абасаз вич атанвайди чир хъанва, ятлани ихътин клвалахра сабурулу хъана кланда. Гъикъван хъайитлани вун са вечерен, са цегърен патав атанвач, вун пачагъдин — Шагъ Абасан патав атанва. Сабурулу хъухъ, килига, аку ада вун гъик! къабулзаватла, ахпа рахух...

Ажалдихъни вичин меденивал ава.

Пачагъар йикъа сад рекъизвач.

Вични Шагъ Абас хътин пачагъар. Ахътин пачагъдив мукъаятдаказ эгечІна кІанда. Ахтармишунривди. Аку, чира, эхирнмжи сят атайла, и пачагъди вич гьикІ тухузва? Вучиз икІ тухузва? Адаз квехъай кичІезватІа. Куьн гъайиф къвезватІа... Вири чирна ІкІанда. ГьакІ хъайила, атана, гарпна, къахчуна чан, хъфена жедач. Идаз вуч лугъуз кІан жеда? Вуч лугъуз кІан жедач? Идан рикІел вуч къведа, вуч къведач? Идан эхиримжи мурад-эрзиман вуч жеда, вуч жедач?.. Эхиримжи сят алукуьайла, им нин, куьн къайгъуда жеда?.. Идан эхиримжи гаф вуч жеда? Ам ада низ лугъуда?..

ГьакІ хъайила, дугъриданни, Ажал и кІвале ава, ам иниз атанва, амма вич къалур тавуна, ван акъуд тавуна, секиндиз килигзава ам Шагъ Абасаз.

Шагъ Абасни лапаг туш. Адани и кар, за лугъузва хъи, гьисснава. Вучиз лагъайтІа, адан нефес, ял къазва. Шагъ Абасавай гьатта гъарайна са низ ятІани зверизни жезмач. Вичин хайи велед авачир пачагъ я. Хъана вучда ихътин пачагъдикай? Рекъидайла, начагъ чІавуз ваз килигдай кас тахъайла... Адаз эвериз кІанзава. Лап гъарайиз кІанзава, амма сес акъатзавач. Гуж агакъзавач. Аламатар! Виш агъзур къушун ихтиярда авай пачагъ аку, рекъидайла къвалав кас гвач. И чІехи уьлкве идан лукІар я, амма рекъидайла, атана гъил къадай кас авач. Вад виш паб ава, вирини дуьньядин гуьзелар... Амма гъар сад вичин утагъда ксанва.

— У-у-уф, эй вафасуз дуьнья, — рахана Шагъ Абас вич вичикди. — Вай къил акъудна куьтягъиз жедач хъи... Ви сирерай нин къил акъатна? Ажал! — сес акъат тийиз, гъарайна ада. — Инсаф ая, эй, Ажал! Заз вун инал атанвайди чизва. Инсаф ая... Ажалдиз инсаф чизвани? Ажал инсафсуз я. Амма ла-гъана кІанда ам адалатлу я. Ам гъахъ я. Ажал виридаз чизвани?

Ажал виридаз са вилай килигзава. Адаз пачагърин пачагъни сад я, къекъверагни. Арифдаррин арифдарни сад я, гьакІан са аялни. Гужлу пагъливанни, зайиф ва набуд инсанни.

— Гъаа-а-азур хъухъ, Шагъ Абас, — рахана ам.> — Ваз чизва, зун атанва. Ван хъанани?

— Агъ, залум, — рахана Шагъ Абас вич вичикди, адан вилерилай накъвар алахъна... — Эй мирвет, инсаф течир кас, заз ви ван хъанва. Заз вун аквазва...

— Аллагъдин буйругъ я, — лагъана Ажалди. — Зиди

104

буржи къилиз акъудун я. Ёиридан къилел къвезвай кар я, гъазур хъухъ.

Мадни нефес къуна Шагъ Абасан. Ахпа ам зурзана. Пеш хъиз. Гарал алай. Вилери цІарцІар гуз, ада вичин сесиналди хабар къуна:

— Зи эхиримжи сят яни?

— Ваз аквазва хъи.

— Эй Ажал...

— Лагъ.

— Зи хазинаяр вири ваз...

— Вуч, вуч?

— Зи хазинаяр вири ваз...

Ажал хъуьрена.

— Хазинаяр-яр... Зи куьз я абур?

— Вад виш паб... Вирини дуьньядин гуьзелрин гуьзелар... Къачу жуваз...

— Заз я ви папар герек туш, заз я ви хазинаяр герек туш... Вучиз вуна абур заз гузва?

— Заз са йис уьмуьр, вири ваз хъурай...

— А кІвалахар чи дуьньяда чидай кІвалахар туш, абур ви пачагълугъда адет хъанвай кІвалахар я...

— Алад, са маса касдин патав вач.

— Вун Шагъ Абас яни?

— Я.

— Заз вун герек я, маса кас герек туш.

— Начагъбур параа-а!

— ЯтІани исятда ви нубат я.

— Зун тІвар-ван авай пачагъ я, эй Ажал.

Ажалдик мадни хъуьруьн акатна.

— Заз вири сад я.

— Эй Ажал, и дуьньядал акъван бахтсуз инсанар ала, абур чпин уьмуьрдикай икрагъ хъанва, абур туна, вун зи патав атун кутугнавани? Им гъахъ яни?

— Вуна яргъияр мийир! Гагъ вуна заз хазинаяр теклифзава, гагъ вуна заз гуьзел папар теклифзава, гагъ маса инсанар теклифзава... Вун базардал алани? Вуна захъ галаз алверзавани? Им вуч адет я? Ихътин пачагъ рин... Заз маса касдин ваъ, анжах Шагъ Абасан чан герек я.

— Вучиз анжах Шагъ Абасан?

— Вучиз лагъайтІа адан эхиримжи сят алукуьнава.

Шехъна Шагъ Абас.

— Эй Ажал, вири пачагъарни, вири лукъманарни, вири арифдарарни ви вилик ажуз я. И эхиримжи сят алу-

къайла заз вавай са кар чириз кландай. Недай са клус фу авачир, ксудай са чка авачир къекъвераг виш йисуз яшамиш жезва, амма зун хьтин пачагьрин пачагь... Им бес гьахъ яни? Вун, абур туна, зи патав къезва...

— Кар аиал ала хьи, Шагь Абас, заз куь арада са тафаватни авач. Гьар садаз вичин эхиримжи сят ава, гьа сят алукуьайла, за чан къахчузва...

— Инсаф, адалат чйдач ваз...

— Гьогь! Ак! хьаначирт!а, низ чида, куьне вуч-дайт!а...

— Эй Ажал, залай адалатлу, залай камаллу, залай регьимлу, залай жумарт пачагь, инсан и дуьньядал гьеле...

— Гьеь-гьеь-гьеь! — хьуренаАжал ван алаз. — Валаа-ай? Абур ни акьуднавай гафар ят!а чидани ваз? Абур ялтахри лагьанвай буш гафар я! Вун гьа гафаривди абур маса къачуна, ви къил элкьурна, эй язух... Кесиб-фугьарадивай хабар къурт!а, ада адалатлу кас ваз ваь, заз лугьуда. Чир хьухь.

— Ваз вучиз лугьуда, эй Ажал?

— Вучиз лагьайт!а, зун инсанриз гьамиша са вилай килигзава. Заз абурун дережаяр, вар-девлет герек туш. Заз т!вет!ни, филни, пачагьни, пепени... вири сад я. Абуруз гьар садаз вичин уьмуьр ганва...

— Гьам дуьз туш ман... Гьак!ан са пехьрез пачагь-дила й пара уьмуьр гузва...

— Вун чи вилерай пачагь туш... Гила вуна заз жаваб це: вуна и дуьньядал т!имил кеф ч!угунани?

— Ваь.

— Бес вун вучиз шехьзава?

— Вил ат!удач. Вил тух жедач...

— Ат!ана кланда. Фит!инна-фит!инна дуьнья, гила шехьзава...

— Муьгьлет це, эй Ажал.

— Муьгьлет за ваз гудач, амма са куьруь ихтилат за вахъ галаз ийида. Рази яни? Шагь Абаса къил юзурна.

— Ваз и дуьньядал вуч клан хьанат!а, вуна авуна. Авунани?

— Авуна.

— Вуна лугьузва, вахъ хазинаяр ава, са шумуд виш гуьзелрин гуьзелар ава...

— Гьар сад ва вилаятдай, са уьлкведай, са пачагь-лугьдай.

106

— Ви вар-девлетдин сан-гьисаб авач, авани?

— Авач, — тестикьна Шагь Абаса.

— Шумудни са йисара махлукьатди вирида ваз ик-рамна. Бес ви вил къванни и дуьньядикай тух тахьаила, бес нин вил тух хьурай, эй Шагь Абас? Гьа и суалдиз жаваб це.

Пара фикирна, т!имил фикирна, эхирни Шагь Абаса жаваб гана:

— Зун и эхиримжи сятда гьавурда акьурвал, абур, хазинаяр, гуьзелрин гуьзелар са куьнизни тушир къван. Зи эхиримжи сят алукуьайла, абурувай заз вуч ийиз жезва? Са зат!ни. Вучдай абурукай?

— Гье-е-ей, Шагь Абас, — лагьана Ажалди. — Абур авайди туширт!а, ваз и ви уьмуьр йкъван ширин жедачир. Вуна ви уьмуьрдиз нянетдай. Заз чида...

— Эй Ажал, мадни са йис...

— Ви накъвари зи рик! хьуьтуьларзава. Чир хьухь, тек са кар патал завай ваз муьгьлет гуз жеда.

— Ам гьихьтин кар я?

— Адаз лугьуда: гьалалвал къачун. Анжах гьа и кар патал завай ваз муьгьлет гуз жеда. Амай клвалахар патал жедач. А хазинаяр авайди лугьун, гуьзел папар авайди лугьун... кутугнавач. Вични заз. Ажалдиз. Ваз абур вибур ят!а вуч чида?

— Бес абур нинбур я?

— Низ чида нинбур ят!а? Зазни чидач. Ви чиналлай нер, сив... вибур я. Ви бедендик квай гьилер, клвачер вибур я... Амма хазинаяр, дережаяр, машгьурвилер... Абур вибур туш... Садрани абуралди жув амай инсан-рилай виниз къамир.

— Бес зун пачагь тушни? Бес вири пачагьри гьак! ийизвачни?

— Кье ви эхиримжи сят алукуьайла, ваз абурун герексузвал акунани? Вуна лагьанани: абур са куьнизни туширди чир хьана ваз.

— Дуьз я, лагьана. Ам гьак! яз я...

— Аку, гьалалвал къачун патал за ваз муьгьлет гу да. Гьалалвал къачу. Хайибурувай, везир-векилривай, куьмекчийривай, лук!аривай, нуькерривай, чирхчирри-вай, ви рик! алай гьайванривай... виридавай.

— Гьа-агьаа-гьаа-айванривайни? — мез галк!ана Шагь Абасан.

Язухдин рик!ел вичиз акур ахварар хтана.

— Кич!е вучиз жезва? Вун чубан туш къван, са агь-

107

зур-къве агъзур гъайван хвенвай... Пачагъдиз вичин рш1 алай киц1 тир, балк1ан тир тахъана жеч. Авани?

— У-у-уф, хъайиди я, гила гьинват1а, чидач.

— Чира. Чирна, гьалалвал къачу.

Шагъ Абас дерин хиялриз фена.

— Заз зи рик1 алай са киц1ни са балк1ан авай... Ги ла абур сагъ ят1а, гьинават1а заз чидач... Абур заз ах-варайни акуна... Гъабуру зун къарсурзава, эй Ажал.

— Гъабурувай вуна гьалалвал къачун тавурт1а, и дуьнья амай къван вун куз-хъукъваз жеда. Заз чиз, а гъайванринни ви арада са гьихътин ят1ани кар ава жеди...

— Зани гьак1 фикирзава.

— Ак1 хъайила, ваз гъабуруни гьалалвал гун чара-суз я. Гъабуруни, ваз чидай къван инсанрини.

— Вири чидай къванбуру?

— Ун.

— Ва! Заз абур гьик1 аквада? Низ чида абур гьина-ват1а?

— На фу т1уьр, са герен рахунар хъайи гьар са кас-дивай гьалалвал къачу... Виридавай... Гьа кар патал за-вай ваз муьгълет гуз жеда.

— Ва-а! За акъван инсанар гьинай жагъурда?

— Жагъурмир: зи буржи лугъун я, — хъел атана Ажалдиз.

— Гьикъван муьгълет гузва?

— Гьикъван жеда къван? Са югъ!

— Ва-а! Са югъ? Са югъ... — шехъна Шагъ Абас.

— Анжах са югъ, — векъидаказ лагъана Ажалди.

— Са югъ...

— Пачагърин пачагъ лугъуз, вун вуч нигънигъчи я? Им аку гьа! Виридалайни, виридалайни, виридалайни... лугъуз. Гагъ шехъдай амалар ийиз, гагъ пашман амалар ийиз, гагъ гьуьжетар ийиз... Ваз вуч хъанва? Хъуь-туьл чин къалурайла... Вуна гьалалвал къачудайла, ки-лигда зун... Вазни чир жеда... Акван гьак1 ят1а, гьак1 тушт1а...

— Гьик1 гьак1 тушт1а, эй Ажал? Вун квекай рахазва?

— Виридалайни, виридалайни, виридалайни...

— Ваз гьадалди вуч лугъуз к1анзава?

— Вуна гьалалвал къачу, гьа ч1авуз чир жеда ваз.

Шагъ Абасан хиялар яргъариз фенвай. Шагъ Абасан вил рекъи тухузвай, вучиз лагъайт1а, адаз вичиз акур 108

ахварар, гьа акур жуьреда рик1ел хкиз к1анзавай. Лап къуьлуь шуьлуьярни галаз.

— Хъсандиз фикир ая, — лагъана Ажалди. — Вуна ат1ай мецер, вуна акъудай къван вилер, вуна ч1урай къван к1валер, харап1а авур къван хуьрер, шегъерар, и дуьньядилаь терг авур къван тухумар... Вири рик1ел хкваш! Гъабуру вирида ваз гьалалвал гана «1анда...

— А вуна лугъудай хътин адалатсузвилер за авурди туш, эй Ажал. Вун вучиз ахътин гафар рахазва? Заз халкъди гьамиша виридалайни адалатлу, виридалайни камаллу, виридалайни жумарт пачагъ лагъайди я...

— А балабанар, зуьрнеяр заз герек зуьрне-балаба-нар туш... Абур ялтахри ви япара тур гафар я, эй язух! Гьалалвал къачудайла, ваз ви к1валахар хъсандиз чир жеда... Хъсан хъана, лап гьа и эхиримжи юкъуз, эхи-римжи сятда хъайит1ани куьн чи гьиле гьатзава... Гьа-йиф хь, куьне и югъ къведайди, авайди рикклай алуд-да, амма атайла, башламишда шехъиз... Гьа ик1 са югъ ваз! Гьалалвал къачуз!

6 ЭХИРИМЖИ ЮГЪ

Гьик1 ят1ани хабар жеда везир-векилдиз. Къваларив гвайбуруз вридаз. Бес Шагъ-Абас, пачагърин пачагъ, чандалла. Атана абур са-сад. Шагъ Абасан патав.

Чпин адалатлу пачагъдихъ галаз, чпин регъимлу ва жумарт пачагъдихъ галаз, чпин камаллу ва дугъри па-чагъдихъ галаз гьар сад, мумкин я, эхиримжи сеферда гуьруьшмиш жезва.

Лап гьа и эхиримжи юкъузни, эхиримжи сятдани гьардаз вич къалуриз к1анзава. Шагъ Абасаз. Чалиш-миш жезва. Къуй Шагъ Абасаз, пачагърин пачагъдиз, зун акурай!

Иниз текъвезвай кас авач. Вири сад садак какахъна-ва. Ч1ехидини, гъвеч1идини. Са низам хуьдай, са акъул-лу гаф, келима лугъудай касни авач. Къваларив гвай сарсахбегарни министирар, маса ч1ехи къуллугърал алайбур, лукъманар, къаравушар, нуькерар, ашпазар, лук1ар, дерлекар, дерзичияр, къабачияр, дасмалчияр, к1вачер чуьхуьдайбур, хиняр ядайбур, манияр лугъу-дайбур, эдебчияр, философар, далдамчияр, зуьрнечияр... мири к1ват1 хъанва Виридалайни вилик Махлукъатдин Магъир Лукъман Аль Ассуф акъвазнава.

Впридан вилерилай курум-курум накъвар алахъзава.

Вири шехъзава. Вирида яйлұхар акъудиз накъвар михъзава.

Абурукай садазни Ажал аквазвач. Ажалдиз абур вири аквазва. Ажалдиз абурун гъар садан рикле вуч аватлани хабар я.

Шагъ Абас туькдин месерал ала. Къизилдин къаравутдал. Ам туькдин месерин, туькдин хъуьцуьгандин къенез аватна, аквазвач. Дуьз лагъайтла, аквазвайди адан пел, нер, садни спелар я. Маса са чкани. Спелар, дуьз лагъайтла, крчар хъиз, хкаж хъанва. Рехи.

Гъар садахъ вичин хиялар ава. Гъатта дасмалчидихъни кваз. Гъатта Шагъ Абасан спелриз хине ядай устлардихъни кваз. Эхъ, адани кваз вичинни Шагъ Абасан арада хъайи са кве гаф рахун ва я са «ар, са дуьшуьш риклел хкизва.

Алат! Лап гъаятар шиткидайдалай башламишна, лап везир-векилдив агакьна виридаз Шагъ Абас, пачагърин пачагъ, къена кланзава ва вирина са кардал инанмиш я хъи, и Шагъ Абас исятда къейитла, ам бахтавар жеда, адан дережа виниз жеда, ам вичин мураддив агакьда... Гъар сада гъа ик! фикирзава ва виридани, гаф сад авур хъиз, алакьдай къван гзаф накъвар авадарзава. Ва виридазни и накъвар Шагъ Абасаз акуна кланзава...

Кичкзва! Белки, кар я, рекьидач? Игътият хъсан кар я.

Уюнбазар! Садазни Ажал аквазвач! Ажалдиз абур вири аквазва. Ажал хъуьрезва.

Гъатта къабачини, ашпазни пачагърин пачагъ къинал шад я, амма абурун гъиле вуч гъатзаватла, чпизни чизвач.

Къапар чуьхуьдайбур аку, гъамамчи аку — ибурни шад я. Амма вирида накъвар михъзава. Им адаз, ам идаз килигзава.

Ажалди вичи вичивай хабар къазва: «Вучиз ибурал ик! кве чин алатла? Зегъметчи инсанар ик! туш. Хуьруьн инсанар ик! туш. Вучиз ибурухъ марифат аватла? Вучиз ибурун марифат квахънатла? Гъинал ва мус квахънатла? Марифат, къанажагъ, намус авай, михъи рик! авай, ачух рик! авай гъич са касни авач. Икъван инсанрин арада гъич са касни авач. Ингъе ваз пачагъдин дворец. Алат!».

Бирдан Шагъ Абасан спелар юзана. Ахпа ам садлагъана къарагъна. Месел ацукьна. Квал ацлай инсанар

вири ам галайнихъ кат хъана. Гъарамзадаяр! Уюнбазар! Уьмуьрлухди Шагъ Абас алдатмишай, кве чин алай алчахар!

Шагъ Абасаз и кардикай хабар авани? Авач! Гъич са хабарни.

Шагъ Абас исятдани абурухъ агъазва. Шагъ Абасаз аквазва, акун вич са хажалат я: накъвар аку вилерилай алахъзавай, накъвар аку вилерилай алахъзавай, накъвар аку! Ибуру рекьидачни чпи чеб? Ибурувай и дертхажалат гъик! эхиз жеда? Ибуруз зун клани къадар аку т!ун! За квез вуч ийин? Заз мегер квевай къакъатиз кландайни? Заз мегер и дуьньядилай физ кландайни? Гъич садрани фикирначир. Шагъдиз гъахътин фикирар ийидай вахтар авайни? Шагъдин къилиз гъахътин фикирар къевзайни? Адаз вич мидаим хъиз тир. Уьмуьрни. Пачагъвални... Амма инсафсуз Ажал атана... Гила ам лук! я, Ажал адан агъа!

Гила Шагъ Абасани, гъар са фугъаради хъиз, Ажалдин вилик жаваб гузва.

Гила Ажалди Шагъ Абасан суд-дуван ийида, Гъа и эхиримжи юкьуз, эхиримжи сятда вун гъихътин инсан хъанатла чирда. Ажалди. Шагъ Абас, Шагъ Абас... Садрани къенин югъ авайди риклел татай Шагъ Абас... Эхиримжи сятда халис имтигъан жедайди чир тахъбай Шагъ Абас... Гъам низ чизва? Гъам нин риклел къевзва? И сят авачир вуж ава?

— У-у-уф, ай аман, — суза авуна Шагъ Абаса. — Спелрив а такабурвал гумач, абур къежей иДакулар хъиз хъанва. — У-у-уф, ай аман, ай Аллагъ, эхиримжи сят, вун къекъверагар патални, пачагъар патални сар тирди ни лугъудай? Низ чидай? У-ууф, ай Аллагъ, я зун жегъеннедин ц!ун юкьва куз жеда, ялавра... Я зун ма-лаикри чпин лувараллаз женнетдиз тухуда... У-уф, заз аквазва, куьн дердини кузва, за вуч ийин? У-у-уф, ай Аллагъ... Аллагъдин буйругъ я, мад и дуьньядал заз куьн, квезни зун ахквадач...

— Ва-а-а-ай, Шагъ Абас! — ван хкажна Аль Ассуфа.

Адан сес вирида тикрарна:

— Вай, Шагъ Абас! Ва-а-ай, Шагъ Абас! Ва-а-ай! Вун амачир дуьнья чазни герек туш! Чунни вахъ галаз къведа! Ва-а-ай!

— Чалай, ай Аллагъ, у-у-уф... Аслу туш... Гъа халкъ авурда гъаниз хутахзава...

т— Вай, Шагъ Абас, Шагъ Абас! Ва-а-ай, ва-а-ай!

Шагь Абас эхиримжи сятда вич вичел хтаиа. Ам камаллудаказ рахаз башламишна:

— Аллагь-таалади чун ак! халкъ авунва хьи, чун кье дуйньяда яшамыш жезва. Эвел и дуйньяда, ахпа а эхиратда. И дуйньядилай а дуйньядиз неинки сада садан, гьатта цекрен. тветренни хатур хадай ихтияр авач. Амма чавай гьамиша а кьанун хуьз жезвач, чун Аллагь-тааладин вилик бат! ул жезва. Гьа и кар себел яз, чун и дуйньядилай а дуйньядиз хьфидайла, чна чи хайибурувай, мукьвабурувай, чахь галаз алакьалу хьайи вири инсанривай гьалалвал кьачуна кланзава...

— Ва-а-ай, Шагь Абас-а-ас! Ва-а-а-ай! Ва-а-а-ай!

— Вун амачир дуйньядикай чна вучзава? Ва-а-ай, ва-а-а-ай!

Дворецдин цлар юзана. Гила вирида сив сиве туна гьарайзава.

Шагь Абаса абур секинарна. Гьилин ишаралди.

— И дуйньядал чун вири мугьманар я, — лагьана Шагь Абаса. — И кар гьар са инсандиз адан эхиримжя сят алукайла, чир жеда. Маса вахтунда адан кьилиз а фикир кьведач. Иллаки чи, пачагьрин, кьилиз ахьтин фикир эсиллагь кьведач. Лап ви патав Ажал кьведалди. У-уф, ай аман! Я Аллагь, я Ребб! Им вуч зат! я, уьмуьр лугьуз? Гана, кьалурна, сада лезетар хкудна, муькуьда азабар ч!угуна, ахпа хкахьна, шем хьиз, туьхвена, физва! Уьмуьр... Вуч инсафсуздаказ туьк!уьрна-вачни и уьмуьр?

— Ва-ай, Шагь Абас! Шагь Абас-а-а-ас!

— Гурбагур хьуй ахьтин дуйнья, Шагь Абас, Шагь Абас!

— Эй пачагьрин пачагь, эй чи чилерин рагь! Эй чи чилерин зкв! Эй чи чилерин клубанвал, гуьзелвал! Эй чи цаварин нур!

Кьат хьана, Аль Ассуфа Шагь Абасан яргьандиз теменар гана:

— Каинатдии эхир жеда, Рагь хкэхьда цаваравай! Вун амачиз чи чилерал, Шагь Абас! Кьуй ви чкадал зун тухурай а дуйньядиз, ваз Аллагьли мидаим яз уьмуьр гурай, Шагь Абас!

— Ак! жедач, эй дуст, — лагьана Шагь Абаса. — Эй чи Махлукьатдин Лукьманрин Лукьман, арифрин ариф! Ак! жедач, ваз чизва. Кьуьзуь хьанва зун...

— Чун вири тухурай и дуйньядилай, тек са вун тухурай, — лагьана Аль Ассуфа.

112

— Исятда куьне вирида заз са-сада гьалалвал це, — лагьана Шагь Абаса. — Эгер зи патай кьез са нагьакьанвал, инсафсузвал, гьахьсузвал хьанат!а, куьне а кар заз багьишламиша.

— Ва-а-ай, чан Шагь Абас!..

— Ва-а-ай, ва-а-ай! Ви патай инсафсузвал?

— Эй пачагьрин пачагь, чи чилерин рагь, чи цаварин нур! — лагьана, Аль Ассуф шехьиз башламишна. — И дуйньядал валай марифатлу, валай адалатлу, валай ахлакьлу, валай жумарт, валай гьахьлу, валай дугьри, валай «амаллу, валай ариф, валай инсафлу са пачагьни хьанач! Лугьумир ахьтин гафар! Жуван рик!из азият гумир, чун вири ваз кьурбанд тирди чир хьухь! Лагь, чна вун патал чи чанар гьа инал кьурбанд ийидани? Акурай а Аллагьдиз! Ийидани?

— Терек туш, Махлукьатдин Магьир Лукьман, — лагьана Шагь Абаса. — Белки хатадай за са гьинал ят!ани са нин ят!ани хатур ханат!а, кьуй рик!ел хкурай... Мад чун и дуйньядал сад садал гьалтдайбур туш... Ана суд-дуван ийидайла, зун клева гьатда... Гьак! хьа-йила, лугьуз за, фикир ая: белки за куьн са гьинал ят!ани, са мус ят!ани инжиклу авуна? Нивай лугьуз жеда?

— Ва-а-ай, Шагь Абас, Шагь Абас!

— Абур вуч лагай гафар я, Шагь Абас? Вуна чун инжиклу авун? Чун амач и дуйньядилай вун хутахзавай Аллагьди чун инжиклу ийизва, вуна ваь, Шагь Абас, Шагь Абас, — лап лацу тапарарна бурма ч!арар авай «!вачер чуьхуйдай гьамаданвиди. — Вуна чун инжиклу авун? Ви меци а гаф гьик! лагьана лугьуз за? Чун амач вун Аллагьди а дуйньядиз гьик! лагьана хутахзава? Вучиз хутахзава? Эй Аллагь, ваз зи ван жезвани? Вучиз вуна чун туна...

Вири шехьзава. Вирида гьалалвал гузва.

— Яраб и дуйньядал вун хьтин пачагь хьанат!а, эй Шагь Абас! Эй пачагьрин пачагь! Эй чилерин нур, эй цаварин рагь! Виридалайни жумарт, виридалайни регимлу... Чи рик!ерин чимивални, такьатни... Чи вилерин экуьвал...

Лугьунарзава вирида. Нуькерар, кьаравушар, луклар, кларасар хадайбур, кьула ц!айдайбур, ашпазар, кьапар чуьхуйдайбур, рамагбанар гьаятар чуьхуйдайбур, кайванияр... вири акьвазнава мет!ер яна. Вири чин рик!ай шад я, амма виридан вилерай накьвар кьезва.

Ажал акъвазнава алапат хъана. Икъван къве чин алай инсанар Ажалдиз садрани акуначир. Пачагърин къваларив гвайбур ихътин инсанар я къван! Гъар садан рикле сад ава, мецел — масад. Къве чин алай ялтахарин ялтахар! Ажалдиз ибурун арада дуъз са касни акъвазач. Аль Ассуф рикляй шад я, амма ада вичи лугъуз-вай гафар аку!

— Вун рекъидалди чун вири санал къена'йтла, чун члехи Аллагъдилаи пара къадар рази жедай, эй чи вилерин нур, — лугъузва Аль Ассуфа.

— А Аллагъдиз и чи рикликай вучиз хабар туш? Садра хъайитГани адавай чаз кландайвал ийиз вучиз жедач? Къахчурай чи виридан чанар! Шагъ Абасан чандик хкуър тавураа-а-ай! О-о, эй Аллаа-а-агъ!

Гила Ажалдивай вич хуъз хъанач:

— Шагъ Абас! — лагъана ада. — Ак1 жедач! И къугъунар бес хуърай! Уюнбазвилер аку гъаа-а! Лагъ абуруз, кландатла, ширин мецивди лагъ: чпин югъни алуькда лагъ... Тади къачун тавурай...

Аль Ассуф акъвазавани? Аль Ассуфа къазунзава вич. Ивиар акъудзава. Гъа са гафар тикрарзава:

— Агъ, Шагъ Абас, чи чилерин берекат, чи цаварин нур, чи вилерин ишигъ, чи риклерин такъат! Чавай ваз вуч ийиз жеда? Къуй а дуъньяда ваз Аллагъди женнет къисметрай...

— Шагъ Абас, — лагъана Ажалди. — И уюнбаздиз лагъ: а женнет ви пачагълугъ туш...

— Жува лагъ, — лагъана Шагъ Абаса.

— Зун абурухъ галаз рахадач, зун гъар са касдихъ галаз адан эхиримжи югъ атайла, эхиримжи сят алуькбайла, рахазвайди я.

Мегер исятда Шагъ Абасавай вичин къваларив гвайбуруз несигъатар гуз жезвайни? Адан фикир-хиял гъа им тирни? Яраб Ажалдиз чан гъикъван ширин ятла чидатла?

Бажагъат.

— Ваз шукур хуърай, эй Худа-бенде, — лагъана Шагъ Абаса. — Са вад югъ идалай вилик нивай лугъуз жедай хъи, зи туъд, Шагъ Абасан туъд, Ажалдин гъиле гъатда, Ажалди къада? Нивай? Пака вуч жедач! а низ чидача? Шукур хуърай ваз, эй члехи Аллагъ!

Шагъ Абаса гъилин ишарадалди везир-векилдиз, Аль Ассуфаз вичин къвалав эверна. Ацукъдай чка къалурна.

Эвел Шагъ Абасан патав гвай чилиз темен гана, ахпа абуру (векилдини Аль Ассуфа) лагъана:

— Аллагъ ваз куьмек хуърай, эй пачагърин пачагъ! Чна ваз яб гузва. Лагъ ви буйругъ.

— Заз... заз... са киц1 авайди тир... Пеленг лугъудай...

— Авайди тир, пачагърин пачагъ, авайди тир.

— Адан гъал гъик1 я? Ам гъинава?

— Чаз чиз... Ам... ам...

— Зез чийеч, — лагъана везирди.

— Чаз чиз... ам... — мурмурна векилдини Аль Ассуфа. — Ам чна исятда чирда...

Векилни Аль Ассуф сад садаз килигна, вучиз лагъайтла абурукай гъич садазни а Пеленг лугъудай киц1 аматла-аматла чизвачир. Гъак1 хъайила, клеве гъатнавай. Вуч лугъуда? Ама лугъудани? Амач, къена лугъудани? Белки ама? Белки амач? Амма везирди гъасятда дуъз жаваб ганвай. Ам гъахътинди я.

Векилни Аль Ассуф сад садалай алатиз, тадиз къецел катна. Ахпа, гъа катайвал, сад садалай алатиз, хтана Шагъ Абасан къвалав, икрамна, жаваб гана:

— Ам сагъ-саламат я, эй чун къурбанд хъайи члехи пачагъ. Маса вуч кландатла, лагъ.

Векилни Аль Ассуф къведни метлер чилиз яна акъвазна.

— Агъаа-а, гила лагъ, — зайиф сесиналди рахана Шагъ Абас. — Гила лагъ заз. Лацу Леглег лугъудай са балклан авайди тир... Ам амани?

— Авайди тир, авайди тир, — лагъана векилдини Аль Ассуфа.

— Зез чийеч, — лагъана везирди.

— Ам гъинава гила? — лагъана Шагъ Абаса.

— Ам..., Ам...

Векилни Аль Ассуф, гъа вилик хъиз, къведни санал, къуд-къудалди къецел катна, ахпа хтана, метлерал акъвазна, Шагъ Абасаз жаваб гана:

— Эй пачагърин пачагъ, ви чандиз Аллагъ куьмек хуърай, ви гъа Лацу Леглегни сагъ-саламат я. Лап хъсанзава.

Са арадилаи Шагъ Абас мадни рахана:

— Захъ са девени авайди тир... Къакъан Дагъ... Ам гъик1 я?

— Заз чийеч, — гъасятда жаваб гана везирди.

Векилни Аль Ассуф, гъа вилик хъиз, къведни санал -ецел катна, хтана, къведани санал жаваб гана:

— Гъа девени лап хъсанзава, пачагърин пачагъ. Сагъ-саламат я! Мадни ви чандиз вуч кланзава тла, лагъ.

— Заз абур акваз кланзава, — лагъана Шагъ Абаса.

— Вучзава на абурукай акуна, эй чи чилерин рагъ, эй чи цаварин нур, пачагърин пачагъ? — минетна Аль Ассуфа. — Абур исятда ви куъз герек я?

— Вахт физва, эй Шагъ Абас, — векъидаказ рахана Ажал.

— Захъ галаз са касни къемир, — Шагъ Абаса гъилин ишарадалди векилни Аль Ассуф рахкурна. — Захъ

галаз са нуькер атурай... Маса са касни, ..

Ахпа нуькердин куьмекдалди пек-партал алуькна, Шагъ Абас явашдиз, татабар жез, къежел экъечна.

— Зи гуьгъуьниз къемир, — тикрарна ада вичин буйругъ. — Са нуькер бес я.

Айванда гъатнавай нурлу рагъ вуч тир! Налугъуди, цлар къизилдикай авунвай. Нурламишна ракъини. Цлар цлар гуз.

Айвандин юкъни-юкъвал са дестек ала, адан гъар пата са ранг гузва. Амма Шагъ Абасан вилериз и ракъини нурламишнавай айван аквазвани? Ракъинин нур аквазвани? Адан вилерай вири дуьнья пашман я, ясда ава. Рагъни хкахъзава, туьхуьзва.

— Эй Аллагъ, — лагъана Шагъ Абаса, — ни лугъудай, къенин югъ ихътинди жедайди? Вири ви ихтиярда ава!.. Ваз шукур хъуй... Чан сагъ тахъайла, гуьзелвални аквадач къван...

Акъвазна Шагъ Абас айвандик. Са къадар вахтунда. Хиялариз.

— Заз ак1 я хъи, и чилерни, и цаварни, и цавун яр-гъал бушлухарни зун хъиз начагъ я, абурунни эхирзаман я. Гъик1 жен хъи, инсандини, гъар са инсандинни вири дуьньядин арада гъа ихътин, чаз течир алакъа ава, эй Аллагъ? Вучиз чаз и кар эхиримжи сятда чир жезва?

— Шагъ Абас! — векъи ван акъатна Ажалдин. — Шагъ Абас, за ваз дуьньядикай веревирдер ая лагъана муьблет ганайни? Фад гъалалвал къачуз вач! Дуьнья, гъа гъамиша хъиз, авазва вичиз. Сугъул хъанвайди ви рик! я, вучиз лагъайт1а, адан гъерекат авун акъваззава. Гъакъикъатда и дуьньяда исятда агъзур-агъзур мехъер ава, агъзур-агъзур яс ава, санал шадвалзава, санал агъузарзава...

— Эй Ажал, рекъизвайдав эхиримжи гаф лугъуз турман...

Шагъ Абаса яр-гъал цаварилай са вил аладарна.

— Эй, Ажал, зун гъикъван хъайит1ани пачагъ я, захъ галаз са т1имил къван мегърибандиз рахух. Гъик1 жен хъи, и дуьньядила а дуьньядиз хутахдайла, квевай меденивал хуъз жедач, са ширин гаф лугъуз жедач.

— Гъеъ-гъеъ-гъеъ! Ширин гафар кланзава ваз... Ширин гафар... Абур ваз ви гуьзелрин гуьзел папари лагъана...

— Ажалдихъни вичин инсафни меденивал хъана кланда, — лагъана Шагъ Абаса. — Вун зи ихтиярдавайди тирт1а, за ваз са т1имил къван буразар гудай. Авачман вун зи ихтиярда. Ваз вири сад я. Амма вири сад хъун мумкин кар туш... Зи дамарра авайди Ардаширрин, Ксерксрин, Киррин, Дарийрин... иви я, абуру Мисирни, Юнанистанни, Эрменистанни, Сирияни, Мидияни, дуьньядин са пай чпиз муьт1уьгъарна, абуру вири инсаният патал меденивал яратмишна, къурмишна. Вуна лугъузва: вири сад я, тафават авач. Гъик1 тафават авач? Вун къедалди и дуьньядал за вуч клан хъайит1а, гъам авуна. Амма са масад гишила къена. Адавай са клус фу жагуьриз хъанач. Вуна лугъузва: вири сад я...

Ажал мадни хъуьрена.

— Зун къедалди, зун, зун! Зун атанани — куьн вири сад я! Куьне зун авайди рик1елай ракъурда. Куь фикрида мадни варлу хъун, мадни машгъур хъунилай гъейри вуч жезва? Са зат1ни! Амма зун атайла, башламишзава: эй Аллагъ, вуна...

Ажал рахазва, Шагъ Абас нЛразва. Шагъ Абасан япара Ажалдин ван ава: вуч инсафсуз тушни? Бес рекъизвай инсандиз ибур лугъудай гафар яни? Вучзавайди я ибурукай къе лагъана?,

— Бедбахт Шагъ Абас, пачагърин пачагъ Шагъ Абас, — хъуьрезва Ажал. — Икъван зурба къушунар туна, икъван ч1ехи уьлкве туна, икъван хазинаяр, къизилар туна, вун ат1а дуьньядиз вучиз куьч жезва? Вуна абур низ клват1най? Вучиз клват1най? Ваз къенин югъ авайдин вучиз чидачир? Ваз вун и дуьньядал мугъманвиллиз атанвайди вучиз чидачир? Вун гъихътин арифдар хъана? Арифдар хъайила, ви къилиз ахътин акъул вучиз атанач?

Са гъил чурудилай алтадиз, Шагъ Абаса зайифдиз клмар къачузва. Япара Ажалдин ван аваз.

Эхирни нуькерди агакъарна Шагъ Абас киц1ин кума-III патав.

Яраб Шагъ Абас и кицлин вилик квелди гунагькар Ятла? Исытда Шагъ Абасан фикир-хиялда авайди гьа и кар я. Вучиз адаз и кицл ахварай акуна? Гьар са ахвардихъ вичин мана ава. Эвел адаз ахвар акунва, ахпа адан патав Ажал атанва. Ибурун арада шаксуз са алакъа авачиз туш. Кицликай пачагь, пачагьдикай кицл хьун?

— Эй, Шагъ Абас! — ван акъатна Ажалдин. — Аку, кье ваз аси жедай ихтияр авач гьа! Чир хьанани?

— Аси жедай?

— Ун, аси жедай. Хьел кьведай.

— Зун аси са вахтундани хьайиди туш. Пачагь асн жедани? Вучиз жеда? Ваз зун куьпчи хьиз жемир ман, я Ажал...

— Зи буржи хабардар авун я.

Шагъ Абас акъвазна кицлин кумадин вилик.

Кьуд патяхъ вил яна.

7. ЛАЦУ ПЕЛЕНГДИН ЭРЗИМАН МУРАД

Ацукъна Шагъ Абас. Кицлин кумадин вилик. Килигзава кумадин. Аквазва, кумадин рак ктланва. Им пачагьдин кицлин рак. Лацу Пеленгдин. Мегер вири уьлкведа адав агакъдай кицл авайни? Мегер адан жуьрэтлувилиз, зиреквиллиз, зигьинлувилиз, кьуватлувилиз, акьулулувилиз килигна, адаз Шагъ Абаса вичи Лацу Пеленг лагьана твар ганачирни? Ганай. Лап гуьрцл чла-валай ам гьахьтин, гьар са касдин фикир вичелди желбзавайди туширни? Ахпа, ам члехи хьайила, Шагъ Абаса ам гьуьрчез гваз фидачирни? Мегер ам Шагъ Абасаз вичин хва хьиз кландачирни?

Гьа и кумадин кьене и кицл аваз шумуд йисар ятла?

Кумадин вилик чилиз ракъун хак янава, гьа хкунал зунжур... Яраб кумадин кьене Лацу Пеленг аватла? Гьа и зунжурни галаз яраб ам кумадин а кьиле, мичли чкадал 'кьатканва жал?

Хиялна-хиялна, Шагъ Абас секинлиз рахана:

— Эй гьайван! Вал чан аламани? Заз вун акваз кланзава...

Сес акъатнач. Белки жаваб гуз кланзавач? Низ чида?

— Валлагь, гьайван, — лагьана Шагъ Абаса, — заз аквазвай гьаларай, вун вирида рикклай алуднава... Вун кумада авани? Эй Лацу Пеленг? Им зун я, Шагъ Абас я...

Кумадин а кьилляй, мичли чкадай цлугьдай ван акъатна.

— Эй Лацу Пеленг! Заз вун акваз кланзава, экъечла.

Мадни кицли цлугьдай ван акъатна.

Им, дуьз лагьайтла, цлугь авун ваь, суза авун тир.

Белки Лацу Пеленгдинни эхирзаман жезвайтла? Шагъ Абасаз язух атана:

— Ваз недай затл тагана, ви вилик лиген эциг тавуна низ чида гьикьван вахтар ятла? Заз аквазва...

Кицли яргьалди члугур са кьув яна.

— Ам шехьзава, — мурмурна Шагъ Абаса.

Лацу Пеленг заланз-заланз, ван алачиз кьецел экъечлна. Ам Шагъ Абасаз килигна. Инсан хьиз. Негьзавай вилерай ва вичин такабурвал вине кьуна. Ахпа ам лап дериндай нефес къачуна, агьуз килигна. Им лагьай члал тир хьи, заз вун акваз кланзамач. Вун пачагьрин пачагь ятлани, за зи намус ви вилик агьуздач. Захъни зи уьтквемвал ава.

Шагъ Абаса кьил юзурна. Яни зун ви гьавурда ава, эй гьайван, зун вахъ галаз рахаз атанва.

Кицл са виляй Шагъ Абасаз килигна. Тум юзурна. Кицлиз вири хабар тир. Бес кицлиз Шагъ Абасал алай гьал аквазвачирни? Адаз Шагъ Абасан рикл шехьзавайди аквазвачирпи? Аквазвай. Вични ахьтин вири уьлкведавай сад лагьай кицлйз? Лацу Пеленгдиз?

— Пагь, я инсанаа-а-ар, — лагьана Шагъ Абаса. —> Куь инсафсузвал вуч я? Куьне лугьудай затл тушни, им пачагьдин кицл я, гьа чна тлуьна амУкъай са клараб идазни гун чна, имни текьирай, идан иеси начагь я, чун сагь я хьи, пагь, я инсанаа-а-ар...

Шаксуз, им а Шагъ Абасаз чидай Лацу Пеленг тушир. Идал чан аламач хьи! Им члут янавай куьгьне хам я.

Яраб и инсанри им михьиз вучиз риклелай алудна-тла? Чан алай гьайвандиз икл зулум ийин? Вучиз? Вучиз адан вилик лиген квач? Нел тахсир эцигда? Мегер гила тахсиркарар жагьурдай вахт яни? Мегер гила жазаяр гудай вахт яни?

Гьар са кардиз вичин вахт ава, исытда зи эхиримжи югь я, зун инал гьалалвал къачуз атанва. Муькуь кьвалахар хьийидай вахтар алатна. Ятлани, и кицлел атанвай гьалдин гунагь пин хиве жедатла? Кицл — зи кицл я, пачагьдин. Зун пачагь хьана. Гилани зи зхиримжи

югъ я... Зун текъенмаз зи киц!ин гьал ихътйнди хъайила, зун къейила зи киц!ин гьал гьихътинди жедат!а?

Лацу Пеленгдин къамал, гардандал ч!ар аламач. Хер хъанвай яру вилерай (абур къуранвай т!еквенар хъиз аквазва) накъвар ят!а, яд ят!а авахъзава. Гьа накъвари ят!а, ятари ят!а, суфатдилай къве гел ат!анва. Япара шук!валар ава. К!аник квай плузар ламу пине хъиз, куърс хъанва. Зурзазва. Са вахтара адан къуьнерал чулав пурар алай, ам катдайла, а пурар лувар хъиз аквадай. Гила гьинва абур? Амач жал? Эхъ, ранг квахънава...

— У-у-уф, — авуна Шагъ Абаса. — Жуваз жуван киц! чир хъжезмач...

— Гье-е-е-ей, иеси, — лагъана Лацу Пеленгди. — Акъван сефил жемир, хъайиди хъана, ам туьхк!уьриз...

— Вун гьа Лацу Пеленг я, — лагъана Шагъ Абаса. — Вахъ гьа ви уьткъемвал, гьа ви руь...

— Гьелбетда, иеси, жув жуваз чир хъжезмач!ани, зун гьа Лацу Пеленг я. Зи иви гьа зи ата-бубайрин... Зун винелай дегиш хъана (зи винел пад залай аслу туш), амма зи къене пад, гьа виликан хъиз амазма...

— Заз аквазва, баркалла ваз.

— Шумудни са йисар тир, вун такваз...

— Зун... зун...

Шагъ Абасаз вуч ят!а лугъуз к!ан хъана, амма лугъуз хъанач.

— Вун гьинвай? — жузуна Лацу Пеленгди.

— Зун начагъ хъанвай...

— Заз вун къейи хъиз хъанвай...

— Вучиз вуна ак! фикирнай, эй гьайван?

— Зи гьал акурла, за гьак! фикирнай...

Шагъ Абаса къил юзурна,

— Зи гьал аквазвачни ваз? Им анжах иеси къейи киц!ин гьал я...

Киц!ин вилик ацукъна, Шагъ Абаса къил апъузна. Са мет!ез къуьнт ян а, пьил ченеедик кутуна.

Лацу Пеленгди тум юзурна. Ам юзана, къарагъна, Шагъ Абасав агатна.

Аку гьикъван акъуллу киц! ят!а! Иесидин гьал акуна, адан язух къезва жал? Эхъ. Язухрин, абурун къведан гьални сад тир. Къведни начагъ тир. Къведанни эхирзаман хъанвай. Абур сад садан гъавурда такъурла, вуж акъада?

Шагъ Абаса Лацу Пеленгдилай кап алтадна.

120

— Эй зи вафалу гьайван, — лагъана Шагъ Абаса. — Вал алай и гьал акурла, Аллагъдал къин къада за, зй рик!елай жуван гьал алатна... Чир хъухъ, зун и дуьнья-дилай гьа и ви гьал акурла рик!е гьатай т!ал гваз физва...

— Гьее-е-ей, — къил галтадна, плузар юзурна Лацу Пеленгди. — Гила, эхиримжи сят алукуьайла, кар-кар-дилай алатайла...

— Гьайиф хъи, гьак! хъана. Эхиримжи сят алукуьайла...

— Гила геж я, Шагъ Абас.

— Гьайиф хъи, геж я...

— Заз ви сивяй ван хъана к!анзава: ви рик!ел къе зун гьик! хъана этана?

— Завай рахаз жезмач... За ваз вуч лугъун, вуч тал* гьун?

— Рик!е вуч ават!а, вири лагъ. Заз чир хъана к!ан* зава.

— Заз ахвар акуна, эй вафалу Лацу Пеленг... Гьа ахвара закай вун жедай, вакай — зун... Вун гъавурда акъазвани?

— Гьа-гьа-гьа! — хъвер акатна Лацу Пеленгак. — Гьа-гьа-гьа! Закай пачагърин пачагъ... И кумада... КДарабдикайни кваз магърум закай пачагъ! Гьа-гьа-гьа!

— Вун хъуьремир, яб це. Завай и ахвар вуч ахвар ят!а, садазни лугъуз хъанач. Исятдани заз и ахварин мана-метлеб чир хъанвач...

— Тади къачумир, чир жеда ваз...

— Заз чиз, зун ви вилик гунагъкар я... Гьак! хъайила, чир хъухъ, эй Лацу Пеленг! Зи и къуьнел Ажал ала... Зун ви патав гьалалвал къачуз атанва... Зи эхиримжи сят алукуьайла...

— Чир хъана, вун Ажалди ракъурнавайди я зи патав. Гьада зун ви рик!ел хъанвайди я... Чир хъана, Шагъ Абас, чир хъана... Чахъ, киц!ерихъ, гьи жинс к!ан-дат!ани хъурай, гьа са жизви ни хъанани, гьа са ишара хъанани — гьасятда гъавурда акъадай алакьунар ава...

— Эгер зи патай ваз са гьихътин ят!ани, заз течиз, хатадай хъиз, дуьшуьшдай хъиз, инсафсузвал, регъим-сузвал, гьахъсузвал хъанат!а, рикклай алуда, багъиш-ламиша, гьалалвал це, эй гьайван. У-у-уф!

— А-а-ан, — Лацу Пеленг дерин хиялриз фена. — Са кар ава... Заз ик! каш гун, зун са ст!ал цихъ магърум авун, зун ик! кт!ай дехмеда, зунжурда хуьн... Ибур

т

ваъ, са маса кар... Гъа кар завай ваз бажагъат гъала-лиз жеда, Шагъ Абас... А кар заз авурла, за ви ирид тухумдиз къаргъишнаи!

— Зи ирид тухумдиз?

— Ви ирид тухумдиз, Шагъ Абас.

Шагъ Абаса вичин пел къуна.

— Вучиз, себеб, эй гъайван?

— Вучиз лагъайт!а, абуру, ви ата-бубайри, вун хътин хъутурдин, ахмакърин ахмакъдан гъиле, жаллат!рин жаллат!дин гъиле уълкве туна! Гъа и кардиз килигна.

— Ва-а-а-а! Зун, Шагъ Абас, ахмакърин ахмакъ? Зун — пачагърин пачагъ — хъутуррин хъутур? Жаллат!рин жаллат!?

— Шаксуз, — лагъана Ладу Пеленгди.

Шагъ Абасан неинки мез, вири къен къурана. Ни лугъудай хъи, адаз и эхиримжи сят алукайла, Лацу Пеленгдин сивяй ахътин гаф ван жеда лагъана? Нин хиялдиз къведай? Шагъ Абаса ихътин кар гуъзлемишнавайни?

— Зи бубайрини за ваз ахътин вуч кГвалах авуна, эй гъайван? Лагъ заз, зазни чир хъурай. Заз чир хъун чарасуз я. И вири махлукъатди заз виридалайни адалатлу, виридалайни гъахълу, виридалайни регъимлу пачагъ лугъузвай вахтунда... Вуна заз...

— Гъайиф хъи, гъа и эхиримжи сятда завай ваз маса гаф лугъуз жедач, Шагъ Абас. Ваз заз гъакъван ахътин гафар лугъуз к!анзавай хъиз жемир. Зазни исятда ахътин гаф лугъун четин я, хуш туш. Амма вучда? Хъайи кар лагъана к!анда. Авайвал лагъана к!анда. Гъак! талгъайт!а, зунни гунагъкар жезва. Зунни тапар-хъан жезва. Чир хъанани? Заз чиде, ваз ахътин гафарин ван хъун хуш туш. Вични, эхиримжи сятда. Амма вучда?

— Къе икъван ч!авалди вири залай рази хъайила, гила, и эхиримжи сят атайла, гъахътин гафарин ван хъун низ хуш жеда? Гъак! хъайила, лугъузва за, хъсан я, хъсан я, лагъана, лагъана...

— Зинни эхиримжи сят алуказва, эй пачагърин пачагъ. Ам са вахъ ваъ, виридахъ ава... Чна вирида чи крарин жаваб гана к!анда.

— За вавай и эхиримжи сятда ихътин ихтилатар, рахунар гуъзлемишначир. Кар гъанал ала...

Лацу Пеленгди къил са патал къуна. Яб чухвана.

— Гила, эхиримжи сят атайла, Шагъ Абас, аквазвани ваз, чун къведни барабар хъанва, зун валай аслу

ят!а, хъанат!а, гила вун залай аслу я. Ваз аквазва. Вуна заз дуъз жаваб це: ваз вун виридалайни адалатлу, виридалайни гъахълу, виридалайни жумарт пачагъ я, ни лагъана? Мус лагъана? Гъинал лагъана?

— Ва-а-а! Гъик! ни? Зи агъалийри!Вири махлу къатди!

— Мус?

— Гъамиша!

— Гъинал?

— Гъар санал!

Лацу Пеленгди далу чилел алтадна. Сив ахъайна, галтад жез, ам ван ак!идалди хъуърена.

— Амма чна, киц!ери, садрани лагъайди туш. Заз ван хъайиди туш. Чна ваз гъамиша ахмакърин ахмакъди лагъайди я... Малари, гъайванри ваз садранй санални ак! лагъайди туш... За къин къада хъи, заз садрани садавайни ван хъанач, лагъана. Къадани?

— Киц!ер — киц!ер я, эй гъайван, гъайванар — гъа'йванар я, малар — малар я, къушар — къушар я, амма инсанар! Инсанар — инсанар я! Инсанрихъ акбул, камал, къанажагъ, зигъин, аннамишун, илим, меденивал вири ава! Заз гъабуру лагъай гаф — гаф я! Абуруз инсан аквазва, инсандин крар аквазва, амма квез... Квез пачагърин пачагъдин къадир гъинай чиде?

— Эй, Шагъ Абас! Эгер абур ви ихтиярда авай инсанар ят!а, эгер абурун дуланажагъ, къисмет валай аслу ят!а, абурувай масак!а гъик! лугъуз хъурай? Гъик! лугъуз жеда? Масак!а лугъунни? Лагъайла, жаза гудачни?

— Жаза? Жаза...

— Ваз чидач, яни?

— Вуч?

— Ви ван хъайила, гъеъ-гъеъ-гъеъ...

— Лагъ, за яб гузва...

— Халкъдин, агъалийрин цуълез дак!вазва... Гъеъ-гъеъ...

— Халкъдин, агъалийрин цуълез дак!вазва... Гъеъ-гъеъ...

— Вуч?

— Ви т!вар ван хъайила, т!вар, т!вар!

— Ваз иблисди таре ганва, эй гъайван.

— Шагъ Абас, ваз чир хухъ, вун ви вири уьмуърда паз таб авурбурухъ агъуна, гъак! хъайила, вун вердиш хъана, анжах вирт хъиз, ширин гафарин ван жез... Ви япарив садрани дуъз гаф, авай гаф агакънач... Ви му-

къварив гвайбуру вун алдатмишуникай лезет къачуна, вучиз лагъайтла ширин гафар лагъайбуруз савкъатар, дережар пайна, амма зун хътинбур, дуъзбур, мягъкембуруз ихътин ктлай, къав алачир кумайра, клараб ава* чиз амукъна... Эхирни табдайбуруз дережар паюн, абур виниз хкажун чи уълкведин адет хъана, Шагъ Абас! Ви вилери вуч лупл-лупларзава?

— Вуна вуч лагъана? Вирида сада садаз табзава? Зи уълкведа?

— Ун, ун! Вирида сада садаз, ахпани вирида санал ваз, язух Шагъ Абас! Вуна гъатта жуван кицни кваз риклелай алудна, гъакъван вй къил элкъурна, гъа ви мукъварив гвайбуру гваз къекъвена вун, чпиз клани патахъ, алдатмишиз, виридалайни, вирида* лайни лугъуз... Вуна абур гъак! вердишна, вуна, пачагърин пачагъди, Шагъ Абаса! Гъеъ-гъеъ-гъеъ!.. Абуру ак* ваз-акваз вакай, пачагъдикай гъак!ан са сарсахбег авуна... Ви далудихъ вири вал хъуърез хъана, амма ЁЭЗ са касдини а кардикай лагъанач... Вучиз? Ви кефй ч!ур жез кичлела. Кефи ч!урай касдиз вуна савкъват гудайни? Вини дережа гудайни? Лагъ, гудайни? Гъак! хъайила, абуру вирида вун алдатмишиз, вал хъуърена, гила, эхиримжи сят алукъайла хъайитлани чир хъухъ, чир хъана, ахпа суруз вач!

Шагъ Абасаз вич, и гафар ван хъунилай, шаз къе-найтла, хъсан тир. И кар патал ада Ажалдивай муъгълет къачунайни?

— Риклел хъух, эй гъайван! Вун пачагърин пачагъдихъ галаз рахазва. Са тлимил къван хъайитлани мари-фат хъух. Гъикъван хъайитлани вун зи киц! я...

~ Аквазвани ваз! За ваз авай гаф лугъузва, вуна за-кай марифатсузди ийизва. КицГериз марифат мус хъайиди я? Чи крар вири ачухдиз я! Чин-чинал! Шанидаз, дуъздаз, тум галтада, патахъдаз, ч!урудаз — ампа. Маса кар чаз чидайди туш... Авайвал лугъудани? За гъиссзавайвал, ваз исятдани заз жаза гуз кланзава...

— Ваз гъинай чиди, эй гъайван?

— Заз ви рик! аквазва. Эгер ви эхиримжи сят ту-ширтла, ви са къуънел Ажал алачиртла, залай чан ала-маз хам алажиз гадай... Ятлани, чир хъухъ: зун ви ва-фалу Лацу Пеленг я. Таб авун зи ивида авай кар туш. Вун кланивиляй за ваз авайвал лугъузва... Тахъайтла, зани, а дережар кландайбуру хъиз, ваз тум галтадай... Ван хъанани? Зун Лацу Пеленг я, за гъавая, ялтахдиз

тум галтадайди туш. Гишила къейитлани... Къе вири чир жедай югъ я, Шагъ Абас... Гъар са касди вичин эхиримжи сят алукъа'йла, вич вуч патал яшамис хъана-тла, вичи вучнатла, вуч авуначтла, жаваб гузвай югъ я... Квез, пачагъриз, и кар чидач...

— КицДериз чиди, яни?

— КинДериз чиди. Аку, яваш-яваш акбул юзазва ви... Вун дидеди, мумкин я, акбуллу инсан яз хана, амма пачагъ хъайидалай къулухъ, вавай дережар кландайбуру, вавай къуллугъар кландайбуру, ялтахри, алчахри ви гъа авай са тлимил къван мефтлани къурурна... Гъамиша къил элкъуърдайла, гъамиша ви вилин къене вил туна ваз табдайла, мефтл къурада. Чир хъухъ, эй пачагъ. Къе зун ик! вучиз рахазватла чидани ваз?

— Ваъ.

— Заз вавай герек са затлани авач. Заз герек зат! авайтла, завай вахъ галаз ик! рахаз жедачир. Им сад. Къвед лагъайди, зун ви вафалу киц! я. Лацу Пеленг. Гила хъайитлани вун вуж ятла ваз лугъун, зи буржи я. Къуй ваз, гила хъайитлани, гъакъкъат чир хъуй...

— Вуна заз а кар чирзавани, эй гъайван?

— Бес гъикла? За, за... Исятда чирда за ваз!

— На а кар заз гъик! чирда, эй гъайван?

— За ваз лугъузва, яб це: сад лагъайди за ваз ла гъана. Валай инсафсуз, адалатсуз, камалсуз, авам, мур-дар пачагъ и дуъньядал хъанач. Къвед лагъайди — гъа и ви адалатсузвилери, инсафсузвилери ви вири агъалий-рикай, ви къваларив гвай лукларикай, нуъкеррикай, аш-пазрикай, гъаятар шиткидайбурукай, дерлекрикай, къа-пар чъухъдайбурукай, балкланар михъдайбурукай, фу-чрадайбурукай — виридакай ялтахрин ялтахар авуна... Абурун чанда гъич са клусни намус, гъейрат амач... Абу-руз дуъзвал, регъуъ хъун вуч ятла чизмач...

— Эй Аллагъ...

—■ Аллагъ динж тур. Яб це. Ваз чириз клан хъайитла, нир хъухъ: вун пачагъ ятла, зунни гъаклан са киц! туш. Захъни жуван жинс авайди я! Гъихътин жинс! Зи да-марравайди зи къегъал ата-бубайрин иви я! Гъа иви я зун хвенвайди!

— Заз кицлер пара авай...

— Кицлер пара авай, — ягъанатна Лацу Пеленгди. — <ун и ви хараплайриз гъайи вахт ви риклел аламатла? '•ун гурцлул тир. Са вад варз хъанвай... Гъа ч!авуз за | II ата-бубайрин ирид тухумдиз къаргъишна...>

— Вуна зи ата-бубайриз?
— За ви ата-бубайриз...
— Квелди зи ата-бубаяр ви вилик тахсиркар хъан-
вай?
— Квелди? Исятда. Ширван шагъ ви дуст кас тирни?
— Ширван шагъ? А-а-ан, са пай лезги? Хтана рик-
келел...
— Гъада ваз вун вичиз мугъман хъайила, ваз гъуър-
че зи стхайрин къегъалвал акурла, хтана квализ са ла-
цу гурцул багъишнай.
Лацу Пеленг лал хъана. Яраб гила иштагъ амачир
жал?
— За ваз яб гузва, — лагъана Шагъ Абаса. — Вун
лал жемир...
Лацу Пеленг яргъал хиялриз фенвай.
— Эй Ширван шагъларин баркаллу жинс, Лацу Пе-
ленг! Вуна заз лагъ: вучиз вуна зи ата-бубайрин ирид
жинсиниз къаргъишнай?
— Вучиз вуна ваз багъишай гурцулдин къилел ахъ-
тин гъазабалаяр гъанай?
— Гъихътин, эй гъайван? Исятда, заз аквазва, амма
а вахтара...
— А вахтара...
— Ваз авай къван хъел вуч я!.. Алакьна гйтла, вуна
зун жакъвадай, эй Лацу Пеленг! Амма вуна закай вуч
ятла чуьнуьхзава...
— Вун гъалатла я, Шагъ Абас! Зи баркаллу ата-бу-
байрин ивидал къин хъурай, за вун жакъвадачир. Вуна
зи михъи сиве пис ял твадай! Вун ни жакъвадатла, чи-
дани ваз?
— Вагъ! Ваъ, чидач...
— Вун ви эхиримжи сятди жакъвада. Акла жакъва-
да хъи...
— Ваз, кицлиз а кар гъинай чир хъурай, эй гъайван?
— А кар заз вуна лагъана...
— Гъикла лагъана, я чан гъайван?
— Ажал атанвайди лагъана... Ажал! Ам гъахъ я!
Гъада ракъурна вун зи патав! Тахъайтла, ви рикел зун
къведайди тирни-и?
— Ажалди заз вач лагъанач, зун жув атана...
— Ваз кичле хъана, татана акъвазиз хъанач вавай...
— Вун гъннай рахазва, я чан гъайван? Заз, пачагъ-
рин пачагъдиз, куьхъай кичле хъурай?
— Куьхъай? Эхирзамандихъай! Суд-дувандихъай!

— А-а-ан...
— Эхъ! Гъанаг ава... Яшамиш хъуй пачагъризни ки-
цлериз сад тир Ажал! Эхиримжи сят!
— Ва! Вун вуч шад жезва?
— И дуьньядал гъикъван жанлубур аватла, абурухъ
виридахъ эхиримжи сят ава... Гъа сят алукуьайла, абур
вири сад жезва...
— Вун ихтилатдикай къакъатмир...
— Буюр, яб це, эй Шагъ Абас! Эвел вуна Ширван-,
диз гъикла атанайтла, рикел хкваш.
— Хканва... Мехъерик...
— Са шумуд агъзур къушунни галаз... Са виш лукла-
ни галаз...
— Эхъ, дуьз я. Заз Ширван шагълар гъамиша хуш
хъайиди я... Абурун тебят, ацукъун-къарагъун. Инсан-
вал, дуьзвал... За абур садрани жуваз муьтлуьгъарайди
туш...
— Вун лацу балкландаллай...
— Дуьз я, авай заз гъахътин са балклан... Лацу
Леглегл!..
— Ам и пата ава, сагъ-саламат я... Атла, чкланвай
чка аку...
Шагъ Абаса къил агъуз авуна. Адаз регъуь тир.
Инал кицла и гъалда, анал балклан...
— Фена гъа балкландизни жуван вилералди килиг, —
лагъана Лацу Пеленгди. — Адазни ваз лугъудай гафар
ава. Заз хабар я.
Шагъ Абаса къил юзурна.
— Гила чун ихтилатдал хквен. Ширван шагъди вун
гъуьрчез тухванай...
— Тухванай. Гъана заз са пеленг хътин...
— Гъана ваз зи буба акунай...
— Хтайла, Ширван шагъди ваз са лацу гурцул ба-
гъишнайни? Багъишнай. Ваз Ширван шагъди вуч ла-
гъанай? Рикел аламачни? Им лезги жинс я, им хуьх,
Шагъ Абас, им ваз хва хъиз вафалу жеда, лагъанай,
амма ви рикел аламач...
— Хквезва зи рикел...
— Зун вуна и ви имаратриз хкай юкъуз и имаратар
ви къилел члур хъана кландай.
— Аси жемир, эй Лацу Пеленг! Жуван дерт ахъая!
— Хкана иниз, къакъудна жуван хайибурувай, ва-
тандивай, дустаривай... Аламат! Къизилламишнавай
члур тунай зи гарданда... Къизилламишнавай зунжур-

ни... Амма са шумуд югъ алатна... Бирдан ви нукерри зун...

— Экъуьгмир, зун къуьзуь, са къуьнел Ажал алай пачагъ я, вунни к1вач сура авай... Са к1вач сура авай къуьзуь, начагъ киц1... Экъуьгун кутугнавач... Дуьздиз рахух... Туьнт жемир...

— Туьнтвал зи ивида ава. Зи тебят гъахътинди я...

— Ахпа вуч хъанай?

— Эцигнай зи туьтуьнал къуьл... Ви нуькерри. Ба-мишнай зун...

— Вучиз? Сеbeb? Инсафсузар...

— Вучиз? Гьегъ, вучиз... Сифтедай зазни чир хъана-чир... Ахпа... агъ, аман Аллагъ... кузва... зи япар, вири-далайни т1ардай чка кузва. Вич лугъумир, и залумриз герекди зи япар ат1ун я къван!.. Ибурун вири к1валахар зи япарилай аслу я къван! Ибурун аваданвал, ибурун сагъламвал, вири уьлкведин бахтатар гележег... Гьегъ! Гъа юкьуз ви нуькерри зун япаривай магърумнай, Шагъ Абас. Гъа юкьуз (алатай кар я) за вазни, ви бубадин бубадизни къаргъишнай, лянетнай, Шагъ Абас! За а юкьуз, Аллагъдизни къаргъишнай, чилеризни, цаваризни лянетнай! За лагъанай: эй Аллагъ, вуна за зи япар гана. Ганани? Гана. Эвел гана, ахпа вуна абур вучиз ат1уз гузва? Ваз аквазвачни? И вуна ганвай зат1 и инсанри, вучиз къахчузва? Вуна абуруз а ихтияр гьик1 лагъана гузва? Абур заз герекбур туширт1а, вучиз вуна ганвай? Къе зи япар ат1айда, пака зи тумни ат1удачни? Ат1уда. Ваз вучиз аквадач? Вучиз вуна чаз киидериз тумар ганва, ахпа гъа вуна гайи тумарни, япарни ат1уз гузва? Пака зи тум ат1айда, муькуь юкьуз зи мез ат1удачни? Мез ат1айда ахпа зи туьд ат1удачни? Пачагърин пачагъдин имаратдин къене ихътин адалатсузвал, ихътин инсафсузвал хъайила, и имаратдивай са т1имил яргъа гьихъин адалат жеда? Гьихътин инсаф жеда? Гъахъ жеда? Жедани? Пачагъдин имаратдин къене адалатсузвал, инсафсузвал ийиз кич1е тахъайла, бес яргъал вилаятра гьик1 жезва? Вучзава? Ина, и имаратдин къене гъахълувал, адалат ч1урайла, яргъал вилаятра ам гьик1 хуьзва? Хуьзвани? Зи туьтуьна къизилла-мишнавай ч1ул тунвай, зи кумада ипекдин мес вегъенвай, амма къве югъни, къве йиф тир (гьее-е-ей, инсанрин инсафсузвал аку т1ун) заз са хун1 яд, са к1ус недай зат1 гузвачир. Вучиз? Заз чидачир. Вучиз заз и жазаяр гузвай? Чидачир. Ахпа, пуд лагъай юкьуз гъана зи ви-

Тлик гимишдин лиген, хпен як1ун к1усар аваз, гъабурухъ галаз (зун ахмакьдай къуна) зи япарни куьткъуьннава... Зав зи як нез таз к1анзава... Ви адалатлу инсанри, ви лувак квай алчах жаллат1ри, Шагъ Абас! Къув янай за гъа йифиз пакамдалди! Ви ирид тухумриз, диде-бубай-риз, ата-бубайриз виридаз лянетнай! Бес ийидачни? Вучиз зун Аллагъди халкънавай? ГурнЛул яз! Зун и ви имаратриз вучиз акъуднавай? Заз ви имаратар герек тирни? Захъ мегер зи ватан, зи хайи чкаяр, зи ата-бу-баяр, зи хпен суьруьяр авачирни? Гъана иниз, къизил-ламишнавай ч1улуналди кут1унна, гимишдин легенраваз гъиз, зи як1ар зав нез таз? А-а-а-ав! Аа-ав! Пакадалди къув янай за...

— Ажалди зи туьд къуна, гъайиф им зи эхиримжи югъ жез, эй гъайван, за ваз яб гана, зун ви гъавурда акъуна. Вучиз вуна заз и гафар гъа вахтара лагъана-чир?

— Маса вахтунда, вични а вахтара, вун зи гъавурда акъадачир.

— Гъавурда акъадачир?

— Ваь. Акъадачир.

— Вун гъа и югъ гуьзлемишиз акъвазнавайни?

— Ун. Заз чидай: и дуьньядал гъахъ-дуван тахъун мумкин кар туш. Фад-гежвал ава. И дуьньяда гунагъкар яз, суд-дуван ийиз агакъ тавурбурун суд-дуван а дуьньяда ийидайдини заз чизва, ят1ани, заз гъа и югъ аку, гъа и югъ къведайди чидай, Шагъ Абас.

— Эй баркаллу гъайван! Гила зи эхиримжи сят я, гила завай ваз вуч ийиз жеда?

Лацу Пеленгди пара хиялна.

— Лагъ, — лагъана Шагъ Абаса. — Завай ваз вуч к1андат1а, лагъ.

— Вавай заз ийиз жедай са хъсан кар ава, Шагъ Абас. За ваз гъалалвал гузва, вунани заз, гъа кардай а за лугъудай хъсанвал ая. Гъам заз бес я.

— Башуьсте, эй гъайван. Дуьз я, зи нуькерри ваз зулумар пара авуна. Вун баркаллу гъайван я, гъа и гафар заз лугъун патал вун къенин йикъалди яшамиш хъана. Пеленгдин иви ава ви дамарра... Мез квай, туьнт къилихрин гъайван я вун, жуьрэтлу, такабурлу...

Шагъ Абаса Лацу Пеленгдиз туьмерна.

Лацу Пеленгдин вилериз накъвар атана, ам шерзум хъана, адан туьтуьни ван къачуна. Вири уьмуьр яшамиш хъана, са бахтатар югъ такур, гила рекъидайла па-

чагъди (вични рекъизвай) туьмерзавай кицIи вучрай! Бес шерзум жедачни? Адан рикI къван туш хьи.

— Шехъмир, эй дамарра баркаллу иви авай Лацу] Пеленг! Лагъ заз ви тIалабун. За ам къилиз акъудда.' Лагъ.

— Эй пачагърин пачагъ! ЦIувад йис жезва зи вилер накъвари чуьхуьз. Зун инал кутIуннава, зи рикI зи ватанда ава. Инривай гзаф яргъара, Шагъ дагълар лугъудай дагълар ава... Гъа дагъларин чIафара зи ата-бубайрин уьмуьр фена, гъа дагълара зи ата-бубайрин гелер ама, заз кIандай хьи, садра а дагълар акуна, а чIафара са къве кам чукурна, а чIафаравай кицIерин ампдай сесериз яб гана, абурухъ галаз санал жувани са къве сив ампна, ахпа вилер акъална, са къакъан синел и дуьньядилай фин...

— Эй гъайван! Эй вафалу кицI, камаллу кицI, икъван йисар алатна, гила вавай аниз хъфиз жедагIа, ваз ви хайибур жагъидатIа, нивай лугъуз жеда? Вуна са фикир ая.

— Къуй абуруз зун чир тахкъурай, къуй абур амукъ тавурай, абурун ни къванни анра амукъ тавуна женни? Эй Шагъ Абас, — Лацу Пеленгди вичин суфатдилай авахъзавай накъвариз мез гана. — И зи туьтуьна авай зунжур акъудиз тур.

Нуькерди Шагъ Абасан буйругъ гъасятда къилиз акъудна.

— Эй пачагъ! Пачагъдин кицI! тIвар алаз, зунжурда къинилай, азад кицI яз, са гъинал ятIани азаддиз къин еке бахт я. Гъа и кар зи уьмуьрда гъамиша эрзиман мурад хъана. Къе ам къилиз акъатзава.

Шагъ Абасани вичин вилериз атанвай накъвармихъна.

Шагъ Абаса кицIин чIар аламачир гардандиз туьмерна.

— Эй вафалу Лацу Пеленг! Аллагъди яргъазрай, заз кичIе я, вун пара зайиф хъанва, ярх хъана са рекъел рекъида вун, кучуддай кас жедач...

— Ва-а-а! Вуна вуч хъана лугъузва, эй Шагъ Абас? Зи рикIе гъелени ялав ама! А ялав анжах заз Шагъ дагъларин чIафар акурла, зи хайибурун ни чIугурла, зи хайибурун ампдай ван хъана, жувани абурухъ галаз са шумуд сив амп авурла, ахпа хкахъда. Анжах гъа чIавуз! И зунжурдай вуна зун ахъайна, зун зи ата-бубай-

рин маканрив агакъда, гъана са къакъан синел... Ваз ватандин ширинвал чидач, эй пачагърин пачагъ!

— Вучиз чидач лугъуда вуна?

— Ваз чир хъун мумкин туш.

— Вучиз?

— Вучиз лагъайтIа вун адахъ муьгътеж хъанач, тамарзу хъанач.

Лацу Пеленгди Шагъ Абасан гъилиз мез гана. Яни темен гана.

— Гила зун рекъе гъатда. Гъамиша Кефердихъди!

— Лап яргъарай къарникъуз хътин са дагъ акурла, чир хъухъ, гъам Шагъ дагъ я!

Шагъ Абас къах хъана Лацу Пеленгдин гуьгъуьниз килигна.

Лацу Пеленг тум юзуриз-юзуриз (шадвилай) Шагъ* Абасан вилерикай квахъна.

Низ чида адавай Шагъ дагълариз хквез жедагIа?

Белки хтана жеди? Нивай лугъуз жеда?

8. БАЛКIАНДИН ДЕРТ

Шагъ Абас фена вичин Лацу Леглег акваз. КицIив икъван рахунар, икъван хажалатар ва рикIин тIалар хъайила, балкIандив гъикъванбур жеда? Низ чида? Гъэ-э-эй! Шагъ Абас Лацу Леглегдаллаз къекъведай вах-тар вуч тир! Гъихътин къамат авай балкIан тир Лацу Леглег! Пелен юкъни-юкъвал алай яру гъед вуч тир! На лугъудай, гуьзелрин гуьзелдин хъуькъвел алай хал я. Вилер вуч тир Лацу Леглегдин, виле-е-ер! На лугъудай, къве булах я. Гъамга. Ишигъ гудай абуру, нур гудай абуру, жавагъиррн хъиз! И дуьньядал икъван пачагъар хъана, амма ахътин балкIан тек са Шагъ Абасаз хъана. Мисирдай гъанвайди тир гъа! Къизилдив барабар. Яб гузвани? Терездин са хиле — къизилар, муькуь хиле Лацу Леглег эцигна къван!

Шагъ Абас далудал алай Лацу Леглегдин кIвач чилив хкIадайни? Ва-а-ай! Лув гудай Лацу Леглегди. Вилаятдай вилаятдиз. Шегъердай шегъердиз. Уьлкведай уьлкведиз. Пурар вуч тир, пурар! Къизилламишнавай. Пурарин кIаникни къанни вад ранг гузвай халича алаз! Ахътин халича мегер маса пачагъдихъ хъанайни? Гъар курквачIди ирид ранг гуз! Гъар са гъал са рангунинди яз! Агъ, девирар, девирар... Акуна-такуна, фена

алатна... Лацу Леглегдин гуьгъуьна кьушунар жедай!
Циргъер-циргъер! Мани, далдам, зуьрне кьилеллаз!
Гьихьин девирар тир абур... Яргъал сиягъатрай, Нрг
сефердай хквез жедай Шагъ Абас Лацу Леглегдаллаз^
Агъалияр жедай рекъин кьве патаз кватл хъана. Ахмиш
хъана вири Ирандай. Бегъем са виш касди вирида санал
манияр лугъуз. Далдам-зуьрнеяр ягъиз. Шагъ Абас ал-
хишламишиз. Лацу Леглегдини, кек ягъиз, кьуьлердай.
Лацу Леглегдини кек ягъиз, кьуьлериз. Рекъин кьве
патайни агъалийри цуьквер гадриз. Клуьчлар^клуьчлар!
Бе-е-ес, гъахътин вахтар хъана, амма алатна фена.

— У-у-уф, ай амаа-ан, — лагъана Шагъ Абаса, —
фана дуьнья! Айкъарни кьенин югъ гекъига... Ваз шу-
кур хъуй, ай Аллагъ, вири ваз муьтлуьъ я, вири валай
аслу я... Вучда вуна? Ажалдихъ инсаф авач... И дуь-
ньядал Ажал авайди туширтла, хунл хъсан жедачирни?

— Агъаа-а-ан, — лагъана Ажалдин сес акъатна, —
за ваз муьгълетни ганва, ят!ани вуна закай инсафсуз
касни ийизва, яни? Вуна икл лугъудайди чир хъанайтла,
за вун гъеле накъ... За ви кар накъ куьтягъдай...

— Хъел кьемир, аси хъана зун, — лагъана Шагъ
Абаса. Туба астафируллагъ!

— За ваз вуч лагъанай? За ваз кье аси жемир, ла-
гъаначирни?

— Ни лугъудай кицлин чанда икъван дердер жеда
лагъана? Яб гана, яб гана, зун жув жувал аламани?

— Кицл дуьз гафар рахазвай. Заз ван хъана.

— Ам зи рикл алай кицл тир.

— Исятда ваз Лацу Леглег акваз клапзавани?

— Эхъ. Амни зи рик! алай балклан тир. И дуьнья-
дал виридалайни иерни, виридалай зарбни...

— Тади ая.

— Низ чида, адазни гьикъван хажалатар акунватла?
Гьакл хъайила, риклик къалабулук ква зи...

— Вучда на? Ятлани тади ая.

Акуна Лацу Леглег, Шагъ Абас шехъна. Шехъиз адаз
регъуь тир, амма накъвар хуьз хъанач. Абур чеб чпелай
авахъна фена.

Им вуч гъал я, балкланда атанвайди, а? Яраб им гъа
лацу балклан я жал? Им Мисирдин Леглег я жал? Ида-
кай амайди къуд клараб я хьи! Яраб идаз тлуьн гудай
кас амач жал? Яраб нуькерриз им пачагъдин рикл алай
балклан тирди чидач жал? Риклелай икъван фад алуд-
на жал?

Шаксуз, нуькерри Мисирдин Леглег риклелай алудна.
Зунни алудна. Зун алудайла, зи балкланни, зи кицли
алудна... Им вуч зулум я, идаз авунвайди? Пакун тла-
лар вири дуьздал акъатнава. Буюр, гьисаба. Вири ак-
вазва...

Мисирдин Леглегдин юкъван тар кларас хъиз тир.
Шарасдин чха хъиз.хамунай кьецел экъечлнавай. Экъис
хъана. Келле, дингин къван хъиз, куьрс хъанвай. Вилер
хъалхъамра чуьнуьх хъанвай, дуьз лагъайтла, хъалхъам-
рай накъвар авахъзавай...

Мисирдин Леглегдиз Шагъ Абас гьасятда чир хъхъа-
на. Ам кьил хкаж хъийиз чалишмиш хъана, амма ам
акъван ажуз хъанвай хьи, адаз [къил тик къун четин тир.
Ятлани ам кьегъал балклан тир, адан дамарра баркал-
лу иви авай...

Эхирни са гуж-баладалди, къуд клвачни чилиз яна,
зурзас-зурзас, вири къуват клватлна, кьегъал балклан
клавачел къарагъна, ада кьил юзурна, пачагъ акуникди
вич шад хъайиди чирна. Ахпа адаз вич юзуриз клан хъа-
на. Амма такъат кумачир... Ада садра пурх яна.

— Эй зи лувар хъайи, зи такабурвал хъайи, зи руьгъ
хъайи Мисирдин Леглег! — Шагъ Абаса балкландилай
гъил алтадна. — Им вуч гъал я, ви кьилел атанвайди?

Бал'кланди жаваб ганач.

— Ваз ем вучиз гузвач?

— Заз ем?

— Эхъ.

— Ам ви куьз герек я, эй пачагърин пачагъ?

— Гьикл зи куьз герек я? Зун ви иеси я...

— Иеси? Бес вун икъван йисара акван вучиз ийида*
чир? Чна лагъанай — вун сагъ амач...

— Вучиз?

— Вучиз лагъайтла, чун... Чун а чун яз амач...

— Зун начагъ тир, — лагъана Шагъ Абаса.

— Икъван йисара начагъ?

— Эхъ.

— Бес гила гьикл я?

— Гила... Эхиримжи сят алуькнава... Мад заз вун,
ваз зун и дуьньядал ахквадач, Мисирдин Лацу Леглег.

— Ви? Шагъ Абасан эхиримжи сят алуькнава?

— Алапат вучиз жезва, эй Мисирдин Лацу Леглег?

— За ваз лугъун? Мез кьведач лугъуз... Заз лугъуз
кландач...

— Зазни ви гъал акурла, эй зи рикл алай гъайван,

рахадай гуьгьуьл авач, ятлани, зи буржи я, ваз лугьун, зи эхиримжи сят алукьнава. Зи чапла кьуьнел Ажал ацукьнава... Зун ви патав гьалалвал кьачуз атанва... Эгер зи патай ваз хасарат хьанатла, хажалат хьанатла, за вун инжиклу авунатла, заз багьшламиша, эй зи Мисирдин Леглег...

Лацу Леглегдин кьил агьуз ахватна. Кйсна Лацу Леглег. Шагь Абасни кисна. Эхирни Шагь Абас рахана:

— Вун вучиз кисзава, эй гьайван?

— За ваз вуч лугьун, эй пачагь? Вуна зун исятда кеве туна... Вун инжиклу авунатла, лагьана вуна, багьшламиша... Амма...

Мисирдин Леглег мадни кисна.

— Вавай вучиз рахаз жезвач, эй гьайван? Лагь заз, белки заз течиз, за вун инжиклу авур чка ава?

— За ваз гьик! лугьун? И дуьнья мидаим туширди заз чидай... Вун, Шагь Абасни, и дуьньядал мугьман тирди заз чидай... Амма садрани за фикирначир хьи, чи, балкланрин, чка ламари кьадайди, чи твар ламарал эцигдайди... И кар заз чидачир, эй Шагь Абас... Гьее-ей, за вазвуч лугьун! Гьихьтин пачагь тир вун, амма вуна авур крар... Ни лугьудай? Садани...

— За лагьанай, эй зи Мисирдин Лацу Леглег! За лагьанай, заз вири аквазва! За лагьанай, заз вири чизва! За лагьанай, зун начагь хьун мумкин кар туш! За масакла лагьанай, амма атланал заз кицли лагьай гафаа-ар! Гьар са гаф са дагь хьиз залан...

— Гьее-ей! Ваз гьеле сад чизва, кьвед чизвач, Шагь Абас! Ада лагьайбур яз вуч гафар я! Абур гьаклан куьлуь-шуьлуьяр я... Эгер кье ви эхиримжи сят туширтла, зун вав рахадай... Ваз чир жедай, амма ви эхиримжи сят я...

— Эхь, вуна заз герек гьалалвал гун, тахьайтла, зун а дуьньяда куз-хьукьуз жеда...

Бирдан Мисирдин Лацу Леглегди мадни кьил агьузна, ам мадни кис хьана. Гуьзлемишна Шагь Абаса. Зхирни хабар кьуна:

— Вун вучиз хиялри тухузва, эй гьайван?

— Аллагьдиз акур инсафсузвилер за ваз гьик! гьалал ийин, эй пачагь? АкI хьайила, зун гунагькар жедачни?

— Ам гьакI я жеди, амма ваз багьшламишдай, гьалалвал гудай ихтияр ава.

Са кьадар вахтунда Мисирдин Леглегди мадни вичин туьхвенвай вилер акьализ, ахьайна.

— Са кар заз зи риклел хкиз кланзавачир, амма и арада а кар вуна мадни зи риккл хкана...

— Ам вуч кар я?

— Ви патай заз акур лап члехи инсафсузвал я, эй пачагь!

— Гьихьтин?

— Ша вун зи чандилай алата, эй пачагь... Гила мадни зи и рикI, гьиргьиш хьанвай рикI, кана, мад сеферда члух авуна вучзава? Вуна авуна а кар — вуна ж а*вабни гуда... Авуначиз кландай...

— Мад чун и дуьньядал сад садаз ахквадач, я чан гьайван. Кье чна сада садаз гунагьар лугьун герек я... Чаз чир хьун герек я... Абур гьихьтинбур хьанатла, ву*чиз хьанатла... Амма за ваз лугьун, вун заз пара багьа тир, жуван велед хьиз, клани тир... За ваз, Мисирдин Леглегдиз, инсафсузвал авун... Ваз ви ата-бубаяр гьинай ятла чидани?

— Фирьаванрин девирдилай чи тухум Мисирда вичиналайни зирек, зарб ва иер тухум яз машгьур тир, эй пачагь... Заз жув гьинай ятла, вужаркай ятла, иниз гьикI хьана акьатнавайди ятла, вири чизвайди я... Зигьин квадарнавач за...

— Савкьват авунай заз Вун... За мехьердайла... Занй ви иесийриз гьа ваз барабар кьизилар ганай... Гьак! хьайила, маса низ хьайитлани мумкин я, амма ваз инсафсузвал намумкин кар я, эй гьайван!

— Пачагьрин ахмакьвал а кардикай ибарат я хьй, абуруз чеб малаикар хьиз жеда... Чан аламаз, эхирим*жи сят кьведалди, лугьузва за. Ахпа атана Ажалди туьд кьурла, аквада хьи, малаик хьанач. Вунни гьакI я, Де яб це!

— Зи япар вал ала.

— Зун иниз, ви имаратриз акьатайла, зал Мисирдин Леглег твар эцигайла, зи пуд йис тир. Садра ви нуькерри, ваз течиз, гатанай зун. Акьван гатанай хьи, завай кьахрагьиз жезмачир.

— Ни гатанай, ни гатанай?

— Заз кьуллугьзавайбуру, лугьузва за. Ви нуькерри.

— Сеbeb?

— Сеbeb заз чидачир. Сеbeb заз ахпа чир хьанай: вагьшивал, инсафсузвал! Валлагь, рахаз регьуь я. Гатана, гатана, ярхарна, бамишной зун... Са суткада ятла,

еа шуМуд суткада ятла, гъа чилел аламукънай зун... Къарагъиз жедачир. Даклуннай зи пачаяр. Са члар юзур-дайла, кьил элкъведай, гъакъван зи пачаяр тлардай... Ахпа заз чир хъанай — вич лугъумир, ибуру зун ахта авунва... Эркеквеликай магърумнай зун!

— А-а-ан, — кьил агъузна Шагъ Абаса. — А кар чинра адет я, эй гъайван...

— Адет я? Адет... Са кьве варз вилик заз са хвар акунвай! Эй Аллагъ, югъди, йифди зи хиял-фикир гъада-кай тир... Гъамиша адан къамат зи вилерикай карагза-вай... Акъван иер акунар авай, акъван гуьзел сес авай, налугъуди, им кьвед я... Килигна сад садаз, виридалай-ни багъа сесеривди ва сирлу гъиссеривди сагърай ла-гъана, чара хъанай... Ахпа чун мад сеферда дуьшуьш хъхъанай... Амма зун эркеквеликай магърумнавай... Ам акурвай, зи вилер накъварай ацланай... Гъа юкъуз ада вичин хъуьтуьл, чими плузарривди заз са шумуд темен ганай... Гъа юкъуз за вири ви пачагълугъдиз лянет аву-най, эй Шагъ Абас... Вуна зун тухумдикай магърумнай. Вучиз? Себеб? Аллагъди зун эркек яз халкъ авурла, ву на зун а эркеквеликай вучиз магърумнай?

— Зазни Аллагъди эркек велед ганач, эй гъайван...

— Цавараллайдаз ви зулумрикай хабар я, адаз аква-ваза... За адавай хабар къуна: вуна зун эркек яз халкъ авурла, вуна зун а эркеквеликай магърум авур касдин гъил вучиз къурурнач? Вун гъинва, эй Аллагъ? Ваз и чи-лер аквазвачни? Адалат гъинва? Гила, эй Шагъ Абас, вуна заз эркеквал вахкайтГани, заз ам герек амач! Ги-ла зи иви къанва. Гила зи мефтI ксанва. ГъакI хъайила, ахътин инсафсузвилер ава хьи, абур гъалализ, багъи-шиз жедач...

— Я чан гъайван, а кар авун вири дуьньяда авай адет я, ам за фикирнавай кар туш...

— Бес ваз на зи жинс хкудзавайди чидачирни? Ву чиз чидачир? Зуи зи бубадила хъанани? Хъана. Ада зун гъана и дуьньядиз. Бес зани сад гъун герек туш-ни? Мегер тухум хкудуиилай еке инсафсузвал жедани? Гъа юкъуз вуна и кардин жавабдарвал ви хиве жедай-ди вучиз фикирначир, эй пачагъ?

•— Зун ви гъавурда акъуна, эй Мисирдин Леглег! А инсафсуз кардин вилик пад къун патал за вири вилят-риз фарманар ракъурдай... За и кар акъвазриз тадай, амма геж хъанва... Зи эхиримжи сят я... Зи къуьнел Ажал ала.

— Гъар са кар ийидай вичин вахт ава, — лагъана Ажалди. — Герек вахтунда ви акъул гъинвай?

— А члавуз кьилиз атанач, эй Ажал!

— Атаначтла, жуван жаза члу гвада на.

— Вахъ галаз рахазвайди вуж я? — хабар къуна Леглегди. — Заз ахътин сес сад лагъай сеферда жезва.

— Ам Ажал я, чан гъайван.

Мисирдин Леглегди кьил юзурна. Пашмандиз. Виле-рилайни са шумуд нагъв алахъна.

— Эй Шагъ Абас, — лагъана Мисирдин Леглегди, — чир хъухъ, вуна и дуьньядал кефер пара члугуна, амма абур а дуьньядал ви суд-дуван ийидайла, анал гъахъ-гъисаб къада. Маса кас, маса, Аллагъди халкъ авунвай вуж клантлани хъурай, ам бахтсуз авуна, вуна жув бахт-лу авунатла, абур ви чандай акъагъарда... Инал тахсир-кар анжах вун я... За зи патай ваз гъалалвал гузва.

— Зун валай пара къадар рази я, — лагъана Шагъ Абаса. — Лагъ зи патай ви чандиз вуч кландатла. За ви тлалабун кьилиз акъудда.

Шагъ Абаса балкландин экъис хъанвай кларабриз туьмерна.

— Заз са зурба тГалабун ава, Шагъ Абас.

— Буюр, зи вафалу гъайван.

— И пата са десте ламар, шарклунтлар ава... Абурай зи кьил акъатзавач. Къвез иниз, зи патав, заз лам лу-гъузва! Чеб балкланар я, лугъузва... Зи вилик, вад йи-къалай пьиз, кьве къалгъан эцигзава... Вучиз? Къалгъан ламран ем я, балкландин ем туш... Зал зи тIвар эхциг хъувурай, эй пачагърин пачагъ.

— Ва-агъ! Аламат... Абур ахътин вуч шарклунтлар я, ви патав «къвез, ваз лам лугъузвайбур? Нин шарклун-тлар я?

— Чидач.

— Гъа инлай клвализ элкъвейла, за ам вуч месэла ятла чирда.

— Мадни ихътин са кар: и пата са деве ава. Шумуд-ни са йисар я, амни текдиз хкунал ала. Гъадани югъ-ди-йифди вазни, и дуьньядаллай вири пачагъриз лянет-зава. Себеб лугъузвач. Алада, гъадан патавни. Аку, вуч месэла ятла. Са тедбир аку, эй пачагърин пачагъ... Мад заз вавай кландай са затIни авач.

9. ДЕВЕДИН БАЛГЪАН

Деведин гьал авай чкада кицГин, балкГиндин гьалдиз" рагьмет авай. Деведив гекъигайла, кицГинни балкГиндин уьмуьр суварар тир! Бе-ес!

Шагь Абас деведиз килигиз, къах хъана. Яраб им даяе ятГа, аюх? ТахъайтГа, Шагь Абасаз вичин вилерай гьакГ аквазватГа? Акъализ-ахъайиз вилер, килигГда Шагь Абас. Ваъ, деве я. Чан ала.

Шагь Абаса ам са шумудра диндирмишна.

Деведи куьтГнач. Эхъ, саймишна. ЯтГани Шагь Абас рахун герек тир. Рахун Шагь Абасаз чарасуз тйр> Мегер и чарасузвал хъаначиртГа, туьд Ажалди къунвай Шагь Абас, галтад жез, шиз деве акваз къведайни? Ваъ, гьелбетда.

— Ваз аквазва, эй Аллагъ, вун шагьид я, и гьайванди зун, Шагь Абас, гьич саймишни ийизвач, тахсир зал эцигмир...

Бирдан деведи къил хкажна, ам виняй агъуз килигна:

— Хъяхъя-хъя! — авуна ада. — Хъя-хъя-хъя! Ви рикГел зун гьикГ хъана акъалтнавайди ятГа, лагъ, заз чир хъурай.

— Эй зи дуст! — лагъана Шагь Абаса. -* - Зй зи рикГ алай Лацу Дагълар! Заз аквазва, вун закай нарази я, заз лагъанва, ятГани...

— Ваъ, эй пачагъ, вуна заз лагъ, зун ви рикГел гьикГ хъана акъалтнава? Гъа кар заз чир хъана кГанзава.

— За ваз са гафуналди гьикГ лугъун, эй гьайван? Зи эхиримжи югъ хъанва, зи эхиримжи сятди зун ви патав гъанва... Вун зи виридалайни рикГ алай деве тир. Ваз за Лацу Дагълар тГвар ганвай... Гила, дуьнья я, чалай аслу тушир, зун рекъизва, зи эхиримжи сят атанва, гьакГ хъайила, вуна заз гьалалвал гун герек я...

Деведи къил агъуз хъувуна. Амма адай гьич витГни акъатнач. Са къадар кисна, ахпа ада са патахъ са балгъан вегъена. И карди Шагь Абасак яп къалабулук кутуна. Къе рагьметдиз физвай кас латани, тГвар-ван акъатнавай, дуьньядал виридалайни машгъур хъайи пачагъ, им аку, и ни къвезвай, къацГай, мурдар деведи гьич вичин тумунайни къазвач. Шагь Абасни инсан я, бес рекъизвай инсанрихъ чпин такабурвал жедачни? Абур гьакГан пинеяр туш эхир. РекъизватГани, ам па-

чагъ я. Ам гъеле къенвач. И деведин амалар, вичин гьал аку, ахпа вичин къамавай ял аку...

Деведи къил тик хъувуна. Ам цавуз килигиз башла-мишна. Аквадай гьаларай адан хияларни алатай йисариз хъфенвай. Вуч ятГани рикГел хкизвай.

— Эй Лацу Дагълар, — лагъана Шагь Абаса. — Вун ихътинди тушир эхир. Заз аквазва, ви къилелни гзаф гъаза-белаяр атанва, заз вири аквазва, амма зал вуч тахсир ала? Зунни начагъ хъана. Къе заз ви къилел атай хажалатар, дердер чириз кГанзава, лагъ зазни чир хъуй, зун ви душман туш, зун ви иеси я, зал гъеле чан алама...

Бирдан и деведи, Лацу Дагълари, хци кГарабар кГарасдин чхаяр хъиз экъис хъанвай деведи, къваларилай цГаклулар авахъзавай, фитер алкГанвай, вилерни, къилни, къилни, япарни гачалри къунвай и деведи са агъ аладарна. АкГ агъ аладарна хъи, адан къваларни кваз ахцукъиз, къахрагъна. Мандавар эвел хкаж хъана, ахпа къведни санал агъуз ахватна. Бирдан и гьайван, сив ахъайна, дилиди хъиз, ван ацалтна хъуьрена:

— Хъя-хъя-хъя-хъя! Виридалайни, виридалайни, ви ридалайни...

Шагь Абас къудгъун хъана. Эхъ, им ахмакъ хъанва, дили хъанва. И деведин акъул къакъатнава.

— Вуна... вуч лугъузва, эй гьайван? Вун вучиз хъуьреза? Мегер вал хъуьредай гьал алани?

— Эй пачагъ, вуна заз къур са кар хтана зи рикГел... Вун акурла, гъа кар рикГел хкведайла, зун гъамиша хъуьреда... Хъуьруьн тавуртГа, зи рикГ хъиткъинда. Я шехъна кГанда, я хъуьрена... ГьакГ хъайила, алата за лай, заз вун акваз кГандач...

— Ва-аъ, акГ виже къведач, чан гьайван, — милайимдиз рахана Шагь Абас, — вун захъ галаз акГ рахазва хъи, налугъуди, зи кар-кеспи ваз жазаяр гун хъана... АкГ хъайиди тиртГа, зун и эхиримжи йикъан эхиримжи сятда вун акваз къведачир.

— Вун зи вилик тахсиркар туш, гунагъкар туш, яни?

— Гьелбетда, ваъ.

— Бес вун инал гьалалвал кГанз вучиз атанва?

— Вучиз лагъайтГа зунни вун бегъем къве вацра рекъе хъана, зун гъамиша ви кГула хъана. Гъяждал фена хтай вахт рикГел аламани. Белки, лугъуда за, гъа вах-Тара, гъа йикъара за ваз са такГан... Са рикГ тГардай кар, белки, заз течиз зи нуькерри... Белки, гишила

амукъна, риклелай алатна... Адалай къулухъ вал пачагъдин деве, Лацу Дагълар тIвар хъана, вун гъамиша и зи имаратда хвена... У-у-уф! Амма за садрани заз вун и гъалдаваз аквада лагъана фикирначир... Мумкин й, гъа и карда зи гунагъкарвал... Заз течиз...

— Эй пачагърин пачагъ! Гунагъриз уълчмеяр авайди туш, абур я терезралдини алцумиз жедач. Ваз чизва. Гъар са кардиз, дуъшуъшдиз къве патай килигна кIанда. Ви патайни, зи патайни. Ви вилерайни, зй вилерайни. Ви акъулдални, зи акъулдални. Амма вуна акIийизвач. Вун садра вуна заз авур кардиз зи вилерай килиг, зи акъулдалди килиг, ахпа аквада ваз ам гъихътин кар хъанатIа... Ша на зи къил тIармир, вун алата залай...

— Я чан гъайван, бес зун ви патав гъа кар чириз атанвачни? Лагъ, зазни чир хъурай ман. Лагъ, за хиве къада зй тахсир... Белки зун тахсиркар я? Лагъ, зазни чир хъурай.

— Хъайи кар хъана, алатна. Гила чир хъана вучда вуна?

— Вавай багъишламишун тIалабда.

— Ам вуч лагъай чIал я, багъишламишун? Гъеъгъеъ... Багъишламишун...

— Вуна а кар заз лагъ, ви рикIиз регъят жеда. Ви рикIе авай тIал акъатда. Рахух.

Деведи са шумудра къил галтадна, агъ аладарна.

Ахпа жузуна:

— Вун зи кIулаваз Гъаждал фейиди вуна рикIелай алуднавач, яни?

— Алуднавач.

— Чухсагъул. А кар анихъ хъуй. Гъадалдини, гъадалай къулухъни за ялай къван парар вири санал кIватIайтIа, гъикъван жедайтIа?

— Низ чида? Са дагълар къван.

— Чухсагъул. Зун валай рази я... Ваъ, лугъудач за!.. Герек туш! Алат залай! — бирдан Лацу Дагълари мадни къил тик къуна. Ада са патахъ са зурба балгъан вегъена.

— Секин хъухъ, я чан гъайван, — мегърибандиз рахана Шагъ Абас.

Шагъ Абас кIамай тушир: деведал гъанвай гъал аку! Вири уъмуърда зегъмет чIугунвай деве аку, уълкведа сад лагъай деве хъайи, гъавилияй пачагъ алаз Гъаждал фена хтанвай деве аку, къе.къуъзуъ къилий, адад гъан-140

вай гъал аку. Шагъ Абасаз, гъелбетда, айиб тир. Амма Шагъ Абас яраб ахвара хъана жал? Адан имаратдин къене ихътин кIвалахар аваз хъайила, бес вири уълкведа и кIвалахар гъикI ятIа? Деве и гъалдиз ни гъанва? Вучиз адан къайгъу чIугвадай кас авач? Гъинва адаз къуллугъзавай кас? КицI акIа, балкIан акIа, девени икIа... Вучиз? Ибур вири Шагъ Абасаз къуллугъай гъайванар я, ибурал и гъал ни гъанва, вучиз гъанва? Себеб? Вучиз Шагъ Абасаз и кардикай къедалди хабар хъанач? Гила хабар хъана лугъуз Шагъ Абасавай вучиз жеда? Туъд Ажалди къунвайла?

— Эй Шагъ Абас! — ван акъатна Ажалдин. — Вири дуъньядиз машгъур пачагъ! Икъван зурба, гужлу къушунрин иеси! Сергъятсуа чIехи уълкведин иеси! Сангъисаб авачир хазинайрин иеси! Ви эхиримжи югъ вуч заланди хъаначни? Ваз ви кIвалахар гъа и эхиримжи юкъуз чир жезва, аквазва, идалай чIехи бедбахтвал жедали? Мусибат жедали?

— Эй Ажал! Захъ икъван махлукъат ава! ЛукIар, нуькерар ава! Абур вири ваз хъуй, вуна и зи туъд ахъая! Заз са бязи кIвалахар чирдай къаст ава...

— Гъар са кIвалах патал Аллагъди талукуъ вахт ахъайнава, эй Шагъ Абас. Гъак! хъайила, лугъузва, гъар са кардиз вичин вахт ава. Са йис жедалди, таза аялди вучда? Дидедин нек хъвада. Адаз лайлаяр яда... Къад йисавай гададиз мехъерда... Вичин кIвал туькIуърда... Виш йис хъанвай къужахдиз мехъерна вучда? Ам муькуъ дуъньядиз куьч хъунин къайгъуда жеда... Гъар са кардиз вичин вахт ава, Шагъ Абас. Гъар са кар вичин вахтунда авуна кIанда.

— Вахтунда? Вахтунда... Вахтунда чир жедач... Къилиз къведач... Атанач зи къилиз...

— А-а-ан, къилиз атанач? Дуъз я, атанач. Заз чида. Куь рикIел неинки куь, куьне авуна кIанзавай кIвалахар, пака квез регъуъ жедай кIвалахар, куь рикIел гъатта зунни атанач. Куьне зун, Ажал, авайдини михъиз рикIелай алудна. Зун рикIелай алудайла, амай кIвалахар вири рикIелай алатзавайди я, Шагъ Абас! Зун рикIел алай инсандин вилер гъамиша ахъа жеда, адаз вири аквада, дуъзвални какурвал, гъахъни нагъахъ, дустни душман, мердни намерд, алхачни къегъал. Вири! Гъабур вири зун я! Зун! Ажал! За ви туъд къадалди ви рикIел зун атанач. Садрани! Садрани! Вири куьн гъахътинбур я! Пачагъар! Дерезадиз чIехибур! Гъиле ихтиярар авай-

бур! Къзилар, вар-девлет авайбур! Куьне садрани риклел гьидач хьи, квелайни члехи, куь ихтияррилайни члехи ихтиярар авай са кас ава! Ажал! Ам чи дережай-рилай, хазинайрилай вине ава! Ша чна инсафсузвилер, адалатсузвилер тийин, ада а крар чи эхиримжи сят атайла, гьик! хъайит! ани дуьздал акъудда, гъа юкъуз ада чи суд-дуван ийида, вири лезетар, вири кефер вилерай хкида, ваъ, и фикир куь къилиз атай кар туш! Гила яб це жуван деведиз. Аку гъада ваз вуч лугъудат! Гъа ч!авуз вилер ахъая! Аку ви вилик гъихьтин 'к!валахар жез хъанат!а, вун вилер авай буьркъвец хъана, япар авай бишек! Ви фикир-хиялда гъамиша са кар хъана: хазинаяр, вар-девлет мадни пара авун! Мадни са гуьзел дишегъли къачун! Мадни-мадни уьмуьрдикай леззет хкудун, леззет къачун. Мегер уьмуьрдин мана-метлеб анжах леззет къачун яни? Эгер уьмуьрдин мана-метлеб анжах леззет къачун хъанайт!а, и дуьньядал вуч жедай? Багъ-бахчада вуж машгъул жедай? Эцигунрал вуж машгъул жедай? Илимдал, культурадал вуж машгъул жедай? Яратмишунрал вуж машгъул жедай? Щийвилер ни арадал гьидай? Фу-къафун, пек-партал ни гъазурдай? Инсанриз к!валахиз к!ан жедайни? Зегъмет къачуз к!ан жедайни? К!валах тахъайла, зегъмет тахъайла, и чаз герек суьрсет, тадаракар гъинай къведай? Санаини. Ак! хъанайт!а, эвелни-эвел вун хьтин пачагъди ви уьлкве дуьньядилаи юх ийидай! Гъадахъ галаз санал вичи! Вичелай вилик хъайи баркаллу ата-бубаярни! Герек уьлкведа пачагъдилаи башламишна арабачидал-ди виридан рик!е яратмишунин илгъамди нур гун! Абу-ру яратмишунралди сада садаз чешне къалурун! Гъа вахтунда гъабур чебни, гъабурун пачагъни, уьлквени бахтавар жеда, анжах гъа вахтунда. Ваз закай, Ажал-дикай, вучиз кич!езват!а чидани ваз? Са шумуд себеб ава. Сад лагъайди: хазинаяр! Абуру низ тада? Чидач. Папар ирид виш ава вахъ, амма велед авач. Гъа и кар-дун начагъ авуна. Вири ава, вири къазанмишнава, гила абур вири квахъава. Низ къисмет жедат!а, чидач! Къвед лагъайди: яратмишунин илгъам вуч зат! ят!а ваз чидач: эгер вун яратмишунралди (гъи карда к!ант!ани хъурай) юргъун хъанвай инсан тирт!а, зун атайла, вун шад жедай:

— Гила за ял яда, — лугъудай на, сивел хъвер алаз. Зун акуна, вун шад жедай. Амма вун... Ви уьмуьр вири гъа леззетрин гуьгъуьна галтугиз акъатна...

142

— Ингъе зун! — гъарайна деведи. — Ингъе къуд к!араб! Им зун я! Вири къуд к!араб! Я хазинаяр авач, я дережаяр, я машгъурвал... Хутаха зун и дуьньядилаи! Ваз минет хъуй, хутаха! Заз куьн гъайиф къведа? Ми нет хъуй хутаха!

— ■ Вахт атайла, ви вядени алуькъда, тади къачу-мир. Амма жуван рик!евайди лагъ. Къе лагъана к!анзавай югъ я.

— Ак! хъайила, мад вунани гъак! лагъайла, за вуч ийин? Лугъуда за. Лугъуда. А-а-у-уф! Мад рик!ел хтана, мадни ял къазва зи...

Ажал килигна Шагъ Абасаз. Адал чан алапат!а? Эй пачагърин пачагъ... Вичи вич кутунвай бала аку. Къедалди буьркъуь хъана, вилер акъална, гила шехъзава.

— Яб це ят!а, эй Шагъ Абас, — лагъана Лацу Дагълари. — Зани гъиссзава зи эхирзаман хъанвайди... Къуй и зи рик! кузвай т!ал зи рик!яй акъатрай...

— Яргъяр мийир, — лагъана Ажалди. — Куьрелди. Адан гунагъкарвал вуч я, куькай ибарат я, вучиз вавай а гунагъ адаз багъишламишиз жезвач. Гъа и ихтилат авуна тур.

Шагъ Абас агаж хъанва. Чин вири биришар я. Налугъуди, им пачагърин пачагъ туш, инал эцигнавай хъухъвай са шалам я. Малдин лидикай авунвай. Бирдан адал чан хтана. Ам рахана:

— Лацу Дагълар рахадалди зазни къве гаф лугъуз к!анзава. Яб це, эй гъайван, вуна са кар рик!елай алуд-мир: и дуьньядал тек са писвилер, гунагъкарвилер, тах-сиркарвилер жезвач. Писвилерихъ галаз санал хъсанвилерни жезва. Мискъивилерихъ галаз санал жумартвилерни жезва. И дуьньядал тек са ранг алач: яру ранг ава, ч!улав ранг ава, лацу ранг ава, михек ранг ава, рагъул ранг ава, туракъ ранг ава, фич!и ранг ава, хъипи ранг ава... за вири лугъузвач. Са юкъуз гар жезва, муькуь юкъуз... Са юкъуз марф къвазва, муькуь юкъуз... Йиф я, лугъуз, мич!и жезва, югъ я, лугъуз, экуь жезва... Мегер ваз за, гъа рекъе, Гъяждал фидайла, т!имил тавазвилернани? За ваз зи гъилелай ем гана. Заз гъамиша гайванар пара к!ан хъайиди я. Вучиз ви рик!ел за авур хъсанвилер хкъезвач? Мегер валай гъейри и дуьньядал маса деве авачирни? За тек са вун къуна, вун заз бегенмиш хъана, зун валлаз Гъяждал фена...

— Гъее-еей, — къил галтадна Лацу Дагълари. — Вун гъинай рахазва, зун гъинай рахазва? Гъарма са к!а-

143

май. Вуна вун зи клулаваз Гъаждал фена лугъуз заз къехуьнзава, амма за а йикъаз виш лянетзава. Чир хъанани? За лугъуза: герек за вун гадарна клулай, тлуш гана, къенайтла. Гъакл авунайтла, заз сувабни жедай, зи твар тарихдани гъатдай. Заз инсанрини, девейрини баркалла лугъудай. Чир хъанани?

— Вучиз, эй гъайван, вучиз?

— Вучиз лагъайтла вуна гъахътин кар авуна... Гила вуна ви хазинаяр заз багъишайтлани, за ваз а кар гъалладач, Шагъ Абас. Лап и цавараллай сад Аллагъ, адан вири пайгъамбарар, адан малаикар, жабраилар а цаварилай и чилерал эвичлна, атана и зи вилик, пуд юкъузни пуд йифиз вири са клавачел акъвазна, вирида заз минет-ялвармишайтлани, а кар за ваз багъишламишдач, гъалат ийидач, Шагъ Абас! Завай а кар неинки ваз, гъатта Аллагъдиз вичизни багъишламишиз жедач!

— Лагъ ам гъихътин кар ятла, зунни шагъид жеда, — ван хкажна Ажалди.

— Вуна инай акъудна, тухвана зун ви чкадал ацукъарна, закай вири махлукъатдин пачагъ авуртлани, за ваз а кар багъишламишдач, чир хъухъ.

— Яраб ам гъихътин кар ятла? Минет хъуй, ахъая, зани яб гун.

— Им аквадай гъаларай терхеба хъанва, — лагъана Шагъ Абас. — Адаз вич вуч рахазватла чизвайди туш. Заз аквазва...

— Шагъ Абас, — лагъана Лацу Дагълари. Вуна авур алчах кар агъзур инсандиз акуна.

— Лагъ ман ам гъихътин кар ятла, — гъарайна Ажалди.

— Са гафуналди лугъудани?

— Гъелбетда, куьрелди.

— Ада закай... Ада зун деведикай... Деведикай лам авуна, ламракай деве!

— Вуч, вуч, вуч? — алакат хъана Шагъ Абасаз.

— Гъа юкъуз эгер вуна зи гардан са къилинждив яна, зун къенайтла, за ваз са гафни лугъудачир, иеси я, лугъудай за, зай са тахсир акъатнава жеди. Амма вуна закай лам авун... О-о-о! О-о-о!..

Деведи башламишна инихъ-анихъ къил галтадиз. Деведин мандаври башламишна хкадриз. Деведин вири кларабрал чан атана.

— Сабурлу хъухъ, — лагъана Ажалди.

Ш

— Гъинал ва мус за вакай лам авуна? — жузуна Шагъ Абаса.

— Вун Гъаждилай гъикл хтанайтла, риклел хкваш...

Деведин сивел каф акъалтнавай. Мандавар акъваз тийиз къудгазвай. Адан вири беден ргазвай.

•— Шагъ Абас! Гъеле валай чТеги адалатсузвал авур пачагъ ва я гъакГан са адетдин инсан и дуьньядал хъанач! Вун, Шагъ Абас, зи жинсинал хъуьрена. Вуна вири хъуьруьрна! Вуна зи деведин жинсинал неинки инсанар, гъатта диши ламарни кваз хъуьруьрна! Гъаждилай хтана, и ви харапла хъайи имаратрив агакъдайла, вун зи клула авайни?

— Авай, — тестикъна Шагъ Абаса.

— Имаратдин вилик са шумуд агъзур инсан клаватл хъанвайни?

— Хъанвай, — тестикъна Шагъ Абаса.

— Гъа арада вун зи клулай авудна, ламрал акъадарнайни?

— Хъанай, акъадарнай...

— Зун гъа вун акъахай куьпчи Гъасанан дишн ламран тумунал кутлунна... Зун... Деве... Ваз акваз-акваз! Вирида куьулериз, вирида манияр лугъуз... Зун, вун клулаваз къве вацра рекъе хъайи деве, ирид чилериз аватиз... Вири шегъер зал, деведал, хъуьрезвай! О-о-о! О-о-о-о!

— Секин хъухъ, секин хъухъ, — тлалабна Ажалди.

— Зун ви уьлкведа виридалайни зурба деве тир, виридалайни гужлу деве тир, гъа деве, къве вацра вун клулаваз къекъвей деве куьпчи Гъасанан диши ламран тумунал... О-о-о! О-о-о-о!

— Секин хъухъ, — лагъана Ажалди. — Секин хъухъ...

— О-о-о! Мегер зун хътин деве куьпчидин диши ламран тумунал кутлундай... Им пачагъдин адалатлувал яни? Им пачагъдин камаллувал яни? Им вуна ви къвалларив гвайбуруз, ви агъалийриз къалурай чешне хъанани? Ваз къве вацра вун клулаваз къекъвей деведин къадир тахъайла, нин къадир жеда? Вуна зун риклелай алудайла, вуж риклел хуьда? Инсафсузрин инсафсуз! Вуна зи жинсинал экуь дуьнья вири хъуьруьрна хъи! О-о-о-о! О-о-о-о! Гъаа-аф-ф! Гъаа-аф!

Бирдан Шагъ Абасан чинал агъдин перемар хътин къве балган фена, чин михъиз клевна. Агъ члугур хъиз.

Деве са патахъ, Шагъ Абас муькуь патахъ, къведни ярх хъана.

— Гъа и кар патал... гъа и югъ гуъзлемишиз... зун яшамиш хъанай...

Деведи вилер акбална. Адан яхун, кIарасар хътин кIарабар чIагана.

— Язух Шагъ Абас, — лагъана Ажалди. — Къе, гъеле чан аламаз ви кьилел икъван гъаза-балаяр атайла, пака вун амачирла вуч жедатIа? Яраб и дуъньядал валай бедбахт кас аватIа? ХъанатIа? Вун амачирла ви гъакъиндай и махлукъатди вуч лугъудатIа? Вилер аваз буъркъуъ хъайи, япар аваз биши хъайи Шагъ Абас! Алчахрин алчах, зулумкарин зулумкар, инсафсузрин инсафсуз, ягъсузрин ягъсуз, ахмакърин ахмакъ Шагъ Абас! Я регъуъвал чидачир, я кичквал чидачир Шагъ Абас! Ажуж кас дирибаш авур, дирибаш кас ажуж авур Шагъ Абас!.. Жинсин кицквив, Лацу Пеленгрив чпин як нез гайи, шив балкIанар ахта ийиз гайи, нар девеяр ламарин тумарал кутIунай Шагъ Абас! Пака ваз гъа икI лугъуда. Эй Шагъ Абас, Шагъ Абас...

Нуъкерди Шагъ Абасан чиналлай балгъан михъна.

Къарагъна, Шагъ Абас ацукъна.

— Къили ванзавани, Шагъ Абас? — жузуна Ажалди.

— Ванзава.

— Ам бишивал квахъзава лагъай чIал я... И дуънья гъикI аквазва ваз?

— Зи аял чIавуз акур дуънья хъиз.

— Вилер ахъа хъанва... Ваз герекди вуч тиртIа, лугъудани за? Ваз герекди деведин тфу тир... Гъадакай ваз дарман хъана... Вун Аль Ассуфа суъгъурда тунвай, деведин тфуди вун а суъгъурдай ахкъудна... Хъвач, зун пака хкъведа ви патав. Хъвач кIвализ...

10. ЧАР-ГЪАВИЗДИН ПАТАВ

Са

Ацукънава Шагъ Абас чар-гъавиздин патав. Къванцел. Гъил ченедик кутуна.

И пата балкIандин чка ава, а пата — деведин. Са лата — Лацу Леглегдин, муъкуъ пата — Лацу Дагъларин.

Шагъ Абасаз акуна тевлейрал алай гъал. Гъар тевледин вилик са кIВНТI цIапар ква. Низ чида шумудни са йис ятIа, и цIапар инал кIватIиз. Абур гадардай кас авач. Ихътин тевлеяр жедани? Рак аку — тIваларикай авунва. Цлар ацахънава. Къав алач...

Иви физва Шагъ Абасан рикIай, амма сес акъудиз J46

жезвач. Адаз аси жедай ихтияр авач. Адаз гъеле вири чир хъанвач...

Бирдан чар-гъавиздин а патай Шагъ Абас галай патяхъ шаркIунтIар атана. Чукуруиз-чукурнз. Са десте санал.

Шагъ Абас къудгъун хъана. И бур вучтин шаркIунтIар хъурай? Вирини цIалцIам, ми хъи, эвянавай. Виридазни рангар янава. Фирийрикайни курквачIар куърснава. Тумарихъни куркурар акалнава. Залпандар аку, нур гузва. Къизилламишнава жеде. КIвачерални — кIвачин къапар.

Чукуруиз, Лацу Леглегдила чархар ягъиз, и шаркIунтIри Лацу Леглегдиз экъуъгъзава. Ахпа кIур цавай къвез, хъуърез, катзава. Яргъаз катзавач. Абур мадни элкъвез, Лацу Леглегдин патав хкъвезва. Саташмиш хъун патал. Ягъанатар авун патал:

— Эй! Им аку — Леш! Эй Ле-еш!

— Эй къацIай, мурдар лам!

— Эй ламран хва, ла-а-ам!..

— Хъутур квай ламран хва, лам!

— Квахъ инай! Квахъ и гъаятдай!

— Зун лам я ман къвез? — зайиф, пашман сес къвезва Лацу Леглегдин вичин тевледай. — Къвез куъ диде-бубайри гузвай тербия гъахътинди я ман!

— Ун, ун! Вун ламарин лам я!

— Вун къирай вун, гъахътин, къацIай, хъутур квай!

Шагъ Абаса са гъиливди ченеднз, чурудиз туъмерзава, ван акъудзавач, яб гузва, килигзава. Шагъ Абасан къили ванзава. Вич лугъумир, ам ахвара хъана къван! Адаз са затIни акваз хъанач къван. Ингъе, къе адаз чир жезвай кIвалахар...

Фена Лацу Леглегдин патав, са шумудра агъ аладарна, (им авай гъал аку тIун, им и зинданда вучиз аватIа?) адавай хабар къуна:

— Эй зи баркаллу Лацу Леглег! Абуру ваз лам вучиз лугъузва?

— Заз гъинай чидай, зй Шагъ Абас? Диде-бубайри лугъузвай гафар я жеде, аялри тикрарзава.

— Вучиз диде-бубайри акI лугъузва?

— А месэлаяр заз чидач...

ШаркIунтIар (ибурун хуррамвал, ибурун бахтатарвал вуч я!) элкъвез хкъвез, мадни Лацу Леглегдихъ саташмиш жезва. Гъа и Шагъ Абас алай вахтундани. Абуруз Шагъ Абас чизвани?

Ю*

— Къац!ай, мурдар Ле-е-еш!
— Квахъ и гъаятдай, Ле-е-еш! Вуна ина ни тунва!
— Гьелбетда, диде-бубайри чирнавай гафар я, — мурмурзава язух Лацу Леглегди. — Аллагъди жаза гурай квезни, куь диде-бубайризни, къудуз хъанвай къудуздун балаяр! Куь тухум хкатрай, куь!

Бирдан Шагъ Абаса шарк!унт!ривай хабар къазва:
— Ам лам ят!а, бес куь диде-бубаяр вужар я?
— Чи диде-бубаяр балк!анар!
— Ва-а-агъ! Бес куьн вужар я?
— Чун Шагъ Абасан шив балк!анар!
— Ва-агъ!
— Куьнни къий, квекай жедай балк!анарни! Кфирар, — мурмурзава Лацу Леглегди. — Заз чиде куьн гъи жинс ят!а...

— Исятда йиф яни, югъ? — хабар къуна Шагъ Абаса нуькердивай.

— Гьелбетда, югъ, — икрамна нуькерди.
— Инал шарк!унт!ар (икъван михъи, ц!алц!ам, бах-тавар) къвез, чархар ягъиз, и гъайвандин (Лацу Леглегдин тевле къалурна) кефина эцягъиз адакай ягъанатариз хъфин гъакъикъат яни, тахъайт!а, зи вилерикай карагзавани? Заз чизмач, гъакъикъат вуч я, ахвар вуч я. Заз ви сивяй ван хъана к!анзава.

— Ваз аквазвай гъар са кар гъакъикъат я, эй пачагърин пачагъ, — нуькерди мадни икрамна.

— Инал къвез, ц!ингавариз хъфизвайбур вучтин гъайванар я? Шарк!унт!ар тушни?

— Абур... абур... завай лугъуз жедач, эй пачагърин пачагъ...

— Вучиз лугъуз жедач?

— Гъак!э, эй пачагъ...

— Заз вуна мецелди лагъана к!анзава, эй инсан. Заз зун гьелени жув жувал хтанват!а чизвач. Зун гзаф йисара суьгъурда тунваз хъана, къе зи къили ванзава, къе зи вилер ахъа жезва...

— Зун ваз къурбанд хъурай, эй пачагърин пачагъ... А кар гъар са инсандиз чиде... Вири а кардикай рахазва... Вун суьгъурда тунвайди виридаз чиде... Эгер къе вун жув жувал хквезват!а, ам вири махлукъатдин бах-тавар югъ жедай... Ят!ани, заз кич!еда... Пака ван акъатда, за ик! лагъана... Захъ ирид бала ава, заз зи уьмуьр зинданда акъатна к!андач.,,

— Вучиз ви уьмуьр зинданда акъатда, эй инсан?

— Лагъана лугъуз, эй пачагърин пачагъ.

— Вуч лагъана лугъуз?

— Гъа вуна хабар, къур...

— Эгер вуна заз ваз вучиз кич!езват!а талгъайт!а, за ваз жаза гуда.

— Эй, пачагърин пачагъ, — нуькерди Шагъ Абасан чухвадин цен къуна. — Къанунди къадагъа авунвай гаф за ваз гъик! лугъудай, эй пачагъ? Заз къанундалди жа за гуда. Зи мез ат!уда...

— За ваз Аллагъдалди къш гузва лагъ заз. Зун Шагъ Абас я!

— Эгер заз жаза гайит!а, эй Шагъ Абас, ваз Аллагъ ди жаза гурай!

— Гурай!

— Эй пачагъ, гъик! жен хъи, ваз чизвач: шумудни са йисар я, чи уьлкведа ламарилай ламар лагъай т!вар алуднава. Абуруз балк!анар лугъузва. Абуруз ламар лагъайдан, ламариз ламар лагъайдан мез ат!узва...

— Ва-агъ!

— Ун. Ваз чизвачирни?

— Вагъ! Бес балк!анариз?

— Абур тергна. Къирмишна. И пата сад ама, вун адахъ галаз рахана, амни музейда хуьзва. Аялриз, шарк!унт!ариз къалуриз, лугъузва: ихътин⁴ мурдар, кфир гъайванарни хъйиди я са деврида, гила абурун тум хкатнава... Бес ваз чизвачирни?

— Ихътин къанун мус акъатна?

— Эвел пачагърин пачагъ начагъ хъана, ахпа ам ламараллаз Гъяждал фена, хтана, гъа вахтунда ламарикай ц!ийи «къанунар акъатна. Абур женнетдин гъайванар я, лагъайла, инсанар... Ахпа ламариз дережаяр гаиа, т!вар гана... Гъа ч!авалай инихъ вири дегиш хъана...

И арада чукуриз-чукуриз, тумар тик къуна, шарк!унт!ар хтана. Абурун гуьгъуьналлаз са шумуд ламни. Сейрдавай ханумар хъиз, къекъвезва ибур. Наз гуз. Виридан фирийрик — <курквач!ар. Тумарик — куркурар. К!вачерал — махсус к!вачин къапар. Гарданра — ц!ару читер. Шарфар я, чпивай къайит!а...

— Э-э, чан диде, заз лагъ, и тевледа хуьзвай эйбежер зат! вуч ят!а? — хабар къазва са шарк!унт!ди вичин дидедивай.

— И юквал вичин пурар алайди тушни? Вири какур-какурди' Ам аждагъан я, чан бала.

— Бес ада а тевледа вучзава, чай диде?

— Ада шехъдай аялар тухузвайди я, шехъиз тахъурай.

— А-ан, ам инай чукура ман, чан диде...

— Аялдиз таб вучиз ийида? — кьил галтадна са маса ламра. — Ам ламарин лам я. Виридалайни члехи, виридалайни кГалубсуз лам я...

Шагъ Абасни нуькер сес акъуд тийиз акъвазнава.

— Ван хъанани? — лагъана Шагъ Абаса. — Лацу Дагълариз ламарин лам лугъузва, виридалайни кфир лам, Лацу Леглегдиз — гъакI лам, хъутур квай, мурдар лам...

Бахтавар шаркIунтIри цингаварзава. Ван алаз. Хкадриз,

— Чун Шагъ Абасан шив балкIанар я, шив балкIанана-ар!

— Гъеле квекай балкIанар хъанвач, я чан балая-яр, — ван акъатзава дидейрин. — Гъелелиг куьн таяр я, таяр!

— Чун Шагъ Абасан таяр я, тая-я-яр!

— Зи рикIел хквезва, — мурмурна Шагъ Абаса. — Заз са мус ятIани а касди лагъанай (ада тIвар кьунач):

— Ваз «Агъзурни са йиф» — лагъана ван хъанани?

Чун гъа «Агъзурни са йифе» ава, эй Шагъ Абас... Гилани адан сес зи япара ама. Зи мефткда ама...

И арада къаншар патай япар яргъибур атана... Виридан фирияр хранва. Кифер хъиз. Абур къве паталай агъуз авадарнава. Эхир кьилерикни курквачIар акалнава. КурквачIри ирид ранг гузва. Кьилерални залпандар ала. Залпандрини нур гузва. И карни гуьзелвал патал авунвайди я. Гуьзелдиз акурай, лагъана. О-о-гъо! Япарик квай япагъанар аку, япагъана-ар!

КIвачерални кIвачин къапар. Тик дабанар. Физва ибур кам камуна туна, шириндиз ихтилатриз. Хъуьрез-хъуьрез. Бахтаварар...

Абурун, са шумуд чкадила, кIвачерал алай кьизилдин цамари Шагъ Абасан къене ялав туна. Гъеъ, гъа-йиф, къе Шагъ Абасан эхиримжи югъ яз кIандачир...

Физва япар яргъибур, ирид ранг гуз, бахтавар яз, хъуьрез-хъуьрез, хъуьчIерикай кьуна:

— Тунхъ-пунхъ! Тунхъ-пунхъ!

Вилеризни ранг янава. Шузарризни рангар янава.

Неризни рангар янава. Япаризни рангар йнава. КIвачеризни рангар янава. Мамаризни рангар янава. Юкван син тирвал кьизилдин са цIар чIугунва...

Шагъ Абасаз чизва: виликан ламар гила... пак гъайванар я.

Имаратрин къене патан гъаятдин къакъан цIал Шагъ Абасаз суьретар акуна. Къванцел атГанвай суьретар я: Агъемеменан, Чишпишан, Ариараман, Аршаман, Виш-таспадин, Ксерксан, Киран, Камбизан, Арташиран, Дарийдин... Дегъаманайрилай башламишна, уьлкведин члехи пачагърин, абуру авур зурба кIвалахрин нетижа-яр... Гъа и члехи пачагърин, вири дуьньядиз машгъур хъайи пачагърин суьретрин патавай цавуз цин гургурар гадар жезва. Гъа инлай башламишна набататар цанва. И дуьньядал гъихътин набататар аватIа, битмиш жезватIа, вири! Туьтуькъушри, билбилри илигнава манийрал. ТIавуз къушари наз маса гузва. Сад садалай элкъезв.

Шагъ Абаса нуькердивай хабар кьуна:

— И дарамат... и цIийи дарамат... им инал алайди тушир эхир? Алайди тирни?

Нуькер чашмиш хъана. ГъикI жен хъи, Шагъ Абасаз им вуч дарамат ятIа чизвач? ЧизвайтIа, ада хабар вучиз къазва? Акуна нуькердиз, ваъ, Шагъ Абаса жаваб гуьзлемишзава.

— Ви уьмуьр яргъи хъурай, эй пачагъ, — им аль Ассуфан, ви виридалайни мукъва касдин, дарамат я.

— Нин?

— Аль Ассуфан. Вун сагърай, лукъманрин лукъман...

— А-ан, тибетви Аль Ассуф! Суьгъуьрчи... Гила вири рикIел хквезва Адан манияр, макъамар... Къуьлердай маймунар, ламар... Ада сагъарнач зун, эй инсан, зун де-веди сагъарна, деведин тфуди...

U. СУД-ДУВАН

Пака хтана лугъуда Ажал Шагъ Абасан патав. Шагъ Абас акъвазда метIерал, шехъиз. Минетда Ажалдиз:

— Эй Ажал, Аллагъдин хатурдай, ахпа зун кIандатIа жегъеннемин цIа куг, кIандатIа залай хам алажа, вуч кIандатIани ая: заз Аллагъдин хатурдай...

— Мадни муьгълет?

— Муьгълет, эй Ажал.

— Муьгълет,.. Лагъ вучиз кIанзаватIа!

— Адалат патал, эй Ажал.

~ Адалат патал... Ачухдиз лагь.

— Зи вилер ахъа хъханва, эй Ажал... Зи мефтI экуь хъжезва... Зун, вич лугъумир, суьгъурда тунвай къван... Зи уьлкведа вири какахънава... И кIвалахар икI туна, заз рекъидай ихтияр авач, эй Ажал! Муьгълет це, за зи хиве авай, за чIурнавай кIвалахар дуьз хъийида...

Ажалди фикирна, фикирна, жаваб гана;

— Адалат патал, уьлкве авадан хъувун патал за ваз муьгълет гуда, ам чазни хуш кар я, чазни инсанар бах-тавар хъана кIанзавайди я. Буюр! Мус вавай ви рикIе-вай кIвалахар къилиз акъудиз хъайитIа, гъа вахтунда зун ви патав хкведа...

Везир-векил, Аль Ассуф, къваларив гвайбур Шагь Абас кучудиз гъазур хъанва (гъар сад вичин рикIяй), амма Шагь Абаса ахлукIна вичин пачагъдин парталар. Къилел эцигна къизилдин таж, ацукъна тахтунал, эвериз гана виридаз: везир-векилдиз, Аль Ассуфаз, чIехи къуллугърал алайбуруз. Виридаз вичин патав.

Атана ибур, акуна Шагь Абас. Вилер экъис хъана. Им рекъизвайди туширни? Ида веси ийизвайди туширни? Ида гъалалвал къачурди туширни? Къил акъатдач. Шагь Абасан вилер кузва. Им а накъан Шагь Абас туш. Им а гъалалвал къачур Шагь Абас туш. Вагъ! Рекъизвайди я лагъана, вири шехъни авуна, чпин фикирдай Шагь Абас кучудни авурла, чпи чпин арадай цДийи пачагъни хкъгъайла, садлагъана Шагь Абас дири хъхъана, вичин тахтунал ацукънава.

— Везир, векил ва Аль Ассуф! — лагъана Шагь Абаса. — Уьлкведа шумуд деве аматIа лагъ, заз чир хъана кIанзава.

— Уьлкведа шумуд дее-евее-е-е? — Вилер экъис хъана векилдин. — Девее-е! Девеяр... девеяр...

— Зез чизейзи тш, — лагъана везирди хиве къуна.

— Девеяр амач, эй пачагърин пачагъ, — лагъана векилди пачагъдин кIвачериз теменар гана. — Ви чан сагърай, вучзава на девейрикай? Аллагъди ви уьмуьр яргъи авурай...

— Ву-уч? Девеяр амаа-ач? — къудгъун хъана Шагь Абас. — ГъикI амач? Бес абур вутI хъана?

— Эй пачагърин пачагъ, эй чи чилерин нур, чи цаварин экв, махлукъатдин къисметдин рагъ! ■ — Аль Ассуфа Шагь Абасан кIвачериз са шумуд темен гана. — А йисара девеяр хуьн четин хъанвай... А йисара чна — зани векилди, куьн начагъ тирла, куь чандиз азият тагана, са

бязи дегишвилер туна, гъа Вахтунда халкъдй, вирида санал, девейрин къакъанвал фикирда къуна, абурукай инкарна, абурун чкадал... Пак гъайванар, ислягъ, пар эцигиз, пар авудиз регъят цДийи балкIанар пайда хъана...

— Чиде заз а балкIанар... Япар яргъи балкIанар яни?

Аль Ассуфа са вуч ятIани гъиссна. Адай гаф акъатнач.

— БалкIанар, — лагъана Шагь Абаса. — Уьлкведа гъикъван балкIанар аватIа лагъ. Заз чир хъана кIанзава.

— БалкIанар?! БалкIанар... балкIанар... — векилдин сес къатI хъана.

— Зез чизейзи тш, — лагъана везирди.

— ЖаллатI! — гъарайна Шагь Абаса. — ЖаллатI Яхъ ибур! Пудпи! Везир! Векил! Аль Ассуф!

— Зез чизей... чизейзи тш, — лагъана везирди.

— Пудни яхъ! — серкердеяр, реисар, каттаяр, маса къуллугъчияр вири юзана. — Чавушри халкъдиз хабар гурай: везирди, векилди, суьгъурчи Аль Ассуфа, пачагъвиликай менфят къачуна, уьлкведа девейринни балкIанрин жинс хкуднава, абур къирмишна, абурун чка дал ламар гъанва, абурун чка ламарив къаз вуганва! Вири уьлкведа ламарин девран авунва! Ламарикай женнетдин гъайванар авунва! И ва маса тахсиркарвилериз килигна, пака абур шегъердин майдандал асмишда! Вири жемятар шегъердин чIехи майдандал кIватI хъурай!

Лугъуда хъи, пака дугъриданни везир, векил, Аль Ассуф асмишдайла, эвелни-эвел Аль Ассуфа гаф къачуна:

— Заз гаф це, эй пачагърин пачагъ, чи чилерин рагъ, чи цаварин...

— А гафар тур, Аль Ассуф, — лагъана лугъуда Шагь Абаса. — Вуна заз лагъ, вучиз вуна девеяр, балкIанар къирмишна? Вучиз вуна абурун чка ламарив къаз туна?

— Эй пачагърин пачагъ, — лагъана Аль Ассуфа. — Зун ви вилик, Аллагъдин вилик хъиз, ачух жеда. За вакай са затIни чуьнуьхдач. Къин хъурай вални, Аллагъдални — къведални! Зи рикIе садрани ламарикай балкIанар ийидай къаст хъайиди туш. Зун устIар я. За макъамар язавайди я: зи макъамри, за вердишнавай зи гъайванри: маймунри, ламари куь гуьгъуьлар шадарна,

квез абур бегенмиш хъана. Заз акваз-акваз куь мари-
фат, куь къанажагъ дегишна. За ак! жеда лагъана
фикирначир, къин хъурай Аллагъдал! Амай к!валахар
чеб чпелай хъана. Зун, тежрибаяр тухузвай алим хъиз,
жувни мягътел хъана. Эхъ! Заз чидачир. Эй пачагърин
пачагъ! Эй инсанар! — Аль Ассуфа эвел пачагъдила,
ахпа халкъдила са вил аладарна. — Квез чир хъухъ:
зун иниз са к!ус фу къазанмишиз атай инсан я. Заз
авай-авачир вар-девлет къуд маймунни къве лам тир.
За къуьлиз, манияр лугъуз, уюнар акъудиз вердишнавай-
бур. Йикъарикай са юкъуз заз ван хъана хъи, бес па-
чагърин пачагъ, Шагъ Абас начагъ хъанва. Шумудни са
йис я ам начагъ яз. Лукъманар къвез-хъфизва, амма
абурувай са чара ийиз жезвач. Вучиз лагъайт!а Шагъ
Абасан начагъвал (вичиз велед авач лугъуз) пашманви-
лин начагъвал я. Фикирдин. И гаф ван хъайила, Аллагъ-
дал къин хъурай, за лагъанай: яраб завай адан гуьгъуьл
шадариз жедач жал? Къуна жуван вердишнавай май-
мунарни ламар, атанай зун Шагъ Абас акваз. Садрани
зи фикирда ви уьлкведа ламарив балк!анар эвездай
къаст хъаначир, амма к!валахар за гуьзлемиш тавур па-
тахъ элкъвена, ахпа завай жувавайни абур акъвазариз
хъанач. И карда и везирдин, векилдин тахсир екеди я!
Закай заз хабарни авачиз вуж хъана лугъун за квез?
Тежрибаяр, ахтармишунар къиле тухузвайди! Макъам-
ралди за маймунрин, ламарин къилих, марифат, зигъин
дегишна, им заз чизвай, гила за инсандин къилих, ин-
сандин марифат, къанажагъ, тербия дегишиз жеда т!а
чириз башламишна. За и кар успатна. Шагъ Абасаз гила
чир хъанва. Эхъ, зи балабанди маймунрин, ламарин
къилих дегишайвал, инсандинни къилих дегишзава. Заз
и кар виликдай чидачир. Къилих инсандин т!ебиат я. Зи
макъамри инсандин т!ебиат дегишда лагъана за фикир-
начир. Ам зигъинсуз ийида лагъана фикирначир. Ам
ажузардайди, ам буьркъуь ийидайди заз чидачир! Ахпа
зун жувни к!еве гъатна: заз зи балабанди акъудзавай
сесерин сир чир хъайила, геж тир. Низ чида и мусибат
квелди куьтягъ жедайт!а, вири уьлкведа, вири халкъдин
къилел вуч къведайт!а, эгер вичин вахтунда Ажал пай-
да хъаначирт!а! Гъа и макъамда Ажал атаиа, гъада, заз
аквазвай гъалда, и кар дуьздал акъуднава...

— Вучиз вуна ак! ийизвай, эй аллагъсуз? Чи тахсир
вуч тир? Чна ваз вуч писвалнавай? Им вири халкъдин
вилик хаинвал туширни? Им вири _халкъдихъ галаз

душманвал къиле тухун туширни? Халкъдал вуч тахсир
алай?

— За ваз къин къазва, эй пачагърин пачагъ! За вуч-
зават!а, заз жуваз чизвачир! За зи балабандай сесер
акъудзавай... Я заз, я яб гузвайбуруз гъеле а сесе-
рин къуватдикай хабар тушир. А сесер байгъуш
тирди чизвачир. Вирида сивер ахъайна яб гузвай, амма
гъа са вахтунда, чпин чинал хъвер алай вахтунда, а се-
сери чпин мефт! къурурзавайди, чпин руьгъ хкудзавай-
ди садазни чизвачир. Зазни а вахтунда и кар чизвачир.
Вири яб гуз шад жезвай. Им зи суьбуьрчивал хъана...
Гила Шагъ Абаса гъак! фикирзава. Амма гъакъикъатда
им суьбуьрчивал яни? Туш. За, гъеле жувазни течиз,
тежрибаяр тухвана. За успатна... Сесеривай инсандин
къилих, зигъин, къанажагъ, адан вири т!ебиат дегишин
жеда! Квез чида: дегъзаманайра, вири дуьньядиз чидай
ч!ехи пачагърин вахтара яргъал сеферриз акъатзавай
инсанри, чпин к!валера пулдади къунвай музыкант та-
дай. Ада и хзандиз гъар пакамахъ, гъар нянихъ махсус
макъамар ядай. Вучиз лагъайт!а, а макъамри и хзандиз
махсус тербия гузвай. И кар дегъзамандин инсанриз ча-
лай хъсандиз чидай. Абуруз музыкадин къуватдикай ха-
бар тир. Амма чна и кар рик!елай алуднавай. Гъак!
хъайила, за мад сеферда къин къада, за куьн зи мажъам-
ралди, зи балабандин сесералди ажузарзавайди, бай-
гъушарзавайди чидачир! Эхъ! Пачагърин пачагъ, гила за
ваз лугъун: сесерин, балабандин сесерин къуватдив ге-
къигиз жедай къуват авач. Музыкадила гужлу са зат!
ни авач. Гъак! хъайила, аял ксурдайла, мани лугъузва,
лай-лай язава, гъак! хъайила, мехъердайла, музыка яза-
ва, къуьлерзава, гъак! хъайила, аскерар женгиниз музы-
кадалди тухузва, гъак! хъайила, къейилани ясдин музыка
язава. Гила заз чир хъайивал, макъамривай инсан
буьркъуьни ийиз жезва, макъамривай инсан ажузни
ийиз жезва, макъамривай инсан ахмакъни ийиз жезва,
макъамривай инсан зигъинсузни ийиз жезва. Эхъ! Зи
макъамри гъа'к! авуна. Амма заз и кар виликдай чизва-
чир, пачагърин пачагъ! Заз зи макъамар яракъар тирди,
зи макъамар байгъушар тирди чидачир...

— Вуна чи халкъдин рик! гьиргъишарнава, гила чна
ам гъик! сагъарда, эй инсан? Вуна авунвай хер чна
гъик! сагъарда?

— Эй пачагърин пачагъ, эгер вуна зи гунагъдила

гъил къачуртГа, за а хер сагъарун хиве къазва, — ярх хъана чилел, чилиз темен гана Аль Ассуфа, вучиз лагъайтГа, Шагъ Абас къакъанда, махсус тахтунал ацукънавай.

— Эй язух! Инал вири вилятрай 'камаллу агъсакъалар атанва. Гаф гъабурунди я, акван гъабуру вуч лугъудатГа.

Табаристан вилятдин Эльбурс дагъларин патаривай атанвай агъсакъалрикай са агъсакъалди гаф къачуна:

— Эй пачагърин пачагъ! Эй стхаяр! Ватанэгълияр! Са хейлин йисара Шагъ Абас начагъ хъана, чна, халкъди вирида гъайиф чГугуна, а кар чи виридан еке дерт хъана, гъа йисара и кас пайда хъана, — ада гъиливди Аль Ассуф къалурна. — И кас пайда хъана... И зегъерлу емиш! И емишди Шагъ Абасанни чи халкъдин иви ва мефт! зегъерламишна... Чи чилерал гагъ Рагъак!идай патай, гагъ Рагъэкъеч!идай патай гъикъван чапхунчияр атана! Инихъай анихъ, анихъай инихъ! Амма садрани са чапхунчидивайни ида авур кар ийиз хъанач! И касдиз, и алчахрин алчахдиз са клусни йнсаф тавуна жаза гун истемишзава за!

Микран вилятдин агъсакъалрип арадай чии-чуру жив хъиз лацу са 'кас къарагъна:

— Эй пачагърин пачагъ! Эй стхаяр! Чаз чида: къве карч авай Искендеран къушунда гъар цлуд кас аскердиз са касди кфил ягъиз хъайиди! Руьгъ мягъкемардай, женгинин макъамар! Инсан зирек ийидай! Абурун пудкъад агъзур къушунди чи ругуд виш агъзур къушун ку-к!варайди низ чидач? И касди къе чи хал'къдин къилел ахътин кар гъанва. Гъадалайни мусибатдин кар; дяве авунвач, амма чи рухваяр вири дегишна, абурукай маймунар хътинбур авунва, абур зркекар ят!а, тушт!а, лугъуз жедач, вири папар хътинбур я! Чи рухвайрив чи бубайрин такабурвал, гъунар гумач, вири усал хъанва, гъак!ан сарсахар хъанва! Себеб? И ламарни маймунар вердишиз чидай касди гъабурни вири вердишнава! За и касдиз виридалайни инсафсуз жаза гун истемишзава. Чи вилятдин вири агъалийризни гъахътин жаза кланзава!

— Гъихътин? — жузуна ни ят!а.

— Гъача-пача авун!

— Чан аламаз хам алажун!

— Абур заз чидач, стхаяр, — лагъана Гъамадан вилятдай атансай са къуьзуь шаирди. — Абур заз чидач, 156

амма чи гадайри ида маймунриз ядай, ида ламариз ядай макъамар ядайла, чпин тумар юзурзава. Халис ки-ц!ери хъиз! Тумар юзуриз, акъваззава. Демин юкъвал. И суьгъуьрда тунвай несил суьгъуьрдай а'къудна кланда. Эркекдини дишиди чир жезмач, стхаяр! Заз чидач, муькуь чкайра гъик! ят!а, чина гъак! я... Идаз вучзавайди я?

— Адаз чакай, суьгъуьрда туна, тибетвиарни мугъулар ийиз клан хъана, — лагъана Хорасан вилятдай атанвай дестедин къилевай са камаллу бубади. — Бес муькуьбур гъина хъана? Абуруз акулачни? Вучиз акулач? Ада чи жегъил несил, гъак!ни санлай чи халкъ вири байгъушна, пачагъдин къваларив гъайбуру адаз и карда куьмекна. Куьмекнани? Авуьа. Дерезаяр хкажна. Ихтиярар гана. Уьлкве гъадан гъиле туна... Чир хъухъ, стхаяр, ч!ур авун регъят я! Са юкъуз ч!ур авур к!вал вад юкъуз эхцигна куьтягъиз жедач. Дуьз лугъузвани за? Гила чи гъал гъик! жедач!а, дуьз лагъайт!а, заз чидач. И касди чи макъамар, чи манияр, чи адетар вири дегишна. И касди чи рик!елай чи пак атабубаярни кваз алудна. Алудиз чалишмиш хъана. Ида чи рухвайрин руьгъни, адахъ галаз санал ахлакъни, марифатни дегишна, абур усал авунва, тербиясуз авунва. Идаз виридалайни инсафсуз жаза гана кланзава. Им зи гаф туш, вири чи вилятдин агъалийрин гаф я.

— Эй стхаяр! — лагъана Шагъ Абаса — Заз акваз-ва, куьн вири адаз жаза гунин терефдарар я. Чир хъана. Зунни рази я. Амма ша чна ивиар авадар тийин! Зун иви авадарунин терефдар туш. Заз адаз ихътин жаза гун кланзава. Гъваша адан ламарни маймунар!

Гъана Акъвазарна ламарни маймунар са жергеда. „

— Гила куьне, — Шагъ Абаса гъиливди вичин везир, векил, алимар, лукъманар, къваларив гъайбур, ч!ехи «буьлугъчияр къалурна, — Хкъгъа! Ингъе, я жаллат!дин патав фида куьн, — ада аждагъан хътин, са къвалал къилинж алай, 'къве гъиливни ц!арц!ар гузвай як!в къунвай жаллат! къалурна. — Эцигда куьне гъар сада адан вилик жуван къил! Тахъайт!а, и ламарни и маймунар аку, абурухъ тумун кланик квай чка авани? Гъаниз темен гуда куьне. Къведакай сад хкъгъа!

Жаллат!дин патав са касни фенач. Башламишна са-сада гъа лагъай чкайриз теменар гуз. Ламарни акъваз-нава тумар хкажна. Маймунарни гъа лагъай чкаяр

экъисна. Налугьуди, ибур инал Шагь Абаса вуч лагъанатла гъавурда акъунва. Эхъ, ч'ал чирнавайбур я!

— Ве гъе э севез къей зн, чен Шехбее-е-ез, — лагъана везирди теменар гуз.

Инсанар къах хъана. Пачагъдин сив?! Гъа ч'ка?! Налугьуди, цавара цДайлапанар яна. Рагъ алай юкъуз. Амма Шагь Абаса вири секин хъувуна:

— Лугъураа-а-ай, — гъил эляна Шагь Абаса. — Адан мефтI Аль Асуфа михъиз къурурнава...

Аль Асуфаз вучна лугъун за квез? Гъич са затIни. Ам гъа вичин ламарикай са ламрал акъадарна, муькуь ламни вугана, — гъа-гъа! виликан женнетдин пак гъайван! — маймунарни вугана, — гъа-агъа! виликан маллаикар! — гъа вич атай патахъ рекъе туна. Адан гуьгъуьна гъарда са тфу вегъена. Вунни къий вакай жедай лукъманни!

ЧIехи къуллугърал хъайбуруз, Шагь Абасан алимриз (вилер авай буьркъуьбуруз) эл-жемьтди лянетна. Къуллугърал алайбур вири чукурна. Абурун чкайрал лежберрикай, малдаррикай, багъманчийрикай акъуллу, камаллу, пакадин йикъан къайгъуда авай инсанар кхяна.

12. АТА-БУБАИРИН АРАДА

ЭкъечIна Шагь Абас вичин багъдиз. Нянихъ. Текдиз. Ацукъна Шагь Абас са къванцел. Къуд патаз килигиз. Ван ава тIебиатда. Рахазва, кушкучзава, шехъзава тIебиат. Веькер, къалар, пешер, тарар... вири.

Зул я.

Рахазва тIебиат, гъатта шаркIунтIрикайни. И багъда цIингаварай. Маймунрикайни. Чпин уьмуьрдикайни, чпин къилел атай-татайбурукайни. Налугьуди, ибурни са еке тарих яшамиш хъанва. Ибурузни са девирар акунва, ибурни зурба гъадисайрин шагъидар я. Са кардал Шагь Абас алапат жезва: ибуруз и шаркIунтIрикай, маймунрикай вуч хабар ава? Гъинай хабар ава? Гъинай хабар ава? Вич лугъумир къван дуьньядал сир яз са карни амукъзавач. Вири кIвалахрикай виридаз хабар жезва. Амма инсанриз и кар чизвач. Са гатуз яшамиш хъана, терг жезвай и тIебиат вири кIвалахрин шагъидарни хъана, къе и дуьньядилай фидайла, акур-такурдакай, ван хъайидакай рахазва. Инсанар хъиз...

Шагь Абасани вичин къам чухвазва. Къил галтадза-

ва. Аку тIун, эй Аллагъ, падишагъар жезва, дуьнья чпин ихтиярда авай, сергъятсуз чилер, уьлквейар чпин ихтиярда авай, сан-гъисаб авачир къушунрин, хазинайрин иеси-яр... атана эхиримжи сят алукъайла, гъахътин падишагъни, са къекъвераг хъиз, са ветI хъиз, са пеш хъиз', акуна-такуна физва и дуьньядилай. Адаз садавайни куьмекиз жезвач. И кар заз акуна. Заз чизва. Ингъе Шагь Абасан къаншарда суьретар ава. Дегъзаманайрин падишагърин. Абурун къванцел атIанва... Килигзава Шагь Абас абуруз: хиялзава. Ибурувай чпелай вуч таз хъана? Са тIвар? Яраб ибуруз махлукъатдин гележег гъихътинди жедатIа чир хъанатIа? Ваъ, хъанач. Гъич хиялни авунач. Гъар садаз вич са Аллагъ хъиз хъана. Эхиримжи сят алукъдалди...

Ингъе Дарий, пачагърин пачагъ. Ада и дуьньядал вичелай вуч туна? Гафар: «...Зун Дарий я, чIехи пачагърин пачагъ, Ирандин пачагъ, Виштаспадин хва, Ариараман хтул. Зи буба Виштаспадин буба Ариараман я, Ариараман буба Чишпиш я, Чишпишан буба Агъемен я. Закай къанни къуд уьлкведин пачагъ хъана. Ирандин, Элемдин, Вавилондин, Ассириядин, Арабистандин, Мисирдин, Гъиндистандин, Мидиядин, Эрменистандин, Хорезмдин... Макадин». Эхир вуч хъана? Пудкъад агъзур къушун гваз атай Искендера (Македониявиди) адан къве виш агъзур аскердикай ибарат къушун кукIварна, вири хазинаярни кваз тарашна. Дарийдин къизилдин къвати Искендераз 'къисмет хъана, адани, лугъунрай, а къватида вичин рикI алай ктаб хуьз хъана. Гомеран «Илиада». Ингъе ваз пачагърин пачагъ. Къванцел кхъенваз хъаначиртIа, гъа дамахдин гафарни амукъдачир.

Адалай гуьгъуьниз Кир атана. Ксеркс атана. Ардашир атана.

Шагь Абаса са агъ аладарна. Къил юзурна.

Ардашир вири пачагърилай камаллу пачагъ хъана. Ада вири пачагъар патал насигъатдин гафар туна: «Къегъалвал ва бажарагълувал намуссуздаказ къазанмишун айиб кар я. За анжах хъсан кIвалахар авуна. Зи рикIе садрани чIуру фикир хъанач. Заз адалатлу, гъахълу, дугъри ва камаллу пачагъ лагъана. За зи Ираншегър пачагълугъда гъамиша аваданвал ва разивал хвена. Зи мурад-эрзиман гъамиша къилиз акъатна. Вичелай и гафар тунвай Папакан хва Ардаширан чан сагърай».

— Виш агъзур баркалла ваз, Ардашир, — кушкучна Шагь Абаса. — Дуьз я, герек пачагъди вичелай ахъ-

тин к1валахар тан хьи, пачагъар патал чешне жедай, инсанри анжах баркалла лугьудаи.

...Иифиз Шагъ Абаса вичин клани-таклан вири куь-тягъна ва пакамахъ ада чина хъвер аваз Ажал гуьзле-мишна.

— Вагъ! Къе вун вуч шад яз аквада? — аламат хъана Ажал.

— Тахъана заз вуч ава?

— Вун ихътинди тушир эхир!

— Дуьз я, ихътинди тушир. Гила за вун мерддаказ къаршиламишзава.

— Ак1 ят1а, чан къахчудалди за ваз са суал гуда: лагъ заз вуна, пачагърин пачагъди, Шагъ Абаса, и дуьньядилаи вуч гваз физва?

— За ваз вуч лугъун? Лап гъа эхиримжи юкъуз зи къилиз атай са т1имил къван акбул. Амай гъич са зат1ни.

— Вучиз?

— Вучиз лагъайт1а, амайбур зибур тушир къван!

— Вагъ! Бес хазинаяр?

— Хазинаяр — набутбуруз, начагъбуруз, кесибриз... Етимриз...

— Гуьзел папар? Абур гъик1 хъана?

— Ахъайна вири. Гъар сад — вич вичиз.

— Агъаа-а-ан, — авуна Ажалди. — Ак1 ят1а, инал заии ваз са гаф лугьуда. Атай чка я. Аку, адалатлу, мергъяматлу, камаллу, гъахълу кас а касдиз лугъуз жеда хьи, а пачагъдиз, а камалэгълидиз, арифдардиз лугъуз жеда хьи, гъида, кландат1а ам вичиз пачагъ хъурай, кландат1а лукъман хъурай, кландат1а алмирин алим хъурай, — гъим вичин 'къуншияр хъиз яшамиш жезват1а, вири халкъ хъиз яшамиш жезват1а, гъабуру хъиз фу-хуьрек незват1а, гъабуру хъиз алукузават1а. Эхир хьи, гъи касдал вичин къуншияр: вич чидайбур, хайибур, ватанэгълияр пехил тушт1а. Девлетлу а касдиз лугьуда хьи, гъи касди къекъвераг, начагъди рик1ел хуьзват1а, абурув чпин пай агакъарзават1а, амма хазинаяр мадни артухарзавай касдиз девлетлу кас лугъуз жедач... Исятда вун бахтатар инсан я, Шагъ Абас! Вучиз лагъайт1а вуна ажуз инсандин къайгъу ч1угуна. Вуна клева авайдаз куьмекна. Рик1е умуд туна. Гъак1 хъайила вун чина хъвер аваз и дуьньядилаи а дуьньядиз куьч жез гъазур хъанва, эй Шагъ Абас! Чир хъана-

ни? Дережа гъиле аваз, алчах ва мурдар к1валахрал машгъул инсандиз виш лянет!

— Амин, — лагъана Шагъ Абаса.

— Шагъ Абас, вун заз къвердавай хуш жезва.

— Эй Ажал, пачагъринни Аллагъдин жавабдарвал сад я. Махлукъатдин вилик гъаа-а! Агъзур-агъзур инсанрин гележегдин къисмет нив гва? Пачагъдив! Уьлкведин къисмет нив гва? Пачагъдив. Пачагъди герек вичин къваларив гвайбурал ихтибар тийин! За са арада, зун начагъ арада, ихтибарна, гъа арада зи уьлкве ламарин уьлкведиз элкъвез са жизви амай... Хъсан хъана, вун зи патав вахтунда атана, тахъайт1а, зи хиве зурба гунагъар жедай: гила вуна зи чан къачунал зун шад я. Гъа и арада, геж ят1анн заз вавай са шумуд кар чириз к1андай. Вуна айиб мийир.

— Буюр, буюр.

— Вучиз инсанриз уьмуьрдин паквилини, багъавилини, ширинвилини къадир эхиримжи юкъуз чир жеда ва и кар чиз, Аллагъ-таалади са тедбир аквадач? Вучиз и дуьньядиз атунни, и дуьньядилаи хъфинни инсанар патав азаб я? Вучиз таза аял хайила вири шад жезва, амма тек са гъа аял шехъзава, са куьзуь кас къейила, вири хажалатдик жезва? Мегер а куьзек гъа жуьреда амукънайт1а, хъсан жедайни? Низ хъсан жедай?

— Шагъ Абас, — лагъана Ажалди. — Аллагъ гъа-миша гъахъ я. Мегер са лекъве гад акъудзавай са хъипрез океандикай, адан сирерикай хабар хъун мумкин яни? Гатун са шумуд юкъуз яшамиш жезвай са гъашаратдиз йисан вири сирер чир хъана вучзава?

— Чун хъипер ва я гъашаратар туш, эй Ажал.

— Са гафар я. Куьн а куьне лугьудаи аннамишунар, зигъин, къатлунар авайбур тирт1а, квез къенини йикъай куь пакадин югъ аквадай. Квез инал Аль Ассуфа куьн вири гъик1 байгъушарнат1а чир хъанач, амма вун рахазва, ахътин зурба гафар! Гъа-гъа-гъа!

— У-у-уф, вун гъахъ я.

— Шагъ Абас, заз аквазва, гила вун акъуллу, камаллу пачагърин дережадиз хкаж жезва. Аку, гъикъван жуьваз кландат1а, гъакъван яшамиш хъухъ! Мус вун уьмуьрдикай икрагъ хъайит1а, гъа ч1авуз зун ви патав хкведа. Де вун сагърай!

СТХАЙРИН ЙИФЕН ГУЪРУЪШ

Р

■ бар сеферда, Катрамакандиз хтайла, зи рик! куда. Ак! куда хьи, ц!ай илисайди хьиз, ч!ух акъатиз. Себеб вуч я лагъайт!а, себеб киц! я... Яргал гъурбатда хайи к!валихъ муьгътеж хъана, йисарилай садра хтайла, и киц!из килигна, зун варарин вилик амукъзава.

Гена хъсан я, кц! зунжурда хуъзва. Зунжур дарт-мишиз, ам зал гадар жедайва-а-ал... Аламатар я, валлагъ я... Яраб, к!вале касни авач жал? Киц! аку гъа-а-а... Звар гана вичин тумуниз, и киц!из пелеш кьил хуравай, юргъун хъанвай, фикир-хиялди жегъил кьил лацу авунвай, язух зун жакъваз кланзава... Уф-ф-ф! Эй бахтавар! Ваз и дуьньядал квекай хабар ава? Гъак! хъайила, вуна тум тик къазвачни? Уф-ф-ф! Им аку, зун аку! Хайи к!вал аку... Зун аку варарив гьик! акъвазнават!а, киц! аку, зи виликай инихъ-анихъ гьик! физват!а! Тумуна звар аваз, зунжурдал ван алаз...

Билет гвачт!ани, проводникди вагонда акъадарда, станциядилай виниз хкведайла, чара касди вичин машинда ацукъарда. Хтана, хтана... хайи к!валив агакъайла, и киц!и... Зун аку — киц! аку...

Патан кас я зун. Тахъайт!а, икъван къизмиш хъана и киц! зал гадар жедачир.

Гьикъван килигда къуд патахъ? Къуншийрикайни са касни экъеч!завач.

Тарта къулухъ пацарал варарин вилик — гъятдал, зун — рекъел. Къведни ацукъна чун. Тартади залай вил алудзавач. Вилерайни иви авахъзава...

Бирдан киц! къарагъна, мад сеферда залди гадар жезва ва гъа и арада зи бадедин ван акъатзава:

— Я чан бала-а-а, я чан бала-а-а, вун киц!и тазвач-

ни, я чандиз зун къурбанд хъайи бала-а-а! Вун хтана — рагъ хтуй, вун хтана...

Баде. айвандик экъеч!на, валчагъ гуьгъуьна галч!ур жез, гурарай агъуз эвич!зава ва ахпа, къве гъил виликди авуна, зун къаршиламишиз къвезва...

Киц!, тум галтадиз, тум галтадиз, гъятдин а кьилиз катзава.

Бадедин виликди яргъи авунвай къурай гъилер зурзава ва гъа зурзавай гъилер ада зи гардандал алчудзава... ахпа хъукъвериз, вилериз теменар гузва...

Са арадилай зунни баде къулан патав, куьгъне рухунал ацукъзава. Гъил алтадзава бадеди зи кьилелай ва гъа са гагъда вичи-вичикди кушкушзава.

— Я гурц!у-у-ул, вун хтана ахкъатдач хьи, я гурц!у-у-ул?!

Тукъуьл къагъарди зи туьд михъиз бамишзава...

— Я гуж хъайиди, ам йисалай, къве йисалай садра хквезвайди я, я гуж хъайиди-и-и! — лугъузва ада, киц!ин зунжурди ван авур патахъ элкъвена... — Масабур къведайла, вун ават!ани <чир жедач хьи, я гуж хъайиди! Ам жуванди я, жуванди!.. Йисарилай садра хквезайди я, садра-а-а! Адаз инагар кланзама-а-ач!..

Налугъуди, ахваррай хайи чкаяр аквазвайди зун туш... Налугъуди, зун акъван бахтавар я хьи, зи рик!елай гъатта вири алатиава...

Вуна низ лугъуда, вуна гьик! лугъуда? Зи рик! шем хъиз кузва, садазни хабар авачиз... Къуьзуь бадедин хатур за гьик! хада? Бадеди туьгъметардайла, за вахт-вахтунда кьил юзурзава... Гъак! я, дуьз я... Вуна дуьз лугъузва... Зун бат!ул я...

Яраб зун клани, зи гъавурда авай са кас къванни ават!а?

Ават!а, гъа и баде я, тахъайт!а, са касни...

Бадеди вичин хъран фан ни галай гъил мад зи кьилелай аладарзава...

— Дах яйлахда авани? — жузазва за.

— Ун.

— Селлини гъанвани?

— Ун.

Килигна-килигна зи вилериз, зи чиниз, са шумудра вичи вич инихъай-анихъ, анихъай-инихъ эч!яна, бадеди кьил юзурзава.

_ Шаз ви кьил икъван лацу хъанвачир... Гила ми-

хъиз лацу хъана. Гурцлул хъуй вун, вучиз вуна акъван хияларда Гъамиша...

Зун хтана лугъуз квализ атай магъледин аялрин гъиле къенфетар вугана, бадеди заз чай цаз, агъ члу-гваз, къил юзуриз, ихтилатзава. Ихтилатиз, пуд туплув вичин чене къаз, къил юзуриз, зи чиниз килигзава...

— Э-э-эй, чан балая-я-яр, чан балаяр... Гъа яргъарай, акван, квез эхирни вуч жагъидатла... Гъарма сана... Сад — ина, сад — ана, муькуьд — атлана... Эхирни куьн вири гъа иниз хкведайди я, эхирни... Са кас хъана, лугъуда, эвел заманда... Клан хъанач, лугъуда, адаз вичин хайи чкаяр... Къисметдилай рази хъаначир, лугъуда, ам... Фена и кас яргъал гъурбатдиз... Вичин бахт жагъуриз... Вири жагъурна... Мал-деветни, твар-ванни. Пачагъдин тахт къисмет хъана адаз гъа гъурбатда! Пачагъдин тахтунални ам ацукъна... Гъана, гъурбатда... Пачагъдин тахтунални ацукъна и кас, вири хъана адаз!.. Вири! И дуьньядал вуч алатла, вири!.. Амма атана ажалди чан къурла, лугъуда хъи, и касдин вилерилай тлуб-тлуб накъвар фена... Ваз вуч хъана, эй пачагъ, вун вучиз ик1 шехъна, лагъана хабар къурла, жаваб гана лугъуда пачагъди... «Са къван кландай заз чи дагъларин... А къванцелай гъил алтадна, ахпа рекъидайвал...». Гъа и гафар лагъана, чан ганай лугъуда ада... Кучудна ам гъана... Ахпа виридан рик1елайни алатна фена... Пачагъарни чеб амай къван я, чан зи рик1... Ахпа... вун пачагъ хъанай, вун пачагъ хъаначир...

Бадедин чинай, налугъуди, цуьруьгъуьл фенва... Гъа къван адан чина биришар ава... Бадедин гъилер, налугъуди, лекърен къармахар я... Абура агаж хъанва ва адан гъилерин далуйрилай, зилияр хъиз, дамларар фенва...

Ада ватандикайни гъурбатдикай нубатдин ихтилатдайла, за чемодан ахъайдай амаларзава... И ватандин ширинвилайкай, гъурбатдин гъарибвилайкай гъикъван ван жеда? Налугъуди, хайи хуьруьвай яргъаравайбура рик1 авачир къванер я...

Гена хъсан я, мугъманар атана акъатна. «Къат1 хъвадай» чка жагъана. Баде вичин хуьрек гъазурунал машгъул жезва...

Хуьруьн жегъилри, зи таяр-туьшери, ихтилатар башламишзава... Зарафатар, хуьруьнар.

Са арадилай бадеди суфрани ачухзава... Суфрадал къацу хъач-мач, целдин ниси, майваяр, са къве шуьше «Ричал»... Са къве шуьше эрекъ... Чигъиртма.,,

166

Зунни вири хъиз рахазва. Амма зун жик1и хъиз я... Винелай иер, амма жакъвана хъуй...

Садазни хабар туш зи дердиникай...

Къуншиди Пелен магъледавай Деве Мегъамедакай ихтилатзава... Адан хеб къена, лугъузва... Хеб къейила, вич агакънач, лугъуда. Тук1вадай кас авачиз, хеб мурдар хъана, амма Деве Мегъамеда гъа чан аламачир хпен туьд атлана, лугъузва, як маса гана! Гъич садазни чир хъанач! Хеб вучиз къенай лагъайтла, хпен къвал ламра клурув яна! Вични анжах алажайла, чир хъана. Гъа ламран клвач акъурвал члулав хъанвай, лугъуда. Цуьлез алай чка.

За яб акалзава... Хуш ихтилат ятлани, туштлаии яб акалзава... Уьмуьр гъак! физвачни? Са геренда ибурухъни яб акалайла, дуьнья барбат1 жедач хъи!.. Къил юзуриз, «ун, гъак1 я», лагъ...

Лап геждиз мугъманар къарагъзава... Щвачин къилел къарагъайла, абура кицлерин тарифарзава... Пакадлай башламишна зун абурун клвалериз мугъмандиз фена кланда. Хъфидайла, за абуруз хиве къазва. Ички хъанвай гадаяр й, куьз инжиклу ийида?

— Зи рик1из чизвай вун хкведайди, — лугъузва бадеди. — Рик1из чир жеда.. Ахварни акунай... И чи Къванщ Гада атанвай зи патав, квализ... Ваз ксуз кланзавани? Ахвар гала вахъ, гурцДул... Ви виЛер акъал жезва...

Зун месел ярх жезва... Айвандик. Бадеди зи винел яргъан вегъизва, ахпа адан пип1ер къатна, зи клани'К кутуна, зи къилелай гъилни алтадна, кушкушзава...

— Ксус, чан, ксус... Яргъарай хтана, галатнава вун... Ксус, чан бала, ксус...

Амма заз ахвар къевезвани?

Са геренда гъетериз килигна, за п!ап1русдиз цлай яна. Гъетериз гъикъван килигда? Зи ахвар-къарай атланва... Гъикъван план1русар члугвада? Иифен къулар хъанва жеди.

Дагъдин винелай вацра сирнавзава...

Вучда? Зун ракъаравай вагъши хъиз я... Чабалмишзава за, амма ван акъудзавач...

Гъа ик1, кис хъана жуван эхир гуьзлемишзава... Ри«к1яй суза ийиз. Халис ракъаравай вагъшиди хъиз...

Мад ик1 къаткана, акъвазиз жедач. Къарагъна кланда. Къарагъна, пек-лек алукина, сес акъуд тавуна, зун гураарай агъуз эвичъава... Гъаятдал Тарта ала... Адан

167

вилер зал ала, амма заз адайай са акъван кичле туш...
Налугъуди, зи хуруда аял шехъзава. Гъвечи, тек аял. Хайи диде дагъдин чилин цифера квахънавай таза аял шехъзава зи хуруда.

Зул ава зи рикле, къеж гузвай зул. Цйф авай, цуру, буркъубъ вил хъиз къежей, мичин зул...

* * *

Агатна Тартадив, ацукъзава зун кланчлунал..

Тартади гила тум юзурзава: жуванди я. Чир хъана.

— Аку, дуст, — лугъузва за адаз явашдиз. — Инсаф хъсан шей я... За вахъ галаз гъуьжетзавач. Ваз ахътин клирер ава, амма заз... чебни вири сагъ туш, са шумуд акъуднава... Инсаф хъсан шей я, регъимлу хъухъ, зун Инай экъечина кланда, дагъдиз... Ваз минет хъуй, элкъвена хкведайла, а юкъуз авур амалар ийимир... Вад йикъан дунья я им, жуван клирералди, пацаралди дамахмир... Пака за ваз са клус як гуда, лап вижевай чка...

Зун кис хъайила, Тарта зав агатзава. Агатна зав, ада вичин гардан зи клвачивай гуьцзава... тум юзурзава. Им лагъай члал я хъи, зун ви гъавурда акъуна. Архайин хъухъ.

За, ван акъуд тавуна, варар ахъайзава ва зун жигъирдай виниз, дагъдиз хкаж жезва...

Хкаж хъана дагъдиз, адан хурал алай Ширшир булахдал ацукъзава зун. Къванцел. Зи къаншардани Къванцин Гада акъвазнава. Шумуд асирар ятла адан? Заманайри сада сад эвез авуна, амма ам, Къванцин Гада, эвезай кас хъанач.

Къванцин Гада са къуьнуьхъ агалтнавай хъиз аквада. Адан са гъиле зурба чумахъ ава, гъавилияй ам са патахъ агалтнавай хъиз аквазва... Адан зун галай пата вацран экуьнин нурар гъатнава...

Са къадар килигна-килигна Къванцин Гададиз, са шумудра дериндай агъ аладарна, зун клвачел къарагъзава ва фена Къванцин Гададин вилик икрам авуна, зун адахъ галаз рахазва:

— Зун батлул я ви вилик, Къванцин Стха...

Ширшир булахди ширшир ацалтна, зи гафар агъуз, дередиз тухузва ва анай зи гафарни гваз ам Каспидихъди рекъе гъатзава...

168

Ширшир булахди, налугъуди, Къванцин Гададин клвачерив суза ийизва. Белки, хайи чилин манйар лугъузва, низ чида? Къванцин Гададиз лайлаяр язава? Низ чида, Ширшир булахди вуч лугъузватла?

Зун, хтана, мадни Къванцин Гададин къаншарда ацукъзава. Кисна. Яб акалзава къуд патахъ... Вири кис хъанва... Гъатта Шагъ дагънй! Лезги чилин бармак хъиз аквадай Шагъ дагънй...

Йиф я, гъакл хъайила вири кис хъанва. Зунни са гъил ченедиз яна ацукъзава ва зи хиялар Ватандин дяве куьтягъ хъайи йисариз хъфизва.

Аял вахтар... Вуч хъсан жедачирни уьмуьрар ик! ваь, масакла хъанайтла? Дуьньядиз къуьзуь яз атана, ахпа аял жедай тиртла...

Ирид цаварилай а пата гъед хъиз аквадай, бахтавар йисар, аял вахтар! Куьн садра къванни, са йис хъайитлани элкъвена къулухъ хквечни?

Бирдан, налугъуди, захъ галаз лап яргъарай атай алапатдин сес рахана. Белки, ам чилин сес тиртла? Белки, Къванцин Стхадин сес тйр! Эхъ, Къванцин Гададин сес тир. Къванцин Гададин сес туширтла, ада икл лугъудайни:

— Вун икъван пашман вучиз я, я стхадин?! Вун йнра аквазмач хъи?! Ваз вуч хъанва?!

Эхъ, Къванцин Стха я жеди. Къуй тахъурай, Чилин сес хъурай... Хайи чилин сес хъурай. Дегиш жедай затл авани? За адаз вуч жаваб гун? Зун вучиз етим я? Зун вучиз пашман ва сефил я? Зун адав гъикл рахан? Зун вуч я? Къил хура туна, акъваза Къванцин Гададин вилик... Гъа им ви рахун я.

Къуьзуь лезгийри лугъуда хъи, и чилел жедай гунагъар терезралди алцумиз жедай затл туш... Абурун уьлчме вуч я? Низ чида... Абур заз чидач, амма заз акл чизва хъи, чилини, цавуни заз лянетзава... За ваз гъикл лугъун, Къванцин Гада?

Гзаф яргъи ихтилат я и ихтилат...

II

...Заз чидачир!..

Заз чидачир хъи, дяведин ялаврайни цлаярай экъечлиз, хурал автомат алаз, сенгердай сенгердиз хкадардайла, чи бубадин риклел гъамиша чун алаз хъайиди...

169

Заз буч чидай хьи, хурал автомат алаз, вичин кьелч1 шинелдик агаж хъана ксай са герейда, чи бубадиз и залум дяве фад куьтягъна, чун ахкваз кланз, ахварайни чун акваз хъайиди... Дидени, Селли вахни зун...

Заз чидачир, Къванщи Стха...
 Зи риктел жуван буба аламачир, дуьньядал дявени аламачир.

Зи дидеди чаз — вахазни стхадиз — гъамиша бубадикай ихтилатардай. Акъван адан тарифардай хьи, зун лап мягтел хъана амукъдай. Дидеди лугъудай хьи, зи бубадивай, гъутув яна, дагъ ярхариз жедай. Клан хъайитла, ада пьил яргъи авуна, цававай гъед гъапал къадай. Къуна гъапал, ахпа, ич хъиз, вичин жибинда твадай тир...

И ихтилатар къавал ийидайла, зун сив патахъ хъана, дидедиз килигдай. Гъетер акваз... Аламат! Садахъни авачир ихътин буба, са захъ авай, амма вучда вуна, ам дяведа кьена ман! Гзафбур, гъаклан кьедГибурни чулахъбур дяведай хтана, амма ам хтанач...

За дидедивай ам ахътинди гъинай атайди ятла, дидедиз гъинай жагъайди ятла, хабарар къадай ва дидеди лугъудай хьи, чи буба вичиз сифтени-сифте Алпан дагъдин патав акуна. Ада са къуьнуув цав къунвай, вичин винел, муькуь гъилив цифериз анихъди рум гузвай, квахъ а патариз, лугъузвай, са геренда рагъ хъурай Катрамаканда...

— Цав — къуьнуув?!.

— Щайлапан ядайла, ада вичин планрус куда... Ам ахътинди тир хьи... Ада кам къачудайла, чан дидедин, дагълар юзадай... Гъахътин кас тир ви буба...

— Къуват квайди тир ман...

— Къуват... Адан къил циферилай вине авайди тир... Адан спелра, чан дидедин, лекъери чпин мукар ийидай... Гъахътин кас тир ви буба, чан дидедин...

Зун жуван яхун, цамар хъиз аквадай гъилериз килигдай. Абур ик1 къурай, шуьк1уьбур хъун заз гъич бенмиш тушир...

Селли вах зи фикиррин гъавурда къадай ва ада лугъудай хьи, эгер за къурай пинияр тлуьртла, гзаф тлуьртла, зи гъилерни яцлубур жеда, зунни, буба хъиз, къуватлуди жеда...

Диде клвалахал хъайила, зунни Селли вах клвале амукъдай. Гъикъван ацукъда клвале? Югъ гъик1 акъуд-да? Вични гатун яргъи югъ... 170

Са геренда чи клвалин члередал ацукъна, пакаман рагъ гайила, Селли ваха завай садлагъана хабар къадай:

— Сули, аку-у, дуьз лагъ: ваз къурурнавай пинияр кланзавани? Ваъ? Тадиз жаваб це — я ун, я ваъ!

— Кланзава, валлагъ, кланзава! — жаваб гудай за ва ахпа Селли ваха садлагъана ихътин гаф хабар къуна лугъуз са тлимил чашмишни жедай. — Лагъ абур гъинватла! Лагъ гила, хабар къуначиз кландай! Лагъ гила, лагъ...

— Ак1 ятла, сив ахъая. Авайди са шумуд пини я. За абур ви сивиз вегъида... Ахъайнани сив?

Сив са члиб ахъайна, вилерин мич1на, зун Селли вахан вилик акъваздай ва ада зи сивиз къуранвай пинияр ваъ (мад вучда, алатай кар я, за хиве къазва), лап лишаи къаз, бац1идин цДимилар вегъидай.

Заз Селли вахан и фенд гуьгъуьнай, сиве авайди жакъвадайла, Селли вах хъуьредайка, чир жедай ва зун мади сив ахъайна, Селли вахал гадар жедай. Адай ахътин гъараяр акъатдай хьи, налугъуди, адал за, гъевчли стхади, ваъ, жанавурди гъужумнава...

— Э-эй! Сив клев ая лугъузва за ваз! Сули! Сив клев ая! Аку-у, за ви вири сарар авадарда гъа, яна! Сив клев ая, Сули!

Ахпа чун, зунни Селли вах, са геренда хъел жедай. Хъел жедай чун, амма чи хъел яргъалди фидачир. Са арадила меслят хъхъана, чун къведни санал куьчедихъди рекъе гъатдай, Селли вах вилик, зун адан къулухъ. Чун къведни санал, къилер чиле туна, цилерихъ къекъведай. Машмашрин, шефтелрин, алучайрин цилерихъ.

— Жугъунин кланиз хъсандиз килиг, Сули, — тапшурмишдай Селли ваха. — Члехибур ацукъдай чкайриз хъсандиз килиг... Члехибур цилер хкудиз, неда. Чна Хъиз, цилерни кваз ваъ...

Заз цилер тек-туьк жагъидай, амма Селли вах регъимлуди тир. Ада вичиз жагъай цил къванцивди хана, хвех къве патахъ пайна, са пай вичи, са пай за тлуьна куьтягъайла, чина хъвер аваз, тадиз хабар къадай:

— Гъик1 я, Сули стха чан? Ширин яни? Дуьз лагъ, ширин яни? Ам машмашдин цил тир гъа-а! Чир хъанани?

Акъван хвех ширин жедай, акъван ширин... Зун гафни рахаз тежез, а цил жагъай чкадиз килигиз амукъдай. Белки, сад мадни жагъидайтла?

патал хуъзвай муркIадикай зурба са къаяб гъана, зав вуганай...

Амма зун хуъруъз хтана агакъайла, геж хъанвай. Селли вахан сивел тIветIер алтIушнавай...

За гъайи нисини мурк Селли вахаз къисмет хъаначир...

Гъа йикъалай зи рикIел ва мецел хабарсуз хкахъай цIайлапан хътин масан вахан са тIвар алама... Селли вах...

Ам вич чахъ галаз амачтIани, адан мани гъамишадугъ чи кIвале, чи уьмуърда, чахъ галаз амазма... Зи Селли вахан куъруъ, бегъемдиз туькIуьризни тахъай мани... Ада гилани зи япара ванзама. ада зи несилдин япарани ван ийида...

Къацу хутар хъипи хъана чи тарце-е-ел,
Душман рекъиз фейи чи дах хтана-а-ач...

Селли вахан мани...

Виридалайни багъа мани, виридалайни масан мани, Селли вахан виридалайни экуъ ва виридалайни гуъзел гъедни цавун тагъдай чилиз килигзама... Яраб, ам гъелени, шумудни са йис алатзава, бицIи Селлидихъ къекъезватIа? Гъар йифиз, хъуьтIуьзни, гатузни, гатфаризни, зулузни... Гъамиша.

Белки, Селли вахакай ахътин са гъед хъана, ам гъа яргъал цаварилай чи уьмуърдиз килигзаватIа? Нивай лугъуз жеда... А гъед гила йифиз, анжах пакам къляй зкъечIзава. Катрамакандин винел акъвазиз, ам къакъан къайи ва чулав цаварай са-са кIвализ тамашзава... Амма гъич са кIвалени адаз бицIи Селли аквазмач.

Гъа икI шумудни са йисар алатиз физва. Гъа икI я гъетрез Селли вах аквазмач, я Селли вахаз — вичин гъед.

Гъа икI виш агъзур йис мадни давам жеда. Гъед Селлидихъ къекъез жеда, амма санайни, садрани, са юкъузни мад ахкваз хъижедач...

Гъа йикъалай, Къванцин Гада, Селли вахалай са тIвар амуькнай. Вич хътин шуькIуь ва назик тIвар... Гатфарин цIайлапандин хъел хътин, яргъарай аквадай адан нур хътин са тIвар...

Селли вах...

Къапудал къекъераг атайла, Селли вахан тIвар къуна, адаз пай гудай...

Гъатта афарар чрайлани...

Гъа йисан гатфарихъ дидеди садра афарар чранай ва зи гъиле суфра вугана, афарар квай суфра, лагъанай:

— Твах, Сули, Ширшир булахдал эцига, чан бала... Лагъ хъи, Къванцин Гададин пай хъуй! Селли вахан пайни хъуй, чи бубадин пайни... ГъакI лагъ... Твах.

Зун сифте сеферда ви патав атанай, Къванцин Стха... Задан, еке камаралди, къуъзуъ кас хъиз... Ви кIвачерив гвай лацу къванцел ви пай эцигна, за лагъанай:

— Им ви пай я, Къванцин стха...

ИкI лагъана, зун ваз килигнай. Ахпа зун са гагъда хнялри тухванай... Ахпа зун ваз агъадай винелди килигнай... Къулу-къулухъ вавай яргъаз къакъатна, кIваллиз хтайла, за дидедивай хабар къунай:

■ — Бес и гада Къванцинди вучиз я, диде чан? Адакай къван вучиз хъана?

— Эй, чан бала-а-а, чан дидед бала-а-а. а баладикай къван хъана лугъуда... Къван хъана... амма а къван вичи патал ширин бала яз амуькна, вири патал вичин бала яз амуькна... Къван хъана — элдин бала хъана, лу гъуда...

— Бес адакай гъикI хъана къван хъана-е?

— Дегъзаманда, чан дидедин, са пачагъ атана чи дагълариз, гъакъван амансуз кас, гъакъван инсафсуз кас... Цихъ къарих хъана, лугъуда, адан къушун... Цихъ къекъедайбуруз жагъана, лугъуда, са чубан гада, и чи Хунча къаридин МутI хътин са гада... Амма МутIа абуруз булах алай чка!.. Къван хъана, душманриз акваз-акваз, МутIакай... Гъа къван хъайиди, къван хъана фена... Булахни атана адан патав. Ширшир булах... Хуьрни атана адан патав... Булахди манияр лугъузва адаз къени, дидейри рикIел хуъзва ам къени; гъар са дидеди вичин бала яз. эркек бала яз, кичI течир! Деви-рар къез физва, чан дидедин, Къванцин Гада акъвазнава ядигар хъиз девиррин... Чир хъанани? Къегъал балайрикай халкъдин къисмет жеда. Чир хъанани? Диде ди валай Къванцин Гададиз са биргенд вугуда... Зулуз... Къуй вунни, гъам хъиз.мерд гада хъурай...

Зул алуькнайла, дидеди зун ви патав гъанай. Къван-

цин Гада... Са зун ваь, гзаф гадаяр авай. Вири лезги дидейриз чпин рухваяр игитар яз, чпин ата-бубаяр хьтинбур яз члехи хьана кланзавай... Вири дидейриз чпин рухйайралди, абурун кьегьалвилералди, уьтквемвилералди дамахиз кланзавай.

— Икрам ая! — лагьанай заз дидеди а юкьуз ва за ви вилик икрам авунай, Къванцин Гада. Зун ви вилик метлерал акъвазнай. Ахпа чна са-сада вун кьужахламишной ва вун стхавиле кьабулнай... Ва гьа вахтунда зи бедендилай зурзун алахьнай, вун рахай хьиз хьана, зун кьудгьун хьанай...

— Вавай зал анжах дамах ийиз жеда, диде чан, — лагьанай за. — Гьич садрани, гьич санални за вун уьзуькьара ийидач... Кьуй Къванцин Гада, цайлапан~дикай п!а!прусдик цай куьк!уьрдай зи буба зун патал чешне хьурай.

— Амин, чан дидедин, — лагьанай дидеди.

Вири дишегьлийри, ви патав кьин кьаз таз, зи дидедин гафар тикрарнай: - — Амин!

Заз а юкьуз гзаф клвалахар чир хьанай. Итимри ви клвачерик гьерер туклунай ва, анихь хьиз ацукьна, т!уьнар-хьунар авунай...

Вун галай патяхь далу злкьуьрна инсан ацукьдачир, Къванцин Гада. Ви патав клвачел залан сусар кьведай, ваз ухшар хва тГалабиз!

Мегер завай а юкьуз ви вилик ик! уьзуькьара яз жув кьведайди лугьуз жедайни, Къванцин Стха? Заз жува кьур кьин кьалум жедайди чидачир, Къванцин Гада...

Дидеди лугьудай:

— Дидедин кьегьал хва, дидедин игит хва... Вав дидеди клелиз тада... Вири маса гуда: и камарини, и туп!ални, и гапурни (чи клвале гимишдин кьакьара авай са метр алай гапур авай), и халичани, вичре хадай са какани, вуч хьайит!ани маса гана, вун дидеди клелиз ракьурда... Ван хьанани? Чаз вуч ават!а, вири маса гана, вун клелиз ракьурда... Ван хьанани? Чаз вуч ава-т!а, вири маса гана, вав дидеди клелиз тада... Заз вун садра и рехьди мектебдиз физ-хквез, муаллим яз. ак-ваз кланда. Ахпа, муаллим хьайила, ваз дидеди мехьер-да. Пуд юкьуз зуьрне-далдам яда... Чи кьакьан кьавал... Ахпа заз са кьайгьуни жедач... Мад вуч кланда? Ки-миди вуч я кьван? Кьве сеферда бахтлу жеда гьар са

гададиз мехьер

диде... Садра гада хьайила, ахпани авурла...

Къванцин Гада, ви дидедини, якьин хьи, ик! мураднай... Чаз и кар чидай...

Къванцин Стха, чна вахь галаз кьуьлердай, кфил ягьиз, валай чархар ягьиз, вахь галаз рахаз, вахь галаз хьуьрез, вал чан гьиз, вахь галаз санал маниярни лугьудай... Са вахтара вуна лагьай кфилдин манияр! Ви рик!ел аламани? Чи чилин манияр, Къванцин Гада?

Ахпа марфар кьвадайла, чун ламарин руфунрик нуьнуьх жедай...

Юкь какурна акъваздай ламар, чадурар хьиз...

Рагь хкеч!айла, акьадардай за жуван юлдашар вири ламарал, кьадай чна гьилера лашар. гапурар хьиз, вилик яргьи авуна, кьив гуз, гьуррадал илигна, катдай чун дерейрай агьуз. Зун командир яз клвенк!ве жедай, муькуьбур — зи гуьгьуьна. Зав т!валунал кут!уннавай, кьазуннавай перемни жедай, пайдах яз. Вири ничхирар катдай чахьай, анжах са керекулар катдачир, абуру хьархьун тарарин хилерилай, кьи-игь, кьн-ийгь! ийиз, кьилер галтадай: «Им вуч кьушун хьурай ихьтин дили кьушун?».

Чи ламаризни, чна гьурра гудайла, валлагь, чеб балкланар хьиз жедай... Ак! фидай хьи, пехьи хьана, бугь акьатиз, вилик патайни, кьулухь патайни! Есирар кьадай чна-а-а. садлагьана чи вилик акьатай, ва «ву-а-а, яраб Аллагь, ибур дили хьанва жал?» лугьудай, регьвяй хквезвай кьарияр...

Элкьуьрна туна юкьва, хкидай чна абур хуьруьн патав кьван... «Ламралай хьайи ламран супаяр, валлагь, кьизмиш хьанва!» лугьудай чаз, ва чун мадни гьуррадал илигна, кьив гуз, перем кут!уннавай т!вал вине кьуна, кьулухь элкьведай...

Гадаяр авай чун, гьар сад са пеленгдин шараг... Зун, Нет!ан Беч!а, Макьацан Нут!а, Хунча халадин Мут!а, Сит!а, Гьуц, К!анац, Ч!уьш, Ц!амат!а, Ц!ук!а, Менц!а, Пампулум... Муьнуьгьар, сик!ер... кьадай чна галтугиз... Хаму балкГан са сятда вердишардай чна... Гьихьтин «афтамабилдилай» хьайит!ани алуддай чна... Эхир хьи, бахтавар яз, чна дуьнья гьалзавай... Куркунрин тамара жедай чун, варцаралди!.. Алпанда мехьеррик фидай чун, гьак!, кьуьлерун патал,...

Ні.

■ — Куь итим кье заз станциядал акуна... Заз ам чир хъанач, адаз зун чир хъана... Нянихъ хтана ахкътатирвал я, — лагъанай Нет1а чи дидедиз.

Ида зарафатарзавайни, ида ягъанатарзавайни? Вич къван пуд чиликай физвай Нет1 я, ида табзавачт1а низ чида?!

— Муштулук — са верч!

Нет1а табиачир.

Нянихъ т1урфан къарагънай! Ц1айлапанри нур гуз, цавари гугрумарнай, гаграварий... Зи буба хквезвайди вири Катрамакандиз хабар хъанвай!.. Чилеризни, цаваризни... Им зи бубади станцидилай инихъ, дагъларихъ кам къачузва лагъай ч1ал тир... Цаву виликамаз хабар гузвай... Цаву чаз вун дири хъхъайди, вун чи патав хквезвайди хабар ганай. буба! Зун са хейлин мензилдиз вун къаршиламишиз, ви вилик атанай, буба! Зи вилер ца-варавай, буба, заз вун дагъдин к1ук1 хъиз, циферилай виневаз акваз к1анзавай, буба!..

Мич1ини хъанай, амма хтана ахкътатначир. Садни йифен къулариз вуна чи рак гатанай, ва, ахъайна рак, килигайт1а, хъукъвай, хъвалахъ хътин са итимди, гъилик фанер тахтадин чемодан квай са итим-ди, вич аск1ан, са вил гъвеч1и, са вил ч1ехи итимди, гъа-виляй са рац1ам муькуьдалай къакъан яз аквадай, расу хътин са итимди, кетендин костюмар. къилел шапка, к1Гвачел чекмеяр алай са итимди.

— Им зун е... Чир хъаначни? Вуа-а-а! Валлагъ, чир жезвач...

Дидедиз ахпа чир хъанай.

Гъасятда хуьруьз ван чк1анай.

Вун садлагъана икъван гъвеч1и вучиз хъанат1а, зун мяггтел тир, буба.

Белки, ина са акахъай к1валах хъанва, белки, вун зи буба туш жал, хиялнай за, буба.

Вун вучиз, угъри хъиз, йифиз хтана, ви чин ик1 вучиз агаж хъанва, вучиз ик1 садлагъана дегиш хъана, буба?

Амма за ваз са гафни лагъаначир.

Заз зи буба, ада кам къачудайла, дагълар юзадай кас яз чидай, амма вун садлагъана ик1... Нет1алайни аск1ан... язух, сефил.,

178

Заз зи буба са гъилив цав къуна, муькуь гъилив Катрамакандин винелай цифериз анихъди рум гудай кас яз чидай. буба!..

Зун дидедихъ инанмиш тир.

Пакадин югъ виридалайни няс югъ хъанай, Къванцин Стха.

Дербентда авай чи къунши Миримба хтана акътатнавай. Милица. ЩарцДар гузвай ч1улав чекмеяр, къилел яру шапка, къуьнерал погонар алаз. Ам са шумуд йис идалай вилик Катрамакандай ветегадал фенай, ахпа адакай гъик1 ят1ани милица хъанвай.

Са касни бегенмиш хъжезмачир и чи къунши Миримбадиз. Гзаф дамахзавай. Акур-а«урдаз и муьквара вичикай начаник жеда лугъуз, хабар гузвай.

Хтана и сеферда Дербейтдай, явашдаказ къил элкъуьриз, гагъ и к1вализ, гагъ а к1вализ килигиз, чи варадин виликай алатна физвай и Миримба. Гъа и арада бирдан чи къавалай бадедин сес акътатна:

— Вун яргъарилай физва хъи, я Миримба! КДвализ ша т1ун!

— Вучда к1вализ атана? — суал гана Миримбади. —

Заз вири чизва...

— Вуч чизва? — теспача хъана баде.

— Вири, вири!

— Ак1 ят1а ваз чидайбур гъа ви келледиз къалум хъурай! — гъарайна, лагъана бадеди. — Квахъ зи вилерикай!

Миримбадай гафни акътатнач.

Амма баде гила къизмиш хъана. Ам гила Миримбади лагъай «заз чизва» гафунин гъавурда акъунвай жеди. Ам тадиз къакъан къавал хкаж хъана ва ада гъанлай виридаз ван жедайвал ван алаз лагъана:

— Ви мез лал хъуй ви, гъа «чизва» лагъай! Вач, вач!

Фена гъа кимел дамахар ая! Нянет хъайи кич1ерхъан! Хтай касдиз хвашкалди лугъуз кич1езва! Намус, виждан, гъейрат квадратнавай алчахар! Са начаник хъана хтанвайди тирт1а, куьне, низ чида, адан вилик шумуд юкъуз къуьлердайт1а?! Куьне са-сада адаз гъерер. гамишар тук1вадай тир! Тфу-у-! Угърашар! Кич1ерхъанар! Итимар я, лугъуда...

Вазни и гафарин ван хъанай, буба. Вуна къил галтаднай ва къам чухванай. Вуна къам чухванай, амма баде акъахнай вичин бал-Кендал...

Акъахна вичин балкландал, папрусдилай гум аладариз-аладариз, гъак1, вич катрамаканви итимриз акурарай лагъана... Исятда адан хъуьч1е тфенгни авай! Са луьледин, чахлах алай «даяндулдурум»... Бадеди гъамища шалвар алуГдай, итимрин хътин шалвар ваь, кикер гъяркъу, буьзме-буьзме шалвар... К1вачеризни шалвар ядай... Гуьлуьтрин винелай... Т1имил-шимил гуьрчехъанвални ийидай бадеди...

Фена баде балкландал алаз хуьруьн агъа къиляй вини къилиз къван ва вини къиляй элкъвена хтанай къулухъ... Хъуьч1е тфенг аваз, папрусдилай гум аладариз, са къуьнелай... Са касдизни салам тагуз, я са касдинни салам къачун тийиз...

Хъел атанвай бадедиз Миримбади гайи жавабдикай, пара хъел.

— Сули-и-и! — гъарайнай ада заз. — Твах, балкландиз хак ягъ! Эркекар амач хуьре... Язух хуьр...

За балклан гъаятдай акъуддайла, бадеди кушкучавай...

— Ибурукай амукъна вучдай? Ихътинбурулай хъайи аялар гъихътинбур жеда?! Чакъларилай... Асланар дяведа къена...

Ахпа Нет1ан къурак дем хъанай ва вун, буба, къуьлиз экъеч1най.

Хуш тушир вун жемятдиз. Зазни хуш тушир. Алатай кар я, заз ак1 тир хъи. лиф къадайла, зи гъиле пехъ гъатна.

Вуна къуьлзавай, садбуру кап язавай, садбуру хъверзавай. Вучиз лагъайт1а, инхъай анихъ фена, анхъай инихъ хтайла, вун гъар сеферда Миримбадин вилик акъваззавай, са къвалахъ, ва вуна са гъилин къве тупун арадай ч1ехи т1уб акъудиз, хъуьч1уьн кланикай, Миримбадал туьк1уьрзавай.

Зуьрнечи Нуьгъуьт1 галатна, адавай зуьрне ягъиз жезмачир, ят1ани чи мирес Къиргъиди къве вил мич1на, зил къазвай...

Вунани къуьлзавай...

Вуна къуьлзавачир, гъак1, гагъ инихъ, гагъ анихъ физ, элкъвез хквез, Миримбадин вилик акъвазиз, адаз хъуьч1 къалурзавай ва хъуьч1уьк1айни къве тупун арадай акъуднавай кланч1ал т1уб...

Эхирни. зилчи Къиргъини галатайла, адани вичин зуьрне сивяй акъудайла, ва, дем садлагъана кис хъайи-

ла, Миримба к1вачел къарагънай ва, са гъил виликдн авуна, т1анкъар ягъиз, ваз жаваб ганай:

Къелез вуна мурк лагъана,
Вирг1едиз — ниси
Рехъ хвейила Асланбеган,
Хтана еа пси...

Жемятни хъуьренай. Чи мукъвабур, вун, садни зун хъуьрезвачир.

За са гъилив калар незвай, муькуь гъиле къирмаж чуькъвенвай... Кашуйрикай хранвай къирмаж...

Акуна заз, зи вилик акъвазна, и Миримбадин гада хъуьрезва... Садра, къведра, пудра... Им квел хъуьрез* ва? Вуч хъана? Вичин бубадал? Зи бубадал? Зи бубади идан бубадиз хъуьч1 къалурна... Идан бубади азербайжан ч1алал лагъана хъи, уьрдегдиз вуна чакъл лагъана... Акуна заз, им мадни, къуд лагъай сеферда, ахъайна сив, гъир-гъир ацалтна, хъуьрезва... Мад вучда? Зани хкажна къирмаж, звар гана, вири къуватдивди алчудна идан яргъи, хъипи гардандилай...

Ахпа...

Ахпа чи кинди чи ламран т1иш къунай.

За киц1 гатанай... Вири хъел кипДелай аладарзавай за... Вучиз лагъайт1а, пуд сутка тир заз туьгъметиз вирида! Къал акъуднавайди тек са зун хъанвай. За вири ч1урнавай. Квелди? Сабурсузвилелди... Гъикъван заз гуьгъметарнавай, лянетарнавай?! Бадедини, дидедини... Гила атана зи гъиле киц1 гъатнавай. Ламран т1иш къунвай киц1П Мад к1Гарабдикай ни ч1угвазва лугъуз, жуван ламран т1иш класинни? Лацу, жив хътин, са зат1ни аламачир к1арабдиз килигна... Гатазва за и киц1П.. Вири дуьньядин хъел гъа идалай аладарзавай за, садни акуна заз, ни ят1а зи къам яна, ахпа яб яна, ахпа... кулунив... Гъаятар шиткидай кулунив гатазва зун...

Дидеди!..

Гатанни ийизва, къаргъишарни ийизва...

К1арабдикай ни ч1угваз клан хъайи ламрал са тахсирни алачир. Адаз ви к1араб куьз герек я лугъудай кас авач. КинДни гъак1а. Лацу к1арабдиз килигна, жуван ламран нер класдай зат1 яни? Киц1изни са гафни лугъузвачир... Гъич садани. Са зун тахсиркар я. Гъамиша. Миримбадин гадади, зи вилик акъвазна, са карни авачиз сарар экъисиз гъиргъирдайла, адаз садани лагъа-

нач, я бала, вун вучиз хъуьрезва.вун куьн гъавурда ава?
Садра туш, къведра туш, пудра туш... Вун икъван вучиз
хъуьрезва?! Адаз садани са гафни лугъудач! За са къир-
маж вегъена лугъуз... Вирида заз... Вучда вуна, а? Вуч-
да, гьик1да!¹

— Экъеч1на квахъда зун куь чиникай инай! Гила ак-
вада квез! Исятда экъеч1на квахъда!

Метрика къуна к1анзавай. Ам герек жедай. Къуна
метрика, туна жуван къултухда, гъатна зун рекъе...

Пака и ч1авуз зун Махачкъаладин вокзалдик квай.

Эхирни са шумуд йикъалай, вили вилер авай, расу
кифер авай са дишегълиди завай хабар къунай:

— Вун и скамейкадал вучиз ксузва, я гада? — урус
ч1алалди жузуна ада. — Ваз к1вал авачни?

— Ваъ. Зун Катрамакандай я.

— Диде-буба авай тушни?

— ■ Ваъ, — яру хъана зун.

Ада зи гъиликай къуна.

Ша захъ галаз. За ваз куьмекда. Зи т1вар Нина Ва-
сильевна я.

Нина Васильевнади типографияда к1валахзавай.
Цехдин начальниквиле... Закай наборщикдин ученик
хъана...

Са йисуз за к1вализ са хабарни авуначир. Эхирни за
са чар кхъенай... Гъайиф, кхъеначиз к1андай... Хуьрай
атай чарчи зи вири гележег ч1улаварнай. Абуру зун хва-
вилай ат1анвай. Абуруз зун хътин хва герек тушир. За-
ни са т1уб чар кхъена. Зазни куьн герек туш. Сагърай.

Зун куьчедиз экъеч1гнай. Заз чиз, базардин югъ тир.
Амма заз югъ аквазвайни? Заз цава авай рагъ акваз-
вайни? Ваъ.

Гъуьлуьн къере заз жуван са къван авай. Зун хъиз
текти. Ацукънай зун гъа къванцел. Гъуьлуьн яргъариз ки-
лигиз. Вилерикай квахъзавай тек гимидихъ галаз жуван
хиялдай яргъал гъуьлерал физ...

И пата, шегъердин пляжда, инсанри бахтavarдиз
чуьхуьнагарзавай. Абурун виридан чина хъвер авай.
Зун, лагъайтГа, виридакай яргъаз, лал кас хъиз, кис хъа-
на, къванцел ацукънавай. Заз ак1 к1андай хъи, гъахъна
гъуьлуьз, сирнав ийин, жезмай къван яргъариз, вили
цавар сад садак какахъзавай чкайриз.

Бирдан зун жувазни хабар авачиз гъуьлуьз гъахъна.
Къулухъ килиг тийиз, такъат кумай къван сирнавна за.

182

Эхирни, къерех михъиз виликай квахъдайла, зун чин ца-
вухъ элкъуьрна, лепейрин винел къаткана. Налугъуди,
гъа цаварай, циферилай а патай, яргъал-яргъарай ни
ят1а зун патал кфил язвай. Зун патал зи хайи Катрама-
кандин сес, хайи ватандин нефес ракъурзавай... Гъа ч1а-
вуз зи рик1ел вун хтанай, Къванцин Стха. Тек са вун.
Зун къулухъ элкъвенанай. Къве гъилни къуркъушумар
хвиз, заландиз куьрс хъана къерехдиз эхкъеч1дайла, са
ни ят1а завай т1алабна:

— Дайи, зунни твах ман, яргъариз, — биц1и, нини
хътин са руш заз килигзавай. Адан къуьнерал псидин
тумар хътин шуьк1уь къве киф алк1анвай.

— Яргъал гъиниз? — хабар къуна, за жуваз сад ла-
гъай сеферда дайи лагъай аялдиз са хъвер авуна.

— О-о-от1а вили чкадиз...

За ам къужахда къуна, къерехдиз ахкъудна.

Ахпа зун вокзалдал фенай. Вокзалдал, инсанар ргаз-
вай чкадал, зи рик1елай зи хажалат алатдай.

Гъа инал, и вокзалдал, Къванцин Стха, заз зи сифте
ва эхиримжиди хъайи муьгъуьббат акунай.

Гъа вокзалдал зи уьмуьрдиз сифте, ширин, мегъри-
бан муьгъуьббат гъахънай. Заз хабарни авачиз, Ахвара
хъиз. Низ чидай, зун адахъ къекъезвайди' Йифизни,
юкъузни, гъамиша. гъар са чкада...

Луиза, заз вун гъинал алат1а, нихъ галаз ават1а, чи-
дач, Луиза; ят1ани, за вун лап четин сятда рик1ел
хкизва.

Заз вун Махачкъалада, вокзалдал акунай. Сифте се-
ферда. Ви рик1ел аламани? Вав еке, лацу чемодан гвай.
Вун Махачкъаладиз практикадиз атанвай. За ви гъилик
квай чемодан къачунай. Ви рик1ел аламани? За чемо-
дан къачурла, вуна хъвернай, Луиза. Заз ак1 хъанай
хъи, вун зи Селли вах хъиз, Луиза...

Вун Селли вах хъиз хъуьренанай, Луиза. Зал плащ
алай ва за тадиз ам хутТунна ви къуьнерихъ вегъенанай.
Марф къвазвай, авазар лугъудай куьлуь марф.

Ахпа чун мукъвал-мукъвал гуьруьшмиш жедай,
Луиза.

Чун гуьруьшмиш жедайла, вуна «Лезгинкадал» къуь-
лердай, Луиза. Къве гъил виниз хкажна. са к1вачив чил
гатадай ва хъуьредай.

Хъуьредайла, ви чин яру жедай, Луиза. Ви чин ак-
вадайла, ви вилериз килигдайла, за дуьньядал вири ри-
к1елай алуддай, Луиза.

Чун тарки-таудин кукГваз хкаж хъайи июлдин няни риклел аламани, Луиза? Секин ва чими няни...

Явашдиз, хияллу яз, фикирлу яз, гъуьлуьн юквалай хъиз, ацлай яру варзни хкаж хъапай ва чун адаз килигиз, гъилер вилик яргъи ийиз, ам къужахламишиз кланз, хъуьренай, Луиза...

И дуьньяда авайбур анжах чун тир... Гъуьледай хкаж жезвай яру варзни чун къвед, Луиза. Ахпа йиф алуькнай.

— Заз кичле я, Сули, — лагъанай вуна.

— Куькай? — жузунай за.

— Зун ваз вах хъуй, Сули...

Чун са гъихьтин ятлани асклан, какур тарцик, жи-гъирдин къерехда ацукънавай. Риклел аламани, Луиза? Зи плащдал. Дуьнья, вири чил-цав кис хъана, за ваз вуч жаваб гудатла, гуьзлемишзавай. Ваз закай стха хъана кланзавай. Зав чуклул гвай. Зи дуст, Кубачидай тир Гураман чуклул. Кленкл элкъвейди. Акъудна чуклул жибиндай, кис хъана, зун ваз килигнай, Луиза. Ваз къадарсуз кичле хъанай. Луиза, буй заз стха хъурай, Сули, — лагъанай вуна!

— Исятда, исятда, вахни стха жеда чун, — лагъанай за ва яна чукГулдивди за жуван гъилел са къац! авунай. Ви риклел аламани? Ивидин стлалар... Са-сад гъикл аватнайтла... Чими ва хъуьтуьл стлалар... Иви авахъзавай гъил за вилик агуднай, ви риклел аламани, Луиза?

— Хъухъ, — лагъанай за. — Гила чун вахни стха я, хъухъ, Луиза. Вуна зи иви фитГиннай, Луиза, за хъуькъвез са темен ганай.

Дири хъхъай Селли вахан хъуькъвез хъиз.

Вун завай къакъатна, Луиза, йисарни къвез алатна, амма а чукГулдин гел гилани зи гъилел алама...

Зунни вун гъуьлел фидай, Луиза, гъамиша санал. Чна къведа санал гзаф яргъариз сирнавардай. Галь чна чин цавална къаткиз, сирнавардай, гагъни чна гъуьлуьн килери хъиз, сада сада хъ галтугиз, батмиш жедайдан амалар ийиз, къугъвадай... Чун бахтатар тир, Луиза... Чун виридаз вахни стха хъиз жедай.

Аламатдин руш тир вун, Луиза... Селли вах хъиз хъипи, вилик квай лацу сарар ири... Хуралайни расу, кацин тум хъиз шуьклуь са киф авахънавай... Ви хъуь-

редай, ири, михьи. вили вилер ахварайни заз килигза* зама, Луиза...

Ви практика куьтягъ хъайила, за вун рекъе тунай.

Вун рекъе турла, заз чир хъанай хъи, Луиза, и дуьь ньядал са затла ава, виридалайни ширин. Адан тлар муьгъуьббат я... За вун рекъе тунай, Луиза, ва заз и дуь-ньядал муьгъуьббат авайди чир хъанай...

Вазни чир хъанай, Луиза. Вуна заз чар кхъенай... А чар къени за риклел хуьзма.

«Сули,

играми Сули, вун зи риклелай садрани алатзамач. Зи мурад вун акун я. Амма заз вун гъамиша ахварай аквазва, Сули. Заз вун патал са хъсан клвалах ийиз кланзава, Сули, заз ваз са хъсан савкъват ракъуриз кланзава... За ваз ракъурин, Сули? Вуна заз кхъихъ, Сули,

Ви Луиза»,

Ахпа вуна заз чар кхъена, хабар ганай хъи, бес, Вун чиниз клвалахал хкъезва... Акъван зун шад хъанай, Луиза, акъван зун шад хъанай...

Вун за мадни вокзалдал къаршиламишна... Зани зи дуст Гурама, мадни са дуст авай, Нина Васильевнадин гада... Виктор...

Поезддай эвичлайла, вун зи гардандиз гадар хъанай, Луиза... Вуна заз яру перем бахшна, за ваз — косынка...

Чун гъар юкъуз гъуьлел фидай, Луиза. Яраб вун исятда гинал алатла? Нихъ галаз аватла? Къуй вун гинал клан хъайитлани хъурай, къуй вун нихъ галаз хъайитлани хъурай, къуй ви бахтлувилел вун чидайбур пехил хъурай, Луиза...

Ви риклел аламани, садра за ваз са къужах ацлай цуьквер маса къачунай гъа-а-а! Гъар рангунин цуьквер... Ви риклел аламани, садра ви тлуб даклунай... Ваз духтуррихъай кичледай, захъай — ваь! За ви тлуб «операция» гъикл авунайла, риклел аламани, Луиза?

Ви риклел аламани зун Грозныйдин нафтладин техникумдиз гъазур хъайивал?

Техникумдиз гъазур хъана, Грозныйдиз фидайдалай вилик, садра вуна заз лагъанай, Луиза:

— Сули, клвалахал инсанри фитнеяр ийизва... Зун мад куьниз къведач, Сули...

Зуннй зи дуст Гурам кьилдин хсуси к'валера яшамйш жезвай.

— Вучиз?

— Абуру лугъузва хьи, зун йифиз куьиа амукъзава...

— Ак' ят'а, вун гила йифериз чина амукъа... Гьак! хьайила, абуру лугъудайди я, вун чина йифериз амукъзавач...

— Вун хьуьрезва, Сули... Амма абуру закай пис фикирарзава...

Зун клелиз физвай, Луиза. Заз вун квадриз кич'ле тир... Зун вакай чара жезвай. Заз вуч'дат'а чизмаяир...

— Вун зи свае хьухь, Луиза, — лагъанай за ваз. Япал лагъанай.

Эвленмиш хьайила вуч жедай къван? Яшарни чи агакъзавай...

Бес хайибуруз вучда? Диде? Буба? Къве йис тир зун абурун патав хьфин тавуна. Вуч фад алатиз физва и йисар? Акуна, такуна.

Дидедиз заз гьвеч'ли ч'лавуз мехьериз кландай... Зи мехьерикай ада вичин рик'лин эрзиман мурад лугъудай. Гьик' жен хьи, гила за диде галачиз мехьер ийида?

Нина Васильевнадиз за мехьерна кландачир.

— Бес клелиз фидачни?

— Фида.

— Яшамйш гьик' жеда?

— Чка жагъида...

— Ят'а ая... Четин жеда ваз, Сули... Вахт туш...

КЛанзавачир Нина Васильевнадиз за мехьерна. Ят'ани за авунай, Луиза. Заз кич'ле тир вун квадриз, гьик' хьайила, мехьернай, Луиза... Багъдавай ресторанда. Заз мехьер виш манатдай ацукънай. Къведан пулдихь санал за ваз са туп'ални къачунай. Вуна жуван хайибуруз, диде-бубадиз телеграмма ракъурнай. «Зун гьуьлуьз фена». За садазни хабарначир...

Кесибилиз килиг тавуна, чаз са кровать авай, са куьгьне диван авай, са стол, къве стул, са къат месер... Кьилинди, чун бахтавар тир. Луиза...

Чун ч'ехи хзандин бубани диде хьиз, базардизни фидай... Чна примусдал хуьрекарни гьазурдай... Заз къацу хьач-мач гзаф кландай, ваз — тавада къавурмишнавай ч'улав лекьер...

Рик'лел аламани, Луиза, садра за базардай еке са къарпуз маса къачурла, ваз аламат хьанай гьаа-а! Вуна тадиз хабар къунай:

186

— О-о-о, Сули, бес чна ам к'вализ гьик' хутахда?

— Грузовикдаваз, — лагъанай за. — Са пар ялдай машин къада чна...

— Са гьамбал яхь, — лагъанай вуна, Луиза.

Къемеди гафар акъатдай вай, Луиза, гьакъван къе меди...

Ви рик'лел аламани, чна гьихьтин мерж къунайт'а? Эгер зун техникумдиз къабулназ хуьй, чун Кавказдиз, Гуржистан галай патахь сиягъатдиз экъеч'ида... Вуна заз, гьеле экзаменар башламиш тахьанмаз, гьеле сиягъатдиз экъеч'и тавунмаз, хабар ганай, Луиза:

— Аку, Сули, зун ламрал акъахдай туш, гьа! Зун анжах балк'андал! Лацу балк'андал...

Зун хьуьренай ви гафарал, Луиза. И гьвеч'ли буйдин ваз, аял хьтин биц'ди ваз къакъан лацу балк'андал акъахиз клан хьунал хьуьренай зун...

Гьинва вун, исятда Луиза? Вун нин паб я? Вун сагъ-саламат яни? Регьимлу, хьуьтуьл рик' авай вахь, Луиза...

Садра чун, къуншияр вири санал к'ват'и хьана, гьаят-дал ацукънавайла, чи гьаятдиз са къуьзуь кас атанай. Гьилик са чемодан квай, вични суалдин ишара хьиз акъадавай къуьзуь итим атанай. Рик'лел хтанани?

— Куьна киц'лер авани? — хабар къунай ада са къадар яргъал аламаз.

— О-о-о! Киц'лер! — лагъана, шад хьанай чи къунши даргиви. — Абур чина са шумуд ава...

Къуьзуь, юкъ какурда са кам къулухь, къачуна, мад хабар къунай:

— Куьне абур зунжурда вучиз хуьзвач?

— Юасдайбуру туш, — лагъанай даргиви зарафатчиди. — Сиве сарар амачир... Сад гурц'ул я...

— А-ан-ан, — авунай къуьзуьда, зарафатдин гьавурда акъуна. — Зарафатмир май... Гьахьтин зарафатар жедани, е-е? Вуна заз кич'лерар авуна. Зун бытовой комбинатдай атанвай шуьшеяр твадай уст'ар я, е-е!

— Ам чи балхундинни дак'ларрин шуьшеяр тваз атанвайди я, Сули, — лагъанай вуна, Луиза, — Адаз за эверайди я... Къарагъа! Куьмека...

— Сад... Къвед. Пуд... Къуд... Вад... Ругуд... Ирид... Ирид шуьше, — лагъанай шуьшеяр твадайда... Ирид шуьше — ц'увад манат я гьа-а, ахпа лагъанач, лугьумир... Вуна зи кьил акадарна гьа-а — лагъана ам зара-

187

фатчи даргивидихъ элкъвенай. — Ирид шуьше — кьудкьад манат я... За вуч лагъанай? Шувад? Зун чашмиш хъана... Аку, ирид шуьше — кьудкьад манат...

— О-о-о! — ван хкажнай кьуншийри. — Вун дили хъанва. Гзаф багъа я! Абур вучтин шуьшеяр я, ахьтин...

— Куьне гьакI лугъузвани? — лагъанай шуьшеяр твадайда. — Куьне гьакI лугъузватIа, зун хъфена... Сагърай!

РикIел аламани, Луиза, шуьшеяр твадай кьуьзуьди элкъвена хъфенай, амма са декьикьадилаи хъиз, мадни хтана. лагъанай:

— Зи шуьшеяр яцДубур я. Чир хъанани?

— ЯтIани, гзаф багъа я, — жаваб ганай кьуншийри.

— Зи шуьшеяр яцIубурни я, кьацубурни, — лагъанай шуьшеяр твадайда. — Гила чир хъанани, вучиз ба гъа ятIа?

Са шумуд сеферда варарин патав кьван хъфиз, ахпа мад элкъвез хквез, эхирни ада лагъанай:

— Са шуьше вад манат... Аку, мад идалай са кIусни агъуз звичIдай туш гъа-а! Зун гъахьтин кас я... Са шуьше — вад манат...

РикIел хквезвани, Луиза? А шуьшеяр твадай кьуьзуьдаз ахпа вуч хъанай? А шуьшеяр твадайдал вири хъуьренай, амма са ваз адан язух атанай. Ваз лап шехъиз кIан хъанай. РикIел аламани, сиве гъвечIи михер кьуна, кьуьзуь устIар аскIан гурарай виниз хкаж хъанай. Кьуд кIарцIин гурарай... Ада са гъиле кутIа кьуна, муькуь гъиливди шуьше туькIуьрзавай... Сивени са цIувад мих кьунвай. Чун гъаятдал акъвазнавай, вун кIвалевай ва гьикI хъанатIани, садни акунай заз, кьуьзуь устIар акъахнавай гурари ян гана, гурарни кьуьзуь устIар кьведни санал ярх хъана...

Тадиз агакьна ярх хъанвай устIардив, чна вирида саиал хкажнай ам кIвачел, амма устIарди гафни талгъана, мадни юкь агъузна, гъилер чилиз янай... Хурхур ийиз!

Хурхурнай устIарди гъа икI акъвазна! Чун лагъайтIа, хъуьрена, чIагана фенай...

Гъа икI, вири хъуьрезвай, устIарди гъилер чилиз яна, кьуд кIвачел акъвазна, хурхурзавай...

Эхирни вуна, Луиза, адан кьуьнел са гъил эцигна, хабар кьунай:

— Ваз тIар хъанани, я дайи? Ваз вуч хъана, я дайи?

186

УстIарди бирдан халис жанавурди хъиз сив ахъайна, вири кьуватдивди хурхурна, гъугъ авуна ва вичин са гъапуз тфу авунай, вагъа и арада вай гъарай акъатнай, Луиза:

— Михе-е-е-ер!

Вич лугъумир, ярх жедайла, устIарди михер туькьуьннавай кьван. Са гъаб михер, вири санал... Вун регъимлу тир, Луиза, амма зун...

Чун мадни вири санал хъуьренай, амма вуна, вуна ам гъиликай кьуна, кIвачел къарагъарнай ва адаз артухни гьакъи ганай...

— Дурочка, — лагъанай ваз чи кьунши къариди. — Ада инал хурхурдай амалар авуна вун алдатмишайди я... Заз абур хъсандиз чида...

— Къуй зун алдатмишрай, кьун тавурай, — лагъанай вуна, Луиза.

Вуна шуьшеяр твадай кьуьзуьди рекьел кьван рекъе тунай. РикIел аламани, Луиза?... Заз гъвечIи чIавалай регъимлувал вуч ятIа чидачир.

Ахпа за вун квадарнай...

Вун зи уьмуьрдиз ахвара хъиз гъахънай, гъа ахвара хъиз, гъасятда кьакъатнай, Луиза... Жувалай са регъимлувал туна, тIварни, Луиза...

Зи масанди, зи азизди, мегер заз ик! хъана кIандайни? Чун кьисметдин вацIу тухвана, Луиза. Вичин винеллай гьакIан пешер хъиз... Вичиз кIани патяхъ... Кьисмет гьакI хъана...

Ви рикIел аламани?

Зун техникумдиз кьабулнай... Зун кIелиз фена кIанзавай... Вуна вуч лагъанай? Вучдай вуна текдиз Махачкьалада амукьна? И кардал зунни рази тушир... Амма гъайиф... За герек заочнидаказ кIелдай тир, Луиза, амма вун рази тушир... Вуна лагъанай:

— Са йис хъайитIани, дуьздиз кIела, Сули... Зун дидедин патав жеда... Зи патяхъай къайгъу чIугвамир...

Эхиримжи йифиз вун, чин хъуьцуьганда туна, шехъанай, Луиза.

— Сули, — лагъанай вуна. — Вун гъинал ксайтIани, мус ксайтIани, къуй ви хъуьцуьган зи сесиналди рахаз хъурай... Заз вучиз ятIани кичIе я...

Ваз зунни вахъ галаз санал, ви хайибурун патав атана, ахпа кIелиз фена кIан хъанай. Амма зун рази хъаначир. Вучиз лагъайтIа, зи жибинда пул авачир... Махачкьаладай Астрахандиз ви хайибурун, дидедин, бубадин

патав завай гъил ичлиз къвез жедачир. Ваз ви дидедиз-бубадиз зун акуна кГанзавай. Амма лянет хъайи пул...

Исятдани зи вилерикай вун карагзава, Луиза...

Налугъуди, чемодан платформадал эцигна, зун ваз килигзава... Вун вагондай, шуъшедал чин илисна, заз килигзава, ва шумудни са йис я гъа ик1 килигиз, Луиза, яргъи, куътягъ тежер йисар...

Ви чин хъуьрезвай, амма вилер шехъзавай... Зунни ваз сефилдаказ килигзавай... Низ клан жеда чара жез? Гъа и арада поезд юзанаи...

Поезд юзайла, Луиза, вуна чин кГевнай ва вун шехънай.

Мад чаз чун ахкуначирни? Ахкунай, Луиза. Амма ахквадалди зун гъамиша вахъ муьгътеж хъанай, Луиза. Гагъ вун, гагъ жуван хайибур рик1ел къвез, заз ак! жедай хъи, зун са гъихътин ят1ани вилиз таквадай ва-ц1у тухузва... Гъиниз? Жувазни чидач... Икъван ч1авал-ди за анжах са жуван хайибурун дерт чГугвадай, амма гила а дердал ви дертни алава хъхъанвай... Зун жуван хиял-фикирди, теквили агажзавай, Луиза... Амма завай зи хажалатар ваз ихтилатиз жедачир, Луиза, я кхъизни жуьрэт агакъдачир.

Заз фикир-хиялиз, аннамишиз чир хъанвай. Инсан-риз ак1 жеда хъи, гуя вирида са вуч ят1ани аннамишзава... Амма ак! туш... За икъван ч1авалди рик1и гъик1 буюрмишайт1а, гъак1 авунай, гъа и к1валахди заз еке хажалатар гъанвай... Рик1из кландайвал яшамиш хъана виже къведач, акъулди лугъудайвал яшамиш хъана кланда...

Амма зун икъван ч1авалди акъулдивди яшамиш хъанач, гъавиляй и яшдаваз зи къбилиз лацу ч1ар янава... Тарсар куътягъ хъайила, зун таниш гадаяр таквадай са къерехдихъ скамейкадал ацукъдай ва зун алатиз физвай инсанрин чинриз килигдай, за бахтлубурни бахтсуз-бур чара ийидай.

Акуралди. Налугъуди, абурун чинрал кхъенвай.

К1вализ за чар кхъизмачир.

Зи гъар са къайгъу жуван хиве авай.

Са бязи вахтара зун жуван юлдашрал пехил жедай, амма ахпа зун жуван къисметди лигимарнай.

Зун и дуьньядал гъич са касдилаيني аслу тушир.

Зун и дуьньядал гъич са касдизни буржлу тушир.

Гъа и гъиссери, залай аслу тушиз зи хурудиз гъахъай

ва ана муг авур гъиссери, зун виридавай къакъудзавай, зун виридавай яргъаз ийизвай.

Зи хайибурувайни, зи юлдашривайни.

Зи къилих акваз-акваз дегиш хъанвай. Гъич са касдизни хуш тежедай патахъ дегиш жезвай, Луиза.

Анжах тек са вун рик1ел атайла, зи рик1 регъимлу-вилив айДудай, Луиза. Амма вунни закай яргъара авай, зи масанди.

Вуна заз гъар гъафтеда са чар кхъидай, Луиза. Гъар гъафтеда садра вун захъ галаз телефондайни рахадай. Вуна гъар сеферда завай куьниз мугъманвиллиз атун т1а-лабдай. Эхирни зун куьниз атанай. Хъуьт1уьн кани-кулриз.

Рик1ел аламани, Луиза? Астраханда пурпу-пурпу жив къвазвай. Памбагар хътин еке, хъуьтуьл пилтеяр.

Живер иербур тир, гъаваярни хъсанбур тир, амма куь к1валии гъаваяр къайибур тир, тек са зун патал. Вучиз? Заз гъеле са куьникайни хабар тушир .

Зун куьниз атайла, куь бубади чуруяр твазвай, ам вичин кардал машгъул тир, ахпа, са къадар вахтар ала-тайла, пек-партал алуьк1на. столдихъ ацукъайла, ада залди вичин яц1у ва хъуьтуьл гъил яргъи авунай.

— Аркадий Альферович — лагъанай ада, къайиз-къайиз зи вилериз килигна. — Начальник планового от дела СМУ-3.

Луиза, вуна столдал хуьрек-зат1 эцигзавай. Вуна чаз фикир гузвачир, ви чина нур гъатнавай, шадвилляй, гъелбетда, амма Аркадий Альферовичан чин акур зун агаж хъанвай.

— За квез са коньяк гъанва, — лагъанай за Аркадий Альферовичаз. — Дагестанский коньяк.

Чун къведин кис хъанвай. Эхирни рахадай маса гаф жагъун тавуна, за жуван коньяк столдал эцигнай.

— Заз водка ава, — жаваб ганай ада.

Са арадилай вун больницадиз фенай. Куь диде больницада къатканвай. Ваз чи арада хъайи ихтилатрикай хабар хъаначир.

— Куьне, значит, кклзава, яни? — хабар къунай Аркадий Альферовича. — Гъасятда чир жеда.

Столдал недай-хъвадай вири алай. За вуч жаваб гудат1а гуьзлемиш тавуна, ада рюмкай-риз цана, алава хъувунай:

— Луиза, значит, квез гъуьлуьз фена, яни?

Ада суалар гудайла, за къил юзурзавай.

— Бес куь планар гыхьтинбур я?
— Виридан хьтин, — лагъанай за. — Вад йисанбур.
Зун акваз-акваз яру жезвайди заз чизвай.
— Вуна государственнй планар анихъ тур, — хъел аваз килигна заз Аркадий Альферович. — Ваз жуван планар авани?
— Ваъ, — за хиве къуна.
Идаз завай вуч кланзаватла, зун гъавурда акваз-вачир.
Ибур вучтин суалар я? Планар...
Амма яцлу, гирдимар хьтин гьилер авай, хъуькъвен яклар гардандила агъуз аватзавай, ацлай вацран чин алай, секин еке вилерин, къелечГ ярги плузаррин Аркадий Альферович заз килигиз аквазнавай.
— Гъайиф, — лагъана ада. — Квехъ куь са планни авач... Пара къван гъайиф... Бес ик1 хъайила куь геле-жег гьик1 жеда? Бес куьне ахпа вучдайди я?
Ахпа ада зи вилик са рюмка эцигна.
— Кун гьи миллет я?
— Лезги.
— Лезги-и? Лезги... И чи Луизадихъ галаз гзаф вах-тунда жедай фикир авани?
— Са гъафте, — лагъана за.
Бирдан ам садлагъана шад хъана.
— Вот, вот! Молодец! Хиве къуна...
Заз акваз-акваз гила и касдикай хъел къеззвай.
— Вуч хиве къазва? — хабар къуна за.
— Куьн звел чи рушарал эвленмиш жеда, — лагъана ада. — Амма ахпа... Эвленмиш жеда куьн, амма са къадар яшамиш хъана, ахпа чара жеда куьн. Гъа и кар пис я, — ада пашмандиз къил юзурна.
— И куьн лугъурди вуж я? — жузуна за. — Куьне зун лугъузвани?
— Вунни, вун хьтин масабурни... Куьн вири са гафар тушни?
— Ваъ, вири са гафар туш, — лагъана за.
— Вучиз? Вири са гафар я... Ваз чидани? Луизадин чГехи вахни са осетиндиз гъуьлуьз фенай... Гила ада зи руш гадарна... Ам хъфена вичин Гуржистандиз... Гъана яшамиш жезва... Таймураз лугъуз, са бугъа хьтинди тир... Белки, квез ам чидатла?
— Зун Катрамакандай я, — лагъана за.
— Са гафар я, — лагъана ада. — Осетин, гуржи!, лезги...

— За Таймуразан жаваб гузвач, — лагъана за.
Аркадий Альферовича зарафатзавачир. Зал акваз-акваз ифин акъалтзавай... Ифин акъалтзавай зал, амма къил акваз-акваз хура гъатзавай. Заз жуван дердер, къайгъуяр тлимил авай, гила и касдин члехи рушан дертни за чТугуна кланзавай... Са гъина ятлани авай залумдин хва Таймураз патални гила за жаваб гана кланзавай. К1вал ч1ур хъайи...
Аркадий Альферовичан чин мегърибан чин тир. Вилерни риклиз хушбур тир. Адаз са клусни хъел авачир. Ам захъ галаз вичин таюнихъ галаз хъиз рахазвай.
■— Квез диде-буба авани?
— Ава, — за къил агъузна. Дуьз лагъайтла, зи къил агъуз хъана.
— Заз хабар я, куьн к1валай гьик! катнатла... Куьн... за квез лугъун... Заз акъуллу яз аквазвач... Квез куь хайи дидени клани туш...
— Ам квез талукъ туш! — лагъана за хъел аваз, къил хкажна. — Зи диде-буба динж тур!
— Хъуй, — лагъана Аркадий Альферовича. — Амма квез чир хухъ... За квел ихтибардач... Зун рушан буба я... За ам и к1валай санизни ахъайдач...
— Квевай и гаф гъасятда лугъуз жедай.
Гъа и арада вун хтана акъатнай, Луиза. Ваз чи рахунрикай хабар тушир. Аркадий Альферович гъиниз ятла фена, зи мезни лал хъанвай.
Луиза, ваз и к1валах чиз, вуна заз гъамиша куьниз вучиз эверзавай? Зунни вун гъаятдиз экъеч1най, Луиза. Чун къвал-къвала скамейкадал ацукънай. Аквадай гъаларай, ваз ви дахдинни зи арада хъайи ихтилат аян хъанвай... Чун къведни киснавай ва чи винел пурпу-пурпу живер къвазвай...
Вуна зун члехи вахан к1вализ тухванай. Вун кисна шехъзавай, Луиза. Заз ви рикликай хабар тушир... Гъавилай зун вахъ галаз санал члехи вахан к1вализ рекъе гъатнай. Белки, адан рикле регъим авайтла? Амма рак ахъайна, зун акурла, ва вуж ятла чир хъайила... Ада вичин чин ак1 ч1урнай хъи, налугъуди, адан к1вализ инсан ваъ, яхц1ур дережа къай атана...
Заз чидай гъа ик1 жедайди, Луиза. Заз ви язух тир. Зун анжах ви хатурдай адан к1вализ атанай.
Гъикъван хъайитлани ам дишегъли тир. Инсафлу хъун герек тир.

Ам Таймуразахъ галаз я чара хъана лугъуз, я зун, вун тахсирлу тушир.

Аквадай гьаларай, абуру, и залумри Таймуразан къисасар чалай къахчузвай, валайни залай, Луиза. Ин-сафсузри. Ви члехи вах дивандал ярх хъанвай. Зунни кисна ацукънай.

Вун амазмай, гагъ инихъ, гагъ анихъ килигиз, Луиза. Вучдатла чин тийиз. Ваз зи гьалдикай хабар тир, Луиза, гьакI хъайила, ви вилерал накъвар алай...

Ирид цаварилай а патай заз экв гузвай, чими гъед зи, ваз зи гьалдикай хабар тир, зазни ви гьалдикай хабар тир, Луиза.

Члехи вах ярх хъана дивандал телевизордиз килигзавай, налугъуди, адаз анай са вуч ятлани гуърчег затI аквазвай, амма заз чизвай хъи, адаз анай са затIни аквазвач... Вунни кис хъанвай, зунни, Луиза, анжах «ъе-цел тару уьфт язвай.

Йиф алукунавай, тару уьфт ягъиз, куьчейраллай фонаррал жив вегъезвай пехъи йиф... Вири ткбиатди агъ ч!угваз, суза ийизвай гурбагур йиф... Эхирни вуна, Луиза, ви члехи вахаз кухнядиз эвернай. Ада ваз гьик! ве-къидаказ жаваб ганайтIа, заз ван хъанай. — Ваъ! Гудач за ихтияр!

Адаз чун кIвалеле таз кIанзавачир. Ацукънавай чкадал зи кланик плузар зурзазвай. Ваз куьна икI жедайди чиз, вуна заз куьниз вучиз хъша лугъудай, Луиза? Мегер ихътин къай авай йифиз, ихътин тIурфанди куьв язавай йифиз кIвализ атай инсан къецеел чукуруиз жедайни? ГьакIан инсан анихъ акъвазрай. Зун куь мукъва кас я, зун куь вахан гъуьл я, зун студент я, захъ кIвал авач, кIвал хъанайтIа, мегер зун иниз къведайни? Гьиниз фида? Вокзалдал? Къарагъна кIвачел, за кухнядин рак ахъайна.

— Адал вуч тахсир ала, адал? — лугъузвай на, Луиза. — Ви гафар сиве амаз, зани зи гафар лагъанай:

— Ваз чир хъана кIандатIа, а Таймураз зи хайи стха я! И вун гадарнавай Таймураз! Вири Гуржистанда адалай акъуллу гада авайди туш!

Ахпа за ви гьиликай къунай, Луиза. Къуна гьиликай, за вун аял хъиз адан кIвалай акъуднай, Луиза. Акъудна вун къецеел, акI за жуван гуьгъуьнай адан рак гелянай хън, чилел са шумуд сувагъ аватнай...

Луиза, вуна зун гьиликай къуна куьнихъ ялнай, за вун — вокзалдихъ, Вун шехънай, Луиза, Вун шехъза-

вайди акурла, зун ваз муьтIуьгъ хъанай. Зун вахъ галаз куьниз хтанай... Зун вучиз хтанайтIа чидани ваз? Эвелни-эвел Аркадий Альферовичаз са шумуд гаф лугъуз. Гила заз адакай я регъуь тушир, я кичIе. Адан вилин къенез килигиз, за адаз къве гаф лугъудай... Зун кьил тик къуна хтанай...

Амма Аркадий Альферович кIвалеле авачир. Ам йифизни хтаначир. Зун кухняда ацукънай, кIвализ за мад кам къачуначир...

А йиф зи уьмуьрда виридалайни яргъи йиф хъанай, Луиза.

Вун шехъзавай, Луиза, зунни лал кас хъиз, кисна ваз килигзавай.

Вири йифди къецеел тIурфан, зи рикIе чайгъун, ви вилерални накъвар, туькьуьл накъвар... КIвал чIур хъайи Таймураза заз авур кIвалах аку тIун! Зун гагъ хъуьрезвай, гагъ шехъзавай...

Ахпа зи рикIел жуван коньяк хтанай.

Вучда? Коньяк ахъайдани? Ахъайна шуьше, са рюмка хъвайила, садни акунай заз, зи къуьнер зурзазва. Зи беден шехъзавай...

Луиза... Луиза, ирид цаварилай а патай заз экв ракъурзавай зи чими гъед, Луиза, гьа йикъалай инихъ зун гьамиша сефил я, зун гьамиша ялгъуз ва пашман я, Луиза.

Садазни герек амачир зун, къуьнер зурзаива, зи беден шехънай куь кухняда, Луиза...

Пакамахъ вуна заз са истикан нек цанай, ви ри«лел аламани?»

Стакан хкажна, са хунI авурла, зи рикIел хайи дидедин гафар-къаргъиш хтанай: «За гайи нек ви вилерай хтурай!»

Вуна гайи истикандай хунI авур нек зи туьтуьна акIанай, Луиза, ахпа адакай накъвар хъана, ам зи вилерай хтанай...

Жуван портфелни къуна, зун куь кIвалай экъечIнай. Мад вавай зун акъвазриз жедечир, Луиза.

— Диде «Iвалеваз хъанайтIа, икI жедачир, Сули,— лугъузвай вуна. — Ви вилерал мадни накъвар атанвай... Вуна жува-жува квадарнавай, Луиза, ваз вучдатIа чизмачир... За ваз эхиримжи гаф хъиз лагъанай:

— Хкъягъа, я инихъ, я анихъ!

Вун, кисна, шехънай, Луиза. За мадни тикрарнай:

— Я ви хайибур, я зун!

Ви вилерни, ви чинни михъиз дегиш хъанай, Луиза.

— Диде больницада ава, Сули...

За мадни тикрарнай:

— Я зун, я ви хайибур!

Луиза, зун поездда пенжердин шуъшедив гвай. Зун перрондал акъвазнавай ваз килигзавай, кьил хура аваз, вилел нагъв алаз...

Яраб Аллагъ, зи вилерайни накъвар къвезвай жал? Ваъ. Зак хъел квай...

Зи къисмет тахъай Вахт, Луиза... масанди, кланиди... Бажагъат чун сад садаз ахквада... Селли вахаз ухшарди, къатл хъайи риклин мани, Луиза зи...

Вагонда са десте гадаярни рушар авай... Вирини шадбахтаварбур, манияр лугъуз-хъуьрезвайбур... Амма зи «ъаншарда ацукънавай тек са руша, вичин метлел гъил эцигна, чнн агажна, сефил-сефил залай са вил ала-дариз, мадни са гъиливди вичин метлел кГевзавай... Гъа и са рушаз заз хъиз, еке хажалат авай, еке... Яраб адан дерт вуч тиртла? Килигайтла, адан гуьлуьт къазун хъан-ва... Ада гъа къазун хъанвай чка клевзавай, гъа къазун хъанвай гуьлуьтди ам сефиларнавай... Эй бахтавар...

Эй бахтавар, ваз гуьлуьт къазун хъана лугъуз икъван дерт хъайила, эй бахтавар, бес заз, хайибурувай магърум хъанвай заз, клани сусавай магърум хъанвай заз гъихътин дерт жеда? Зи уьмуьр вири къатл-къатл хъанва, ви гуьлуьтдай са тлекв акъатнава... Вавай цлийи гуьлуьттар маса къачуз жеда, эй бахтавар. Бес за вучда? Заз мад хайи диде, хайи буба гъинай хъжеда? Бес заз мад сеферда Луиза гъинай хъжеда!

Луиза... Зи риклин кеменчиди тикрарзавай сес... Инсафсуз, регъимсуз, амансуз къисмет...

Зи рикле гъа йикъалай гъвечли аял шехъзава, Луиза...

Зун а юкъуз къвердавай вавай яргъаз жезвай, Луиза, ва яргъал хъунивай зи вилерикай перрондал кьил агъузна, тек амай, кьил агъузна шехъзавай вун карагзавай.

Са йис вилик чун саналлай, зи масанди... Бахтни хъанай, шадни хъанай, саналлаз, Луиза. Амма гила къисметди чун къакъудна... Поезддин чар-харини гъа и гаф тикрарзавай...

— Къа-къуд-на! Къа-къуд-на! Къа-къуд-на! Зи риклини, поезддин чархарини..,

За ваз чар кхъеначир, Луиза, амма вуна заз кхъеннай, вуна заз кхъеннай хъи:

«Сули, зи азизди, зи авай-авачирди!»

Эгер захъ диде-буба авачиртла, зун вахъ галаз дуьньядин а кьилизни фидай. Сули, чи хзанда къл авай. Диде азарлу хъана больницада къатканвай. Члехи вахахъ вичин дердер авай... Гъа и арада виридан хъел чалай аладарнавай. Чак садакни са тахсирни квачиз, чун виридан къурбанд жезва. Гълбетда, Сули, зи будадини, вахани, гъич садани хъсан клвалах авунач, ятлани, вуна абуруз багъшиламишун герек я, вун абурун гъавурда дуьздиз акъун герек я, Сули. Ви рикл жумартди хъун герек я... Ваз чидани, зи члехи вахан гъуьлуь вад йисуз клелайди ва вад йисуз ам чи клвале хъайиди... Вун рикл гегъениш итим хъун герек я, Сули. Вун чакай инжиклу жемир. Эгер диде авачиртла, за жув вун патал къурбанд ийидай, амма заз дидедин язух я, завай адан гафунал гаф эцигиз Жедач, Гълбетда, ви араяр чи хзандихъ галаз къайи хъанва, ятлани вун регъимлу хъухъ, Сули, зи хайибурун гъавурда акъун лазим я. Вун чна вирида гуьзлемешизава, Сули.

Ви Луиза».

Гуьгъуьнай алава хъувунвай:

«И чар зй ваз кхъена кьве гъафте я, Сули. Исятда зун азарлу хъанва. Зи рикл тлазва. Чидач, больницада къаткидатла, вучдатла. Духтурди больницадиз вач лугъузва. Сули, зи азизди, са юкъуз хъайитлани чиниз хтана, ахпа хъвач. Ваз минет хъуй, Сули, са сят хъайитлани хъша, жув къалурна, ахпа хъвач.

Луиза».

За ваз жаваб ганачир, Луиза.

Зи рикл шехъзавай, ятлани за ваз жаваб ганачир, Луиза, вучиз лагъайтла вун зун патал къенвай.

Ваз зи рикликай мурк хъанвайди хабар тушир, зи масан Луиза. Зи чими гъед. Вуна заз телефондай рахаз эвернай. Риклел аламани? Гзаф векъиз раханай зун вахъ галаз. Луиза. Вун мадни шехъзавайди заз чизвай. Заз чизвай, амма зи рикликай мурк хъанвай... Ахпа обшежитидиз хтайла, за ваз чар кхъеннай:

«Луиза, эгер жедат/а, заз багъишламиша. Заз чада — зун тунт я. Ваз минет хъурай, мад садрани заз: «чиниз хтана, хъвач» — лугъумир, я кхъумир. И гаффарин ван хъайила, зи сас-сара аклизва. Вуна жуван хайибуруз лагъ хъи, къуй абуру ваз кутугай, чпиз клани, чпиз лайихлу кас жагъуррай. Чи арада дагълар, дагъарар хъанва, Луиза. Завай абурулай кам ийиз жедач, зи масанди, куз-хъукъуз амукайтлани, вири уьмуьрда ей дердинай дили хъайит/ани, къув ягъиз шехъайтлани, завай а дагъларилай, а дагъаррилай кам ийиз жедач, Луиза. И дуьньядал заз виридалайни багъади, виридалайни масанди...»

Заз ваз и чар «хъенай, амма ракъурначир. Зи жуьрэт агакъначир, Луиза.

Заз чидай зун инсафсуз тирди.

Заз чидай вун зун патал шехъзавайди.

Заз чидай вун гъич са клусни зи вилик батлул туширди. Гъавиляй за ваз и чар ракъурначир. Зун жуваз-ни течиз, куз-хъукъуз, къавурмиш жезвай, Луиза. Заз акл тир хъи, са вуч ятлани хъун герек я, чи арада хъанвай и дагъар квахъун герек я, за гъавиляй ваз жаваб гузвачир.

Заз акл тир хъи, са ни ятлани, къуй ви бубади ва я ви ваха заз чар кхъин герек я... Тахъайтла, абурукай са вуж ятлани зи патав къведа... Ахпа за вири инжиклувилер риклелай алудда, чи араяр дуьз хъжеда, Луиза... За икл фикирзавай... Яраб эркинвилини лишан тиртла? Белки, зун къадарсуз такабур тиртла?

Амма са шумуд йикъалай кхъей чарчивди вуна зун къенай, михъиз къенай, Луиза. Гъайиф, гъа и чар вуна заз кхъена кландачир» Луиза:

«Сули, къуй гъак! хъурай. Чи арада вири куьтягъ хъана. Заз вун чидач, ваз—зун. Вун чи гъавурда акъазвач, чун—ви, Сули. Мад икл гъикъван хъурай? За ваз чарар кхъизва, вуна жаваб гузвач, телефондай рахадайла, вуна чаз виридаз экъуьгъзава, кутугнавачир гафар лугъузва. За ваз вуч ийин, Сули? Лагъ, ви вилик летлерал акъваздани? Сагърай вун. Вун гъа икъван инсафсуз, зулумкар инсан ятлани, Сули заз анжах ви бахтварвал, ви клубанвал кланда. Къуй къисметди ваз хъвер авурай, Сули, Яшамии хъухъ жуваз. Ваз жувалай

198

еъейри маса са касни кландайди туш. Зазни мад вун ахкваз кландач.

Л.»

Луиза, Луиза... Гъикъван чун сад садаз къайи хъанай! Садакни гъич са тахсирни квачиз... Белки, зун тахсиркар тир жал? Амма заз а вахтунда и кар чидачир, Луиза. Зун гъакъикъатда маса касдин гъавурда акъадачир. Гъич са касдинни. Са тлимил виликдай са ви гъавурда акъадай, ахпа ви гъавурдани акъадачир... Гила вунни зи гъавурда акъазмачир, Луиза... За ваз вуч лугъун? Чулав хъана къекъвез жедай зун, са касдихъ галазни рахан тийиз... Гъамиша жув жуваз... Гъамиша ялгъуз:

За йифен сменада клвалахни ийизвай, клелни. Экзаменар за гъикл вахкузвайтла, зи риклелни аламач, Луиза. Экзаменар низ акъазвай? Ктаб ни гъиле къазвай? Вучзамай за ктабдикайни, экзамендикайни?... Зун са куьнини шад ийизмачир, заз цававай ракъинни чи* ми ийизмачир... Юлдашризни и кар акъазвай, абур зун патал гъамиша даях жезвай, абуру гъар са карда зи къайгъу чулгузвай... Са гафни раханачтлани, абуруз вири аян тир, хабар тир... Ятлани-, абур юлдашар тир, вуй тушир, Луиза- абур диде-буба тушир...

Дуьньядал гзаф еке хажалатар, дердер жеда, Луиза. Гзаф зурба, садрани, са вахтундани риклелай тефидайбур, Луиза, амма виридалайни еке дерт, рикл къарсурдай чулав хажалат, заз чиз, анжах сад я... И дуьньядал жув клани инсаи авачирди чир хъун, гъисс авун... Ялгъузвал, теквал, Луиза, о-о-о-о, акъван зурба дерт и дерт я, экъван зурба... Жув клани инсан авачирди чир хъун...

Бязи вахтара завай давам гуз жедачир, зун почтадиз фидай, Луиза, за вахъ галаз ихтилат заказ гудай, ва атана, гъа рахадай вахт агакъайла, зун элкъвена, агаж хъана, сас-сарал илисна, общежитидиз хкведай, Луиза...

Ахпа вуна михъиз развод ганай...

Анжах са тлар амукайнай зун патал, Луиза. Низ чидай, зи бахт икъван мишекъат жедайди?

Вун гъина клантлани, нихъ галаз клантлани, хъурай, Луиза, зи риклин лап деринравай пак мурад вун бахтлу хъун я.

Гъайиф хъи.вахтунда зи къилиз и фикир атаначир.

Мадни са мурад ава: заз акл кландай хъи, къе йифиз

Мз зун ахварай акун. За Къванцин Стхадин патав ацукъна, вахъ галаз ийизвай ихтилатар ваз аян хъун, Луиза.

Яраб, ваз зун ахварай аквазматла? Ваз зи хъуьцъ-ганди ви сесиналди ван авуна кландай, ви риклел ала-мани?

Яраб, ви хъуьцу.-ганди зи сесиналди ванзаватла?

IV

Лугъуда хъи, тлурфандилай гуьгъуьна ракъини гзаф чими ийида. Амма зи рагъ акваз-акваз хкахънай, Къванцин Стха!

Ам хкахънай, адахъ галаз санал зи вири мурадар, зи вири эрзиманар, зи жегъилвал, зи... вири, вири, Къванцин Стха»

Эхиримжи экзамен вахкана, зун поездда акъахнай, Хайи патохъ хквез. Эвелни-эвел зун Махачкъаладиз хтанай.

Хтана Махачкъаладиз, заз катрамаканвийрикай са Кас акваз клан хъанай. Гъикъван хъайитлани, хуьруьнви» яр я. Хуьре вуч хабар аватла чирна кланзавай. Зи дах хуьре авани, тахъайтла ам Кубандиз хъфенвани? Белки, ада дидени Кубандиз хутахна?

Катрамаканвийрикай кас аквадалди, зун Гурам акун патал куьгъне общежитидиз рекъе гъатна. Ам общежи-тида амазмайтла?

Са йис хъанвай заз Гурамакай хабар авачъз.

— Исятда абур са десте санал гуьулел фена, — ла-гъана вахтадаллай дишегълиди. — Тади авуртла, вун агакъда абурув.

Амма зун абурун гуьгъуьниз феначир, зун столовой-диз фенай.

Заз гишин тир. И столовойда зани Луизади хуьрек недай. Гъамиша санал. Луиза практикадиз атайлани. гуьгъуьнайни... Тамам къве йисуз чун и столовойда хайи клвале хъиз хъанай.

Буфетчица Рая, зун акурла, лап риклйай шад хъана. Нерин клвенкл виниз хкаж хъана, хъвериз башламишна. Ада хабар къуна:

— О-о-о, Сули, вун аквазмачир хъи? Гъиниз фенвай?

— Санизни.

— Бес вах гъинва? Вахъ галаз жедай гъвечлиди...

800

За къуьнер чукъвена.

— Са пиво ахъая.

— Ваз за къве пиво ахъайда... Вун пашман аквада хъи! Во-о, вун вуч дегиш хъанва? Пел вири биришар хъанва... Къве йис тир вун такваз... Вах гуьлуьз фе-Наний?

— Ву-уж?

— Вах, вах! Ви гъвечли вах! Вах чидачни?

— Заз вах мус хъайиди я?

— Ваз вах мус хъайиди я?

— Вун терхеба рахазва, Рая.

— Гъамиша вахъ галаз жедай гъвечлиди! Ан, Лиза, Лиза!

— Вун ахварай рахазва, Рая.

— Зун ахварай рахазва?

— Вучзава вуна вахарикай, стхайрикай? Хабар къа-мир...

— За Вавай вах хабар къазва. Лиза, Луии-и-за!

— Вах, вах, вах! — лап хъел акатна зак. — Мад ма* са гаф амачни? Вах, вах, Вах!

— Вот дурак, — лагъана Раяди ва ам мягтел хъа на заз килигна, — За идавай ширин мецелди гаф хабар къазЕа, ида заз гъараярзава... Ваз за холодильникдай акъудна пивоярни гузва, Вуна заз гъараяр?! Ваз за низ хъайитлани пивояр гузвай хъиз яни Ахмакъ!

— Са шоколадни къала инихъ, — лагъана за.

Пивойрин пулар дезгедал эцигна, шоколаддин пулни галаз, ва, шоколадни жуван патай Райдиз савкъват¹аву-на, зун тадиз столовойдай экъечлна Ва заз зи гуьгъуь-най гъарайзавай Раядин ван хъана:

— Э-е-ей, Сули-и-и! Сули-и-и-и! Де хъсан я! Чухса-гъул! Мад сеферда хъша-а-а!

Гурам хъайитлани жагъурна кланзавай. Ксудай чкадин къайгъуни члугуна кланзавай. Гурам, шаксуз, пляждавай.

Зун гуьлуьн къерез эвичлайла, цин къерехда къван-цел ацукънавай куьзуьдаи гъасятда гъарай акъатна:

— Вуч хъана? Мад маса чка амачни?

— Заз чухъуьнагариз кланзавач, халу, — лагъана за. — Куьн са клусни секинсуз жемир.

Куьзуьда клезрияр къазвай. Адак са клвач квачир. Вичин патав газетдал ахъайнавай са шуьше «Портвейн» ва са пачка «Примаяр» эцигнавай.

— Чиг балугъривди хъвазвани? — зарафатна за.

— Ккзрияр къвезвач, — лагъана, ада къил галтадна. — Иифиз тГурфан хъана, гъуьлуьн къерез килиг! Акунани! Гъак! я! — ада къенвай, хтарин ц!иргъ хъиз аквадай к!езрияр къалурна. Абур жергедаваз дуьзмиш хъанвай...

Зун мяггтел хъана.

ТГурфан хъайила, к!езрияр рекьида лагъана низ ван хъанай? Амма ингъе, къумадал...

— ТГурфан хъайила ибур рекьин вучиз ийизват!а? — жузуна за.

Къуьзуь урусди вичин вили вилер захъ элкъурна ва ада зун мукъуфдивди виняй агъуз фагъумна.

Аквадай гъаларай, адаз захъ галаз рахаз кланзавачир.

Амма за адан жаваб гуьзлемишзавай.

— Рекьин? Рекьин абур — тГурфан хъайила рекъизвач.

— Гъун бес?

— Нурфанди анжах къенвай к!езрияр лепейралди къерехдиз гадарзава.

— Вучиз?

— Гъуьлуьн т!ебиат гъак! я... Вичи вич михъзава.

— Бес абур рекьин вучиз ийизват!а?

— Химикатри, — лагъана ада. — Гъуьл чиркинарза» ва, гъак! хъайила балугъар телеф жезва... НафтГади...

— Ибур къурурайт!а жедани? — жузуна за,

— Вучиз?

— Пиводиз.

Къуьзуь урус са вилай, хъел аваз килигна.

— Къенвайбур? Абур к!ват!ун айиб тушни?

— Абур матросар хъанайт!а, к!ват!дайни?

— Вуна зи къил вучиз денг ийизва? — лагъана къуьзуь кас мад сеферда за са вилай килигна. — Вуч матросар? Вун вучиз терхеба рахазва?

— Ваз хъел къемир, — лагъана за. — Зи бубади ихтилатдайла ван хъанай заз... Ада чеб Чулав гъуьлуьн къерехдай гъа и балугъар хъиз, чан алачиз ярх хъанвайла, немсери к!ват!най лугъудай... Ахпа ам гъак! есирда гъатнай...

Ви бубади Чулав гъуьлел къуллугънайни?

— Эхъ, ам лепейри къерехдиз гадрайла, чан алачиз немсерин гъиле гъатнай... Ада ихтилатдайла, са шумуд келима ван хъанай заз...

— Чулав гъуьлел къуллугъ авурбур вири игитар

я, — лагъана къуьзуь урусди. — Чулав гъуьлел къуллугъ авурбур садани вич чан аламаз душмандив вугайди туш, чан хва.

— Ак! ят!а, абур и балугъар хъиз... Юезрияр хъиз...

— Бес вуна гъик! фикирнай? Вун мяггтел вучиз жезва?

— За квез гъик! лугъун? Зи буба есирда гъатна лугъуз, ам виридаз так!ан тир... Ам чи хуьруьзни дяве къутягъ хъайи са шумуд йисалай хтанай... Садазни хабарни авачиз...

— Вучиз?

— Мумкин я, адаз вич чина гъик! къаршиламишдат!а аян тир... Адаз Кубандани к!вал-югъ авай... Ада урусар регъимлу инсанар я лугъудай...

— И к!вач аку, — къуьзуь урусди вичин резиндин к!вач къалурна. — Алчах инсанар гъар сана ава, хтул... И к!вач аквазвани? Са алчахди заз вуч лагъанайт!а чидани ваз? Вуна и к!вач снаряд аватзавай чкадал жува эцигначт!а, низ чида? Пенсия къачун патал... Дяве акур касдивай масадаз ахътин гаф лугъуз жедач... Амма дяве такурда ваз ахмурада, гъа гузвай пенсияни ви вилерай хкида... Хъвадани са хун!

За къил галтадна.

— Сагърай, халу. Зун инихъ фида. Са кас ава жагъурна кланзавай.

— Хъсан я, алад, — лагъана къуьзуь урусди.

Къуьзуь урусдивай са къадар анихъ хъиз, заз чидай, типографияда к!валахзавай рушар, къве гъил патахъ ахъайна, хуруяр хкажна, неррал кагъазар алк!урна къумадал къатканвай. Абурун патавни Гурамни са шумуд гада ацукънавай. Къумар къугъвазвай. Хъуьрезвай, гъуьжетарзавай, гъараярзавай... Эхир хъи, уьмуьр гъалзавай.

Зун акурла, абур вири къах хъана.

Аламат аквазвай хъиз, вири заз килигна. За абурув садава гъил вугана, амма абур гафни рахан тийиз, мяггтел яз, заз килигзавай. Вири санал. Садани залай вил алудзавачир. Яраб ина захъ Луиза къекъвезва жал?

— Эхирни хтана акъатна, — лагъана Гурама ахмур авур тегъерда. — Луизани хтанвани?

За къил галтадна.

— Зун тек я.

Яраб ибур вири санал заз ик! вучиз >килигзавайт!а? Зун чашмиш хъана. Зак гъасятда къалабулук акатна.

— Луиза хтанвач, яни?
 — Ваъ, зун тек я, Гурам.
 — Вучиз?
 — Чара хъана чун, — кушкушна за явашдиз.
 Гурам вучиз ятла хиалриз фена.
 За хабар къуна:
 — Куън вири за са жуъре килигзава эхир, Гурма?
 Белки, иниз Луиза хтанва? Хтанвани?
 — Луиза? Луиза ваъ, Сули...
 — Вуч хъанватла дуъз лагъ, Гурам.
 — Вун Катрамакандиз хъфеначни?
 — Ваъ.
 — Гъич садрани?
 — Ваъ... Вуч хъана, Гурам?
 — Гъа вун Грозныйдиз феи са шумуд вацралай
 иниз ви диде атана акъатнавай... Вун акваз...
 — В-у*уа! — гъарай акъатна зай. — Диде-е?!
 — Ун... Чи общежитидиз атанай... Къве юкъуз вич и
 шегъерда «къевез амукъна, лугъузвай... Са тлимил
 азарлуни хъанвай...
 — ГъикI азарлу хъанвай?
 — Мекъи хъанвай.
 — Вокзаддад амукъна жедй...
 — Эхъ.
 — Зун Грозныйдиз феи са вацралай хъиз лугъузван
 ни вуна?
 — Эхъ.
 — Ахпа вуч хъана, Гурам?
 — Са шейни... Зи кроватдал късана, сагъ хъхъайла,
 хъфена... За поездда акъадарна... Вуна мехъерна, лагъа-
 на ван хъайила, гзаф пашман хъанай...
 — Атунин сеbeb вуч тиртIа лагъаначирни?
 — Вун акваз кIанз...
 — Гурам, ваз минет хъуй, ша захъ галаз вокзалдал...
 Зун исятда Катрамакандиз хъфена кIанзава...

Зун сурал хтанай. Веъ экъечIавай, сифте цIирери
 къил хкажзавай сурал... Дидедин сурал...
 Дахни Кубандиз хъфенвачир, ада колхоздин ферма-
 дал кIвалахзавай...

Сурарилай хтана. зун са хейлин вахтунда чи цлан

клане, секуъдал ацукънай... ва ахпа, зун садлагъана га-
 дар хъана, кIвачел къарагънай...

Къарагъна кIвачел, зун дагъдиз рекъе гъатнай. Дах
 акун герек тир. Заз адахъ галаз рахадай са къве гаф
 авай. Тадиз.

Бадеди зи гуьгъуьна гъарайнай. Къавалай:

— Геж я, я гада-а-а! Пака вач, къе фимир! Я Сули-
 и-и! Я гуж тахъай бала, вун са кIусни дегиш хъанач
 хъи! Захъ яб акала, я Сулии-и-и!

Амма зун са касдивайни акъвазриз жедачир. Заз
 дахди вуч лугъудатIа чириз кIанзавай... Ахпа... Ахпа
 вучдатIа, заз чизвай.

VI

Зун дахдин патав фидай жигъирдай элкъвена, ви па-
 тав атанай, Къванцин Стха. ИкI кестирма фенайтлани
 жедай. Мукъварив са касни аквадачир.

Са ванни авачир.

Белки, заз гъакI тиртIа? Зун са герен ви чиниз ки-
 лигнай, Къванцин Стха... Ви къуранвай къванцин виле-
 риз. Ви къван хъанвай чиниз...

Зун кис хъанвай, амма зи рикI вахъ галаз рахазвай,
 Къванцин Стха...

Зи рикI вахъ галаз рахадайла, Къванцин Стха, бир-
 дан заз са гъихътин ятлани ван хъанай... Алатна феи
 шагъвардин ван тиртIа, кушкушай инсандин ван тир-
 тIа, чидач... ва мадни заз акI хъанай хъи. налугъуди, са
 ни ятIа зи къуьнел гъил эцигна, къахчунай...

Зун садлагъана къудгъун хъана, къулухъ элкъвенай,
 амма мукъварив са касни гвачир. Къуд пад вири секин
 тир...

■ Дагълари нефес къачузвачир, абур цин къеневай
 хъиз, гъакъван секин яз аквадай... Амма къуд пата са
 гъихътин ятлани адетдинди тушир, икъван чIавалди заз
 ван тахъай са ван авай...

Зун мадни къуд патахъ килигна ва заз Самур вацГун
 винел къатканвай чIулав, задан, чан алай шагъмар илан
 хъиз, аруш жез, гъерекатзавай циф акуна...

Бирдан заз акI хъана хъи, а цифедикай са гъихътин
 ятлани виридалай зурба са чан алай шей жезва... ва ам
 аруш жез, аруш жез, къвердавай виниз хкаж жезва...

Цавуз хкаж хъунивай, адан къил цавун аршдив

акакъзава, адан вилерни, ракъар хъиз, кузва, абурай
цIаяр аквазва...

Гъа и алапатдин эйбежер жанлу затI хкакъ хъана
цавун аршдиз. цIайлапандин сесиналди захъ галаз ра-
хана:

— Зун Къванцин Гададин буба, Катрамакандин
къагъриманрин къагъриман Шар-ви-ли-дин буба я! Къе-
къечI зи хчивай! Жуван гунагъкарвал жуван ивидалди
чуьхуьх!

Бирдан за зи дуст Гураман савкъват, кIвенкIв алай
чукIун ша-а-арт авуна, ахъайна, хкакъна ам къунвай эр-
чIи гъил виниз, вири къуватдивди жуван хурухъ геля-
дайла, са ни ятIани къулухъай зи гъил къуна:

— Вал тахсир алач, чан хва, — лагъана итимдин се-
сини.

VI

Мад зи рикIел са затIни аламач, Къванцин Стха.

Садни акуна заз, зун пунадал, дахдин патав гва.
Зунни дах чин-чинал ацукънава. Инал маса чубанарни
ала.

— Им вуч гуьлуьшан няни я? — лагъана дахди. — И
няни Сулиди яргъарай гваз хтанвайди я жеди...

Чубанрин чина хъвер авай. Абуру са вуч ятIа тукIун-
вай. Шадлухдай. Абур чпин патав атунал шад тир.

— Вач, ингъе, тхадин патав вач, — лагъана дахди зи
патав бицIи руш ракъурна. — И гъвечIи руш ваз диде-
ди тур ядигар я, Сули. ТIварни Селли я...

За гъвечIи Селли къужахда къуна.

— Зун и Селлини гваз бадедин патав хъфида, дах.

— Хъвач.

Зун Селли вахни къужахдаваз, агъуз, дередиз эвичъ
на. Селли зав игис жезвай...

— Ваз зун чир жезвани, я бинди вах? — жузуна за.

ГъвечIи Селлиди къил юзурна.

— Шули штха е ман, — лагъана зи гардан са гъилив
къужахламишна.

— Ваз зун гъинай чида? — жузуна за.

— Чида, — лагъана ада.

Агъана, чередавай рекъел эвичIайла, зун къулухъ ки-
лигна.

Дагъдин синелай, къакъан синелай чи гуьгъуьниз бу-
ба килигзавай. Къуьнера япунжи авай чи буба!

Дугъриданни гила ам заз гъвечIи чIавуз дидедай
ван хъайи, дидедай чир хъайи, цав «къуьнерал къадай
бубадиз ухшар тир.

Гъетер гъапал къадай зи буба!..

Щайланадикай пIанIрус кудаи зи буба!

Чи гуьгъуьниз килигзавай чи буба такабурдиз, дагъ
хъиз акъвазнавай...

Агъанай Самурди гургурзавай... Ам къве патахъ пай
хъана, гъа пай жезвай чкадал рехи рагарал гадар жез,
дунья гугрумрин сесерив ацIуриз, пехъи хъана, авахъ-
завай.

— Чи пехъи Самур, чи дили Самур, чи Къулан вацI,
чи масан вацI, твах чи дердер чавай яргъаз... Акъван яр-
гъаз твах хъи, къуй абур мад садрани къулухъ элкъуьн
тахвурай, — лагъана за.

ГъвечIи Селли зи хуруда игис хъанвай.

За адан къилелай гъил алтадна.

VIII

Аквазва хъи ваз, Къванцин Стха...

Гила зун жегъил гада яз амач.

Гзаф ятар фена Самур вацIай а вахтарилай инихъ.

ЦIийи шегъерар. цIийи хуьрер кутунва.

Амма са кар гъа хъайивал, са дегишвални авачиз
амазма.

Зи гунагъкарвал...

Гъелбетда, инсандин уьмуьр анжах са рангуникай
ибарат туш. Мумкин я, и йифиз зи рикIел анжах чIулав
рангар хтана... Йиф я, гъавилай чIулав рангар хтана,
Къванцин Стха.

Ахътин рангар ава хъи, абур йикъан экуьнал рикIел
хкиз регъуь жада.

Къуй и йиф, Къванцин Стха, за жуван суд авур йиф
хъурай.

Инсандин гунагъкарвал я мизан терезрив, я маса
уьлчмейрив алцумиз жадач, Къванцин Стха.

ЯтIани за жуван жаза чIугвазва. Вун шагъид я,
Къванцин Стха.

Бахтавар Стха, Къагъриман Стха! Яшамиш хъухъ

вири дидейрин рикГера, яшамиш хьухъ къени, пакани ва мадни виш агъзур йисуз!

Хайи Стха, Къванцин Стха, яшамиш хьухъ вири лезги гадайрин рикГера, яшамиш хьухъ мердвални уьтквемвал чириз! Яшамиш хьухъ камаллувални жумартвал къалуриз!

Къени, пакани ва мадни агъзур-агъзур йисара!..

IX

...Югъ ахъа жедайла, Къванцин Стхадин винелай са кард элкъвезва. «Ки-ки-ки! Ки-ки-ки-ки!» Са шумудра чарх яна, ахпа ада са гъинихъ ятГани лув гузва.

Зунни кIвализ хквезва.

Гъилер далудал къуна, къуьзуь лезги итим хъиз, юкь какурна, къуд патахъ яб акализ, яваш-яваш кIвализ хквезва.

Хтана кIвализ, зун айвандик бадеди вегъенвай месерик акахъзава. Зун гъасятда ахварал физва...

Гъа ахварал фейи са герендани заз динжвал авач.

Налугъуди, за самолетдаваз лув гузва...

Зун самолетдаваз Ёьиниз ятIа физва.

Зун иллюминатордай агъуз килигзава. Цав я — вили.

Я и къил авач, я — а къил.

Каинатдин бушлухъ я. Захъ галаз самолетда са гада ава. БицIи гада... Зи хва.

Элкъвей, лекърен кIуф хьтин нер алай, звар гьатнавай рацIамар авай, хци, цIгару вилери цIарцIар гузвай, туьнт къилихрин гада..

Самолетдин къене за ам къве гъиливди виниз хкажзава ва ада гъа къакъандай заз килигиз, хъверзава.

Гадади хъверзава ва гъа и арада са нин ятIани таниш сесини, гзаф мили, гзаф мегърибан, ширин сесини заз эверзава:

— Сулии-и-и! Сулии-и-и!

Им нин сес я' Им нин сес я икъван масанди? Им нин сес...

— Луиза-а-а! Луи-и-и..

Зун ахварай аватзава...

Айвандик рагъ элцифнава.

Вучда? Къарагъна кIганда...

Къарагъна, чин гъил чуьхвена. зун колхоздин фермадал фида...

208

Дахдин патав. ГъвечIи Селлини гъанава... Вучзава ада гатуз кIвале? Дагълара хъсан я...

Са йифни абурухъ галаз дагълара, пунайрал акъудна, элкъвена хъфида зун жуван кIвалахал

Сухокумскдиз. Нефтяник я зун гъана

Дугъри я, кIвал захъ ава, амма кIвале зун гуьзлемишзавай касни авач ЯтIани жува кIвалахзавай чка я, хъфена кIанда...

Гъа икI гъар сеферда...

Гъар сеферда Катрамакандиз хквез, мадни элкъвез хъфизва зун Сухокумскдиз.

Гъар сеферда Катрамакаидиз хквез, жуван аялвилихъ галаз гуьруьшмиш жез, мадни чара хъижезва зун.

Гъа икI шумудни са йисар алатиз физва ..

Автобус вилик фива, зун пашман-пашман къулухъ килигзава ва зи рикIи, плузарри ваъ, зи рикIи, пеш хъиз зурзаз, къалабулухъ кваз, кушкушзава:

— Вучиз ятIани, ухшар я зун ваз, хайи ватан, Катрамакан, Катрамакан.

Гъа икI автобус вилик физва. зун къулухъ килигзава ва зи Къванцин Стхани, зи бадени, Катрамаканни — вири санал, атана-атана, эхирни са нукътадиз элкъвезва, тIвар ватан тир, ширин са нукътадиз

Гъа икI шумудни са йисар алатиз физва.

Йисар алатиз физва ва зани вавай яргъара, вахъ цIигел хъайила, ширин мани хъиз, югъди-йифди кушкушзава:

— Хайи ватан, масан чил! Къуй ви гъар са веледди-кай са агъзур хъуй'

Ви рухваря уьтквембур, рушар гуьрчегбур хъуй!

Къуй ви пакадин югъ къениндайла виш сеферда гуьлуьшан хъуй, Хайи ватан, Дидед ватан, Катрамакан, Катрамакан!

ГЪУЪЛЕРАЛЛАЙ ЛЕЗГИЯР

Муъзеффер Меликмамедоваз

I

Х

■ ■ ун! гуъзел йисар туширни а йисар!

Дуъз я: руфуна фу ваъ, хъач-мач жедай, амма риклин пак гъиссери ирид цавариз лув гудайвал вуч тир!

Яраб Аллагъ, лугъуда за, гъа гъиссер хъайиди туширтла, сифте жегъилвал хъун мумкин тиртла?

На лугъудай, ви виликай яргъи руш пайда жезва ва ада вичин рангба-ранг сесиналди, манийралди ваз эверзава:

— Ша, ша, атана зун къужахламиша! Вунни галтугзава адахъ, къаз кланз. Эчъечлзава вун рекъиз. Сиягъатриз.

Яргъал уълквейриз! Картадиз килигиз. Африкадиз! Фидер, асланар, пеленгар вердишариз.

Лена, Обь, Енисей вацлар авахъзавай Кефердин гъуълерал...

Къакъан дагълариз: вун хкаж жезва гагъ Тянь-Шандин кукГушриз! Гагъ Памирдин, гагъ Кордильеры дагъларин муркГар вуна муътлуъгъарзава, вун текдиз хкаж жезва (гъелелиг са касдилаини и кар алакьнавач) Килиманджародиз. Гъа виридалайни къакъан чкадай вун Африкадиз килигзава. Ахпа вуна гъа и мур«лара са ланш аклурзава. Ланшунални са тахта алклурзава. Тахтадални кхъизва: «Катрамакан!»

Ибур гъеле вуч я! Амазониядин деринра, яргъал пилера индейвийрихъ галаз санал яшамиш жезвайди вуж я? Вун я, Катрамаканви МутП Бе-е-ес! Хун! гуъзел йисар туширни а йисар! Чаз телевизор вуч ятла, радио вуч ятла чидачир, Чаз чи бадейри, чи муаллимри лугъудай, акбулар гудай.

— Аку, гъар са инсандин къисмет адан вичин гъиле авайди я! Ваз ви къисмет бахтлуди хъана кландатла, акбуллу хъухъ! 210

Гила, жуван къил лацу хъайила. зун гъавурда акъазва. Абуруз гъак! чидай. Абуруз чи дуъньядин мишекъат къанунрикай хабар тушир. Кланзни-такланз таб акъатна.

Чи къисмет—чи гъиле? Гъегъ! Низ чида пака вуч жедатла?

Низ чида пака чилер юзадатла, юзадатла?

Поездрин ва я машинрин авариядик акатна, ви къилел вуч къведатла?

Дуънья гъи патахъ дегъиш жедатла нивай лугъуз жеда?

Къе са касдин, са пачагъдин тарифарзава. Авурай. Амма са вад йисалай а касдин тарифардатла, тахъайтла, адаз лянетдатла низ чида?

Гъич са касдизни!

Аку, зун ва я вун — рекъин къерехда экъечлнавай са тар — са гафар я. Са пад канвай тар акунани ваз? Гъахътин са тар. Ам зулуз цДайлапанди яна, ярхардачтла, низ чида? Адан патав къуънел нажах алай са Гъажи Къасум къведатла, низ чида?

Ингъе ваз, «гъар са касдин къисмет адан вичин гъиле» хъун.

Зун гъвечли члавалай етим хъана. Гъак! хъайила, заз гъвечли члавалай жуван хайи диде ахварай акуна.

Лап гъвечли члавалай сефилвални пашманвал зи юлдашар хъана. Гъамиша санал. Гъинал хъайитлани.

Яраб, Аллагъ, лугъуда за, гъак! хъайила заз яргъал гъуълерал сирнавиз кландайтла? Сиягъатриз физ кландайтла? Сятралди картадин вилик акъвазна, агъ аладриз жедайтла?

* * *

Зун и дуъньядиз атай сифте йикъарилай башламишна цавун Рагъаклидай пата гумар авай. Гъина ятлани яргъа дуъньядин дяве физвай. Зи буба гъа дяведа авай. Чилераллайди каш-мекъ тир. Мани-шадвал амачир. Мехъерар жезмачир. Инсанар бахтлувиликай магърум хъанвай. Рагъаклидай патахъ дурнайри лув гудайла, чи дидейри манияр лугъудай. «Твах, чан дурна, — тлабдайд, — твах, вуна агакъра чи мани чи кланидав»...

Ахпа зун дидедикайни магърум хъанай. Эвел заз ак! хъанай хъи, ам са мус ятлани элкъвена хкведа. Ам гъиниз ятлани фенва. Хкведа ам чи бахтни гваз. Лайла ягъиз. Амма хтаначир.

Н*

А вахтара заз ак1 чидай хьи, налугьуди, и дуьньядал бахтсуз гада са зун я. Са заз Аллагьди бахт ганач. Зи бахт ни ят1ани вичиз къачуна. Тек са зун хъвер авуни-кай магьрум авунва. Вучиз?

Заз зун хьтин етим гадаяр са шумуд агъзур авайди чидачир. Са шумуд миллион авайди чидачир. Мегер заз ватандин къисметни инсандин къисмет сад тирди чидай-ни? Зун зи рик1ин лап деринрай виридал пехил педай. Заз чина хъвер авай, тух, хъсандиз алуК1навай инсан такланни жедай.

Физу /куьтягъай са йисалай зун мореходный училище-диз гьахънай. Бакуда. Зи юлдашриз диде-бубайри, мукьвабуру шей-мей гьидай. Савкъватар ракъурдай. Чарар ракъурдай. Заз са зат1ни. Садани. За жуван юлдашриз килигиз, агъ аладардай. Зун жув-жуваз тир. Текдиз. Заз садахъ галазни дуст жез к1андачир. Заз ак1 жедай хьи, фелекди зи бахт ат1ана, гьабуруз ганва. Зун бахтсуз хьунин себеб — абур бахтлу хьун я. Мореходный училищеда к1елдайла, зун пашман хьа-най. Куьз герек тир? Вирида хьиз к1валах тавуна, зи ина вуч авайди тир? А-ан, кьили ваъ, рик1и буюрмиш-най, рик1и. Дарихвиляй. Яргъал гьуьлер акун патал. Сиягъатриз фин патал. Зи рик1из ачух дуьнья дар тир. Акваз-такваз къве йис алатна. Чун к1валахрал ракъурдай вахт алуьна. Гимийриз. Акъвазнава зун комис-сиядин вилик. Килигзава ибуру заз. Комиссиядин членар. Са-сад. Налугьуди, ибуру зун маса къачузва. Базардал. Ахтармишзава. Чирзава зун. Суаларни гузва. Мускул-ризни килигзава. Къамуз лап1ашарни вегъизва. Хуруни гатазва. Лезги я лугьуз, заз тавазвилерзава. Чпивай хьайит1а. Вуа! Вич лугьумир. ибурун арада са лезги халуни ацукьнава. Вични ч1ехи кас я. Кьил михьиз рехи я. Гьиле къалиян ава. Хурудални орден. Ада зи хурудиз лап1ашарни кваз вегъена.

— Гьинай я? — лагъана.

— Катрама«андай, — жаваб гана за.

Ахпа ам азербайжан ч1Галалди рахана:

— Дагъустандиз физ к1андани ваз?

— Гьиниз? Дагъустандиз? — мягътел хьана зун.

— Ун, Дагъустандиз.

— Дагъустандиз... Дагъустандиз, — зун хиялриз фе на. — Бес чун гимийриз ракъурзавачирни? Ана за вуч-да? Дагъустанда?.. — лагъана за кьил агъузна, яваш се-синалди.

213

— Гьик1 вучда? Щвалахда. Амни гими я!

— А-а-ан, гимидии-и-из? — гьарай акъатна зай. — Гимидиз, гьелбетда. За лугьузвай, Дагъустандин дагъ-лариз ят1а!

Комиссияда ацукьнавайбурук виридак хьуьруьн акатна.

Дуьз лагъайт1а, заз а вахтара «Дагъустан» т1вар алай гими авайди чйдаЧйр.

Пака ваъ, муьйуь юкьуз зун Бакудин портуна авай. Бакуда авай виридалайни гуьзел имаратдиз са вил ягъиз, гьуьл галайнихъ алатна зун. И гуьзел дарамат Дом Совет я. И дараматдиз вирида гьак1 лугьуда. Дом Совет. Са герендилай зун «Каспийский пароходстводиз» акъатна. Ина, отдел кадровда, плузарриз яру ранг ян-вай са дишегълиди зи документар къабулна. Заз садра-ни икъван лацу дишегъли акурди тушир. Гьатта адан ч1арарни алааматдийбур тир. Яраб абуруз ч1арар лугьуз жедай жал? Бажагъат. Квез пешер алагъай гьажик1а-дйн к1аш акунани? Гьадан кьилел жедайбур, гьажик1а-дйн к1ашунинни и дишегълидин кьилел алай ч1арар — къведни са гафар тир. Хьуькъверни, о-о, гьихьтин лацу хьуькъвер! Мегьер я ибуру чанахъра авай! Вилер вилй-бур тир. Пара рик1из чими дишегъли тир. Вичиз са вил ягъиз, къулухъ килигиз-килигиз кабинетдай экъеч1дай-ла, и дишегълиди урус ч1алалди лагъана:

— Счастливого плавания!

Ахмакь зун! Налугьуди, гьаклан дана я! Цурин рак рик1елай алатнавай. Гьасятда чашмиш хьана. Са гаф къваини лугьуз хьанач. Лал хьана, къецел экъеч1на, Амма адан акунар, ада лагъай гафар зи рикклай ре-кьидалди алатдач.

Инай зун портуниз фена. Килигна зи документриз, къаравулди ахъайна. Къаншар пад вили гьуьл я. Яр-гъара гимияр аквада. Физва зун гимийрин патав. Акван зи «Дагъустан» гьинал акъвазнават1а. Вагъ, садни аквада заз, тахтайрин арадай ракъун рехъ фенва. Гьуь-лухъди. Вагъ! Им вуч хьурай? Инай поездар физ, гьуь-ле батмиш жезвани? Тахъайт1а, гьуьлелай къвез, и рехъ-ди шегьердиз поездар физвани? Им вуч хьурай? Ахпа заз чир хьайивал, вич лугьумир, им, и ракъун рехъди къвез, яргъи са поезд, са шумуд поезд паромда акъа-дарзава къван! Акъадарна паромда, вагонар, поездар гьулелай анихъ, а патаз Юкъван Азиядиз акъудзава. Са герен и ракъун рельсериз килигна, и к1валахдилай рази

213

хана. Гила зун «Дагъустандихъ» къекъвена. Ам гьикI жагъурда? Ам гьинал хъун мумкин я? Тахтагъин май-дандин (гуьгъуьнай заз чир хъайивал, пристандин, причалдин) къуд пад вири гимияр я. Гъар жуьрединбур! Лацу гъажилеглар хътинбур, ранг фенвай чургъулбур, муьрхъ къунвайбур... Къакъанбур, аскланбур... Вирини зчIя жезва. Вирини ракъун кланчларал кутлуннава. Причалдал. ЭчIя жез, причалдин къвалахъ гелязава ибуру. Лахърахъ-лухърухъ! Налугъуди, кутлуннавай къушар я, ахъа хъайитIа, вирида лув гуда!

О-о, и югъ гьикъван гуьлуьшан югъ тир! Вирини дунья — чилер, цавар шад аквадай! Гуьлуьн ядни кваз, леперни кваз, рахазвай. Белки, заз гьакI тиртIа? Алатна виликай физвай касдивай (адал матросдин форматадай), хабар къуна-дачни? Къез ина «Дагъустан» гьинал акъвазнаватIа чи-

Гъуу-у'утIа гими аку, — лагъана ада винелай сим янвай, симинилайни яру, къацу, лацу читан клусар куьрснавай, и клусарини шагъвардал липлиларзавай лацу гими къалурна. — Акунани? Ам «Азизбеков» я. Адалай анихъ «Дагъустан» акъвазнава.

— Вуа, — авуна за. — Эвел и куьне къалурайдаз фена кланда, адайни анихъ, Дагъустандиз?

— Причалдилай «Азизбековал» муьгъ эцигнава, «Азизбековалайни» «Дагъустандал» муьгъ эцигнава.

РикIик къалабулук ква зи. «Якъин хъи, — фикирзава за, — «Дагъустандавайбур» вири лезгийар я. ГьакI хъайила лезги халуди зун и гимидиз ракъурнава. Жуванбурун патав. Амма са герендилай заз акурди...

Бич лугъумир, «Дагъустан» нафт ялзавай танкер тир «ъван! «Дагъустанди» нафт ялун? Вучиз нафт? Са маса затI амачирни? За лагъанай и лезги халуди зун са хъсан гимидиз ракъурзава... Вични чилин писи хътин гимн я. Са метр къакъан. Вирини це ава. Винеллайди капитанский мостикни, ромбик я. Штурвал авай ччка. Гила зи кар-кеспи нафтIар ялун жеда.

«Дагъустандин» палубадал, кланик палубадал пуд гадани са руш акъвазнавай. Гадайрикай къведал перемар алай. Зулар-зулар. Вили. Сад — юкъвалай виниз къецIил тир. Яраб ибуру инал зун гуьзлемишзавай жал? Низ чида?

214

За виридаз салам гана. Зун иниз клвалахал атанВай-ди лагъана. Юкъвалай виниз къецIилда зи гьил къуна, са къадар вахтунда ам юзурна. Заз садрани, санани ихътин яргъи-шуьклуь чин акуначир. И гададин чин хътин чин балкланрихъ жеда. Балкландин суфат. Вилерни думбулар хътин экъис хъанвайбур тир. Пел асклан, члулав чларарни — бурма. Нерни яргъи, газар хътин.

— Училищедай тушни? — жузуна ада хъвер кваз.

— Ун, — тадиз жаваб гана за. — Куьне зун гуьзлемишзавайни?

— Вил рекъеваз; сенфиз садани ахвар авурди туш, — лагъана ада. — Пагъ, ядаа-а, гьикъван гуьзлемейшда!

Аквада заз, ида закай ягъанатарзава. Гъа атай декъикъада. Вучда на? Зун ибуруз са-садаз килигна. И балкландин къил квайди виридакай тафаватлу я. Квелди лугъудани? Суфатдалди ваъ, адан уюнбазвилералди. За лугъузвач, адан гьилер яхун, шуьклуьбур тир. За лугъузвач, адан гардан шуьклуьди тир. За лугъузвач, адан хурун кларабар экъис хъанв'ай. За лугъузвач, адан хурудал тушдивди жуьреба-жуьре гафар кхъенвай. Финкадин шикил янйай. «Не забуду мать родную и отца-подлеца» — гафар кхъенвай. Заз килигиз, ада хъверзавай, Вучиз? Идаз вуч аквазва? Хъуьредай вуч ава? Гъа и арада чи патав са яцлу итим атана. Руфун вилик акъатнавайди. Заз гъасятда адан вилер куш хъана. Мегърибандиз хъуьрезвай къуьгъуьрдин хътин вилер. Вич лугъумир, и кас старпом я къван!

— Э-э-эй! Джонс! — гъарайна ада гимидин корма лугъудай лап къулукъ къилиз килигиз. — Джонс! Боцман хкведалди вил алаз хъухъ!

Ада зун къалурна. Гъиливди. Вагъ, яраб зун гъайван я жал? вил алаз тахъайтIа, къил туькIвей патав хъидавал...

Юкъвалай виниз къецIил гадади бортунилай агъуз куьрснавай епин гуарар клватIзавай. Гуарар клватIна, палубадал туна, ам такабурдиз чи патав атана. Зун мягтелдиз адан бедендиз килигна. О-о! Налугъуди, им яклукайни кларабрикай ваъ, гуьлдандикай раснавай гуьмбет тир. Гуьлдандикай ваъ, гранитдикай. Куьне фикир гана тIа, гзаф инсанар, шумудни са йисара санал хъанатIани, чара хъайила, гъасятда рикклай алатна фида. Вучиз лагъайтIа, абурувай садрани куь риклиз гъахъиз хъанач, вучиз лагъайтIа, абурувай куь риклел, куь мефтIеда чпин гел таз хъанач. Им ахътинбурукай тушир!

215

Йдав лекърен такабурвал гвай. Гъилер юзадайла, мускулар, пружинар хъиз, къугъвазвай. Вилери ишигъ гузвай. Къез ишигъ гудай псидин вилер акунани? Халис псидин вилер. Цъвелерив агакъна пеле са дерин бириш-авай. Къарабас хъиз аквазвай. Хандак!ди хъиз, ада пел къве патахъ пайнавай. Нер адетдин гъвеч!и нер тир. Расу ч!арар пелез эвянавай. Школьникди хъиз. Заз килигна, ада къил юзурна.

Жув ксудай чка чирна, к!валахдин парталарни къачуна, каютада вил зкъурна (халис къефес) зун алапат хъана. Ксудай чкаяр, чпивай хъайит!а, кроватар я, цлак к!ланва, кроватдин гъяркъуьвал вини къил пуд ч!иб я. Гъабурни к!ват! жезвайбур я. Гъар пата къвед. Садбур к!аник, садбур — тсвилел.

И

Зун палубадал экъеч!айла, «Дагъустан» ц!ийи рейсиниз экъеч!завай. Якорь хкажзавай. Матросрикай сада чхра элкъуьрдай хъиз, ручка элкъуьриз, яц!у трос чархунал алчудзавай,

Мадии зи патав гъа балк!андин къил галайди атана. Пагъ, ида заз гайи къван суалар вуч тир! Икъван ч!а-валди гъуьлел хъайиди яни? Гъинай я? Вуч миллет я? Шумуд йис я? f!lan!рус чугвадайди яни? Мее къежир-дайди яни? Хухдайди яни?..

— Зи зегъле тухумир, алата залай, — лагъана за.

— Ма гъил, — лагъана ада. — Гъиниз алатда? Къуд пад гъуьл. Зи т!вар Билиш я. Ви т!вар вуч я? Муталлим я.

— Гъа Мут! хъурай, — лагъана ада.

Нянихъ зун жуван хъуьцуьгандихъ галаз таниш хъана. Амма завай адай къил акъудиз хъанач, валлагъ, хъанач. Вучиз лагъайт!а, ада вуч авайт!а, зи къил акъат-нач. Гъеп!реп!ар? Талашар? Ханвай сахсияр? Вири хъуьцуьанар гъа ихътинбур тирт!а? Тахъайт!а, и Би-лиш лугъудай гавурди заз гъахътин кар къунвайт!а?

Чун кубрикда къуд кас авай. Сад лагъайди къез чизва — Билиш. Къвед лагъайди гъа Джонс лугъудай — вилери ишигъ гудайди. Пуд лагъайди вичин хсуси мандолина авай урус гада. Къуд лагъайди — зун,

Заз аквазвай гъаларай, дагъустанвийрикай ина са

216

касни авач. Ак! хъайила, яраб и гимидал «Дагъустан» т!вар вучиз алат!а? Зун вуч миллет ят!а ибу-руз чизват!а? Хабар къадай кас авач. Аквадай гъаларай, ина миллетдиз фикир гудай касни авач. Тек са Би-лиша завай миллет хабар къунай. Эхъ, эхъ.

Нянин хуьрек т!уьна, чун вири каютадиз хтанвай. Къудни. Джонса са вуч ят!ани кхъиз, хияларзава. Ахпа мадни кхъизва. Ам вич-вичиз я. Бирдан Билиша зи т!вар къуна:

— Мут!!

— Вуч хъана?

— Ваз туалет гъинал алат!а чир хъанвани?

— Ана зи сигарет ама, фена хкваш. Чукура!

Им зал пурар эцигун тир. Билишан пурар. Гила, ак-Вадай гъаларай, Билиша залай пар алуддач. К!ан хъайила, вични акъахда. Яраб жеда жал? Мумкин я. Низ Чида? Эгер исятда за жув ислягъди яз къалурайт!а, вер* дишарнавайди яз къалурайт!а, мумкин я, гъак! жеда жеде. Амма зун гъеле вердишарай кас хъайиди туш. Зун гъамиша жуван намус хуьз в«рдиш гада я. Къедалди. Гъа и гимидиз къедалди. Гила за жувал и БиЛш акъадарда жал?

Килигзава чун сад садаз. Вилерин к!аникай.

— П!ан!русар ч!угвазвайди вун я. Абур туалета рик!елай алуднавайди вун я. Гъак! хъайила, фена жуван п!ан!русар жува хкваш.

— Тадиз, — лагъана ада.

— Вун бугъаз туш, — лагъана за.

— Вуч, вуч?

— Гъа ваз ван хъайиди.

— Заз са зат!ни ван хъанач.

— Хъаначт!а, лал хъухъ!

— Вуч, вуч?

— Вун къейи са йикъ, кицДин хва, кицП — зун к!вачел къарагъна.

Килигна зун Джонс галай патахъ. Ада чаз фикирни гузвач. Ада, вуч ят!а кхъиз, хияларзава. За адакай вил язвай. Зун ц!ийиз атанвайди я, ибур фадлай саналлай-бур я. Ят!ани, зун хъайи чкайра — етимханада, физуда, училищеда заз са къанун малум тир: ихътин къуватлу, ихътин гуьзел к!алубар авай инсанри са вахтундани ви хатур хадач. Ахътин инсанар гъамиша дугъри инсанар я. Гъинал хъайит!ани. Заз и кар ашкара я.

— Агъаа-ан! — гъарайна Билиша, амни к1вачел къарагъна. — На вуч лагъана? Хълагъ кван! Ваз зун вуж ят1а чидани? Исятда...

— Заз вун вуж ят1а лап хъсандиз чида!

Кыш хъурай, чидач вучиз ят1а, гъа и арада зи виле-рикай лацу дишегъли карагна. Отдел кадровдай заз килигзава...

— Ваз зун гынай чида? — гъарайна Билиша.

— Вун хътин киц1ин хва чир тахъана жедани? — тадиз гадар хъана (адалай вилик) за Билишан хъуькъвез сад вегъена. Ахпа чна къуршахар къуна...

Я къей хва Билиш! Жеч эхир вавай захъ галаз гъуьжетиз. Зун вад йис яш хъайидалай инихъ кик1йз къа-къатзавайди, за фу кк1унралди незвайди... Вавай захъ галаз гъуьжетиз жеч, я чан Билиш! Захъ вуч ава? Са зат1ни. Са зат1ни. Са чан. Мад? Мад... Вар-девет? Са зат1ни. Гъавилай заз авай-авачирдй жуван намус я! Же" гылдин, лезги намус! Жуван такабурвал. Амни за вав вугайла, за яшамеш хъана вучзава, я чан Билиш? Гъак1 хъайила, тахсиркар вун я, зун туш. Багъишламиша...

Билиш кланик кутуна, зун Джонсаз килигна. Вуа! Ам гъа виликан хъиз ацукънавай. Кхъиз, хиялиз. Налугъуди, чун аквазвачир! Муькуьди — къил клевна, ксанвай. Табзавай.

Къарагъна Билишан винелай, зун жуван чкадал ах-цукъна. Дуьз я, Билиша гъа кланикай зи чин чухванвай. Аквада заз, гила Джонс Билишаз килигзава. Чап-чап. Зун и гимида ихътин дуьз, дугъри юлдаш хъунал шад тир.

Сад лагъай югъ гъа ик1 башламиш хъанвай. Пакадин югъ гъик! жедат1а?

III

Са шумуд йикъан къене зи вилер ахъа хъана. За ла-гъанай: к1валахал экъеч1да, бахтлу жеда зун. Рик1ин гъиссери ирид цавара лув гудай! Вири бахтар гимийра, вили гъуьлрал алай, ана зун дустари, стхайри гуьзле-мишзавай!..

Амма ингъе: заз матросривай аламатдин гафар ван жезвай. Жуван вилералдини абур т1имил аквазвачир. Вири экипаж, налугъуди, сад садахъ галаз хъел я. Ибу-218

ру сада садан фу незва. Ибурун арада вучиз ят1ани куьгъне душманвал ава. Вири сугъул.

Вири пашман.

Капитандал лак1аб ала — Гъуьлуьн Аждагъан. И кас, и вирида Аждагъан т1вар эцигнавай кас палубадал тек-туьк экъеч1да. Рейсина авайла. Гими портара акъ-вазайла, ам гъиниз физват1а, садазни чидач. Заз са шумудра акуна: ам нйнихъ палубадал жезва. Ван ала-чир, аста камаривди къекъвезва. Заландиз. Са касдихъ галазни рахазвач. Гъич садан чинизни килигзавач. Буй-ругъарни ада ваъ, старпомди гузва.

Заз акуна: адан къайи, ч1ехи ц1ару вилер гъамиша яргъариз килигзава. Ихътин капитанар чна клелай ктаб-ра жеда. Амма чи гими нафт ялзавай гими я, план ацДурзавай, соцсоревнованиеда авай гими я, и гимида ихътин капитан хъана лагъайт1а, авай лагъайт1а, вал-лагъ, ч1алахъ тежедайбур пара жеда. Гъа ик1 Аждагъан-дидикай. Гъа палубадал экъеч1ай са герендани ам гъа-миша яргъариз килигиз жедай. Гъамиша сугъул. Фикир-лу. Хияллу. Идав вуч сир гва?

— Идаз яргъарай вуч аквазва? — жузуна за Билишавай (гила чун дустар (Хъанвай). Билиша заз жаваб гана:

— Шпион я, эхирни чна ам къада.

Билиш я ман. Са шпионни ам туш.

Эгер палубадал адал механик, матрос, электрик, вуж клант1ани хъурай, дуьшуьш хъайит1а, ада такур амалар ийидай. Ам инсан галай патахъ къванни килигдйчир. Гъак1 хъайила, гъич садазни адахъ галаз дуьшуьш хъа-на кландачир. Къифер хъиз, ам яргъай акунни кваз, тадиз агъуз, кубрикдиз эхвич1дай. Палубадал аждагъан текдиз амукъдай ва са гъил ченедик кутуна, ам борту-нал акъваздай... Эхъ, зун и гимида виридалайни гъвеч-чи кас тирт1ани, яшдизни виридалайни гъвеч1иди тир-т1ани, за квез къин къада, адан фикир-хиял яргъара авай, и гимидихъ галаз авачир. Адаз вич гимида ават1а, авачт1а чизвачир.

Гъихътин мани кландат1ани хъурай — адаз ван хъана кландачир.

Адаз хъуьредайбурукайни хъел къведай. Клевиз ра-хадайбурукайни хъел къведай. Къилел вичин мостик алаз, каюта аваз, ам кланик палубадал эвич1дай ва гъа-нал, люкдинни бортунин арада акъваздай. Вучиз? Инал вучиз акъваззава ам? Муькуьбуру заз чидач, за гъами-

ша и кардин гьакъиндай фикирзавай. Вучиз лагъайтла, заз са ихътин, тажублу кар акуна хьи, герек за ам эхирдалди ахтармишин! Герек за ам чирин! Эгер заз са шаклу инсан акуна хьи, герек за ам ахтармишин: ам вуч мукан къуш ятла чирин. Зун гьахътин гада я. Аял чла-валай гьахътинди я.

ГьакI хъайила, за чинебадаказ, гьар нянихъ Аждагъандал гуьзчивалзава. Ам гьинал акъваззава. Ада вучзава. Белки, дугъриданни ам шпион я? Адаз хуьруьн афарар хътин члехи япар авай. Хъипи. РапДамар яцлу-бур тир. Чулав. Вилер, за лагъанай. Пел къакъан, акбуллу пел. Щвелериз рех янавай. Нер асклан, алклай, боксердин нер тир. Члехи, балугъдин хътин сив, къве патайни дерин биришрин юкъва гьатнавай.

За квез лагъана: вири экипаж, гьа и Аждагъандилай башламишна сугъул ва мишекъат тир.

Заз акI тир хьи, налугъуди, абур вири и Аждагъандин суйди эзмишзава. Экипаждини сабурзава. Эхзава. Чара вуч я?

Заз ам садахъ галазни клеviz рахаз акуначир, ятлани ам виридаз йкъван къайи вучиз я? Рахадач лугъуз ятла? Вичин риклив са касни агудзавач. Гъавиляй адакай виридаз кичлезвайтла? Ам таклан тиртла! Вучиз ам садрани хъуьредач? Вучиз ам са касдихъ галазни рахадач? Вучиз ада са суьгъбет ийидач? Са масадан суьгъбетдиз яб гудач? Вагъ, чи девирда ихътин капитанар жедани? Валлагъ, ажеб хъсан гимидиз аватна зун! Аку-тIун заз лезги халуди авур хъсанвал...

Тек-туьк зи вилерикай лацу дишегъли 'карагзава. Гьа вичин отдел кадрода ацукънавай...

Заз сифтени-сифте палубадал акур руш вуч тир? Гадайрихъ галаз акъвазнавай гъвечIи руш, — адан тIвар Минди тир. Эхъ, гьахъгин тIвар алай. Вуч миллет ятла заз чидач. Чи кокдин куьмвкчи руш. Ам и гимидин руш я лугъузвай. Ам инжиклу ийидай ихтияр садазни авачир. Адаз айиб гаф лагъайди гатазвай. Ам виридан вах тир, члехибурун руш тир. Ам вични виридахъ галаз мегъри-бан тир. Чулав, бурма кифер авай, са тIимил нер эл-къвей, цIару вилерин Минди... Тум акъудай нуькI хътин Минди! Аллагъдиз шукур, гена гьа и Минди ина чина хъвер авай сад тир. Гьелелиг за адахъ галаз авур са суьгъбет авачир. Ятлани чна сада садаз хъверзавай. Ви-ридалайни гъвечIибур чун къвед тир эхир!

Акурла, чна, дуьз я, салам гудай ва хабар къадай: 220

— КIвалахар гьикI я, хъсан яни?

— Хъсан я.

Артух са гафни.

IV

Са гьафтедилай чи гими Астрахандин портуна акъвазна. Чна Бакудай гьаниз нафт тухванвай. Гими портуна авайла, са кас — дежурный амаз, амайбур са гьиниз ятлани физва. Ам вахтунилай аслу я. Гими бушалтмишун шумуд сятда жеда? Мумкин я, гадаяр ресторандиз фида. Пивояр хъваз фида. Чирхчирдан патав фида. Са-сад. Къвед-къвед. Пуд-пуд...

Гьа и кжъуз заз Джонсай мадни са алапат акуна. Чун пиводин нубатда акъвазнавай. Джонс ваъ, зунни Билиш. Джонс гьиниз фенватла, Джонса вучзаватла, чаз чидачир. Ам чахъ галаз къекъведачир. Ада чун кваз къадачир. Гьа икI портуна чун пиводин нубатда акъвазнавай. Чалай вилик са итим квай, талаш хъиз, къелечI нер, килел чIар аламач, туьд шуьклуь, силин сам хътин... Чин вили. Адахъ галаз санал са къецди, яцлу дишегълини акъвазнава. И дишегълидин къвалавни са кип! акъвазнава. Чин вили итимди и кииделай вил алудзавач. Килигнанкилигна кицIиз, бирдан ада садлагъана сарар экъисна ва садлагъана гьарайна. Халис кицIи хъиз гьарайна:

— Амп! Амп! Амп!

КицI, тум къвехе туна, анихъ гадар хъана.

— Квахъ напак! — гьарай акъатна къецIи папай. — КицIиз кичIе ийимир, лугъузва за ваз!

— Я вун акъваза, я ви кицI акъвазрай! — гьарайна лагъана итимди. — Къведни санал вучиз а'къваззава? Къведни санал акъвазмир!

— Адаз кицIизни пиво гуз кГанзава, — лагъана ни ятла.

Гьа и арада а патай са ни ятлани гьарайна:

— Инал «Дагъустандай» кас алани?

— Два! — лагъана за.

— Куь къве .кас гьутIаналлай «Молокода» гатазва.

Чукурна зунни Билиш ида лагъай патяхъ. Кафедиз.

Портунин фялейри, дугъриданни, чи къве механик гатазвай. Чун чи юлдашрин куьмекдиз атайла, фялейри рак агална. Гила чун къуд хъана, ибур ирид. Гьутун

дяве я. Дуъз я, ибуруз къве дишегълидини куьмекзавай. Гъа и буфетда к1валахзавай. Абуру вахт-вахтунда чал ятар гадарзавай.

Эхир хьи, яваш-яваш чун твазва са пипле. Акъазва ча. Неррай иви къвезва.

Гъа и арада бирдан, налугъуди, къецедай раклара са бомба акъуна. Гъахътин ван акъатна. Ахпа ракъун рак петилрай акъатна, буфетдин къенез аватна.

— Джонс! Джонс! — гъарайна фялейри. — Ката!

Дугъриданни, абур вири катна. Чаз абур гъиниз катнатла, хабарни хъанач. Аквадай гъаларай, абуруз маса ходар чизвай. Къапар чуъхуьдай чкадиз катнавай.

Вилери ишигъ гуз, чГарарни пелез чклана, чи вилик чи юлдаш Джонс акъвазнавай. Ам кланик плузар хуьурез, чаз килигзавай. Налугъуди, адан тек гъа са плузар чахъ галаз рахазвай.

— Агъаа-ан, зун атаначиртла, кашабзавайни куьн?

Ада хъверна, чаз са-садаз килигна.

— Ингъе крант, — лагъана ада пиплевай крант къалурна! — Чуъхуьх!

Са арадилай виридалайни зайиф, асклан, ч1улав, бурма ч1арарин са гада кафедин хтана. Ада багъишламишун т1алабна. Вич абурухъ галаз авайди туш, — лагъана.

Джонсан мадни кланик плузар юзана. Гагъ-гагъ адан гъа кланик плузар хуьуредай, валлагъ, раханни ийидай. Мез хъиз.

— Вуна чун вири гъа инал къенайтлани, — лагъана Джонса адаз. — Ваз за гъич са гафни лугъудачир!

Мад са гафни раханач.

Аждагъандихъ гъихътин аламатар авайтла, и Джонсахъни гъахътин аламатар авачиз тушир. Имни ва'клан кларабрикай тир. Дуъз я, ида чаз, хъсанвиледай гъейри, са писвални авунвач, заз акунвач, ятлани са гъихътин ятлани гъиссери чун эзмишзавай. Эхъ, Джонсан. Ам артух рахадач лугъуз тиртла? Вичин риклив агуддач лугъуз тиртла? Завай лугъуз жедач. Къилди, вич вичиз яшамаш жезва лугъуз тиртла? Эхир хьи, инсанрай къил акъудна куьтягъиз четин я. Захъ галаз сифте кжъуз кклай, зал пурар эцигиз клан хъайи Билишни зун дустар я, чна санал незва, санал хъвазва, амма заз са задан гаф къванни лагъанвачир къуватлу пагъливан хътин Джонс заз къайи я. Виридаз къайи я.

Себеб? Ам чакай чараз хъун я. Ам къилди хъун я. 222

Садра марф къвазвай нянихъ вахтадай хтайла, ам, рацДамар агажна, заз килигна. Кланик плузар хуьурезвай. За лагъанай: яраб вуч хъанватла? Килигна-килигна заз, бирдан ада хабар къуна:

— Яда! Вун лезги яни? — адан сес, ада лезги ч1алал лагъай и гафар, бомба хъиз хъиткъинна! Налугъуди, абуру ц1айлапанди хъиз, чи кубрикда нур гана. Заз гъак1 хъана. Ни лугъудай, и кас, Джонс т1вар алай и пагъливан хътинди захъ галаз зи дидедин ч1алалди рахада лагъана? Завай жаваб гуз жезвайни? Зун къах хъанвай. Гена хъсан хъана, ам мадни рахана. Тахъайтла, зун чашмиш хъанвай. За фикирзавай: яраб им захъ галаз зи дидедин ч1алал раханай жал? Тахъайтла, заз гъак1 ван хъанвайтла? Им ахвар ятла? За лугъузва: ге на хъсан хъана, ам мадни рахана:

— Билиша заз лагъана, вун лезги я.

— Дуъз лугъузва, — лагъана за. — Зун лезги я.

Бирдан ада са гъиливди зун ак1 къужахламишна хьи, налугъуди, зун менгенадиз аватнавай ракъ тир. Зи къуьнуьн кларабри ч1акъракъарна.

— Я хзан сагъ хъайиди, — лагъана ада. — Я къарай атлайди, бес Муд т1вар жедани? За вун гуржи ятла лугъузвай..

— Муд ваъ, Мут1, — лагъана за. — Халис т1вар Муталлим я.

— Муталлим лагъ ман! Мут1 вучиз лугъуда?

— Мут1 лугъуз вердиш хъана ман... Бес ваз вирида Джонс лугъузва, лезгидал гъахътин т1вар жедани?

— Ядаа-а, за ваз вуч лугъун? Зи халис т1варни Жаруллагъ я... Са ни ятлани, гъинал ятлани Джонс лагъанани? Лагъана. Гъа Джонс хъана, фена. Вун гъинай я?

— Катрамакандай. Вун гъинай я?

— Къурушдилай.

— Вуа! — гъарай акъатна зай. — Къве кам я арадавайди!

— Къве кам я, — ада къил юзурна.

Гъа ик1 инлай къулухъ зун патал Джонс амач. Адакай Къурушви Жаруллагъ хъана. Дуъз лагъайтла, хъхъана. Икъван зурба шадвал заз садрани хъайиди тушир! Гила, дугъриданни, и гимиди зи кефер я, И марф къвазвай йифиз зун са ч1иб ч1ехи хъанай. Валлагъ-биллагъ, са ч1иб ч1ехи хъанай! Ни лугъудай, им лезги жеда лагъана? Вични къурушви?

Гъа и са шумуд гаф рахана, къурушви кис хъана.

Ам къецепл экъечлна. Зун адан гуьгъуьниз килигиз амукъна. Эхирни зунни къецепл экъечлна.

Иифен гар къарагънавай.

Каспидин юкъвалай ацлай варз хжаж жезвай. Налугъуди, Рагъэкъечлдай пад хинедатунва.

Къе йифиз зунни къурушви вахтада акъвазун герек тир. Къурушви винел палубадал, бортунал хур вегъена акъвазнавай. Зун вичин патав къвез акурла, ам явашдиз захъ элкъвена.

— А-ан, вун яни, Муталлим? — лагъана ада. — Шастхадин.

— Къурушвийри стхадиз дых лугъудайди я, — лагъана за.

— Куьне гьикл лугъуда?

— Тха лугъуда, дах лугъуда...

Ада дериндай са агъ аладарна.

— Абуру вири са гафар я. Дых лагъана, дах лагъана, тха лагъана...

Гъа и арада палубадал Аждагъан пайда хъана. Адан гъиле са вуч ятлани авай. Шикилар твадай рамка хътин са затл. Бирдан ада гъилевай зат! гъуьлуьз гадарна. Зун мягътел хъана, гагъ адаз, гагъни къурушвидиз килигна. И инсанар са квелди ятлани сад садаз ухшар тир. Гагъ заз акл жедай хъи, ибуру къведни са азардикди азарлу я. Ибурун къведанни гъа са чка тларзава, амма ибуру духтурдиз лугъузвач. Ибуру къведани гъа са жуьредин дерт эхзава. Чакай чуьнуьхзава, чаз чпин дерт лугъузвач. Ибуру къведни са гъихътин ятлани задан хажалатди эзмишзава. Заз гагъ-гагъ гъакл жезва.

Гъуьлуьн Аждагъанди Къурушвидиз са вил яна. Ахпа къил агъузана, ван алачир камар къачуз, явашдиз вичин каютадиз хъфена.

— И цлийиди гъи жегъеннемдиз квахънава?! ван акъатна штурмандин. — Яраб лув гана жал?

— Квахънавач! — гъарайна жаваб гана за. ■ Зун иналла!

— Гъазур хъухъ!

— Зун гъазур я!

Къурушвидин рикГелай зун алатнавай.

Ам гъа виликан хъиз, мадни хиялриз фенвай.

V

Штурвалдихъ акъвазун... Ни лугъудай им икъван четин кар тирди: инсандин ял къада, нефес къачуз жедач! Сифтедай, лугъузва за. Гуьгъуьнай вердиш жеда. Гуьгъуьнай штурвалдихъ акъвазна, манияр лагъ, лацу дишегълидикай, отдел кадрода акур, хиялар ая...

Гими са дережа курсунай экъечлайтла, лугъун чна, чапла патахъ, завай штурвални эрчли патахъ элкъуьриз жедай. Вири клвалахра гъакл я эхир! Арабада, машинада, тракторда, комбайнида... Амма и зибил масакла я! Гими курсунай чапла патахъ элкъвейла, герек вуна штурвални чапла патахъ элкъуьрин, гъакл хъайила, гими эрчли патахъ элкъвезва. Вичин курсуниз хкъвезва. Какахъдай.

Идалай гъейри, компасдални вил хъана кланзавай. Компасар къвед авай. Сад тлебии — магнитдин компас. Муькуьди — гидрокомпас. Адай завай къил акъудиз хъанач. Гидрокомпасдай. Амни Аждагъан къведни сад тир. Лугъунрай, ада клвалахни ийизвачир. Члур хъанвай.

Аламат! Магнитдин компасдин экъреб, иландин мез хъиз, зурзас, санихъ фидай, гими — санихъ, штурвал — масанихъ... Ша гила ви къил какахъ тавурай. Гими са зур дережа курсунай акъатунни кваз, я штурмандин, я Къурушвидин ван акъатдай:

— Ромб!

«Зегъримар, ромб!» — лугъудай за жуван рикляй. Къурушвидиз ваъ, штурмандиз.

Яраб абуруз гими зур дережа курсунай акъатзавай-ди гъикл чир жедайтла? Квелаь чир жедайтла?

Сифтедай гъа икл тир, ахпа са шумуд йикъалай зун лигим хъана.

Гила зун са карди пашманарзавай. Къурушвидин къилихди. Ам зак экахъзавачир. Рикливай са суьгъбет къванни ийизвачир. Гъа сад лагъай сеферда са шумуд гаф лагъана, хабарар къуна, вассалам! Гила ам вич-вичиз тир. Гъикл жен хъи, чун и гимида къве кас я, са рекъерай фейибур, са булахрай яд хъвайибур... Чаз санал ацукъна ийидай суьгъбетар авач? Чавай Шагъдагъларнн яру цал «къванни риклел хкиз жедачни? Чав!ай а цлавай зурба магъарадикай къванни ихтилатариз жедачни? Вучиз и къурушвидиз ватандикай, чи хайи чкайрикай, чи дагъларикай рахаз кландач? Себеб? Аламат кас я, валлагъ, я. За хабар къурлани, къил къакъудзава. Заз 15 Заказ 146 225

аквазва, касдиз захъ галаз рахаз кланзавач. Тахбайтла, гьуълерал хъйила, инсанри чпин хайи чилихъ авай пак гьиссер квадарзавани? Чпин диде-бубаяр рикледай алудзавани? Абуруз чпин «ечмишдикай рахаз кагбул жезвани? Вучиз ик1 жезва?

И касдикай заз чидайди са кар я: ам Къурушдилай я. Адаз К1вал-югъ авани? Гына ава? Мусанлай ам и гимида ава? Им портуниз хтайла, Бакудин, Мах>ачкъаладин, нин патав физва? Заз чирзавач.

Кубрикда чна ийидай рахунарни адан япай фидачир. Чна кьуълер авуртлани, ам чун галай патахъ килигдачир. Налугьуди, чун гьак1ан т1вет1вер я, инсанар туш.

Бязи вахтара ада вуч ят1а кушкушдай. Вич вичихъ галаз. Ам вич вичихъ галаз рахадай. Лап гъа чаз акваз-акваз. Эхъ, и касдиз, валлагъ, чун инсанрай тушир! Адан ишигъ гудай вилер ак1 кудай хьи, ак1 кудай хьи, чаз адавай гаф хабар къаз кич1е жедай. Чун кис ж едай. Сад лагъайди, ам яшдиз чалай ч1ехи тир. Къвед лагъайди, ам адетдин инсандиз ухшар тушир. Чаз адаз хъел къвез кич1едай, гьак1 хъйила, чна артух гаф хабар къаз жуьрэтдачир. Къин хъурай Аллагъдал, адан къилихда адетдин инсандиз хае тушир са вуч ят1ани чуьнуьх хъанвай.

Садра зулуз чун кубрикда ава. Къецеллайди гар я, марф я. Чи «Дагъустанди» Астрахань галай патахъ сирнавзавай. Чакай къудакай пуд кас «убрикдавай. Сад — вахтада. Чун пудни гъарма вичин кардал машгьул тир. Зи гъиле Лермонтован «Чи девирдин игит» ава. Билиша низ ят1а чарар кхъизва. Къурушви Жаруллагъа вуч ят1а фикирзава ва ара-ара адан кланик п1узар юзазва. Им ак1 лагъай ч1ал я хьи, яни ам вич вичихъ галаз рахазва. Гьуьжетарзава. Дугъриданни, заз чиз адан чанда къве инсан авай. Сад садахъ галаз къазвачирбур. Гьуьжетарзавайбур. Кк1извайбур. Гъабур къведни санал чаз винелай и къурушви Жаруллагъ яз аквазва. Абурун къведан къуватни Аллагъди и чаз а'квазвай садаз ганва, абурун къведан акьулни и садаз ганва. Ак1 хъйила, абурун къведан хажалат, дерт, клани-так1анвилерни и садаз ганвай. Ак1 ят1а, адан дерт, хажалат адетдин инсандин дердинилай, хажалатдилай къве сефердин артух тир!

Садра ада вичин чемодан ахъайна. Анай яц1у са даф-тар акьудна. Дафтарда вуч ят1а кхъена.

За вилеривди Билишавай хабар къуна: «Вуч кхъизва?».

Билиша жаваб гана. Сивел гъилин далу эцигна, зи япал кушкушна:

— Ш-ш-ш, нотаяр.

— Вагъ, вуч, вуч?

— Но-о-отаа-аяр. Манияр!

— Вуа! — зун къах хъана. — Мания-ар? Вуч манияр?

— Ваз манияр чидачни?

За къил юзурна.

Къурушвидиз къве чемодан авай. Сад — вили мишин чемодан. Адан юкъвалай ч1улунивди кут1уннавай. Цепинивди агализ-ахъайдай чемодан. Муькуьди — гъвеч1и чемодан тир, импортный. Ваъ, гъа вили мишин чемоданни импортный чемодан тир. Муькуь чемодан дап1ардивди агализ-ахъайдайди тир. Адан чефтеяр, ахъайдайла, чаркъ! чаркъ! ийиз ракъуна акъадай. Ван алаз. Гъакъван абур т1арам тир. И чемоданрикай сада, — гъа вили Мишин чемоданда, — къурушвидин ктабар, журналар, дафтарар, къейдерин ктабар, ручкаяр, чарар авай. Муькуьда — гуьлуьтар, яйлухар, дегислух перемар... Адан ктабар, журналар гзаф вахтара кубрикдавай гъвеч1и столдал жедай, амма абурук кх1аз садани жуьрэтдачир. Зани.

Жуван чкадал ярх хъана, къве гъилни «ъилик кутуна, фикириз-хиялиз ацукънавай къурушвидиз килигиз, зун мягътел жедай: яраб и пагъливан хътин инсандиз вуч дерт-хажалат ават1а? Вучиз ам чахъ галаз рахадачт1а? Вучиз адан хъвер квахънава? Ам гъихътин дердини эзмишзава? Идан дерт-хажалат, пашманвал вуч хъурай?

Эхир хьи, гзаф тажублу инсан тир и къурушви. И къурушви Жаруллагъ. За тек са гимида лугъузвач. Мажиб къачурлани. Ам нихъ галаз ават1а, ам гъиниз физват1а, садазни чидачир. Гъамиша текдиз. Вич вичиз.

Зунни Билиш, балкландин чин квай Билиш, къвед санал жедай. Мажибар къачурла, зунни Билиш са юкъуз пуд ресторандиз фидай. Фейи-фейи чкада, ацукъна столдихъ, гъасятда салфеткадивди сив миьна, Билица официанткадиз эвердай ва лугъудаи:

— Шнапс!

— Вуч? — мягътел жедай официантка,

— Шнапс!

— Абур вуч лагъай гафар я? — лугъудай официант-кади. — Ингъе, вуч аватла, менюда кхъенва!

Билиша мадни гъарайдай:

— Ро-ом!

— Менюда вуч аватла, гъам лагъ!

Зунни Билиш шегъердин вири рестораниз фидай. Иуьна, хъвана, эхирни чун, къежей кьифер хъиз, галчлур жез, гужа-гуж гимидиз хкведай.

Хтана, — лугъудай гимидавайбур. — Вегъ ибурун чкаяр, ксура!

Старпомди дидеизр экъуьгъдай, штурманди, стармехди бубаярни дидеяр вири сад садак какадардай! Амма Гъуьлуьн Аждагъанди чаз са гафни лугъудачир. Налугъуди, адаз чун аквазвачир. Аквазвай эхир! Такур амалар ийидай. Гафни лугъудачир.

VI

И нянихъ кланик палубадал Билиша вичин концерт гузвай. Рагъ аклизвай. Гимидин вилик ракъини къизилдин рехъ кутунвай. Нурламишнавай. Къуд пад вили лепеяр, рахазвай, кушкучзавай лепейрин сесер, вилик нурламиш хъанвай рехъ, эчл я жез, гъа и рехъди фидайла, низ мани лугъуз клан жедач?

Зи риклел лацу дишегъли хтанвай.

Билиша вичиз цлийи мандолина къачунвай. Ада манияр лугъуз, манийрани вири юкъвалай агъуз гафар, къуьлиз, вири, палубадал экъечлнавайбур, хъуьруьрзаай.

Гъава гуз экъечлнавай къуьзуь дишегъли, чи кок Варваради са гъилив вичин хъуькъвез лаплаш вегъиз, тикрарзавай:

— Господи! О господи!

Мандолина ягъиз-ягъиз, балкландин къил са патал къуна, Билиш тетя Варварадин патав атана, юкъ къатна, кинойра хъиз, салам гана, адаз къуьлуьник теклифна.

Капар яна. Са шумуд касди санал. Частушкаярни лагъана. Нивай, гъикл ятлани и шадлукрикай хабар хъана, Гъуьлуьн Аждагъанни палубадал экъечлна. Яваш-яваш атана, садахъ галазии рахун тавуна, ам вич гъа-миша акваздай чкадал аквазна. Яб гана. Вири хъуьрезва, ам яргъариз килигзава. Вирида къив гузва. Адаз ван жезвач. Я Аллагъ, им и дуьньядин нямет тир хъвер

авуникай вучиз магърум хъанва? Им инсан ятла, тахъай* тла, дугъриданни, гъуьляй атана акъатнавай са Аждагъан? Инсандин парталар алай Аждагъан? Яраб ида вичин чинал гъаклан, къуранвай са хам акъалжнаватла? Ам садазни килиг тавуна, явашдиз Билишан патав атана. Гафни талгъана, мандолина къачуна. Килигна. Си-мерилай са гъил эляна.

— Внимание, внимание! — гъарайна Билиша гардан патал къуна. *- Внимание! Мадумазель Варварадини за къуьлерзава, чи Кепди мандолина язва! Давай!

Мандолина гъиле къуна, Гъуьлуьн Аждагъан гъакл, къах хъиз, аквазна. Хиялна. Вуч авуртла, хъсан я? Ахпа гъа вили'кан чкадал хъфена. Гъанал аквазна. Яргъариз килигна, агъуз, вичин каютадиз хъфена.

— Ида зи мандолина вучиз хутахайди тир? — ха бар къуна Билиша. — Идаз зи мандолина хутахдай вуч ихтияр ава?

— Адаз чун шад хъана кланзавач, — лагъана са механикди. — Адаз вири, вич хъиз, сугъул хъана кланзава.

— Гъе-ей, — авуна тетя Варваради. •— Заз акваз-вайвал, адан рикле суза ийизвай хер ава. Ам шадвилкай магърум хъанвай инсан я.

— Ам вичин дидеди гъакл ханвайди я, — лагъана Билиша.

— Туш, — лагъана Варваради. — Адан пелевай биришри лугъузва хъи, адаз зурба хажалатар акунва. Ам гзаф дердер члугур инсан я. Пелел кхъенва, чан хва, Квез аквазвач, заз аквазва...

— Ятлани, зи мандолина къахчуна, гъиниз квахъзава? — секин хъанач Билиш. — За ам гъадаз вичин каютадиз хутаха лагъана къачунвани? Капитан я лугъуз... Вун капитан ятла, зун адмирал я. Зун адмирал Нельсон я! Вун гъаклан са и нафт ялзавай калушдин капитан. Зун СССР-дин торговый флотдин министр я! Вун вуч я! И нафт ялзавай калушдин... Зун адмирал Ушаков я! Вун вуч я? И нафт ялзавай...

Палубадал алайбур хъуьрезвай, Варваради, къил галтадиз, вичин хъуькъвез лаплашар вегъизвай:

— Господи! Ой, господи!

Эхирни лагъана вичиз кландай къван гафар, Билиша секиндиз алава хъууна:

— Налугъуди, за и мандолина идаз къачунвайди я! Ихтияр хъайитлани къачу ман! Ваь, ида къачуна, вичин каютадиз хутахзава! Атана за гъа ви каютада ваз са-

къвед вегьена, мандолина къахчуна хтайтла, ибуру лугьуда, Билиш, ам хъсан кар хъанач, гьакл хъайила, за ваз багъишламишзава...

Пака марфади члиш къачуна. Вилик пад аквадач. Авахъзава цавай яд. Акъваз тавуна. Чулав цифер гимидин винелай куьрс хъанва. Налугьуди, къежей памбагар я.

Лап жив къваз хъайитлани гьамиша кубрикда ацукъиз жедач. Матросдиз авайди са кар я. Вахтада акъвазуи. Жуван нубат атайла. Ахпа? Жуваз вуч кландатла, гьам ая. Клеа. Ксус. Дуьз я, базардин йикъара кинони къалурда. Ина краснуй уголокни, библиотекани ава. Рикл алай кардал машгьул хъухъ. Ятлани, гьавадал экъечлиз клан жеда. Иллаки эчля хъуни инсан дегишарда. Гьатта къилихдизни кваз таъсирзава жеди. Тахъайтла, са шумуд йисуз гьуьлел клвалахайбурун рахунал рикл вучиз алач?

Зун палубадал экъечлайла, марф акъвазнавай. Бирдан зай гъарай акъатна:

— Вагъ! Жаруллагъ! Вуна вучзава? Кланик палубадал, са гъилив борг къуна, къурушви-ди са гъил цавуз хкажна, манияр лугъузвай. Белки, ам са нихъ галаз рахазвайтла? Адан чина хъвер авай хъиз аквадай. Гьуьлуьн винел каф алай. Кафадин лацу мар» гьалри сада сад басмишзавай. Абур сад садал гадар жез, сад садак какахъиз, къведакай сад жезвай ва ахпа къведни санал квахъзавай.

Гьуьлуьн и сирлу кардиз фикир гуз, къурушвиди низ ятла, мумкин я, гьа и сад садал гадар жез, квахъзавай маргъалриз лугьун, — вуч ятла лугъузвай. Шелзавай. Са гъил виниз хкажна. Халис шаирди хъиз. Ун, ам лепейрихъ галаз рахазвай! Инсанрихъ галаз хъиз рахазвай. Заз адан патав физни кланзавай, фин тийизни. Зун адан патав фенайтла, шаксуз, ам залай нарази жедай. Им заз чизвай. Адаз тек жез кланзавай. Хъсан хъана, ада вичи заз эверна:

— Муталлим! — гъарайна ада. — Ша чна къведани санал са лезги мани лугьун! Инал ша кван!

Валлагъ, ам шаддиз аквадай. Вилер — налугьуди, къве лампочка я, эцигнава адан чинал. Нур ацалтна, ишигъ гуз, кузва. Ун, ам илгьамдин лувараллай! Адан риклин деринра ялав авай. Чарар пелез чкланвай. Пагъ, а чларарин кланикай вилери ишигъ гун вуч тир! Зун икъван чкайра хъана, заз санани ихътин вилер акурди

230.

туш. Кыш хъурай Аллагъдал, и вилерай аквазвай къуватдин сан-гьисаб авачир. И вилерин иесидиз кичле хъунин, таб авунин, ялтахвилин, алчахвилин, дуьз гаф талгьунин гьиссер авайди ятла хабарни тушир. Налугьуди, ам итимдин гуьзелвилини мердвилин, къучагъвилин, жуьртлувилин чешне тир. Зун вичин патав атайла, са гъил вилик къуна, са тлимил цавуз якажна, къурушвиди вичин михъи, гур сесинивди манидал илигнавай. Заз акл тир хъи, адан сес вири Каспи гьуьл тирвал чклизва:

Зулун гарал галтад кез, къариблукрай къвезаваа-а-ай
Мичли йифиз Лезгистанда са къарби тар шегаа-а-ава-ай..

Адан сес, валлагъ-биллагъ, тару чи гимидин винел хкажзавай. Фадлай лезги манидин ван тахъанвай зун, Мутл, сив ахъа хъана амай. Ву-уа! Им гьихътин къуруш* ви я! Заз адан сес дидедин лайлай хъиз ширин тир. Вирт хъиз, верцди тир, верцли! И сес зи чандин мелгьем тир, мелгьем! Зи лезги иви ргазвай. За акъвазнавай чкадал бахтатар яз къуьлзавай.

Къурушвиди дегъзаманайрин халкъдин гьавадалди эхиримжи гафар ярги ийизвай ва заз акл жезвай хъи, исятда чун и Гьуьлуьн Аждагъанди чи рикл къарсурзавай гимиди, пехъи лепейрин юкъва ваъ, ШагъдагълариН яйлахра ава, и маннди чи дагълара ванзава, чи дерейра, дуьзенра ванзава...

Зи риклел дяведилай гуьгъуьнин гишин йисар, ярги йифер, махар ахъайдай бадеяр хквезвай. Чи бадеди са лайлай ядай, а лайлайда хайи ватандин, чилин дерт таквадай хцин вилер буьркъуь хъуй лугьудай, ахътин хциз дидейри чпин нек гъарамарзавай. Гьа лайлайда, Ам лап дегъзаманайрин лайлайрикай тир. Кичлерхъан хъайидаз, намуссуз хъайидаз лянетзавай лайлай.

Чи девирда ахътин лайлаяр къадагъа авуна, абур риклелай алатна. Гилан дидейриз ахътин лайлаяр чизвани? Гьинай? Абуруз чидайди заз чида... «Широка страна моя родная...»

Къурушвидин, гьетери хъиз, ишигъ гузвай вилер, чин агажайла, биришри клеззавай вилер гагъ гьуьлуьн яргъариз килигзавай, гагъни, элкъвез, заз. Гьамиша хияллу, гьамиша са куькай ятлани фикирзавай къегьал къурушви зи вилик, арифдар инсанди кхъенвай ктаб хъиз, ахъа жезвай ва къе за адан сад лагъай чин кТелзавай. Чи стхяр гьа ихътинбур я. Къурушвиди са вуч ятлани

рик!ел хкиз, мумкин я, сад Лагъай сеферда гъисс ийиз,
вичин гурлү, сес гъуьлуьн лепейрихъни Кефердин гарук
какадарзавай...

Зулун гарал галтад жез, къариблухрай къвезава-а-а-ай
Мич!и йифиз Лезгиетанда еа къарбй тар шеаа-ва-а-й..,

И мани лугъузвайди матрос тирт!ани, адан рик! дагъвидин, къегъал лезгидин рик! тир. Хайи дагъларихъ, хайи дерейрихъ муьгътеж хъанвай, абур ахкунихъ къарих хъанвай рик! тир.

Ихътин гъуьлел, т!урфан алай гъуьлел анжах Къегъал матросдин рик!ед вичин хайи чид хтун мумкин тир. Бас ала вичин хайи чиликай талгъана. Къуькай лугъузвай.

Къурушвидин гур сес штурвалдихъ галай матросдив агакъзавай. Тахъайт!а, ада къил юзурдайни? Адани яб гузвай. Чайкайрини яб гузвай, лепейрини яб гузвай!.. Гъуьлуь, тару, цифери... вирида Къурушвидин манидиз яз гузвай. Бирдан зун къулухъ элкъвена. О! Я Аллагъ, им гъам яни? Гъуьлуьн Аждагъан! Секин, залан кама-ривди ам чав агатзавай. Вилерал чан алай. Абур ге-гъеншдиз ахва хъанвай. Агатна къурушвидив, акъваз-на. Къурушвидиз ам акуна, ада вичин мани къат!нач, давамарна. Мадни гурлудаказ ван хжажна...

Валлагъ, биллагъ, Гъуьлуьн Аждагъан чан алачир аюх хъиз акъвазнавай. Сивяй са гаф къванни акъуд ти-йиз. Амни къурушви, къведни са патахъ, яргъариз ки-лигзавай. Зун, лагъайт!а, абуруз. Абурун чинриз. Яраб Аллагъ, лугъуда за, адаз къурушвидин мани хуш хъанвай жал? Ч!алахъ хъун мумкин туш! Гъик! жен хъи и къванцин рик! къурушвидин маниди хъуьтуьларнавай? Яраб жери кар я жал? Къурушвиди мани лагъана куь-тягъдалди (ада къастунай мани яргъалди куьтягъзава-чир) Гъуьлуьн Аждагъанди ч!Гарни юзурнач. Адан гъиле, ам инал къведайла, къалиян авай. Яб гудайла, ада къа-лиян сиве тунвай ва гила адан къалиян туьхвенвай. Ам сиве къалиян аваз, бортунив агалтна.са герен яргъариз килигиз акъвазна. Ахпа къурушвидиз килигна. Чун пуд-ни киснавай. Гар рахазвай. Къив гуз. Гъуьл рахазвай. Лепейрин сесиналди. Чун пуд кис хъанвай. Чаз гъар са-даз вичин фикирар авай. Чаз садаз муькуьдан фикир-хиялдикай хабар тушир. Са герен чун пудни гъа ик! 232

акъвазна, ахпа Гъуьлуьн Аждагъанди са уьгъуь яна. Ам заланз-заланз, гъа атайвал, вичин каютадиз хъфена.

Заз ак! тир хъи, ам инсан ваь, са мус ят!ани и гъуь-ле батмиш хъайи ва экуь дуьньядихъ вил галамай ва, исятда гъуьлуькай хкеч!на, мадни гъуьле квахъ хъувур еа нин ят!ани руьгъ тир.

Тахъайт!а адаз вучиз Гъуьлуьн Аждагъан лугъузва? Тахъайт!а, ам ихътинди вучиз я? Идав са сир гвачйз туш.

VII

Зун гъалат! тир. Гъикъван гъалат!! Заз абур гъеле чир хъанвачир. Я Гъуьлуьн Аждагъан, я къурушви. Куьне багъишламиша, а вахтара завай чириз хъун мумкин-ни тушир. Ахътин Инсанар чириз хъун?

Гъуьлуьн Аждагъан виридаз так!ан тир, адакай гъат-та кич!ени тир. Мейитдикай гъик! кич!едат!а, гъак!.

Къурушви так!ан тир лугъуз жедач. За, жувалай гъейри, амай экипаждиз лугъузва. Ам кланини тушир. Вучиз лагъайт!а, амни, гъа Гъуьлуьн Аждагъан хъиз, виридакай къилди тир. Вич вичиз. Тек-туьк захъ галаз рахадай. Вассалам! И кар за «вез гила пуд лагъай сеферда лугъузва.

Налугъуди, ина вири экипаж са-сад, са гъинай ят!ани къуна гъанвай, гъа и гимида къвалахиз мажбурзавай есирар тир. Залайни Билишалай гъейри. Налугъуди, ибурукай гъар сад къилди, са гъихътин ят!ани чинибан кардал машгъул я. Сирлу кардал.

Къара жемятдиз — матросриз, механикриз, элект~рикриз... командный состав (авайди вад кас тир) так!ан тир. Аквадай вилер авачир. Абуруз «лацу клараб» лугъузвай. Чпи чпиз «ч!улав клараб». Гимида «лацу кларабрини» «ч!улав !кларабри» сада садакай гъяздачир. Амма портуна, шегъердиз экъеч!айла, сад садал дуьшуьш хъайит!а, о-о, къужахламиш жедай. Сада садаз т!уьнар-хъунар къачудай. Сада сад къужахламишдай. Ина гъа ихътин адет хъанвай. Виридал лаклабар алай. Матросриз «Крчархъанар» лугъузва. Урусдал: «Рога-тые». Электрикриз «шемер» лугъузвай. Механикриз пис т!вар ганвай. «Черномазыяр». Лезги ч!алал лагъайт!а, «ч!улавкъац!аяр». Кочегарриз «машаяр»... Ваь, заз абур чир хъун гъеле фад тир. Заз эвел гъак! хъанай. Чир хъа-

на куътягъ хъайи хъиз. Зун гъалат! тир. Чехи гъалат!
И гимидавай гъар са кас чирун патал гъар садахъ галаз
лап тлмил тлуьртла, виш кило къел тлуьна кланзавай...
Гзаф иер гъава авай, цава вацра сирнавзавай са йи-физ,
— вацра гагъ циферик акатиз, гагъ абурукай хкат хъийиз
сирнавзавай, — гъа и йифиз чун Астрахань — Баку
рейсина авай. Зи риклел мадни гъа отдел кадрода акур
лацу дишегъли хквезвай ва зун вилерикай гъам ка-рагиз,
винел палубадал экъечлна. Гимидин вилик кыле якордин
зунжур алчуднавай чархунал ацуКъна.

Вуч гуьзел йиф туширни! Гъуьл секин тир. Майдан
хъиз. Налугъуди, гъуьлуь мурк къунва. Цавайни гъуьляй-
ни — кве чкадаинн вацра сирнавзавай. Варз авай йи-
фера гъуьлел хъун зурба лезет, амма марф къвадаила,
тлурфан авайла, жегъеннемдавай гъисаб я. Вуна лагъ:
эгер вилиз са затлни такваз вун вилик физватла, ваз
гъик! жеда? Гагъ виниз гадар жез, гагъ агъуз гадар жез.
Лепейрин винел, талаш хъиз. Ваз гъик! жеда? Къуд пад
сур хъиз мичли. Авай-авачир экв куь палубадал алай —
сад и кыле, муькуьди а кыле — кве лампа я. Гъа эк-
верилай анихъ ■ — къуд пад мичли сур. Лепейрин винел-
лаз физва вун. Ваз гъик! жеда? Амма варз авай йифе-
риз, гъуьлел хъун — маса лезет я. Зи вилерикай ихътин,
алахъай, нек иличай хътин йифериз гъа лацу дишегъли
карагзава. Зи япара гъадан сесинини ванзама: —
Счастливого плавания!

Ацукъна зунжур алчуднавай чархунал, гагъ зи виле-
рикай лацу дишегъли карагзава, гагъни зи риклел етим-
хана, физиу, училище хквезва... Хиялрин сиягъатдин и
кыле лацу дишегъли ава, а кыле Катрамакан. Ба-
цлийри, данайри цГингаварзавай гуьнеяр, жигъирар...
Ватандин багъавал къариблукда чир жеда къван!

Бирдан палубадин юквал кве куьлге пайда хъана.
Сад — къакъанди, муькуьди — аокланди. Ахпа абур
бортунив агатна. Ибуру суьгъбетзава. Ахпа къакъанда
аскГанди къужахда къуна. Вичин гъилерал.

Заз абур чир хъана: сад къурушви тир, муькуьди —
Минди.

Зун илис жез, илис жез, трапдив агатна, садлагъана
агъуз катна.

Кубрикда Билиш тек тир. Ам кве гъилни санал че-
недик кутуна, вичин чкадал къатканвзй. Зун акунни
кваз, адал чан атана.

— Муся, — лагъана ада заз. — Ваз минет хъуй, зи

са суалдиз жаваб це. Аку, дуьз лагъ. Кклана хъайитл;
и Гъуьлуьн Аждагъан дирибаш женни, Джонс?

— Джонс, — лагъана за. — Гъуьлуьн Аждагъан ву
я? Джонсан са гъуд бес я адаз!

— Зазни гъак! я. Джонс къуватлу я... Пагъ, гата
ам ада, за адаз са дуьз тлуьн-хъун гудай, валлагъ-бш
лагъ, гудай!

Са герен кисна, ам мадни рахана. И сеферда ам ла
яргъариз акъатна.

— Муся, ша чун Москвадиз фин! Вунни зун. Къс
стха! А, фидани? Отпуск къачурла фидани? Вири рест-
ранра ацукъда чун. Кремлдиз килигда. Шнапс! Ром! Ви
ри дадмишда! Москвадай вири жагъизвайди я. Чи
хъухъ! Гъар нянихъ са рушахъ галаз жеда чун. Къвед;
ни вун? Юкъуз таксидаваз къекъведа. Мад заз и дуьны
дал са затлни кландач. Жегъилзамаз са кефер члуьгун
кланда...

Гагъ-гагъ заз и Билишан язухни къвезва. Вучиз л,
гъайтла, идан къил-къилел жедач. Мез рахада, акъу
ксанваз жеда. Вичи вучзаватла, ахпа чир жеда. Ки
кардилай алатайла. Им гъахътинди. Пакамахъ фад 11
мидиз хтайла, чун Астрахандавайла, — акуна чаз, и да
алайди дишегълидин плащ я. Яру. Амма чна лугъуда.
ди вичиз хабар авач.

— Ва-а, — авуна ада лкъил патал къуна. — Келл
келле! Патавай алатзавайбур заз чап-чап килигзавай
За лугъузвай эхир, яраб ибуруз вуч хъанватла? Ибур\
вуч хъанватла? Ибуруз вуч аквазватла? Агъ, вак!,
руш... Зи плащдин чкадал вичин плащ эцигна...

Душдиз фена хтайла, Билишан сив япарив агакъл
вай:

— Гъе-гъе-гъе-гъе! Трусикни гъаданди я...

— Нинди?

— Гъа папанди! Я залумдин руу-уш, зун къил-къш
алайди туш, вун залайни фейиди хъана хъи! Жуван тр'
сик жуван патав эцигайтла жедачирни? Вун къий, вус
Ваз и дуьньядал вуч кландай, Муся?

— Чидач, — лагъана за.

— Ак! ятла, вун бахтавар я. Заз са хъсан паб клш
дай. Са клвал. Са кицл. Жуван клвалин вилик са са.
Мад гъич са затлни. Валлагъ-биллагъ, мад са затли
кландач! Амайбур за и гъилеривди жува ийида.

Зи риклел лацу дишегъли хтана, килигна-килип

адан лацу хъуькъвериз, яру п!узаррйз, хъипи кифериз, йили вилериз, са агъ аладарна, за лагъана:
— Хъсан, жуваз к!андай паб жагъбурун регъят кар туш.

— Дуьз лугъузва на. Пара камаллу гафар лагъана вуна, — Билиша башламишна сад лагъай сеферда вичин биография ахъайиз. — Аку, за ваз кьин къазва, зи уьмуьрда зал садрани акьуллу дишегъли гьалтайди туш. Абур вири гъахътинбур я. Фир-фир, фир-фир! Акьул да» банда! Чиниз рангар ягъиз, п!узарриз рангар ягъиз...

Са кардалди, лугъуда за, и Билиш бахтатар инсан я. За ибур пуд кас гекъигзава. Гъуьлуьн Аждагъан, къурушви, Билиш. Пуд инсан. Пуд дуьнья. Пуд къисмет. Гъар сад са жуьредиъ. Заз ак! я хъи, и Билишан рик! ачухни я, михъини. Йдаз герекди келемдин са клаш я. Къуьрез хъиз. Са паб я. Вичи лугъузва хъи! Идан рик!е вуч ават!а, ваз вири аквазва. Ви гъапаллай хъиз. Ида вичи вакай са зат!ни чуьнуьхзавач. Гъатта вичин гъиссерни.

Ша гила чун къурушвидиз киЛигИн. Дуьз я, къуватлу инсан я, мерд инсан я. Кич!едайбурукай туш, ят!ани низ чида адан рик!е вуч ават!а? Нивай чириз жеда? Садавайни.

Гъуьлуьн Аждагъан... Идаз инсан лугъуз жедани? Ихътин инсан жедани? Ам инсан ят!а низ чида? Акунар? Акунриз инсан я... Амма адахъ рик! ават!а? Инсанриз хае гъиссер ават!а? Им гъик! лагъана к!валахал эцигнавайди я? Ни эцигнавайди я? Вучиз? Идаз мажиб вучиз гузвайди? Экипаж эзмишзава лугъуз? Ун, эзмишзава...

— Махачкъалада сад авай заз, — суьгъбетзава Билиша. — Яб гузвани на? Тухуда ида зун чпин к!вализ!

Бубадин, лагъана, яхцДурни ц!уд йис жезва. Фена зун. Къве истикан яна за, аквада заз, вири элкъезва. Истиканар, тарелкаяр, инсанар, къапар .. Вири элкъезва!.. Алатна зи рик!елай жув гъина ават!а. Нин к!вале ават!а. Вири алатна. Аквада заз, зи вилик са итим ква. Айнаяр алай. Им гъа папан буба жеда къван! За идаз лугъуда къван: «Къил тик яхъ, корнет!» За идаз дуэлдиз эверда къван. «Ваз гъик! кк!из к!анзава, лугъуда къван за. — Тапанчийралди, тахъайт!а, финкайралди?! Хкъагъа, исятда кк!ида чун!» Им рик! зайиф кас жеда, им ярх жеда къван... Чукурда ибурузун к!валай...

— Вав тапанчияр, финкаяр гвайни? 236

— Валлагъ, вунни авам я. Гъинвайди я? Гафар я ман чирнавай! Ахпа ада лагъана: вичин бубадин рик! хъиткъин жез т!имил амай, гъак! хъайила, мад чиниз къвемир... Гъак! хъайила, за ваз лугъузва: абур вири—фир-фир! Фир-фир! Флю, флю! Гъахътинбур я...

— Вири ахътинбур хъун мумкин туш, — лагъана мадни рик!ел лацу дишегъли хтана. — Ваз вуч чида вири гъахътинбур ят!а?

— Заз чизвайди я. Ингъе, Астраханда, и мукъвара сад гъатна заз. Хъвада риц!ин руша, алаа-амат! Са истикан са хуп!да! Вичин мецеллай ширин гаф вуч яни? Дидедиз экъуьгъуьн! Гафун кьилиз — дидедиз экъуьгъун! К!вал ава, амма ам хаталу я. Пиян хъайила... К!асда! Сиве гъатай гъинаг хъайит!ани к!асда. Сарарни ракъунбур я! Балк!анди хъиз к!асда... Гъадакай паб же дани?

— Вуна алаз хтай трустикни плащ гъаданбур яни?

— Бес нинбур я? Гъелбетда гъадан! Джонса заз вич и гимидай зкъеч!да лугъузвай, мумкин я, зунни экъеч!ун... Хъфида мадни Владивостокдиз... И легендаваз сирнавив...

— Джонса вич и гимидай экъеч!да лугъузвай? — суал гана за.

— Ун. Гъикъвани легендаваз нафт!ар ялда?

Зун хияллу хъана.

VIII

Яраб Аллагъ, лугъуда за, цавун юкъвал варз алайла, гуьзгуь хъиз ц!алц!ам гъуьлелай сирнавзавай гимидин палубадал акъвазна, дуьньядикай, каинатдикай, къисметрикай фикир-хиял авунилай хъсан вуч ават!а! Гъич са зат!ни.

Варз са патахъ физва, чун муькуь патахъ. Чун вацра гъуьлел ч!угунвай нурлу рехъди виликди. Гъикъван феит!ани, и нурлу рехъ вилик ква. А къил авач. Налугъуди, ви бахт я. Таквадай, амма вун гъамиша галтугъзавай. Агакъун мурад яз, садрани агакъ тийиз...

Двигателди гургурзава. Маса са сесни. Къурушвини зун чи к!аник палубадалла. Бортунин патав.

— Билиша вуч лугъузвайт!а чидани ваз? Билиша лу-

гъзва хьи, вун и гимидай экъечГзава... Вунни вич. Владивостокдиз физва, лугъзва.

— Мумкин я, — лагъана кърушвиди. — Ваз вучиз кичезва?

— Заз кичезвач.

Аламат! Идаз члар кузвани? Идаз чун инал алайди гынай чир жезва? Идаз чун инал акъвазнавайди ни лугъзва? Валлагъ, ида чун вилив хуъзва. Гьульун Аждагъан кылел палубадал экъечна. Им чяхъ галаз акъажунра ава жал? Ам гагъ чаз килигзава, гагъни аста камаривди къекъезва. Са гафни лугъзвач. Я чна адаз, я ада чаз.

Заз чиз, и гимнада ахвар авачир къве кас ава. Гьульун Аждагъан ва кърушви! Пуд лагъайди зун я. Лугъун за, абур са квелди ятлани сад садаз ухар я, амма зи ахвар вучиз атланва? Белки, ибурун къведан арада са сир ава? Белки, ибурун йифериз гьурушмиш жезва? Белки за ибурун гьурушдиз машатзава? Ибурун винелай рахан тийиз къалурзаватла? Тахъайтла, ибурун гьамиша гъа са вахтунда палубадал вучиз экъечГзава? Инсандин къилиз текъедай фикир авач. Дуьньядал тежедай кар авач. Белки, зун кърушвидин гьурушна гьатун кутугнавач? Залум касдай, налугъуди, гьар са гаф келпетандивди акъузавай михер я, сарар я...

Гьульун Аждагъандиз чна вичиз вил язавайди аквазва. Ам вичин чкадал экъвазнава. Гьамиша хъиз, яргъариз килигзава. Къедалди заз и инсандин сивяй са гаф къванни ван хъанвайди туш. Эгер са маса касди заз лагъанайтла хьи, бес флан гимнада са ихътин капитан ава, ам садрани са гафни рахадайди туш. Зун члалахъ жедачир. Белки, им лал кас ятла? Ваъ, ам штурмандихъ галаз, старпомдихъ галаз рахазва. Гьамни са шумуд гаф. Къве гаф. Пуд гаф. Яраб Аллагъ, лугъуда за, им ик1 вучиз ятла? Вучиз адаз вири инсанрикай хъел аватла? Сеbeb? Эгер ам дерт авай инсан ятла, эгер ам хажалатри кармашнавай са язух ятла, ада вичин дерт-хажалат суьгбетун герек, вичин рик1 къезиларун герек, амма и кас, налугъуди, са нин ятлани руьгъ я, чан хтана, къекъезва... Идан рик1е са живи «ъванни чимивал авач. Идан вилера мурклар ава... Лугъун чна, идан кылел са мусибат атана, адавай рик1елей алудиз жезвач. Амма чал вуч тахсир ала? Къара жемятдал, матросрал, мехавикрал, электрикрал?... Чна адаз вучна? Вучиз ам чяхъ галаз ик1 мишекъат я? Им гьуьл я: йикъа са жуьре.

238

Пака, тГурфан алай юкбуз, чи кылел низ чида вуч къведатла? Мегер лап клева авайла сад садан даях жедай-бур гъа и чун тушни? Аллагъди гайи са кьуюз, эгер чи къисмет пехи лепейрин ихтиярда гьатайтла, чалди куьмекдин гьил ни яргъи ийида? Анжах чна! Маса са касдини. Вучиз чун ик1 я? Сад садахъ галаз мишекъат я? Сеbeb чирна кландачни? Лагъана кландачни?

Дуьз я, зун яшдиз гьвечГи тир, амма зи акьулди клвалахзавай. За жува жуваз гзаф суалар гузвай. Жавабар жагъизвачир.

Гимидин чапла латахъай буй пайда хъана. Гьульун хаталу рекьерин ихтибарлу лишан. Эkv. Ам куз-туьхуъзва. Адан пеше гьам я. Вич алай чка къалурун.

Зи рик1ел аял вахтар хквезвай. И йифиз. Чун лап гьвечлиз амаз къакъан (къавал ксудай. Чун цавай сирнавзавай вацраз килигдай.

— Ви рик1ел аял вахтар хкведани? — жузуна за.

— Вуч?

— Ви риккл, лугъуда за, аял вахтар хкведани?

— Аял вахтар? Аял вахтар... Гье-гье-гье!.. — хьуре на ам. — Аял вахтар хъсан вахтар тир... Чехи хъунивай хажалатар гзаф жеда...

— Ваз хьуре вуж ава?

— Хьуре... Хьуре са ими ава. Амни, заз чиз, Мугъанда яшамис жезва, хьуре ваъ.

Са герен чун къведни кис хъхъана. Гьульун Аждагъандиз са вил яна. А язухни гъа виликан хъиз, къах хъанвай.

За кърушвидивай ам гьи училищедай атанвайди ятла, хабар къуна.

— Заз училищечар акурди туш, — лагъана ада. — Зун... товарищ Муталлим... У-уф... Ваз за вуч лугъун?

— Вуна зун аялдай къазва. Яни?

— Аялдай за вун къазвач. Вун акьуллу гада я. Виклегни я... Виклегъ хъаначиртла, зун вахъ галаз лезги члалал рахадачир... Ятлани зи ихтилат ваз интересни жедач...

— Вучиз жедач лугъуда на?

— Вучиз лагъайтла, вун гьеле...

— Аял я, тушни?

— Товарищ Муталлим, бегъем муьжуьд йис идалай вилик зун студент тир. Университет куьтягъиз амайди са йис тир...

— Гьина студент тир, Бакуда?

— Ваъ, Махачкъалада.
 — Ахпа вуч хъанай?
 — За Шиирарни кхъидай, музыкаярни... Ахпа...
 — Ваз минет хъуй, чан Жаруллагъ тха, чан дых, — лагъана за. — Суьгъбета, заз чир хъана кIанзава...
 — Ахла, товарищ Муталлим, зи чарх элкъвенай...
 — Вучиз?
 — Вуа! Аламат... Валлагъ-биллагъ! Жуваз жуван халкъдикай регъуь жеда. Ри>кIел хкъедайла. Вун халкъдин къайгъуда жеда. Ваз адан бахтавар югъ кIан жеда, амма ам, гъа халкъ тIвар алайди, ваз ахмакъдаз хъыз килигда. Ун, ун! Жуванбур! Зи къилел атай кар я. Ядаа-а, валлагъ, аламатар! За илимдин кIвалахар кхъенай. Гъаъ-гъаъ-гъаъ! Музыкадикай! Лезгийрин!
 — Мисал патал? — жузунай за. Зун адан гъавурда акъзвачир.
 — Мисал патал... Мисал патал музыка къуват! Хъсан, мефтI ксурдай ваъ, ам юзурдай, рикI гъуьргъуь ийидай ваъ, рикI гумрагъ ийидай музыкади маларизни кваз таъсирзава! Калерин нек артух жезвав. Къецепатан уьлквейрин алимрини, лап дегъзаманайрин алимрини и кар субутнавайди виридаз чида. Лезгийриз чида. Абурунди нирнияр я. Вири ксанва. Жанавурриз музыкади таъсирзава лагъайтIа, чIалахъ жедани вун? ХъуьтIуьн цикIиз хуьрйя шегъердиз хъфизвай са музыкантдал жанавурри вегъеда. Идани тадиз вичин скрипка яда. Акъвазда жанавурар. Ида срипка! Жанавурар ацукъда, яна тумар чилиз. Ида яда! Бегъем са къвед-пуд сятда. Эхирни а патай са машин къведа. Жанавурар катда. Музыкантди инсанриз вичин къилел атайди ихтилатда. Бе-ес! Музыкадин къуватдикай чаз хабар туш. Чибуру нирнияр! Бишибурни буьркьюьбур... Мадни ксура. Байгъуш гиде! Ниринни-ниринни-ниринни-ниринни-ниринни... Ритмияр я. Ун, чи музыкадин. Музыкади тийидай кар авач. ГъакI хъайила, мехъер музыкадалди ийизва. Аял хайилани музыка язва. Дяведиз физвай аскердизни музыка язва. Къейилани музыка язва. Музыкадила зурба тербиячи авач. Са касни. Чи халкъ чи музыкантри серсернава. Афгъанстан, Иран, Тажикистан, Азербайжан... абурун манияр лезгиламишнава. Са кас авач и кар аквадай! Лугъудаи! Мердвал аквазмач. Сада садаз мез гудайбур! Щегъре хъыз гъарайиз, мехъеррик пулар кIватIдайбур... Гъе-е-й! У-уф! Гъуьжетна-гъуьжетна, ахмакъ зун, садра за садан суфатдиз са капаш вегъенай...

Заз садрани ам икъван рахаз акурди тушир. Зунни хъсан тир. Лал хъанвай. Завай вуч лугъуз жедай? Зун а чIавариз гъвечIи гада тир.

— Яб гузвани вуна? Яб це. Эвел заманайра са лезги чубанди кфил яда къван. Папа идаз фу гъанвай вахт жеда. Щвачел задан папа. Чубанди кфил яда, папан руфуна авай аялди чалухда. Чубанди кфил ягъун акъвазарда. Аялдини чалухун акъвазарда. Им хъайи кар я гъа! Ун, ун! Лезги сусари гъахътин гадаяр хадай. Гъахътин лезги бубайрилай. Кфилди тербия гайи рухваяр! Ун, абур мерд тир! Гъинал хъайитIани! Зирек тир. КичIе хъун чидачирбур тир! Гилан гадаяр... Зун авам тир, аквадай гъаларай...

— Вучиз авам тир лугъузва на? — жузунай за.

— За гъа и месэлайрикай кхъенай. Закай зи халкъ, зи миллет пара кIанда лугъуз, вуч авунайтIа чидани ваз? Миллетчи!

— Ни? — жузунай за.

— Чибуру.

— Чибуру? — аламат хъанай зун — Чибуру вучиз?

— Э-э-эгъ, за ваз гъикI лугъун? Ахпа чир жеда ваз. — Шамайри... яраб са касди къванни зи тереф хвенайтIа! Малар! Сада садаз мез гузвай малар! Къара малар! Калер! Ида адан тарифар — ада идан тарифар!.. Гъа чIавуз гъуьлрал атай зун — къенин югъ: мад заз чи интеллигенция аквадай вилер амач, товарищ Муталлим! Чир хъанани?

За къил юзурна. Амма гилани за гъайиф чIугвазма. А чIавуз фикирдиз атаначир. Дуьз я, зи гъич цIемуьжуьд йисни хъанвачир, Къурушвидин къанни цIудав агакънавай. Эгер а чIавуз зи фикирдиз атанайта, за адаз лугъудаи:

— Инал вун гъахъ туш, стха! Чна халкъ-халкъ лугъузва, амма чаз чизвайди гъа чаз аквазвай са къуд-вад кас я! Мегер къуд-вад 'кас халкъ яни? Ви Махачкъалада авай лезгийри вун инжиклу авуна, муькуь лезгийрин, маса шегъерра яшамеш жезвай, районара, хуьрера яшамеш жезвай лезгийрин тахсир вуч я? Анра низ чида гъикъван къегъал рухваяр аватIа? Гъа и вун хътин! Бес! Гъа Махачкъаладани абур тIимил авач! Амма заз чиз, виле аквадайбур гъашамар я... Са къве фитнечи аквазва, вири миллетдиз фитнечияр тIвар гузва. Са-къве кичIерхъан аквазва, ахпа вири кIанибур, ваз вун гъахъ я лугъузвайбур гъикъван аватIа, амма ваз хабар туш.

Гъайиф хьи, за адаз гъа ик1 лугъудай, амма а чТавуз зун авам тир, гада тир... Заз акуна маймунрин амалар акъуддайбур! Къуьлериз. Чпивай хъайит1а, чеб лезгияр я! Лезги хесетдихъ галаз са алакъани авачир инсанар. Лезги ч1алалди рахазва. Са ни ят1ани мехъеррик, меж-лисрал... гъинал хъайит1ани магъаматар лугъузва. Лезги т1ебиатдихъ галаз са алакъани авачир манияр лугъузва. Макъамар ягъзава. Вавай ам гатаз жедани? Ваъ! Вердиш хъанва! Лезги мани лугъуз жедач. Лезги макъам ягъиз жедач. Амма Азербайжандин, Ирандин, Афгъанистандин мани — гъасятда! Лезги ч1алалди! Вичивай хъайит1а, гъам лезги мани я! Заз ахътинбур пара акуна. Къурушвидиз ак1 я хьи, и кар аквазвайди тек са вич я... Дегъзаманайрилай инихъ са камаллу мисал ава. Акъуллу келледиз акъуллу к1вачерни кГанда. Акъуллу к1вачер — им ви даях я. Далу я. Абур авачиз акъуллу келледивай са зат1ни ийиз жедач. Абур авачиз акъуллу келле хъунилай ахмакъ келле хъун виш пай хъсан я. Вучиз лагъайт1а, тек са акъуллу келледи ви уьмуьр зай ийида... Бегъер алай тарахъ мягъкем дувуларни хъана к1анда. Тахъайт1а, ам гъасятда ярх жедач. Вични телеф жедач, бегъерни барбат1 жедач... Гъахътинбур я къанунар. Чи дуьньядин. Вири сад садахъ галаз алакъалу я. Вири сад садалай аслу я. Вирида — сада сад тамамарзава, хуьзва, тергзава...

Тек са акъуллу келле хъун бедбахтвал я. Къурушви, вичин ихтилат куьтягъна, киснавай. Гъуьлуьн Аждагъанди къалиядай ц1ай акъудна. Ц1ве-реклар. Ахпа амни хъфена.

Ксун тавуна амайбур чун тир. Гъуьлуьн Аждагъан. Къурушви. Садни зун. Вахтадавай матросни штурман — абур к1валахаллайбур тир.

— Са арадила ваз дыхди жъве къая къалурда, — лагъана къурушвиди. — Абур чи вилик «ва. Текдиз. Гъуьлуьн юкъвал къве къая.

Низ ватан ва вичин халкъ пара к1андат1а, ам ватандивай къакъатда, ам халкъдикай чара жедач, дегъзаманайрилай къедалди гъа ик1 я. Вучиз ик1 я? Ам садазни чидач. Мумкин я, арифдар инсанриз чидач жеди. И дуьньядал сеbeb авачир са карни авач. Ахтармишайла, сеbeb жагъуриз жедач. Мумкин я, ахътин инсанрин миxъи, лацу к1валахриз, ч1улав рангар гузва, мумкин я, абурин миxъи риклин гъиссер агъуламишзава... ва гъилибанри, луклари, алчахри абур лекеламишзава, абур хайи чи-

342

ливай, мукувай чара ийизва... Дуьньядин тарихда гъа-миша гъа ик1 хъана. Ина ц1ийи са карни авач. Гъа яр-гъарани ахътин инсанри хайи чил патал, халкъ патал чпин рикле авай пак гъиссер къалуриз жедач. Жуван рик1 гъик1 дегъишда вуна! Гъа яргъарани абур ватандиз вуч герек ят1а, гъам ийида, чанни къурбанд гуда! Дуьнья-дин тарихда гъикъван гъахътин баркаллу инсанар хъана! Иллаки Урусатдин тарихда! Гила иналлай зи къегъал къурушви лекеламишна. Адаз миллетчи лагъана. Ни? Са алчахди' Хам хуьзвай алчахди! Т1вар лезги, миллет лезги, вич хъутур сада!. Вири дуьньяда гъак1 хъана. Вири эсирра гъак1 хъана. Мадни гъак1 жедач...

Бирдан къурушвидин ван акъатна:

— Килиг, Муталлим, и къаяйриз! Абуруз стха къаяяр лугъузва! Стхаяр!

Чи гими къаяйрин арадай акъатзавай. Зун гагъ и патяхъ, гагъ а патяхъ килигна. Налугъуди, аск1ан итимар я, къилел хъицикъдин бармакар алай. Акъвазнава инал, гъуьлуьн юкъвал, къах хъана. Вучиз? Мусалай? Къван хъанвай стхаяр...

Якъин хьи, юкъуз, яргъай килигдайла, абур такабур-диз аквазвай. Амма мукувай килигайла, налугъуди, туь-къуьл къисметди хайи чиливай авунвай инсанар я. Къил агъузана, фикирзава, хиялзава. Чи тахсир вуч тир? Вучиз чун и инсафсуз, пехъи гъуьлуьн лепейри гатазвач? Юкъузни, йифизни? Чи тахсир вуч хъана? Вучиз чун къвед инал тек я? Маса рагар, къаяяр къерехра ава, дагълара ава, амма чун инал, гъуьлуьн юкъвал... Чи къисмет ихътинди хъана.

Зун абур аквазмай къван и къве «къаядиз килигнай. Чан алай инсанар хъиз, чан алачир къаяярни тек хъун— мусибат я.

Заз чидач вучиз ят1а, мич!ивили туькъуьндалди, зи вилер и тек къаяйрилай алатначир.

Заз ак1 тир хьи, налугъуди, заз сифте яз са вуч ят1ани чир жезва, за сифте яз са вуч ят1ани гъиссзава, анна-мишзава. Зун ч1ехи жезвай.

Зи къанажагъди, гила битмиш жезвай къанажагъди ■зав са вуч ят1ани веревирд ийиз гузвай, фикириз гузвай.

Амма са карди зун шад ийизвай. Зак руьгъ кутазвай: захъ къурушви хътин арха авай, далу авай. Ихътин арха авай, далу авай заз куькай кич1еда?

Гъак1 ят1ани, за дуьньядин мишекъатвал, къисмет-рин татугайвилер гъисс ийиз, гъахъни-нагъахъ аннами-

16*

243

шиз, гила гьар са касдиз, гьар са вакъиадиз, дуьшуьшдиз маса вилерай килигзавай. Акваз-акваз зи хъверни, зи къекъуьнарни дегиш жезвай. Зи чина сугъул хъенди, фикирди-хиялди вичин гел тазвай. Биришар яз...

Вич лугъумир къван, халкъдин мисалрилай баркаллу, дуьз, камаллу гафар санани авайди туш: «Тек тар тамани тахъурай». Къурушви тек тир.

Вич лугъумир къван, теквили дагъ хътин инсандин юкъван тар хада, ам агажда...

IX

Гьар сеферда Махачкъаладин портуниа-гъахьдайла, гими яргъа амаз, Гьуьлуьн Аждагъанди пуд гудок гудай. Яргъалди вандай гудокар. Абур ада низ гузвайди тиртла? Ибур вуч сигналар тиртла? Низ вуч лугъузвайтла? Гъа и гудокар адан рахун тир. Эхъ, ам са нихъ галаз ятлани рахазвай. Чахъ галаз лагъайтла — са гафни! Садахъ галазни, Къуй рахун тавурай! Амма адан чин вуч тир, чи-ин! Агаж хъана, биришри къуна, къайи, чан алачир вилери цларцлар гуз...

Адан суйди, валлагъ, чун вири, ажалди хъиз, эзмишзавай. За са шумудра «ъурушвидиз вини палуба къалурна.

— Им гъамиша гъа са чкадал акъваззавани? Акъваззава. Гьар йифиз! Им гъамиша яргъариз килигзавани? Килигзава. Им вуч лагъай члал хъурай?

Къурушвиди гъил эляна. Гъа и гъил элягъун — адан жаваб. Яни, ваз вуч авайди я? Ам ваз талукъ кар туш.

За и Гьуьлуьн Аждагъан пехъи, тлурфан алай гьуьлуьхъ галаз гскъигзавай. Адакай фикир-хиялдайла. Амма пехъи, тлурфан алай гьуьлуьн тлебиат адан хесетдилай, адан тлебиатдилай инсафлу тир, камаллу тир. Гьуьлуьн тлебиат михъи я. Дугъри я. Гьуьлуь мурдарбур, къенвайбур, чиркинбур эхдач. Гьуьлуь ахътин вуч хъайитлани къерехдиз гадарда. Вичивай яргъаз ийида. Вичи-вич михъиз хуьда...

Гьуьлуьн Аждагъандин тлебиат эсиллагъ масакла я Ада вичин чина авай суйдивди вири эзмишзава. Къарсатмишзава. Дуьзбур. Дугърибур. Зегъметчияр. Гунагъсузбур. Етим-есирар. Четин къисметдин иесияр. Ина кГвалахзавайбур вужар я? Министррин рухваяр яни? Обкомдин секретаррин рухваяр яни? Ина авайбур вири диде-буба авачир, дяведа телеф хъайи рухвайрин бала-

яр я. Чпин ватан клани, чпин халкъ клани инсанар я. Абурун бубаяр гъахътинбур тир! Ватан патал чанар къурбанд гайи. Гила рухвайри нафтлар ялзава... Бес ик1 хъайила, Гьуьлуьн Аждагъанди абур вучиз эзмишзава? Адаз и кар чизвани? Адаз и кардикай хабар яни? Ада и кар къаст аваз ийизвачтла, низ чида? Гьуьлуьз хъел авай вахтар жеда, гьуьлел тлурфан жеда. Гьуьл пехъи жеда. Гьуьлуьз хвеш авай вахтар жеда. Гьуьлуь, гуьзгуьди хъиз, нур гуда. Секиндиз. Ахътин гьуьлуьз килигдайла, рик1 хъуьреда. Вилер шад жеда. Амма Гьуьлуьн Аждагъан гъамиша атГугънава. Адан чинал гъамиша серг алтаднава. Яраб адаз чун вичин вилик муьтлуьгъ хъана кланзаватла? Яраб Аллагъ, лугъудай за, им, икъван эйбежер инсан, гъинай ятла? Вуч миллет ятла? Им вучиз ихътин эйбежерди ятла?

Заз жаваб жагъидачир.

Зунни, вири хъиз, кис жезвай.

Зани, вирида хъиз, кис хъана, мурмурзавай. Мани лугъузвай. Гьуьлуьн Аждагъандиз ван тежедайвал. Гила за адалай вил алудзавач. Яраб ада и кар гъиссзаватла? Зун гьар йифиз са шумудра палубадал экъеч1зава. Килигиз. Яраб Гьуьлуьн Аждагъан вичИн чкадал алатла? Ам вичин чкадал алаз жезва. Къалияндай ц!верек1вар акъудиз...

Гатун сифте къилер тир. Гьуьлуьн гатун, лугъуза за. Вучиз лагъайтла, гьуьлуьн гад — къураматдин гад, ибур сад туш. Иллаки гатун сифте къилер. Къураматда гатунни гатфарин арада авай мензил аквадач. Гъисс ийиз жедач. Дуьз я, тлебиат гъарайиз жеда, вич къалуриз алахъиз жеда, амма инсандиз аквадайди вуч я? Цуьквер? Чубарукар хтун? Перер ягъун? Къуььверар дан? Гумар вегъин? Умун гъаваяр?..

Фикир тагудай инсандиз гъа и лишанарни аквадач.

Амма гьуьлуьн гатфар ва я гатун сифте къилер... Сад лагъайди — гатфариз гьуьлел рухвар хътин мурклар жеда. Канабдин рухвар. Бирдан къизмиш жеда гьуьл, пехъи жеда гьуьл, башламишда ада и канабдин рухвар гадариз, юзуриз, ахпа къудгъун жеда ятар, аквада ваз, канабдин рухвар цава къугъвазва, акъазва сад сада, Гьуьл са жегъеннемдиз элкъвезва, ц1уд метр вилик са

затїни аквадач, палубадал акъвазиз хъижедач, гъуьлнї цав какахьда сад садак, гимн, талаш хъиз, гадриз жеда лепедилай лепедал, иллюминаторарни ци басмишда, им югь ятїа, йиф ятїа кьил акъатдач...

Каспи гъуьлуьн гатфарар гьа ихьтинбур жеда.

Ихьтин йикъар алатнавай.

Гатун сифте кьилер тир. Умун гьава авай. Гъуьлнї секин. Гзафбур палубадал экъечїнавай. Ихьтин юкъуз, ихьтин, кьейиди кучудиз клан тежедай, цавни, гъуьлнї хъуьрезвай юкъуз, гъуьлуь цав, цаву гъуьл къужахламишнавай юкъуз, мегер кубрикда ацукъиз жедани? Гъуьлуь, гуьзгуьди хъиз, цїарцїар гузва. МуркГадин рухвар аквазмачир. Яд чими хъанвай. Палубадал рагь гузвай касдин чандиз регьят жезвай.

Кьин кьада за квез, Гъуьлуьн Аждагъанни экъечїна вичин чкадал акъвазнавай. Гьамиша хъиз, кївачин кьилел. Сивени трубка.

Ихьтин югь гъуьлел алай касдиз суварин югь я. Ихьтин югь гъуьлеллайдаз Аллагьди ракурнавай са савкъват я. Ун. Нисиналди. Нисинилай кьулухъ...

Нисинилай кьулухъ Каспидал чан атана лагъайтїа, дуьз жедач. Адал чан гьамиша алайди я. Ам кьенвайди туш. Нисинилай кьулухъ садлагъаиа Каспи дили хъана лагъайтїа, пехъи хъана лагъайтїа, гижи хъана лагъайтїа, чун гьахъ жеда.

Эвел Кефер патан гар къарагъна. Каспиди башламишна кушкушиз. Вуч ятїа лугъуз, амма чун, гъуьлеллайбур, авамар, гъуьлелал алаз гъуьлуьн чїал чидачир ламар, гъавурда такъаз.

Са сятда кьван Каспиди кушкушна, са вуч ятїа хабар гана, ахпа тТурфан къарагъна. Ван алай. Уьфт язвай. Яд, сел хъана, са патахъ авахъзавай, вацї хъиз, дагъдин вацї хъиз, сад садал гадар жез, сада садаз чангар вегъизвай лепейрин ванци япар биши ийидай тїурфан!.. Низ чида ихьтин тїурфанри шумудни са гими Каспидин кланиз авуднатїа, гьана мидаим чкадал эцигнаватїа?

Дуьздиз ацукъна са кардал машгъул жез, ксуз хъун — мумкин кар тушир. Налугъуди, вун лелейралла. Гагь а кьилиз, гагь и кьилиз. Гагь полдиз килиг, гагь къавуз... Кроватдал къаткун? Гье! Къатук. Кутїунна кланда гьанал. Туштїа, кївачер а кьиле, гьилер и кьиле акїурна кланда.

246

Иифди гьа »кї хъана. Мака экуьнахъни тїурфан яваи! хъанач.

Вири гъуьл дере-тепе хъана.

Чаз, матросриз, акъван четин тушир. Чи кар штурвалдихъ акъвазун я. Курс тайин яни? Я. Яхъ штурвал мягъкемдиз. Ахъаймир гьилияй. Амма механикринни дизелистрин гьал... Абур, язухар, яхцїур дережа чими чкада галтад жезвай. Лелейраллай хъиз, галтад!

Вахта куьтягь хъайила, абур чир хъижедачир!

— Шемеее-ер! — гьарайзава абуруз Билиша. — Туьхуьмир!

Адаз жаваб гудай кас авач. Юргъун я вири. Галтад хъуни гьелекзава. Батмиш хъуникай кичїе хъун? Батмиш хъун гъуьлелаллайдан фикирдизни кьведай кар туш. Батмиш жедалди. Гьамиша тїурфанравай инсанар я, вердиш хъанва.

И юкъуз гьа пакамлай няналди кино кьалурзавай. Виш сефер акунвай кино я: килигзавайдини са цїуд кас я. Виш сеферда акурди яз. Вилер гьа экрандал алазва. Вирини киснава. Виридалайни тїимил рахадай инсан, заз чиз, гъуьлелаллай инсан я. Яраб акї вучиз ятїа? Пул гайитїани, кагъулдиз рахада.

Кьве кївачни вилик квай стулда (ам полдик кукїурнавайди я) акїурна, абур аралу эцигна, кьуьнтерни метїериз яна, гьутарни ченедик кутуна, вири санал галтад жез, гагь агъуз, гагь виниз физвай экрандиз ки*лигзава.

Налугъуди, ина са касни авач. Гьакъван секин я.

«Дагъустанди» суза ийизва... Чїакъраа-акъ! Шакъ*ра-акъ!

— Буьркьуь хъанва, валлагь, хъанва! — икъван чїа*вал киснавайбурукай сад рахазва. — Акваз-акваз хандакїрай гьалзава...

— Мадни хандакїдиз авудзава!..

— Им старпом я! Гьам я, гьам я! Хандакїриз гьалдайди гьам я...

Гьа ихьтин са-кьве гаф лагъана, кинодиз «илигзавай*бур мадни кисзава. Гьардан*бир ахьтин къакъан лепейр кьвезвай хьи, гими гьа къакъан лепейрин кукїушдал хкаж жез, ахпа фуруз хъиз, агъуз гадар жезвай... Да*гьардиз хъиз.

Нїсиниз мукъва зини кьурушвидин вахта тир.

— И тїурфан кьвед-пуд суткада давам жедайди я.—

247

лагъана кьурушвиди. Низ чида Астрахандив мус агакьдатла?..

Кланик палуба лепейри кГевзавай.

Кланик палубадал пайда хъайи «асди пшидин вилик кьил вилив хвена кланзавай. Лепе виликай кьвезвай. Лепе кьведайла, тадиз са куьхь ятлани клана кланзавай. Мягкьмедиз. Тахъайтла... Лепеди гваз фиди вун.

Эхъ, им гъахътин са югъ тир. Гъеле чун гьинваа-ай! Гъеле халис мусибатни, халис шадвални, пашманвални вилик квай. Амма чаз абур жедайдакай хабарни авачир. Низ чизвай чи кьилел вуч кьведатла? Чаз гьинай чир жедай? Гьик1 чир жедай?

Гъа ик1 гагъ лепейрин <кук1ушрал хкаж жез, гагъ дагъарриз аватиз, «Дагъустанди» вичин рейс давамарзавай...

Зун и гимидиз атай йикъалай инихъ заз садрани гьуьл и жуьре пехъи хъана акуначир. Гьуьлуьн винел пад вири — кьилляй-кьил каф тир. Гьуьл вири ргазвай. Лепеяр чангарал хкаж жезвай. Сад садал гадар жезвай. Абуру «Дагъустан» алчудзавай ва, пеш хьиз, чпиз клани патяхъ гадарзавай.

Бирдан садлагъана атай зурба, звер алай лепеди «Дагъустандин» палуба михъиз клевна. Къве палубани санал! Заз бортунилай гьуьлуьз гадар хъайи са нин ятлани кьил акуна. Тахъайтла, зи вилерикай карагзавайтла? И арада кьурушви штурвалдихъ акъвазнавай, зун, лагъайтла, адан кьулухъ. Ада са легъеда штурвал зи гъиле вугана. Садни акуна заз, адан къве вил заз килигна: адан кацин хътин вилера къве лампа кузвай. Кьурушвиди вичи вич кьилихъди гьуьлуьз гадарна. Ам лепедин кук1ушдаллаз, гъасятда гимидивай къакъатна. Ам гъасятда пехъи гьуьлуьз туькьуьмна.

Шийиз атай, са маса лепеди ам вичин винел хкаж хъувуна...

Яраб Аллагъ им гъам тир жал? Гъа исятда зи патав гвай кьурушви тир жал? И балугъди хъиз сирназавайди?

Чун чал хтайла лепейрин кук1ушрал са касни аквадацир. Ргазвай, сад садал гадар жезвай, сада садаз звер гузвай лепейрин арадай инсан акваз жеда'йни?

Штурманди тревога ганвай: «Человек за бортом!»

Гъасятда гъар сада вичин чка кьунвай. Тревога хъа-йила вуж гьинал жедатла, ни вучна кланзаватла, вири-248

даз чизвай. Виридак къалабулук квай. Вуж я гьуьлуьз аватайди? Вучиз аватна? Белки маса гимидай я?

Бирдан чаз гимидивай яргъа Миндидин кьил акуна.

Вич лугъумир, лепеди къачуна фейиди Минди я кьван! Яраб адаз чи патав кьвез кланзавай жал? Кьурушвидинни зи. Тахъайтла ам вучиз палубадал экъечъ навай? Адаз вуч герек тир? Гьуьл акваз кланзавайни? Лепейриз килигиз «Кланзавайни? Низ чида?

Минди, виридалайни къакъан, лацу лепедин кук1ушдаллай. Са легъеда кук1ушдал хъана, ахпа ам дагъардиз аватна, вилерикай квахъна. Гуьгъуьнай ам чаз акурла, са маса лепеди адаз звер гана, туькьуьмна туна...

Са геренда чакай садазни я кьурушви, я Минди — са касни ахкунач. За гъамиша кьегъал, мерд, кьуватлу, кьурушви хътин инсанралди дамахдай, зун абуралди такабурлу жедай, амма къедалди за садрани кьегъал инсан кич1ерхъандилай фад рекъидайди хиялначир. Кьегъал патал гьинал хъайитлани ажал гъазур я. Къуд патата. Гъамиша. Заз ам, шем хъиз, маса кас патал экв гана, вич кьурбанд жедайди Чидачир. Кьегъал йнсандин, гьелбетда, тарифарда, адаз баркаллагъ лугъуда, ам виридаз хуш ва клани жеда, ам вич сагъ амачирла. Гъегъе! Налугъуди, ада и кьегъалвал алчах кич1ерхъанри вичикай суьгъбетар авурай лагъана ийизва. Налугъуди, адаз кич1ерхъанрин ва алчакхрин тарифдин гафарин дарвал ава, игътияж ава!

Гьелбетда, экипажда виридалайни къалабулук квай кас зун тир. Гьуьлуьн пехъи лепейрин ихтиярда авайди, абуру туькьуьмзававайди, абуру незвайди зи арха, зи кьурушви тир. Заз ам ина гъак1 кьурушви тушир, зи ватанни, зи манини, зи даяхни... зи вири тир. За тек са кьурушви квадарзавачир, за абур вири квадарзавай. Гъа и юкъуз. Вири санал. Зи такабурвал, зи вик1егъвал, зи кьуват, зи шадвал... вири квахъзавай. Гьуьлуьз туькьуьмзавай!..

Гимидин ход дегишарнавай. Кьулухъ ход. Гила эгер гъа Минди тухвай хътин лепе атанайтла, чун ада батмишардай. Шаксуз. Чаз герекди гьуьлуьз незвайбурув мукъва хъун тир. Абур къвердавай чавай яргъаз жезвай. Гъак1 хъайила, инсанар кьутармишун патал виридалай-1ш ЭХ1Р1МЖ1Й мумкинвилайкай менфят къачузвай. Вири кьурбанд хъайитлани. Им Гьуьлуьн Аждагъандин буйругъ тир. Ам вични капитанский рубкадиз атанвай. Ам штурвалдихъ акъвазнавай.

Зи вилер виридалайни, мумкин я, хци тир. Зи виле-ри гьар са лепедин куклуш фагьумзавай. Мукьуфдивди. Са гьихьтин ятлани гьиссини заз лугьузвай хьи, кичле жемир, ам, ви кьурушви, са тлурфандивайни вичиз муьтлуьгъариз жедай кас туш! Ам муьтлуьгъ хьун патал халкънавай инсан туш. Ам вич тлурфан я! Исятда гьуьлел кьве тлурфан ала. Сад кьурушви, муькуьди — пехьи лепеяр, Бирдан за гьарайна: — Ингьее-е-е ам!

Сифте заз, балугьдин лув хьиз, лепедикай хкечлай кьуьнт акуна, ахпа кьурушвидин кьил акуна. Минди кьурушвидик ккланвай...

Кьучагь кьурушвиди гагь лепедик акатиз, гагь лепедикай хкеч хьийиз, балугьди хьиз, сирнавзавай. Занни адаз куьмекзавай. Валлагь, биллагь, куьмекзавай. Жуван риклин гьиссеривди.

— Батмиш жемир, кьурушви, батмиш жемир, ваз минет хьуй батмиш жемир!.. Чан Аллагь, вуна адаз куьмек ая!.. За кьенин йикъалай гьамиша садакьяр гуда, чан Аллагь, куьмек ая!.. За садакья гуда, чан Аллагь, вуна куьмек ая!.. Батмишмир ам!..

За садрани Гьуьлуьн Аждагьандик ик1 кьалабулух акатдайди фикирначир. Адан вилер, адан чин михьиз дегиш хьанвай. Вири санал кьизмиш хьанвай.

Механикар, электрикар гьатта кок Варварани вини палубадал хкаж хьанвай.

— Господи! О господи! — минетзавай Варваради вилел нагьв алаз.

Виридан вилер лепейрал алай. Абуру вирида Миндидиз туьгьметарзавай. Игьтиятсуз хьана лугьуз. Амма Варварадиз аферин. Адани, за хьиз, вичин Аллагьдиз акьваз тийиз минетзавай.

— О господи! Вуна абуруз куьмека, о господи! Гими лепе галай кьурушвидивни Миндидив агатзавай.

Гимидинни кьурушвидин арада са кьанни цлуд метр амаз, Гьуьлуьн Аждагьанди буйругь гана:

— Стоп! Буюк! — гьарайна Гьуьлуьн Аждагьанди.

Старпомди буюк гьайила, пулеметдиз ухшар са яракь, Гьуьлуьн Аждагьанди кьурушвидал лишан кьу*на. Гьа легьзеда буюкди тфенгдин ван гана. Пекдин яргьи еб, са кьил буюкда амаз, муькуь кьил кьурушвидин патав аватна. Ам чаз акваз-акваз кьурушвиди кьуна. Зайни, старпомдайни кьведайни санал гьарай акьатна: 250

— Молодец, Джонс!

Гьуьлуьн Аждагьандини са гаф лагьана:

— Ду-у-урра!

Кьурушвиди епин кьил кьунвай. И кар акурла, Гьуьлуьн Аждагьандин чина, валлагь-биллагь, зун гагь адан чиниз, гагьни кьурушви галай патахь -килигзавай, — са гьихьтин ятлани, хьвер хьтин нур гьатна. Вичин жуьреда, ам гьвечли легьзеда хьуьрена. Амма гьасятда мадни сугьул хьхьана.

Старпомди еб алчудиз, кьурушвини Минди яваш-яваш гимидив агатзавай. Бирдан гимиди эвел чапла патахь, ахпа эрчи патахь ян гана. Ак1 ян гана хьи, чун са патахь ярх жез са живи амукьна.

— Якорь! — гьарайна Гьуьлуьн Аждагьанди.

Ада мад сеферда гьарайна:

— Мотоо-ор!

Вич лугьумир стармехни, муькуь механикни, мотористни... вири палубадал экьечлнавай кьван! Двигатель акьвазайла, гими михьиз лепейрин ихтиярда гьатнавай. Стармехни, мотористар, цлай илисайбур хьиз, агьуз катна. Гена хьсан я, абурувай гьасятда двигатель худда тваз хьана. Чиани кьурушвини Минди гимидиз хкажун патал подъемный кран кардик кутуна. Крандаллаз гьуьлуьз лутькве авудна, кьурушвини Минди гимидиз хкажна. О, Гьуьлуьн Аждагьан чалишмиш хьана гьаа-а! Дирибаш итим тир! За ак1 лагьаначир. Кьурушви палубадал акурла, ам чина кус аваз, агьуз, вичин «аютадиз хьфена.

Сад лагьай сеферда Билиша кьурушви кьужахламишна.

Ахпа чна кьурушви каютадиз хутахна. Стармехди гидрокомпас ахьайна, ана авай кьван спирт цана, гьана каютадиз, гьа спиртдалди кьурушвидин вири беден тлушунна, Варваради Миндидин беденни гьа спиртдалди тлушунна.

Им вуч тлурфан тир, эхир авачир?

«Дагьустанди» члакьракьриз, иллюминатор лепейри клевдайла, за лугьудай, гьа исятда гими кьве пад жеда, ва чун гьуьлуьн к'аниз фида. Чи эхир жеда.

Зи хиялдиз мадни лацу дишегьли, адан хьипи чларар, ранг янавай плузарар хквезвай.

Ахпа мадни аял вахтар...

Катрамакан. Шуьклуь гумар а'кьатзавай гурмагьар.

Купларин ц!аяр. Цингаварзавай данаяр, бацГияр, катзавай к!елер... Яйлахар, Шаг дагъларин ч!афар...

Ахмакь зун... Терек жуван хуьре са тар ак!урдайди тир...

Гъа ик! цла эцигдай са къванцин хийирни таганмаз, рекьел экъечГнавай са валан хийирни таганмаз, гъуьлуьн к!аниз фейит!а, дуьньядилай юх хъайит!а вучда?

Мадни зи вилерикай лацу дишегъли карагзавай...

XI

Сифтени-сифте Билишан ван акъатна:

— Гъурра-а! Къецеллайди са кеф я!

Къецеллайди, дугъриданни, маса дуьнья тир. Нурлу. Секин. Турфан хъайиди ят!ани чир хъижезмачир. Мадни гъуьлуьн винел пата гуьзгуьди хъиз ц!арц!ар гузвай. Налугъуди, гъуьлуь Мурк къунва. Гъакъван секин. Галатнавай жеди. Акъван къизмиш хъана, акъван чалухна, вагъшивална, эхирни ингъе, сует хъана. Гъа и йифиз заз ахварар аквадай. Ахварай лацу дишегълиди заз теменар гудай.

— Гила вун итим я, Лугъуда'й. Ги!а вун уьмуьрдиз гъахъзава. Гъахъа зи къужахдиз! Вун зи гъуьл я, гъахъа!

Зани лацу дишегъли къужахламишдай. Ада заз мадни лугъудай:

— Гила ваз чир жеда, уьмуьр вуч зат! ят!а.

За лугъудай адаз:

— Зи виридалайни масанди! Гъатта турфан алай гъуьлерал ял ягъиз, са геренда вил мич!айлани, зун вахъ галаз хъана, за вун рик!елай алуднач. Ша за ви вили вилериз са темен гун...

Гъа и ч!авуз гавур Билиша захъ гелянай:

— Гъурра-а! Къецеллайди са кеф я!

Рекъиз к!андай заз Билиш! Къей хъиз са маса вахт амачир, зун ахварай авуддай. Мад гила вучда на? Хъайиди хъана. Ибур гъич, са маса карди зи рик! къарсурна. Старпом атана зи патав, къилди захъ галаз рахана.

— И рейсинин эхирда ви земляк чакай чара жезва. Ваз лагъанани ада?

— Ваъ, — за къил галтадна. — Хабар туш.

— Ам экъечъава.

— Вучиз? >

— Вуна адавай вичивай хабар яхъ. Заз вавай хабар къаз к!анзава: ам вучиз экъеч!зава?

— Заз чидач.

— Акъвазра ам.

— Гъик!? Завай ам акъвазриз жедани?

— Жуван ч!алал рахух. Белки, Гъуьлуьн Аждагъандикай катзават!а, Гъуьлуьн Аждагъандиз вичиз и легендай экъеч!из к!анзава. Адаз а кар чизвач. Лагъ адаз. За лагъана, яб гузвач.

За къил юзурна.

— Чидач ман. Ам ина инжиклу авур кас авани?

— Са касни. Гъуьлуьн Аждагъандикай квез вуч ава? Квез ада са гаф къванни лугъузвани? Ваъ.

Къурушви кубрикдиз хтайла, чун сад садаз килигна.

— Ваз вирида баркаллагъ лугъузва, — лагъана за. —

Амма вирида лугъузва, бес вун маса гимидиз физва. Садазни вун фена к!анзавач.

— Амма заз физ к!анзава, товарищ Муталлим, — лагъана ада. — Каспарда зи арзадал къул ч!угунва.

— Вун гъиниз фида?

— Владивостокдиз.

— Вучиз?

— Рик!и яргъариз вач лугъузва.

За къил юзурна.

— Владивостокдиз финин патахъай лагъайт!а, за арза вугана зур йис я. Гила адал «бул ч!угунва. Шут-рашут авуна, зун рекъе гъатда. Сефил жемир. Чин вучиз ч!урзава?

— Кагъаз хъайит!ани кхъихъ. Кхъидани?

— Кагъазарни кхъида, ахпа зунни хкведа...

Зун къурушвидин вилериз килигна. Я Аллагъ, яраб абур авай, кузвай лампайри вуч лугъузвайт!а? Ахътин вилер адаз гъинай къисмет хъайиди тирт!а? Абур адан чанда авай къуват тирт!а? Алакъун тирт!а? Адаз Алагъди ганвай са гъихътин ят!ани бахтлувилин лишан тирт!а? Заз чиз, адан вилера кузвай эквер, нурар, ишигъар адаз Аллагъди ганвай са бахтлувилин, садахъни авачир са бажарагълувилин, алакъунин, гужлувилин лишан тир. Ун. Амма ам аквадай, ам хуьдай кас авач! Гъа и кар сеbeb яз, адан бахтлувал бахтсузвилиз элкъвена. Къисмет ч!урна. Ят!ани, ада къилин агъузвалзавач. Итимсузвал ийизвач. Алчаквал ийизвач. Мумкин я, вичин ватанни, вичии халкъдин руьгъни, музыкани к!анивилай ам абурувай мадни яргъаз къакъатзава. Нивай

лугъуз жеда? Абурухъ авай вичин пак гьиссер хуьн патал. Ун. Гъа гьиссер вичин рикляй садрани акъуд тавун патал. Гъа пак гьиссер риклеваз такабурдиз яшамиш хьун патал. Заз ахьтин инсанар авайди, хьайиди, мадни хьйжедайди чида. Ламарин дестедик акатна, вичикайни лам ийиз кланзавач... Кард хьиз, такабурдиз. Къакъан-ра сирнавзава. Кард яз амукъзава... Ахьтин рухваря авайди я. Сир туш: ватандивай яргъавайдиз ватандин накъв нез клан жеда. Гъакъван ам ширин жеда. Ватандивай яргъаравайди ватандин къванерихъ галаз, рекъерихъ галаз, жигъиррихъ галаз рахада... Адаз гъа яргъара вичин къеб ахварай аквада. Купларин гумадикай ни члугваз, леззет къачуда. Анжах яргъаравай халис итимди, вичин ватандин хци.

, .— Муталлим, — лагъана 'кьурушви зи къаншарда акъвазна.— Муталлим, и са йсаи вахтунда заз вун бегенмиш хъана. Гъамиша, гьинал хьайитлани уьткъем хвахъхъ! Чи дидейриз, чи бубайриз къунши халкъарини кваз члехи гьуьрметар ийидайди тир,.. Гила малар пайда жезва. Лезги члалал рахаз чидай, къве «лвач квай малар...

За къил юзурна: гъавурда акъвазна.

Яваш-яваш, бембецл хьиз, галчГур жез-жез, «Дагъустан» Бакудин портуниз хтана. Чун гимида амаз, кьурушви Каспардиз рекъе гъатна.

Нянихъ чун цлийи рейсиниз экъечлзавай. Гъа вахтунда кьурушви чи патав хтана. Виридав гьил вугана. Виридаз сагърай лагъана. Дуьз лагъайтла, ам вичин дафтарарни ктабар патал хтанвай. Вичин чемоданар къахчуз хтанвай. Авай-авачир вар-девлет...

За ам причалдал къван рекъе туна. Гимида'й. Гъанал чун сад садан вилериз килигна, мягкемдиз сада садан гьил чуькъвена, ам гьакл акъвазнамаз, зун гимидиз хтана.

Валлагъ-биллагъ, чи вири экипаж палубадал экъечл навай. Абуруз Кьурушви икл клани тирди за садрани фикирначир. Аквадай гьаларай,]Минди кьутармишайда-лай кьулухъ кьурушви вирида халис къегъалдай гьисабзавай. Язни тир. Ада авур кар тек-туьк жедай кар тир. Гъар нелай хьайитлани алакьдай кар тушир. Гила ахьтин хва чпивай къакъатна низ клан жедай? Садазни. Ахпа мадни са кар авай: кьурушвиди са касдинни хатур хана лагъана ван хъаначир заз. Ам вич вичиз тир.

254

Амма инсанрихъ галаз садрани векъи гаф рахадачир. Инсанриз члуру чин кьалурдачир.

— Счастливого дальнего плавания, Джонс! — гъарайна Билиша.

Кьурушвиди хъверна.

Зун инихъ-анихъ килигна. Тек са Гьуьлуьн Аждагъан палубадал экъечлнавачир. Тек са гъам.

Чи двигателри ван «гъачунвай. Аквадай гьаларай, кьурушвидин къаст чун рекъе туна, ахпа чаз яргъай гьил юзурна, чакай чара хьун тир. Адет гьакл я эхир. Кьурамадта вуж амукъзаватла, ада гьуьлуьз физвайбур рекъе тун герек я.Кьурушвиди и адет члурузавачир. Адаз и адет члуриз кланзавачир.

Ингъе, «Дагъустан» яваш-яваш цлийи рейсиниз рекъе гъатзава. Чун гьуьлелай цлуьдгьуьнзава.

Кьурушви чаз килигзава. Чун вири лал я. Гъайиф, ихьтин юлдаш квадариз. Гила чаз вири экипаждиз ам иллаки пара клан жеда. Вич чахъ галаз амачирла. Чи ихтилатар гъамиша гъадакай жеда. Им заз чида. Им адет я.

Якорь хкажна, чун ачух гьуьлуьз экъечлдайлани, кьурушви, гъа са чкадал гуьмбет хьиз акъвазна, чи гуьгьуьна килигзавай...

Низ чида мад чун сад садаз ахквадатла? Садазни. Яргъал океанриз сирнавиз физвай зи играми ватанэгъли. За адаз гьил юзурна:

— Хъвач, хъвач!

Аскланрай лув гузвай чайкайри чи гимидила'й чархар язвай ва бирдан гъвечли Миндиди вири кьуватдивди гъарайна. Шехъиз-шехъиз:

— Вуна зун ажалдикай кьутармишна, ахпа вучиз гадарна?..

Ам, чин гьилеривди клевна, шехъна.

— Господи! О господи! — лагъана Варваради. — Секин хъухъ!

Закай старший матрос авунвай. Кьурушвидин чка заз ганвай. Завай кьурушви эвезиз жезвайни? Кьурушви эвездай инсан гъеле дидеди ханвачир. Ун. Ам нин риклелай алатда? И экипажда ам нива'й риклелай алу-диз жеда? Ам чи ваъ, Астрахандин портунин фялейрин риклелайни алатдач. Ада вичелай ажуз инсан инжиклу ийидачир. Гъатта киклидайлани. Гъа итимвал ада гьинал хьайитлани хуьдай.

255

Гьуьлуьн Аждагьан кьве юкьуз палубадал экъечь нач. Мумкин я, экъечьун, амма заз ам акунач.

* * *

Пакаман рагъ экъечьдайла, чи гими Махачкъаладин портуниз гьахьна. Няналди чун азад тир. Билишаз мадни рестораниз физ кланзавай. За кьил къакъудна. Заз маса къаст авай. Зун жуван шиирарни къуна, редакция галай патахъ акъатна. Хабар къаз-къаз. Вич лугьумир къван Махачкъалада редакция гьуьлуьн кьерехда ава. Лап гьуьлуьн кьерехда лугьузвач за. Редакциядинни гьуьлуьн арада са дараматни авач. Са рехъ ава, садни са гьвечли парк.

Экъечьна зун коридордиз. Редакциядин. Фена зун коридордин лап а кьилиз. Инал са кас акъвазнава, Билишаз ухшар. Идан суфатни балкГандин суфат — сад я. Гьа суфат хьиз, нерни яргьиди я. Чинал члар ала. Туьд шуькГуь я, цлам хьиз, лацу перем къацланва. Галстукди перем агажнава. Кьилелни ахьтин са шляпа ала хьи, налугьуди, идан шляпадив аялар футбол къугьвана... ■

Вагъ! Бирдан и касди зав вичин гьил вугана.

— Миши Паша я зи твар, — лагьана ида. — Шаир я зун!

Аллагдадал кьин хьурай, им рахадайла ваз балабан язвай хьиз жеда. Гьакъван ам нерай рахазва. Ам рахайла, зак хьуьруьн акатна.

— Зав зи шиирар гва, — лагьана за. — За абур низ къалурун?

— А-ан, вунни шаир я лагъ ман, къарай атлайди! — лагьана ада мадни зи гьил чуькъвена. — Гьутла кабинетда са кицл ацукьнава, гьа кицГин патав вач. Са ваграм хьтин нер алайди я, нерални цлимил хьтин са матл!

Фена зун кабинетдиз. Пагъ ина са ни ава! Дуьз я, гьа Миши Пашади лагъай кас — ваграм хьтин нер алайди, нерални матл алайди ацукьнава столдихъ. Салам гана, за и ни вуч ни ятла чирна. Кабинетдин пипле электрикдин пич ава. Гьа пичинал са члехи къажгьан ргазва. Гьа къажгьанда, аквадай гьаларай, як ргазва.

Аллагъ, и касдиз шиирар хуш жеда жал? Гагъ зи вилерай им рамагбан жезва, гагъ арабачи, гагъ ламар, балкланар ахта ийидайди... Саклани и кас шииррал

256

машгьул инсандиз ухшар туш. Пешединни инсандин акунрин арада са гьихьтин ятлани алакьа ава эхир, я стхяр! Гьа пешеди инсандал вичин муьгьуьр эцигзава эхир! Куьне лугьуда, эцигзавач? Эцигзава. Столдин кланикай идан клвачер хкатнава, гьа клвачел яхцлурни цлуд размердин клвачин къапар ала. Ида тлуш гайи къав низ чида гьикл жедатла? Ракъ хьиз. Гьа ихьтин папари чи хуьрера, марф къвадайла, кьилелни са канабдин рух ва я шешел вегьена, къавариз тлуш гудай. Эхир хьи, вуч ятлани, за идавай, зи са шумуд шиир кьелна, заз са жаваб гун т!алабна.

Гьина клвалахзавайди я? — жузуна ида.

— Гьуьлерал, — лагьана за. — Гимида.

— Шиирар мусанлай кхьизвайди я?

— Етимханада авай члавалай.

— А-ан, вун детдомдай я ман? Агъаа-ан!..

Шелна ида зи шиир, амма кицлин хци гьар са цларцлин вилик са суал эцигна. Гьар гафун кланикайни са цлар члугуна. Заз акваз-акваз.

— Ибур... Э-э, ибур вуч я? Ибур ваз, стха чан, за лугьун... Шиирар лугьуз... за ваз, стха чан, авайвал лугьузва... Чи газет... Чи газетди... Чи газет обкомдин орган я!.. Партийный газет я... Амма ви и шиирар пис... пис... писмисмаяр я, стха чан. — Ида вичин чин ак! агажнава, налугьуди, им «Клвачин рекъе физва, налугьуди, им гьажетханада ацукьнава, тфу-у!». — Чи газет авуна лугьудай газетрикай туш, стха чан... Обкомдин орган я... Чаз гьаниз эвериз, гьар юкьуз, гьана абуру чи чан акъудзавайди ваз чир хьайит!а... Чун ина чандивай хьана, гьа са жуьре са парча фу нез, жуван югъ няни ийизвайбур я, гьакл хьайила, стха чан, вун закай инжиклу жемир, за ваз авайвал лагьана, абур пис... пис-мисма хьуниз килигна, чи партийный газетда чавай абуруз чка гуз хьун мумкин туш... Вучиз лагъайтла, чна ахьтин гафар чап авурла, гьа чГехибуруз чакай хьел къведа, стха чан, абуруз хьел атайла, абуру чаз выговорар гузва... Им вад йикъан дуьнья я, гьакл хьайила, вун зи гьавурда дуьз акьукъ, заз ви хатур хаз кланзавач, ятлани, чи газет партийный орган хьуниз килигна...

— Акъудиз жедачтла, акъудмир, — лагьана за. — Акл рикл вучиз агажзавайди я, чин вучиз агажзавайди я?

— Ваъ ман, вун гьуьлерал алай кас я, гимида <к1валхзавай кас я, вуна кхьихъ, гьа вун алай гьуьлерикай, гимийрикай. Гьун бес! Чаз ван хьунай, гьа гьуьлерал алай гимияр чпин рекьерай физвайди я. Гьа акатайвал физвайди туш. Вуна гьа ихьтин к1валахрикай кхьихъ... Куь гимида шумуд стхади к1валахзават1а кхьихъ, интернациональный дуствилерикай кхьихъ, стха чан, ахпа соцсоревнованиедикай кхьихъ.стха чан, урус стхадикай, гьада чун къенин бахтавар йикъал гьик1 гъанат1а, гьада революция гьик1 авунат1а, чаз виридаз бахтар гьик1 пайнат1а, Ленинан партиядин ч1ехивиликай, камаллу-виликай кхьихъ, стха чан... Чи вири халкъарин дуствал, стхавал гьик1 мягкем жезват1а, гьа куь гимидилай башламишна, кхьихъ, стха чан... Тахьайт1а, пис... пис-мисмаяр...

Акуна аз, им садра худда гьатайла акъваздайбуру-кай туш, им жува хьайит1ани акъвазарун чарасуз я. Гьак1 хьайила, за хабар къуна:

— Вуна и шиирдиз пессимистический вучиз лугъузва?

— Бес сур вуч я, стха чан?

— Вуч, вуч? — гьавурда акъунач зун.

— Сур ман, сур, сур!

— А-ан, чир хьана. Гьун?

— Бес сур вуч зат1 я? Ана къенвай инсан кучудзавачни?

— Дуюз я.

— Бес сур эгъуьнун, инсан кучудун партийный газетда гьик1 жеда? Чаз обкомди ахьтин ихтиярар гузвач, стха чан...

— Вуа!

— Къиникъар, сурар... абур пис... писмисма гафар я, стха чан.

— Вуа! Бес куьн, куь обкомдавай инсанар — рекъидайбур тушни?

— Вири рекъизвайди я, стха чан, амма рекъизвайди я лугъун хьсан туш ман... Сурар гьинай, партиядин идеология гьинай? Вун гьавурда акъазвани? Вуна кхьизва, бес сурал фу эцига. Гьа са гафуниз «илигна, чун вуч я, вири к1валахрила чукурда!

Тапарарзавай. Регъуьни тушир алчахдиз!

— Редакторни вун хьтинди ят1а, чун бахтавар халкъ я, — лагъана за.

— Буйдиз ам залай са к1ус къван къакъан я, — ла-

гъана ада. — Амма зун писатель я, ам туш. Зини са шумуд ктаб акъатнавайди я...

— Лезгийрин мефт1 юзурзава на, — лагъана за.

— Жедайвал ийизва ман.. Вирида... Партиядикай кхьихъ, абур стхади гьасятда акъудда...

— Яшамишрай виридуьньядин бахтавар гележег тир Коммунистрин Партия! Рази яни?

— Гьак1 лагъ, стха чан, гьак1 лагъ, гьак1 лагъ! Ви гьа сивиз къирай зунни инавайбур вири! Писимис вучиз жеда? Писимис хьайила, обкомдиз хьел «ъведа! Ун.

Зи мецел са пис гаф къевезва, бирдан идаз а гаф лугъуз кич1ела, зун тадиз коридордиз экъеч1на. Малдихъ галаз гьик1 рахада вун? Им, ихьтин къарамал, инал ни эцигнава? Къарамалди, гьелбетда!

Миши Паша чкадилай юзанвачир. Гьа алай чкадал акъвазнава. Мих хьиз. Зун акуна, къил юзурна.

— Гье-гье, — авуна ада. — Заз чида, ада ваз вуч лагъанат1а? Писимис лагъанани?

— ■ Валлагъ, лагъана, — за хиве къуна.

Миши Пашади зи япал кушкучна.

— За ваз са секрет лугъудани? Чи арада амуькрай. Виликан редактордиз вири гьарфар чидай. Гиландаз гьарфар вири чидач. Гьамни и «ьасабчи, писимис лугъудай киц1, к1еви дустар я. Ваз и киц1 иниз гьинай гьанвайди ят1а чидани? Ш-ш! Чи арада амуькрай! И киц1и базардал къилерни к1вачер маса гузвайди тир. Калин, данайрин... Гьанай йикъа са келлени, къуд к1вач гьидай и киц1и. Иниз, редактордиз!

— Вуа! — мягьтел хьана зун.

— Ун!

Бирдан кабинетдин рак ахъа хьана. Кабинетдай гьа нерал мат1 алай лам экъеч1на! Ида вичин руфунал са п1ап1нус къунва. Пат1нусдални вуч ала лугъун за квез? Калин «елле! Къуд к1вач! Чранва ибур. Бугъ алахъзава. Са к1унч1 серкер. Са булка. Къел...

— Маса чка амачни акъваздай? — гьарай гана ада чаз. Ламра!

— Им буфетчик я лагъ ман, — зун Миши Пашадиз килигна.

— Буфетчик? Буфетчик... Ам ада редактордиз тухвай т1уьн я!

— Вуа! — гьарай акъатна зай. — Редактордиз къилер-к1вачер?

— Ун. Щийидан хуьрек я. Киц1ер я ман! Къведни

яна кланзавайбур я! КицТер хъиз! Кабинет агализ, кѝ-лер-кѝвачер незва! Кицлер я ман, >кицлер! Ваз кипДери-вай вуч кГанзава?

За агъуз йибермишна.

Экъечѝна рекѝел, са герен фикир-хиялна. Ахмакъ зун, ви ина вуч авайди тир? Мегер ваз ван хъайи кѝурушви-дин гѝар са гаф са ктабдай туширни?

— Сынок, помоги, сынок, — ваи акѝатна зи патавай.

Килигайтѝа, кѝуъзуъ кѝари я. Кѝулац. Куъгѝне плащ ала. Гѝиле кѝекѝец ава. Рекѝелай тротуардал хкаж жез кланзава, жезвач. Гуж акакѝзавач. Куъмекна за. Язух атана заз. Якѝин хъи, касни авайди туш. Тек кѝари я. Тек тар тамани тахѝурай... Инсанар пара ава, и шегѝер-да са шумуд агѝзур инсанар ава, амма и кѝари тек я...

— Вун гѝиниз физва? — хабар кѝуна за.

— Аптекадиз, — жаваб гана ада кѝил агѝузна.

— Вавай аниз физ жедани?

— Иналлайди я.

— Ятѝани за ваз куъмекда.

— Ваъ, зун жув фида, — лагѝана кѝариди. — Ва вай заз са кѝад кѝепек гуз женни? — лагѝана ада <кѝил агѝузна.

— Кѝад кѝепек? — мурмурна, зун кѝаридин чиниз кѝлигна. Лимон хъиз хѝипи я. Кѝуранва. Низ чѝида и тек кѝаридиз шумуд югѝ аматѝа? «Пессимистический» фикир авун хъана. Бирдан обкомдавайбуруз чир жеда, чукурда зун абуру и шегѝердай. Я кѝада. Кар гуда. Ни-вай лугѝуз жеда? Завотделдин чѝалахъ хъана кланда.

Акѝудна за жуван пул Кѝурушвини Ми иди гѝуълел алайла, пехѝи лепейри абур алчуддайла, сада садал гадардайла, за садакѝа хиве кѝунай. Ина гѝила <кландайди вич пайда хъана.

Кѝуна и кѝари бадедин гѝил жуван гѝапа, эцигна цѝуд манатдин чар, за адан гѝуд акѝална. Ятѝани, баде-ди гѝуд гѝасятда ахъайна. Кѝилигна. Аквадай гѝаларай, адан вилериз аквазмай. Ам кѝудгѝун хъана, захъ эл-кѝвена.

— Сыно-о-ок! Ты что, сыно-о-ок?

— За садакѝа хиве кѝурди я, баде, ам види я! Гѝа-лал я ваз!

— О господи, — хаш чѝугуна бадеди. — Ахпа вичин вилер ми хъна, кѝвачер зурзас-зурзас, ам аптекадиз фена.

Зунни гѝа инлай гѝуълуън кѝерез звичѝна, Кѝакѝан

рагарал акѝахна. Инал чѝухѝуънагарзавайбур, гѝуъле эхѝвезвайбур пара ала. Незвайбурни ала. Хѝвазвайбур-ни ала. Инал кѝузуъбур, жегѝилар, аялар, рушар, гада-яр... вири ала.

Зун «кѝакѝан рагарал текдиз ацукѝна. Зи хиялдай кѝурушви акѝатзавачир. Гѝамиша вилерикай гѝам ка-рагзавай Яраб исятда ам гѝинаватѝа? Штурвалдихъ акѝвазнаватѝа? Ресторанда ацукѝнаватѝа? Кубрикда ксанватѝа? Чакай фикирзаватѝа? Гѝайиф, и редакция-диз атана пара чѝехѝ кѝелет авун хъана. Такѝан хъана. Вири. Зз икѝ чѝидачир. Ихѝтин ламар ахта ийѝидайбуру редакциѝра кѝвалахзавайди низ чѝидай? Ида ктабарни кхѝизвайди я, лагѝайтѝа, ахпа вуч жеда? Ида, ихѝтин-буру халкъдиз тербия гузва? Чпин макѝалайралди? Ктабралди? Гѝегѝ! гѝила зун кѝурушвидин гѝавурда акѝуна. Ам женгина хъана. Гѝа ихѝтин маларихъ галаз. Вичин такабурвал агѝузнач. Кѝил агѝузнач. Вичин на-мус, виждан хвена. Вичин ата-бубайриз вафалу хъана. Ихѝтин сад хъана, ихѝтинбурухъ галаз санал яшамѝш хѝунилай адаз яргѝал гѝуълерал сирнавун хъсан яз аку-на. Мумкин я, ада Минди кѝутармишдайлани гѝакѝ фи-кирна. Вучзавайди я ихѝтин маларихъ галаз яшамѝш хъана? Михѝи гѝуъле мидаим хѝун квелди пис я? Вал-лагѝ, заз чиз, ада а тѝурфан алай гѝуълел Минди кѝу-тармишдайла, гѝакѝ фикирайди я. Туштѝа, заз са затѝни чѝидач.

Кѝурушви чакай чара хъайи йѝкѝалай зун ми хѝиз дегиш хъанвай.

Зазни са гѝиниз ятѝани яргѝариз физ кланзавай. Ву-чиз ятѝа зазни и дѝуъня дар жезвай. Зи рѝикѝни гзаф су-гѝул жезвай. Сеbeb? Ингѝе, гѝа и акур мал себеб туш-ни? Вучда ихѝтинбур акваз яшамѝш хъана? За ибуруз малар лугѝузва, гѝа идалди малар агѝуззава... Кѝуй ма-лари заз багѝишламишрай. Са тахсир акѝатна зай. Ихѝ-тинбур, сурал фу эцигун такѝанбур, ихѝтин кѝвалахди-кай кхѝиз, рахаз кѝчѝедайбур малар ваъ, хамар я, чеб-ни, кицГери жакѝвана-жакѝвана тунвай, туъкѝуъмиз та-хъана, зѝибилрин ящѝикрин патав амай тѝветлер, ветлер ацукѝнавай хамар я!..

— Хѝирхѝишар, — лагѝана за ван алаз, ахпа жувни хѝуърена. — Ун, хѝирхѝишар, хѝирхѝишар! Ибур акур-ла, абуруз лагѝана кланда: — Эѝ, Хѝирхѝи-иш! Хѝир-хѝи-иш!

Хутѝунна парталар, эцигна кѝванцел, зун гѝуълуъз

гъахъна. Рик1 серинарна кланзавай. За лап гъа кърех- дилай башламишна, яргъаз, лап яргъаз, гимияр физвай патахъди сирнавна. Чин цавал. Ахпа кве гъилни къи- лик кутуна, зун цин винел къаткана. Лап къакъанра, аршда цифер авай. Туп-туп. Лацу булутар. Зи рик1ел кве гъа кърушви хквезвай. Кве заз зун са йис ч1ехи хъайи хъиз тир.

Текдиз секйн гъуълел хъун, цин винел...

Гъетеринн жуван винелай рапрап гун...

Герек жуван рик1елни лацу дишегъли хквен...

Яргъал бушлукрикай, инсанрин къисметрикай, сур ва сурал эцигай фу таклан, абурукай кичкдай малари- кай фикирар авуй!.. Гъикъван зурба леззет я? И дуь- ньядал яшамиш хъун, и дуьньядал са вуч ятлани анна- мишун, са вуч ятлани клан хъун, са вуч ятлани таклан хъун, са низ ятлани нифрет авун, са низ ятлани вирида- лайни пак гъиссер бахш авун... гъихътин зурба бахт я!

Ахпа мадни мич1и яргъаз киллун... Хайи ватанди- кай, хайи чиликай мани лугъун. Матросди хъиз, лепе алай, пехъи лепейри сада сад незвай, сада сад тергза- вай гъуълел. Тахъайт1а яшамиш хъана вучзава?

Галатнаваз, кве гъил къваларилай, ракъар хъиз, за- лан хъана, куърс хъана, кърехдиз экъеч1дайла, лап па- тавай завай аялдин сесини хабар къуна:

— Халу, вуна зунни аниз тухудани? Гъут1аа-аниз ту- худани?

Зи патав, пиц1иник къван це аваз, шуьк1уь, куьруь киферни, псидин тумар хъиз хъана, япарилай куърс хъа- на, биц1и са руш акъвазнавай.

— Гъиниз тухудани? — жузуна за.

— Гъу-у-ут1аниз, — ада, гъуьл къалурна... — Гъу- ут1а вили чкадиз!

К1амарни сад садак кк1айла, заз ам цин винел эцигнавай нини хъиз аквазвай. За адан гъиликай къуна. Чун къведни санал кърехдиз экъеч1на. Биц1и руша вичин гъа псидин тумар хътин кифер шуткъуниз башла- мишна. Адан трусикдикай кужум жезвай яд рехи къван- цел къуразвай.

Чи патав кве жегъилни са итим атана. Итим яц1уди тир. Жегъилар — яхун. Итим шалварни, агъдин перем- ни адамаз гъуьлуьз гъахъна, ада вич къежирна ва ахпа ам гъа агъдин шалварни, гъа агъдин перемни вичел ала- маз, къумадал къаткана. Чин кланикна.

— Й зи юкъваз т1уш це, чан Къаоум, — мурМурна ада.

Жегъилри са вуч ятлани кушкучна. Абуру сада муь- куьди к1ула къуна. Ахпа вичин юлдаш к1ула къунвайди агъдин шалварни, агъдин перем аламаз къумадал къат- канвайдан к1ула акъахна. Т1уш гуз.

— О-о-о! Къасу-ум! — гъарай акъатна къашанвай- дай. — О-о! Къасу-ум! Вун яхун акваз вуч залан я! Ооо! Ооо!

Вири хъуьрезва. Жегъиларни ван акъуд тийиз хуь- резва. Зунни хъуьрезва. Зи рик1елай пис кГвалахар алатна. Са легъеда чинал хъвер хъайила, зи сугъулвал, пашманвал квахъна. Къаткана зунни и къванцел. Агъ- зур йисуз агъзур инсанди, виш несилри чпин ял тунвай къван кве зйди хъана. Низ чида пака нинди жедат1а? Гъуьл хъиз вили ва секин цавари, цавун бушлукрини заз лайлай язвай. И дуьньядин ч1ехивал буч я! Инсан- рин рик1ерин гъут1уьвал (дуьз лагъайт1а, инсанрин ваь, маларин Ва я хъирхъйшрин) вуч я! Налугъуди, цифери- лайни а пата, лап къакъан бушлукра са ни ятлани са гъихътин ят1ани музыка язавай, кфил язавай ва адай вири дуьнья виЧихъди жаламишзавай сирлу сес гъа яр- гъал бушлукриз чик1извай. А сесини зазни гъа яргъариз эверзавай.

Зун элкъвена гъуьлуьз килигна. Къркьушумдин ранг алай яргъал ятара тек са гими аквадай. Заз ак1 тир хъи, а гимидатек кърушвиди сирнавзава.

Гъуьлуьн лепейри зун алай къван гатазвай: лерш- лерш! Низ чида абуру вуч лугъузвайт1а? Лепейрин ч1а* лал. Чпин ч1алал. Низ чида абуру вуч хабар гузвайт1а? Абурун винел са талаш алай. Абуру гъа талаш къван- це эцягъиз, мадни гваз хъфизвай. Ахпа мадни къуватлу лепедал эцигна, мадни эцязавай. Низ чида, абуру и тек талаш гъикъван и къванце эцядат1а!.. Т1урфан жедал- ди, а талаш гъабурун ихтиярда жеда. Нурфан хъайила, и лепейр чеб чпел гадар жеда ва талашни гъуьлуьвай кърехдиз гадарда.. Гъеле гъуьлуьн къанунрай садан къилни акъатнавач.

Гишин чайкайри т1уьн патал дяве ийизвай. Гъуьлуьн даяз кърехра. Чк1ана. Ван ацалтна. Сад садал гадар жез. Къегъалвеликай магърум хъана. Игитвеликай магъ- рум хъана. Анжах са т1уьнин «ъайгъуда. К1изри къаз. Ни к1изри къурт1а, муькуьбур гъадал гадар жез. Гъада* вай а к1изри къакъудиз. Сада садаз к1уф ягъиз.

Бязи вахтара лепедик акатиз, абур телеф жезвай... Динж жезвай. Тахьайтла, им кьушарин уьмуьр яни? Клизрийрин гуьгьуьна гьатун?.. Гьамиша лепейрал? Гьамиша галтад жез? Гьарайиз? Садаз муькуьдахьай кичез?..

Гимида зун юлдашри гуьзлемишзавай. Билишни старпом зи вилик кваз хтанвай. Кьведни хьсан тир.

— Корнее-ет! — гьарайзавай Билиша старпомдиз.
— Корнее-ет! За ваз дуэлдиз эверзава!

Билиш кьван пуд авай старпомдай сесер акьатзавай. Вичин кьуьнер зурзавай, хьуьруьн кваз вичяйни гьаклан сесер акьатзавай:

— Ну, ну, ну! Ну, ну, ну! Беляши!

Аквадай гьаларай, кье ибур кьведни санал хьанвай. Низ чида кье Билиша шумуд официанткадиз, «Шнапс!» «Ром!» лугьуз, заказар ганатла?

— Ваз гьик! Киклиз кланзава! Тапанчийралди, тахьайтла, кьилинжралди?

— Ну, ну, ну! — вичин кьам чухваз, старпом хьуьрезвай.

Билишанди зарафат тушир:

— Эвера жуван секундантдиз — Билишан фикир ам гьак! ахьаюн тушир. — Корне-ет! Кье ви эхиримжи югь я!

— Ну-у! — хьел кьезвай старпомдиз.

— Господи! — ван акьатна Варварадин. — Госпо ди, мадни вич вичел алач. Биля!

Са гьиле перемдин цен кьуна, Варваради Билиш галч!уриз-галч!уриз «убрикдиз хутахна.

ХІІ

Барйаллу кьурушвиди, валлагь, зун риклелай алудначир. Зулун зхирдиз Бакуда, Каспарда зун адан чарчи гуьзлемишзавай кьван. Заз а чар Каспардай чи гимидиз старпомди хкана.

Зун, за кьез кьин кьада, гьеле чар клел тавунмаз, ам вич акур кьван шад хьанай. Юлдашрини гуьзлемишзавай: аку кван вуч кхьизватла. Клелна за, чина хьвер аваз, лезгидал кхьенвай, дуьз я, виридаз салам-дуьаяр авай. Са касни риклелай алуднавачир. Гьатта Гьуьлуьн Аждагьандизни! Амма адаз ни лугьудай? Старпомди? Лугьурай.

264

— Гьина клвалахзава? — жузуна Миндиди.

— БМРТ-да кхьенва, — лагьана за. — Ам траулер я. Большой морокой рыболовный траулер! БМРТ!

— Мажиб гьикьван аватла, кхьенвани? — хабар кьу на Варваради.

— Ада, валлагь, вири кхьенва... Чеб ругуд вацралай садра «ьерехдиз хквезва лагьана кхьенва... Хтайла, Ма жиб вири санал са вад агьзурдав агакьзава, лугьузва...

— О-о-огьо-о! — ван акьатна Бйлишан. — Санал вад агьзур! Шнапс! Ром! Шнапс! Кье вацралай зун гьана ава! Все! Бес я чан акьатайди и легенда! Нафт авай легенда! Уь-уьфт! Вад агьзур! Санал! Кье йифиз за Джонсаз чар кхьиди! Санал фидани? — Билиш заз килигна.

— Гьелелиг завай гаф гуз жедач, — лагьана за. — Акьваз кван садра!

За йифди кьурушвидикай фикирнай. Кьурушвиди кхьизвай хь, бес чеб ругуд ва я муьжуьд вацра океанда жезва; дуьз я, аниз почта гьизва. Транспортдин гимиди. Гаф вахтара самолетди гьиди. «Самолетди почта гьидайвал ваз акуназ хьуй, — жхьизвай ада. — О, товарищ Муталлим, — гьа ина хьиз захь галаз зарафатзавай. — Радиодай хабар гуда. Чунни жеда цавуз килигиз. Палубадал. Кьведа самолет, гьа чи патав гадарда са челег. Ракьун. Сварка авунвай челег. Турфан алайла, клиреривди гьа челег кьадалди чан акьатда. БМРТ пароход туш, Муталлим, им са шегьер я. Ина консервияр ийидай завод ава. Чехи завод. Ина кинотеатрар, бассейнар, ресторанар, библиотекаяр, гьамамар... вири ава! Нянин школани ава... — Дуьз я, вичиз чарар кьезвач, кхьизвач. Ни кхьиди? — Вуна хьайитлани кхьихь».

— Валлагь, за ваз йикьа са чар кхьиди, сивиз зун кьейи кьурушви, лагьана за жува жуваз. — Белки, зунни гьа патарихь акьатда жал?

Билишани Миндиди завай адрес кхьена. Гьа и кьежей, марф кьвазвай, циф авай йифиз чна вирида кьурушвидиз чарар кхьена. Чарар чав гумазма.

— Зун фейидай яхь!

И арада чи кубрикдиз старпом атана. Гьак! Тлама-тлама кьугьваз,

— Зун Владивостокдавайдай яхь, — лагьана адаз Билиша. — Заз куьн, лацу кларабар, садни чизмайди туш!

— Ну, ну, ну! — авуна старпомди. — Шнапс!
 • — Зунни физва, — лагъана за.
 — Ну-у! Вунии?! Бес ви чкадал ни к1валахда?
 — Ни к1андат1ани к1валахрай!
 — Уь-уьфт! — авуна старпомди. — Къве йис! Къвб
 йис! Къве йис к1валахун чарасуз я! Дальний плаванье-
 диз физ к1анзавай гадаяр!
 Къугъванач Билиш адахъ галаз т1ама-т1ама. Башла-
 мишна Билиша заз минетиз.
 — Аку, вун фин герек я Гъуьлуьн Аждагъандин па
 тав. Гъадаз «IaH хъайт1а, ваз фидай ихтияр гуда. Ваз
 характеристика кхъидайди гъам я. Старпомдин ч1Галахъ
 жемир. Ам цуфат1 я! Вач Гъуьлуьн Аждагъандин патав.
 Каютадиз...
 — Квахъ, вун кими хъанва!
 — Зун дили хъайт1ани, кими хъайт1ани, за ваз
 акъулду гаф лугъузва!
 — Валлагъ, вун кими хъанва! Гъуьлуьн Аждагъанди
 заз яб гунни?
 — Вучиз гудач?
 Зун амукъна агъ аладриз. Билишаз яб гудани, гу-
 дачни? Гъик! авурт1а, хъсан я? Варварадини лагъана:
 вач!
 Каютадин рактарив агакъдалди зун Билиша рекъе
 туна.
 Гатана за рак. Жаваб авач. Мадни гатана. Сурай
 къведай хътин са ван атана:
 — Да-а...
 За рак ахъайна. Урусдалди салам гана.
 — Здравствуйте!
 Ам дивандал къатканвай. Каютада стол, стулар,
 гуьзгуь, Каспи гъуьлуьн карта, са этажерка «табар
 авай. Этажеркадин винел таблеткаяр алай. Вичин ди-
 вандин винелай Лермонтован портрет куьрснавай.
 — Ихтияр авани? — хабар къуна за урусдал.
 — Ацукъа, — явашдиз лезги гаф ван хъана заз. Зун
 къудгъун хъана.
 — Зун ви патав атунин себеб ам я хъи, — урусдал
 рахана зун.
 — Ацукъа! — ван алаз рахана ам. Яраб ам тир жал?
 Лезгидал? Зун мадни къудгъун хъана. И рахазвайди
 вуж хъурай?
 Гъа-и«1-са шумудра: ида ацукъа лугъуз лезгидалди,
 зун къудгъун жез, инихъ-анихъ килигиз хъана. 266

— Зун лезги я, — лагъана ада. — Лезгидал рахух.
 — Вуа-а! — мад сеферда къудгъун хъана зун. —
 Вун лезги?! Лезги?
 Зун ацукъна.
 — Лагъ вуч хабар ят1а!
 — Зун училищедай атана са йисни...
 — Куьрелди!
 — Ина са къурушви авай, гъам фена... Гъада...
 — Куь-рел-ди!
 — Эгер куьне ихтияр,..
 — Владивостокдиз? — гъарайна ада. — Владивос-
 токдиз... Къурушвидиз са лезгини к1анзамачир! Ваз вуч
 хъана?
 — Зунни Билиш...
 — Вуна Билишар, Ширишар тур!
 — Ваз къурушви лезги тирди чидайни? — геждиз
 хабар къуна за.
 — Бес чидачирни?
 ■ — Фидай ихтияр гудач, яни? — жузуна за.
 Бирдан ада, вилер зи вилера туна, гугрумарна:
 — Гъа фена вун Владивостокдиз! Дальний плава*
 ниездиз! Фена! — налугъуди, ада лозунгар лугъузвай,
 ам гъа жуьреда ударение эцигиз рахазвай. — Пулар па
 ра къачуна! Са къве йисалай пабни къачуна! Мадни
 гъуьлел! Вун гъуьлел — паб масабурун гъиле! Аяларни
 жеда! Мадни са вад йис алатда! Акъатда и кар дуьз-
 дал! Чир жеда ваз. Гадарда вуна вири! К1вални, пабни,
 аяларни! Элкъвена хкъеда вун гъа иниз. Тек са шалвар
 алаз! Са куьникайни тахъана!
 — Ак1 жедат1а, ваз вуч чида? — жузуна за. Регъуь
 хъана. Хъсан хъана, ада жаваб ганач. Заз адан вилер
 акваз к1ан хъана. Килигна зун абуруз. Налугъуди, да-
 к1арар я, шуьшеяр хана, къанвай утагъ я. йисаралди
 ц1ай тавунвай... Я тушт1а, им вилер ахъаз амаз, къен-
 вай инсан я.
 За гъисзавай хъи, и инсан са мус ят1ани пара жъу-
 ватлу инсан хъана. Ракъ хътин. Асландин рик1 авай.
 Жуьрэтлу. Ахпа адан къилел са мусибат атана...
 Адаз инсанрихъ галаз рахаз к1анзамач. Адаз са ни
 ят1ани лугъуз тежер са вафасузвал авуна. Амма ам чна
 лугъудай Гъуьлуьн Аждагъан туш, бедбахт са инсан я.
 Чун киснавай, жув иниз вучиз атайди тирт1а — зи
 рик1ел аламачир, валлагъ, аламачир. Двигателдин ван
 къведай: гур-гур-гур-гур!

Лугьуда хьи, са шумуд йисан сиягъат са камунилай башламиш жезва. Бес са шумуд йисан сиягъат куьтягъни гъа са камуналди жезвачни? О-о! И инсандикай чна авур къван фикирар! Чи яргъал сиягъат, хаталу сиягъат, дагъдин жигъирар, джунглийрай фенвай ре-кьер, аквадай гъаларай, гъа Инал куьтягъ жезвай...

— Зи вилик «ъуъуъ итим квай. Къиделай члар фенвай. Туъхвенвай къалиян фитлинзавай. Чина агъзур бириш авай.

— Фена Варварадивай са недай зат1 гъваш, — лагъана ада.

Зун к1вачел къарагъна.

— Зи т1вар Къарабег я! Мад Гъуьлуьн Аждагъан лугъуз тахъурай!

Зун къецел экъеч1на. «Яраб им гъакъикъат ят1а? — рахазвай зун жув жувахъ галаз. — Зун вичин патав атана акурла, ахъа хъанва...»

И йифиз зи вил ахвариз феначир.

Инсанрай къил акъудна куьтягъиз жедани?

Пака за адавай хабар къада. Яраб адан «билел вуч мусибат атанват1а? Вучиз адаз рахаз к1ндачт1а? Инсанар так1ан ят1а?»

Гила чна адаз гъик1 лугъун? Къарабег? Гъуьлуьн Аждагъан? Гъа виликан хъиз Гъуьлуьн Аждагъан лугъудани?

Бегъем са пуд юкъуз зун адан патав хтанач. Заз ада вичи эверна к1анзавай. Амма ада эверун анихъ хъурай, мумкин я, гъатта зун вичин рик1елайни кваз алуднавай жеде.

Вач зун адан патав. Каютадиз. Гъа вич я. Са к1усни дегиш хъанвач. Зун гъасятда рахана:

— Куьн гъихътин хажалатди эзмишзават1а, заз лагъайт1а жедачни?

Ада къил галтадна. Ахпа адан мишекъат чина хъвер гъатна. Амма садлагъана адан чин ак! агаж хъхъана хьи, заз адан рац1амар къуьгъуьрдин рипер хъиз акуна.

— Агъ лезгия-яр-туьремеяр!.. — ада заланз-заланз пудра къил юзурна. — Чавай шегъерриз экъеч1из хъи-жезмач...

Зун амукъна фикир-хиялиз: яраб идаз туьрема-лезгийри вучнат1а?

Эхирни са юкъуз, дуьз лагъайт1а, рагъ ак1идай вах-268

тунда, зун вахтадавайла, атана зи патав Гъуьлуьн Аждагъан. Къалиян фитлинзава.

— Лугъудани за ваз? — гугрумарна адан сесини. — Чир хъухъ! Исятда Никита Сергеевича лезги харжар алуднава! Сталиназни, Багъировазни ц1ай язва! — ада вичин гъил вилик яргъи авуна, юзурна. Налугъуди, ам захъ галаз ваъ, а пата гъуьлел алай са нихъ галаз ят1ани рахазвай. — Туьрема-лезгийри вучзава? Тфу! Квасадин жинсер!

Инал за квез лугъудай са кар ава: им 1956-йис тир. Къубадин лезгийри «лезги харж» гузмачир. Милли месэлаяр вири халкъдин месэладиз элкъвенвай.

— Къилинждив хъиз, чи хайи чил къве патахъ пайнава! — лагъана ада. — Гъа месэладикай Москвадизни чизва! Маса халкъаризни чизва! Гъа месэладал машгъул хъана к1анзава, амма туьремайри вучзава? Гъа месэла арадай акъудзава! Гъа месэла к1евзава! Чир хъухъ! Са да ц1ийи «Искра» акъудзава! О-о! Ленин! Бакунин! Бабушкин! Са масада ц1ийи «Современник» акъудзава! О-о! Некрасов! Белинский! Герцен! Хорассандин къабачидин хчикай Максим Горький хъанвэ! О-о! Ида иДийи союзар туьк1уьрзава! Инал са десте! Анал са десте! Гъут1анал са десте! Вучда на? Чукуриз гъатзава вилик! Туьрема-лезгийр!.. Чаз я Бакуда, я Махачкъалада шегъердиз экъеч1дай чин амач, хтул!..

Дуьз лагъайт1а, а вахтара ибур заз чидай месэлаяр тушир. Гъуьлуьн Аждагъандиз вичин рик1 бушариз к1анзавай. Са низ ят1ани лагъана к1анзавай. Низ лугъудай?

Зурба лувар квай пуд чайкади гимидин винел чпин лувар ахъайна. Абур са легъеда гъак1 акъвазна. Бирдан абуру пудани санал Гъуьлуьн Аждагъандин сес тикрарна. Чпин ч1алалди.

— Къю! Къю! Къю!

Ахпа абуру заланз-заланз лув хгана. Заз абуру Гъуьлуьн Аждагъандиз салам гайи хъиз тир.

Дуьз я, зун а йисара гъа.к1ан гада тир. Амма лезги гада тир! Зи хуруда лезги рик1 авай, зи дамарра лезги иви авай!..

...Гила захъ галаз я къурушви амач, я Гъуьлуьн Аждагъан.

Гъуьлуьн Аждагъанди Атлантикада балугъар къазва.

Гила зун адан гъавурда акъазва... Туьремайри зазни

садра регъуь авуна. Бакуда са редакциядиз фенай зун. Шиирар гваз. Лянет хъурай абуруз. Мад за абур кхъиз-мач! Жуваз абур са зат1 хъиз жедай. И за лугъузвай кар жедалди. Гъа ик1 Бакуда са редакциядиз фена зун. Ина гьалтна зун гъа Гъуьлуьн Аждагъанди лугъудай туьре-майрал! Зурба ксар я ибур. Чпивай хъайит1а. Къуд кас! Сад алим я. Сад вождь я. Къвед шаирар. Алимди лезгийрикай макъалаяр кхъизва: успатзава хьи, бес вири халкъариз ч1алар авайла, лезгийриз чпин ч1ал авайди тушир, абур гъилин ишарайралди рахаз жедай... Им гъа и рекъа'й алим я къван! Бакуда! Вождь сив япарив агакъзавай (иллаки хъуьредайла) лезги ч1ал чидай монгол я. Ида «Правда» газетдай са-къве жаваб къахчунва. Вири дуьньядин месэлаяр гила идан гъиле ава! Бе-ес! «Правдадай» маса ни жаваб къачуна? Вождь! Лезгийрин бахт гила ахъа жеда, гъа чарари, жавабдин чарари ахъайда! Муькуьбур шаирар я: сад лапъайди аквадайла, ина адал вири хъуьрезва. Себеб? Ида и дуьньядал гъич са касдивайни ийиз тахъай ва тежедай алапатдин кар авунвайди я. Автобусда... Инсанриз виридаз акваз-акваз... Ахпа суддини къарарда кхъенва: «вичин сперма-яр масабурал чук1урна». Гила им лезги халкъдин вилик-къилик квайди я. Налугъуди, нуьк1 я, тум акъатнавай нуьк1 Тум квачир нуьк1 Яраб идан гьал къазаматда гъик1 хъанат1а? Къуд лагъайди — классик! Чин яру я. Чинални картуф хътин са нер. Сивин къвалай гьер авахъзава. Умуми дафтарар акъудзава. Жибиндай. Гъабура идан классический шиирар ава. Вичелай гъейри, са касдивайни <к1елиз тежедай. К1вачел к1арасар хътин чекмеяр. Маз такунвай. Ирид йисуз. Вилер — вечрен вилер. Нер авахъзава. Яйлух авач...

Ибур, лезгийрин вождар, гъатнава Бакудин куьчейра... Редакцияра, издательствоира. Чпини лезгийриз экъуьгъзавайди я.

Гила зун я Бакуда, я Махачкъалада — куьчейриз экъеч1замач.

Гила зун къурушвидин, Гъуьлуьн Аждагъандин гъавурда хъсандиз акъазва. Эхъ, чина тракторри, гурц1улри, калери сирнавза... Чина самолетри, лекъери, пеленг-ри цанар цазва... балкГанри, цГегъери манияр лугъузва...

ХШ

За табдач: зи пак гъиссер, зи ирид цавариз лув гудай гъунарлу гъиссер йис-сандавай хкахъна. Тахъай хъиз. Михъиз.

Гила жуваз хъуьруьн къведа. Айгъамдин хъуьруьн: зи авамвал вуч тир? Зи дуьзенавал вуч тир!

Зи пак ва гъунарлу гъиссер къурушвидини Гъуьлуьн Аждагъанди — зи муаллимри яргъал океанриз тухвана. Зи пак ва такабурлу, гъунарлу гъиссер гъабурухъ галаз ава.

Т1урфанра.

Къаяра. Мекъера.

Гъак1 хъайила, за гъа сифтедай лагъай гафар исятдани тикрарзава:

— Руфуна фу авачир, диде ахварай аквадай бахтавар йисар! Куьн хун1 гуьзел туширни! Куьн хун1 ширин туширни!

Гила, налугъуди, са ни ят1ани зи вилер яйлухдивди кут1уннава.

Гила заз яргъарай гъич садрани яргъи рушан нура-ри эвер гузмач.

Квез чида: къураматдин зул сефилди жеда.

Пашманди.

Начагъди.

Гъуьлел, лагъайт1а, зул пехъиди жеда. Азгъунди жеда. Гъафтейралди т1урфан алайди.

Чими кубрикдиз хтай галатнавай матросди пакадин йикъакай фикирда:

— Яраб пакани гъа ик1 амукъда жал? Лянет хъурай ихътин гъуьлуьзни, ихътин зулузни! Къведазни!

Амма за я гъуьлуьз, я зулуз, садазни лянетзавач. Куьз герек я?

За квез гъик1 лугъун: зун, адет яз, гъамиша киснаваз жеда.

Нихъ галаз рахада? Хиялар-фикирар яргъара жеда.

Зи вилерикай гъамиша къурушви карагда.

Заз гъамиша адан манидин ван жъведа.

Заз адан къуватлу руььдин, сесинин ван жезва. Вучда ван хъана?

Гьуьлуьн Аждагьанни риклелай алатдач. Заз абур кьведни сад я. Кьуватлу. Такабур. Мерд...

Тек-туьк, куь кьин зал алач, ч'алахъ хьухъ, валлагъ, гьа садра са легьзеда акур лацу дишегьли вуч тир, — гьамни вилерикай карагда... Яраб адаз зи рикликай хабар ятла? Бажагьат. Бахтавар хьуй вичиз. Куьнни бахтавар хьуй.

ЧУН ЧАЗ КИЛИГДАЙЛА...

Повесть-эссе

Зулун гарал галтад жез, кьариблухрай кьезевай,
Мичли йифиз Лезгистанда са кьарби тар шезавай...

Лезги халкъдин манидай

СИФТЕ ГАФ

«Янажагьлу гьар са инсандиз чида: гьа хайи йикъалай башламишна, инсанди вичин сур галайнихъди гьерекатзава. Куьне садра кьванни и кардикай фикирнани? Вичин эхиримжи мескендихъ. Гьа мескен ни гьазурдатла, гьинал жедатла, нин кьвалав жедатла, вун аниз ни рекъе твадатла... гьич са касдивайни, гьайиф хьи, лугьуз жедач.

ГьакI ятлани, са кьадар яшариз акъатайла, акьулли инсандин уьмуьрда ахътин са легьзе алуькда хьи, ацукъна текдиз, ам вич вичихъ галаз рахада:

— Яда!

— Гьун!

— Ви шумуд йис я?

— Лугьунрай са яхцIурни цIудав агакьзава...

— ЯхцIурни цIудаа-а-ав? О-огьо-о!

— Вуч о-огьо-о?

— ЯхцIурни цIудав... лугьун чна, вун пудкъад мертебадин са кIвале яшамии жезва... Яшамии жезвай. Хьуйни? Гила вун гьа пудкъад лагъай мертебадай эвичI-нава яхцIурни цIуд... Лап чилел агакьиз амайди... «Аман бала, Суна чан»... Гьавурда акъазвачни?

— Ваъ.

— Эй! Чугундин чайник! Ваз ей мескен аквазва, мескен! Низ чида шумуд югъ аматIа, шумуд варз аматIа? Шумуд йис аматIа?.. Фикир ая: низ вуч лагъана кIанзавай? Вуч риклелай алуднава? Вун мад кьулухъ элкьведайди туш гьа! Лагъ жуван эхиримжи гаф!

Я ктаб гьакI пайда хьана. Эхиримжи гаф хьиз.

Лезги чилин вилик, В АТ АН ДИН валик, халкъдин вилик — эхиримжи гаф. Амма заз гъеле эхиримжи гаф лугъуз кIандачир. Захъ ийидай кIвалахар ава.

А кIвалахар за тавуртIа, маса касдивай бажагъат ийиз жеда. Абур анжах са за авуна кIнзавай, зи хиве авай кIвалахар я. Жавабдар кIвалахар. Пак кIвалахар. ВАТАНДИЗ, ЛЕЗГИ ЧИЛИЗ, ЛЕЗГИ ТАРИХДИЗ талукъ кIвалахар.

Къуй заз Аллагъди (къурбанд хъурай чун вичиз) гъа кIвалахар къилиз акъуддай муьгълет гурай. Артух гъич са югъни. Гъич са сятни.

Са шумуд гаф и табдикай. «ЧУН ЧАЗ КИЛИГДАЙ-ЛА» пуд паюникай ибарат я. Вири паяра ЛЕЗГИ ХАЛКЪДИН ТАРИХДИН, ЧIАЛАН, КУЛЬТУРАДИН месэляяр, яру гъал хъиз, вилиз аквазва. Гъар паюна вичин проблема ава. Гъар са пай виш чиникай ибарат я. Гзаф къадар къилдин къилерикай. Гъар къилиз вичин мана-метлеб ава.

Сад лагъай паюна, гъа и ей гъилевай паюна, чи ата-бубайрин яргъал кечмиш заманаяр ава. Античный тарих. Делилар. Малуматар. Рекъемар...

Къвед лагъай паюна, — Сталинан, Багъирован девиррикай, къе чи къилел атанвай пашман гъалдин асул себебрикай.

Пуд лагъай паюна, — чи къенин югъ. Чун авай гъал. Литературадинни искусстводин къуллугъчийрин, шаирринни писателрин умьурдикай. Яратмишунрикай. Ни вучзаватIа, гъам.

КIвалах куьтягъна (дуьз я, муькуь паяр набордиз гъазурна кIанзава) чин уьзуьагъ яз, рикIи хъвердайла, ни ятIа хабар къазва:

— Гъик! я? Къве роман кхъенайтIа, хъсан тирни? Лагъанайни, къамир и кар гъиле? Къве роман маса чIалаларал акъатайла, низ чида, ваз шумуд агъзур манат пул къведайтIа!.. Вун гъиниз ялар ягъиз фидайтIа? Са вад-цIуд лезгиди ей и затI я кIелда, я кIелдач.

И футфачидиз са ни ятIани зи сесиналди жаваб гузва:

— И ей гафариз са виш йис идалай вилик Пришвина жаваб гана: ваз чидани ада вуч лагъанатIа? Чидач? «Яратмишунрин бинеда писателдин къилих ава».

Дуьз жаваб гана. Адан фикир зани давамарзава:

— Зи герояр вири кесиб инсанар я, татугай къисмет-

рин жегъилар я. Вирини жагъурзавайбур я. «Диде ва дагълар» повестда Суьлейман вичин бахтунихъ къекъезва.

«Гъуьлаллай лезгияр» повестда» вичин гимидивай къакъатнавай къурушви вичин бахтунихъ къекъезва.

«Яргъи мехъерин» иеси Идрис вичин бахтунихъ къекъезва.

«Стхайрин йифен гуьруьида» Сули вичин бахтунихъ къекъезва.

«Лацу Гар» — чубандин киц! вичин кечмиш заманадихъ, хайибурухъ, чубанрихъ, суьруьйрихъ, кицIерихъ къекъезва.

Эхирни «Чун чаз килигдайла» эсседа зун, — гъабур вири яратмишай кас, — пелел гъил эцигиз, рикIик къа-лабулукъ кваз,гагъ къулукъ килигзава, гагъ — вилик. Чун накъ гъи гъал тир, къе гъикI я, пака гъикI жеда? Зи ватанэгълийри и кардикай фикирзаватIа?

АВТОР.

1. АТА-БУБАЙРИН КЪУВАТ

»Д

егъзаманадин Ирандин машгъур пачагъ хъайи Да* рийди садра скифрин пачагъдиз чар ракъурда къван. Кхъида хъи, бес заз вахъ галаз дяве ийиз кIанзава. Вун вуч лугъуда? Вун гъазур яни? Гъазур хъухъ.

А вахтара хабарсуздаказ гъужум авун айиб кIвалах яз гъисабдай жеде. Скифрин пачагъди дяведикай къил къакъудда. Разивал гудач.

Дарийди мад сеферда чар ракъурда: «За ваз вуч лагъанай? Гъазур хъухъ, зун къезва».

Чара атIуда скифрин пачагъдин. Вучрай ада? И сефердани ада сабурлувал хуьда. Жаваб ракъурда: «Чна вучиз дяве ийин? Чахъ куьне къахчудай шегъерар авани? Авач. Багълар-мулкар авани? Абурни авач. Чун куьчери халкъ я, къе инал — пака анал. Динж акъваз, саташмиш жемир».

Дарий динж акъваззавайни? Акъваздач Дарий динж. Залумдин хци гила пуд лагъай чар ракъурда: «АкI ятIа, куьн кичIерхъанар я».

Гзаф фикирда, тIимил фикирда, эхирни скифрин пачагъди и къудурмиш хъанвайдаз ихътин жаваб ракъурда: «Вуна чаз кичIерхъанар лугъузва, яни? АкI ятIа, ша чна икI ийин. Флан дереда, ваьДуи къере чи ата-бубай-18*
275

рин сурар ава. А чилерни.а сурарни чаз ата-бубайри тун-вай пак аманат я. Куьне гьа сурарик жуьра, ахпа квез чун чир жеда».

А-агьаа-ан! Дарийдиз герекди гьа им тир къван! Къведа Дарий гьа лагьай чкадиз. БарбатIда залумди скифрин ата-бубайрин сурар. КIур гуда. Сурарикай амуькайбур гьакIан келекуьтуьрар жеда. «Ма квез куь ата-бубайрин пак чилер, пак сурар!»

Хабар жеда и кардикай скифриз. Къведа скифар, акьахна чпин дили балкIанрал. АлуькIна вирида зирегь партал. Са гьиле къалхан, муькуь гьиле тур. Гьар са касдин вилерай иви авахьиз. Япарай гум акьатиз. Бес, ргада ибурун иви!

Ата-бубайрин пак сурариз гьакI ийин? Им нивай эхиз жедай кар я? Им ни эхай кар я? Жеда скифрикай гьар садакай са кард. Са аслан. Атана агакьда абур Дарийдин къшундив. Къив гуз, гьарайиз, къирмишда ибуру Дарийдин къшун. Сад амай къван!

Тарих бубади гьа икI ихтилатзава.

Ата-бубайрин сурар несилрин зигьин я.

Ата-бубайрин сурара вири ава: къуват, зиреквал, жуьрэтлувал, сагьламвал... къегьалдиз мани лугьуз хьун, къегьалдиз къуьлериз хьун, вири, вири, вири!

Мус абур ви рикГелай алагайтIа, чир хьухь: вун ажуз жеда. Вун шуьткъведа... Лап дидедин руфуна амаз набутдиз элкьведа. Валай жувалай аслу тушиз.

Ваз жуваз течиз.

Ваз ви къуншийри, ви чирхчирри ви тIвар лугьудач| ви гуьгьуьна тIуб туькIуьриз, вал хьуьруьнарда:

— Туьрема...

Аллагьди чаз ахьтин кар къисмет тавурай. Ахьтин югь чи вилериз такурай.

Дегьзаманайрин ата-бубаяр чир хьана кIанда.

Чаз чизвани абур?

2. ПЕЛАЗГИЯР ВА Я ЛЕЗГИЯР?

Акьуллу-камаллу авторди кхьенвай ктаб кIелунилай чIехи лезет аватIа? Бажагьат. Амма и сеферда, нубат дин пДийи ктаб <кIелна куьтягьайла, за са гьил ченедик кутуна. У-у-уф! Зи хиялар яргьал тарифриз фена...

И ктабди зав веревирдер ийиз вугана. Хьсан акунач заз чи зигьин. Чаз чи дувулар гьи девирра аватIа чиз-вач. Чи халкъдиз, лугьузва за. 276

Эхь, эхь, чаз чун дуьздиз чизвач, стхаяр!

За и ктабдин тIвар авайвал хуьзва. УрусДал: «Черноморская держава Митридата Евпатора». Акьуднавай-ди Саратовдин университет я. 80-йис.

Чи эрадин 1-виш йисуз ЧIулав гуьлуьн Кефер пата, Къибледин ва РагьэкьечIдай патан къерехра авай вири халкъар, къебелеяр (бегьем са виш) санал кIватIна, Понтидин пачагьлугь — Митридат Евпатора зурба са государство туькIуьрда. Амма чир хьана кIанда, РагьакIи-дай пата Рим авай. Виридалайни зурба ва гужлу государство! Римдиз Митридатан государство аквадай вилер жедали? Ваь, гьелбетда. Вучна кIанда? МуьтIуьгьарна кIанда. БарбатIна кIанда. Тергна кIанда.

Римдин къшун, къилени вири дуьньядиз машгьур полководецар аваз, гьатда Кавказ галайвал рекье.

Эвел Сулла.

Адан гуьгьуьналлаз Лукулл.

Эхирни Помпе-ей!

Акакьзавач Митридатан гуж. Ам ГьвечIи Армения* диз катзава. Адаз Албанйядивай куьмек кIанзава. Пудкъад агьзур атлу къшун къачуна (албанвияр) ам Помпеяхь галаз дяведиз рекье гьатзава.

ЯтIани, къебелеяр — къебелеяр тир. Абуруз низам чидачир.

Абурни Помпеян къшун сад садав гекьигиз жеда-дайни?

Албанвиярни вири телеф жезва.

Эхирни, къад чIал чидай, пуд жунгавдин къуват квай Митридата вич душмапдиз есир тахьурай лагьана зегьер хьвазва. Амма адаз, гьамиша маса касди вич зегьерла-мишуникай кичIез, «зегьердиз акси зегьер хьвайидаз» гила зегьердини таьсирзамач. Эхирни и къегьал касди вичин нуькердин вилик къил эцигзава. Гьамиша вичин къуллугьдал хьайи. Гьамиша вич хвейи лукIравай тIа-лабзава:

— Ягьа гардан!

Исятда ЧIулав гуьлуьн къереХда адан тIвар алай дагь ава: Митридат дагь.

Арменияни, Албанияни грекри къазва. Шумуд йисуз? Къве виш йисуз? Пуд виш йисуз? В ад виш йисуз? Лугьузвач Тарих бубади. И чилерал абур чпин хуьрер кутун тавуна жеч. Дяведа гьалиб хьайида магьлуб хьайи-дан чилерал агьавал ийидайди сир туш. Тарих буба кис хьанватIани, ЧIал буба кис хьанвач. Чахь чи чIал ава.

Лезги ч'ал. Ч'ал тарихдин гуьзгуь я. Тарихни ч'ал са арабадин кьве чарх я. Яшамиш хьуй чи ч'ал! Исятда ада чаз са бязи сирер ачухда.

Ацукьнава зун са гьил ченедик кутуна. Гагь закай дегьзаманадин албаиви жезва, гагь грек...

Грецияда АрхитI лугьуз зурба философ хьана.

Грецияда АрхитI лугьуз зурба зодчий хьана.

Лезги чилелни гьа тIвар алай са хуьр ава: АрхитIар.

Вергилийдин «Энеидада» рутулар ава. Пелазгийрин кьебеле. Чи чилерални рутулар ава, лезгийрин са кьебеле, нугьат...

Дегьзаманадин Грецияда «фригийцы» ава, чина, лезги чилел — фригьвияр ава. Дегьзаманадин Грецияда Фияр ава, чина — Фиярин хуьр.

Дегьзаманадин Грецияда Лгар ава. Хуьр. Чина, лезги чилел — Лгар хуьр.

Гьа икI мадни давамиз жеда.

Лезгийрихь кфил ава, грекрихь кифара, лезгийрихь тукьа ава, ч'улуник кутадай, Грецияда токьа гьяркьуб ч'ул я.

Ацукьнава зун са гьил ченедик кутуна: яраб, Аллагь, икьван гафар, топонимар, чкайрин тIварар дуьшуьшдин кар я жал?

За вахт-вахтунда Грециядин, Албаниядин музыкадиз яб гуда.

«Зи баладин сурун кьилихь», «Хабар (кьуртIа зи гьалдикай дустари)... грекри тек кларнетдал яда, о-о-о, вун яб гунивай бахтавар жеда! Тиранадай дегьзаманайрин лезги макьамар яда, манияр лугьуда (чуьн-гуьрдал), акI жеда — ви ри«Iел мелгьем эцигзава. Яб гуз, ви гьиссер ирид цавариз хкаж жеда. Абуру гьакьван устадвилевди яда...

Дуьз я, «генетически» — чун гзаф кэкахьнавай халкь я. Ам чи кIалубри лугьузва.

Чи арада дегьзаманайрин Албаниядин кьебелейрин тухумар ава.

Чи арада грекрин тухумарни ава. Абур кьакьан буйдин, лацу якIарин инсанар хьиз чида заз. Гзафбурун вилер цIару ва я вили. Мили кьилихдин, ачух рикIин, мерд инсанар.

Чи арада каганатдин амукаярнн ава. Вагьши чIи-жер. Арабрин, монголрин амукаяр...

Монголрин амукаяр заз мичIи йифиз са «километр-дай чир жеда.

Ацукьнава зун текдиз. Фикир-хиялиз. Жува жувавай хабар кьаз:

— Яраб чи милли тIвар пелазгийрилай атанватIа? Пелазгийр-лезгийр...

3. ГАФУНИН СИР

«Алпандин цIай» лагьана ван тахьай лезги авач жеде.

«Алпан» — дегьзаманайрин лезгийрин аллагь тир. Аллагь гаф арабри гьана, мусурман диндихь галаз, вилкан чи динни, чи аллагьни чи мефтIедай акьудна, гьам туна чи мефтIеда.

ЯтIани, чи лезги чIала «Алпан» гаф амазма.

Лезги чилел атай кьван чапхунчийрин сан-гьисаб авач.

Садбур кьез хьана, садбур хьфиз. Амма абур гьикьван атанатIани, абур гьикьван алахьнатIани, абурузвай лезгийривай лезги чIал кьакьудиз хьанач.

Кеферпатан Африкада бедуинрин (са кьебеле) чIалакай зурба араб чIал хьана, ам вири Мукьвал Рагь-экьечIдай патаз чкIана. МонголиядИлайни а патад РагьэкьечIдай пата пайда хьайи туьрк чIал Балкан уьлквейрив агакьна чкIана, адакай гзаф халкьарин чIал хьана. Лезгийри — Самурдин и патавайбуруни, а пата авайбуруни — ам кьабулнач, амма лагьана: куь чIал чи чIалалай артух туш, иер туш, чаз чи чIал ава. Чи чIал куь чIалалай кьадим чIални я, варлу чIални я.

Маса са чIални кьабулнач лезги халкьди. Баркалла адаз!

Чун чи ихтилатдивай яргъаз кьекьечIзава. Чун Алпандикай рахазвай. Алпан, кьуй арабар, мусурман дин кьведалди чи аллагь хьурай, бес и алпандин цIай вуч лагьай гаф я? Им кьулавай цIай ятIа? Хьархьун кларасдин цIай ятIа? Мегьуьн чхайрин цIай ятIа? Им вуч цIай хьуй? Им вучиз аллагьдин цIай хьуй? Аллагьди цIукай вучзавайди я? Аллагьди вичиз хуьрекар гьазурзавач (кьван!

Кьейдна кланда хьи, и дуьньядал гьеле вичин ерибине авачир, вичин ранг алачир, вичин ни галачир, вичин тарих авачир, физический кьетIенвал, сес авачир... са гафни хьайиди туш, я жедаиди туш.

Гьар са гаф тарихдихь, дуланажагьдихь, яшайишдихь галаз алакьалу жеда.

Къуй гъак! хъуй, бес и алпандин цай мус пайда хъайди я? Чан акъуд тавуна гъам лагъ ман!

Исятда, исятда, чан дуст каа-ас! Гъиндистандин дегъзаманадин эпос «Махабхаратада» (3500 йисан тарих авай эпос я гъа) са гъихътин ятлани аламатдин, вуч хъайитлани тергдай яракъдикай кхъизва.

«...Цлу хъиз нур гудай, цларцлар гудай, гум тийидай снаряд ахъайна... кьуд пад михъиз мичи хъана... налугъуди, рагъ квахъна...» И яракъ лугъуз тежедай хътин «забрдиз фидай цайлапанрин юкъва авай... ам хъиткъиндайла, налугъуди, цава цлуд агъзур рагъ кузвай»...

И яракъдиз чка-чкадал «аллагърин яракъни» лугъузва.

Са бязи чкайрал «аллагърин цайлапанарни» лугъузва.

И яракъди вири тергзава. «...Са шумуд йисуз гъетер ва я рагъ акваз хъжедач...» Абур «...цифери ва тлурфанри кГевнаваз жеда...»

Чаз. я и яракъ герек туш, я ракъбар, цифер, тлурфанар...

Чаз герекди и гаф я: «Алпандин цай...» «Алпандин цай аватрай». «Алпандин цлу...» «Алпандин цДай атурай...»

Квез и келимайринни «Махабхаратадавай» «аллагърин яракъдин» садвал гъикл аквазва? И эпосда зи фикир са карди иллаки вичелди желбзава. Чи йикъара алимри дугъриданни ахътин яракъ хъайиди тестикъзава. Виридалайни вилик археологри. Гъиндистан анихъ акъвазрай. Анал са арадилай хкъеда чун. Ирландияда авай дегъзаманайрин са къеледин цлар ахтармишнава. И цлар гъи тарихда эцигнавайбур ятла садавайни лугъуз жезвач. Са кар вирида тестикъзава. Абур эцигнавай мармардин къванер (зурба рагар) цДранва. Мармардин къван цГранва! Мармар цГурурун патал 1000—1300 градус чимивал герек я!

Алимри лугъузва хъи, гъа инани гъа «Махабхаратада» лагъанвай хътин яракъ ишлемишнава.

Гида чун дуьньядин са маса патахъ фин. Чун дегъзаманайрин хеттрин меркез хъайи Хеттус шегъердин хараплайриз килигин. Гъа и хараплайр ахтармишдайлани, гъа «Махабхаратада» лагъанвай яракъдин гелер аквазва. Шегъер зурба температуради цГурурнава. Квалер, мескенар... вири! Дегъзаманадин Вавилонда 46 метрдин къакъан къеледин амукъайрин къилелни гъа ихътин му-

сибат атанвайдан шагъидвалзава. Инани къванцин керпН<jar цГранва... Им ихътин вуч яракъ хъуй?

Алпандин цай... Аллагърин яракъ... Аллагърин цГайлапан... Гида чун мадни Гъиндистандиз хкъен. Ина Мохенджо-Даро лугъудай лап дегъзаманайрин хараплайра ама. Абур хараплай хъана 3500 йисалай пара я. Алимри ахтармишайла малум хъана хъи, ина са километрдин радиусда вири цГранва. Са километрдин радиусдин къецепата гарун зурба къуватди вири чукулурнава.

Алимри успатзава хъи, и мусибат гъич са касдизни хабар авачиз, садлагъана хъанва. Скелетрин гъалари, абур авай жуьрейри тестикъзава хъи, и вахтунда, и мусибат къилел къведайла, шегъердин агъалийри кеф-кефина аваз, куьчейра сейр ийизвай...

Гъа ина 4000 йис Идалай вилик къенвай инсандин скелетдин кларабра 50 сефер артух радиоактивнивал ава. Ибуру вирида са кардин шагъидвалзава: инсаниятдин тарихда ядерный яракъ дегъзаманайрилай инихъ малум я. Ида мадни са кардин шагъидвалзава. Чи члалан шагъ дувулдин деринвал! Аку чи члал тарихдин гъикъван яргъарай атана чав агакънавай члал ят!а!

Гъакл хъайила ам маса чГаларивай муьтлуьгъриз хъанач жеде.

Чи халкъдин ата-бубаяр лап дегъзаманайрин халкъарин, дуьньядин катаклизмдин шагъидар хъайи халкъарин хтулар ятла? 3000—4000 йисара халкъди хвенвай гафари и кардин шагъидвалзавачни?

Алпандин цДай...

Алпандин цай аватрай...

Алпандин цай атуй...

Члал хуьз алакьун — ватанпересвал я, члал къацГурун, мурдар авун — мердимазарвал ва алчахвал я. Хайи члалан сирерай къил акъудиз алахъуни инсан баркаллу ийида!

?:

4. МИДИЯ ГЪИНАЛ ХЪАНА?

«Илимдинни техникадин тарих» сериядай СССР-дин илимрин Академиядин Сибирдин отделениеди В. Е. Ларичеван «Иландин арифдарвал» тлвар алай, чи дуьньядин лап дегъзаманайрин календаррикай гзаф камаллу, къадарсуз къиметлу са ктаб чапдай акъуднава. (Москва, 1989-йис).

И ктабдин къилерикай са къиле ихътин кхъинар ава:

Цицерон са карди тажуб ийизвай. Ада гьихьтин зурба¹ ва члехи философриз яб гайитлани, адаз акл жедай хьи, и философрин гафар вичиз аял вахтара Посидонийдивай ван хьайи гафар я. Посидонийдивай таре къачун патал ам, гьвечли гада яз, Родос островдал рекье гьатнай ва ада вичин сифте чирвилер Чулав гьуьлуьн кьехар тирвал машгур философ Посидонийдивай къачунай. Гуьгьуьнай дуьшуьш хьайи философриз яб гудайла, ада гьамиша са кар гьиседай: и философри адетдин инсанрикай гьамиша са вуч ятлани чьунуьхзава, гьар са философди вичелай вилик хьайи философдин фикирар кваз «ьазвач, абур лугьуз кланзавач, гьар сада вич вине къазва... Амма Посидонийди вичелай вад виш йис вилик яшамиш хьайи Фалесан тарифардай, адалай зурба философ хьанач, лугьудай. Фалеса, лугьудай Посидонийди, вичии и дуьньядин вири сирерай кьил акьатуналди, и дуьньядал вуч жедатла вилик амаз лугьуз алакьуналди, садра эллинар вири мягьтеларнай: «...Ада йикъакай йиф мус жедатла виликамаз лагьанай ва са шумуд югь алатайла гьада лагьайвал хьанай...»

«...589-йисан (чи эрадалди) 28-майдин пакамахъ са пата Алпата аваз, муькуь пата Астиагун, Галюс твар алай сергьятдин вацлал кьве кьушун, — мидиявийринни лидиявийрин кьушунар, ■ — сад садан винел гадар жедай вахтунда, бирдан рагь чулав хьана, йиф алукьнай...»

Мидиявийр?.. Къедалди заз масакла чидай. Чна мектебда >келдай йисара чаз «Азербайжандин тарих» ктабдай Мидия Ирандин Кеферпатавай уьлкве яз чидай. Амма и ктабдай аквазвайвал, Мидия Греция галай патяхъ акьатнава. Им гьикл хьайи кар хьурай?

«Азербайжандин тарих» ктабдин сад лагьай чинал чулав, ири гьарфаралди ихьтин гафар кхьенвай: «Чи кьадам ата-бубаяр мидиявийр я».

Грека-ар? Кьил акьатдай кваллахар туш.

Чун мадни са ктабдиз килигин: «Дегьзаманайрин Рагьэкьечлдай патан литература». Дегьзаманайрин Ирандин, Индиядин ва Китайдин литературайрин пакаман нурар... (Москвадин государственнй университет. 1980-йис.)

И са хазинадик квай «таб «Авестадила» башламиш жезва. Низ «Авеста» вуч эсер ятла чидачтла, чир хьурай: кьурьан Мегьамед пайгьамбарди кхьей ктаб яз гьикл къабулзаватла, «Авестани» Заратуштради «хьейди яз къабулзава. Дегьзаманайрин Ирандин аллагь Ахура

Мазда тир, и ктабдин сифте кьиле гьадан твар къазва: «...и уьлквейар заз Ахура Маздадин куьмекдалди кьисмет хьана: Иран, Элам, Вавилон, Ассирия, Армения, Египет, Иония, Лидия, Мидия, Бактрия, Согдиано, Гандра, Сака, Саттагидия, Арахозия, Мака...»

Ибур Заратуштрадини гафар я.

Эгер чна чи аял вахтара «елай «Азербайжандин тарих» ктабда авай Мидия гьа и Заратуштради лугьузвай Мидия ятла, ам дегьзаманайра виридалайни зурба ва гужлу империя хьайи Иран империядин са вИляят хьайиди аквазва. Адавай а зурба империядикай кьекьечлна, Грециядавай Лидиядихъ галаз дяведиз вучиз ва гьикл физ хьурай?

Адаз ахьтин ихтияр ни гуда?

Александр Македонскийди чапхундалди Иранди Юкьван Азиядин ва Мукьвал Рагьэкьечлдай патан винел гьамиша агьавал авурди виридаз чиде.

Къуй тарихчийри лугьурай: Мидия гьинал хьана? Ирандин Кеферпата?

Грецияда?

5. АЛИМРИ ВУЧ ЛУГЬУДАПА?

Лап и мукьвара ктабрин туьквенра чулав жилд алай са ктаб пайда хьана. Мумкин я, гзафбуру ам гьиле кьуна, эхцигна. Вучиз лагьайтла, адан формат екеди тир. Им сад лагьайди. Кьвед лагьайди — адан жилд «белечл чарчинди тир. Гьакл хьайила, а ктабди гьар нин хьайнтлани фикир желбзавачир.

Урус члалал сад лагьай сеферда пайда хьанвай и эсерди («Ирандин дегьзаманайрин эпос. Папакан хва Ардаширан алакьунар») чун патал гзаф сирер ачухна. Зун патал аламатдин кар хьана!

Вучиз, гьихьтин аламатдин кар?

Сабурлу хьухъ, и ктаб лап дегьзаманайрин Иран члал хьайи пегьлеви члалай таржума авунва.

Текст (эпосдин) кьве члалални ганва.

Эвел — пегьлеви, гуьгьуьнай — урус члалалди. Лап эхирдай глоссарий ганва, са кьадар пегьлеви гафар урус члалаз таржума авуна.

Дегьзаманадин Ирандин гафар латиндин алфавитдин жуьреда кхьенва. Юелиз жеда. Дегьзаманадин ирандин алфавитдалди ваъ, ам чун хьтинбурувай келиз хьун мумкин туш.

Латин алфавит типогрифияди къабулдач. Гъа и кар' себеб яз, за чи алфавитдалди са шумуд мисал гъизва.

Аи — III местоимение.

Бар — груз.

Эн — этот.

Залан — тяжелый.

Гирде — вокруг.

Гирами — любимый.

Гъан — тот, в тот же момент.

Йн — указ, Местоимение.

Кар — дело.

Куь — местоимение и союз.

Пад — предлог, обозначающий направление.

Тан — тело.

Шур — молоко.

Та — предлог.

Мадни давамариз жеда, амма гереквал авач. Вири ашкара я.

Ша гила чун, играми дустар, са фикирдал къвен: эпос вири са къанни цлуд чин ава. Й гъвечли эсерда икъван «чи гафар» хъайила...

Вагь! Дегъзаманадин Ирандин члал ва лезги члал? Икъван мукъабур! Нин хиялдиз къведай? Ни лугьудаи?

Амма ингъе делилар. Делилри субутзава.

И гафари дегъзаманайра лезгияр иранвирихъ галаз санал хъайиди субутзавачни? Ни лугьудаи чун члалан стхаяр тирди?

йрандиз, Египетдиз, Грециядиз хъиз, вичин члехи тарихда пуд члал хъана. Лап дегъзаманайрин (гъа и чи гафар авай), юкъван асиррин ва алай вахтунин.

Алай девирдин иран члалан группадик акатзава: осетинар, татар, таджикар, талишар...

Дегъзаманадин Ирандин члал, Грециядин члал, Араб члал... вири дегиш хъана. Гъа дегъзаманадин гафар чи члала амуькунин сир вуч хъурай?

Чи члал я араб члалавай, я туьрк члалавай муь-тлуьгъриз хъанач.

Яраб чи лезги члал вучиз икъван дурумлу хъанатла?

И мичли утагда экв хъувун чи пак буржи я: гаф алимринди я — члалан алимринни тарихчийрин...

6. ЧИ ТАРИХ КХЫН НИН ХИВЕ АВА?

Ракъиник «вай мурк (гатун юкъуз), дуьз лагъайтла, мурк ваь, муркIадин къаяб низ акуна? Ам югъ къвердавай гьикI цIрада? Лезги тарих гъа гьалда ава. Ща чун тарихдиз килигин. Тарихда чакай лагъанвай, кхьенвай вишералди ктабрай са шумуд делил рикIел хкин:

«...Албаниядин меркез Къабала шегъер хъана. Гилан Азербайжан ССР-дин Къуткъашен район. А шегъердин харапIаяр гилани ама.

Къиблепатан Дагъустандин тарихдин очеркар. *Махачкъала, 1964-йис, 21-чин.*

«...Яшамиш жезва абур (албанвияр) Ибериядинни Каспи гьульуьн арада. РагъэкъечIдай пад Каспи гьуль я, РагъакIидай пад — Иберия. ...Къиблепата Армения жезва, Кеферпата — дагълар...»

Страбон, Кб, XI-4-кыл, 1-чин.

«...Удинар лугьудаи гъвечли лезги халкъ (исятда Азерб. ССР-дин Нуха района ва Варташен райондин Нидж хуьре яшамиш жезва) албанвийрин тухумар я...»

Къиблепатан Дагъустандин очеркар. Махачкъала, 64, 19.

«...Кавказдин Албаниядин члал Кавказдин члал тир, ам исятдин удин члалаз гзаф ухшар тир. Мумкин я, ам дегъзаманадин удин члал хъана, вични литературадин...»

Академик А. Г. Шанидзе. Кавказдин Албаниядин члал ва кхьинар. Гуржистан ССР-дин Илимрин Академиядин Общественный илимрин хабарар. 1960-йис. VI нумра. 188 — 189-чин.

«...Такърибан 625-йисара абуру (гъезерри) алишве-ришдинни стратегиядин даях тир Дербент шегъер иранвийривай къачуна. Гуьгъуьнай гъезерри гъа инай За-

кавказьедиз гъжумар тешкилиз хъана», — ккЛзава чна «Ахтынамедай».

IX асирда Аль Беладзориди кхъизва хъи, арабрин полководец Мервана гъезерар барбат¹ авурдалай гъгъуъниз, абурун амукаяр САМУРДИННИ ШАБРАНДИН арада авай ЛАКЗ областдиз куъчарна.

*Беладзори. Уълквеяр чапхун аву
никай ктаб. Урус текст, 18-чин.*

Тарихда шумудни са авторди и ЛАКЗ-рикай кхъенайт¹а! Ам Албаниядйн къебелейрин арада виридалайни члехи къебеле тир. Беладзоридиз а кардиз килигна агъзур рагъмет хъурай хъи, ада и ЛАКЗ-ар алай чил, чка къалурна. САМУРДИННИ ШАБРАНДИН арада. Гилани и т¹варар лезги чилел алама. Тахъайт¹а чи тарихчийри гынал и желима, ЛАКЗ-ар кхъейт¹а, алава ийида: «имеется в виду всех дагестанцев».

«Къиблепатам Дагъустандин тарихдин очеркар» ктабдай чна ккЛзава: «...1500—503-йисара Сефевидрин (Эрдебилдай акъатназавай са династия), «Къизилбашийрин» кыле аваз, Исмаила Баку, Ширван вичиз муьт¹уьгъарзава». 108-чин.

Сефевидрин гужлу государство пайда жезва. Меркез — Тебриз. Абуру чпелай Кеферпата авай чилер къакъудзава. Джунейда сан-гъисаб авачир къадар къушун к¹ват¹зава. Ширвандал (арабар къведалди инал маса т¹вар алай — ЛАКЗ-арин чил, Самурдинни Шабрандин арадавай чил, гила анаг мадни гегенш хъанвай) гъжумзава. Чна тарихдай клелзава: «...Самурдин къерехда 1460-йисуз и чилерал тахъай хътин зурба женг кыле физва. Джунейд, адан дервишар, къазияр (чпин дин гъизвайбур, аквадай гъаларай, шиитар я, мусурман диндин са хел) лезгийри вири барбат¹зава. Катайбур катна «ьутармиш жезва».

*И. П. Петрушевский. Азербайжандин
государство. XV асир. Баку.
1940.*

1162-йисуз Бакуда Ширвандин шагъ Халилуллагъа Лезги мисклин т¹вар алай виридалайни (а вахтара) гъзел имарат эцигзава.

*Къиблепатам Дагъустандин тарихдин
очеркар. 64-йис.*

«...1221-йисуз Ширван чапхунна Монголар Кефердихъ рекъе гъатзава, гзаф къадар ЛАКЗАР (аку гъаа-а, ширвандавайбур вужар ят¹а) къирмиш хъана, мусурманарни, мусурманар туширбурни...»

*Ибн аль Асир. Тарихи аль Камил.
Араб ч¹алай таржума. Баку, 1940,
142-чин.*

Аквазвайвал, 1221-йисуз мусурман дин къабул тавунвай лезгийри авай къван! Заз алаамат кар, ЛАКЗ-ари монголрикай Ширван хуьн я. Аквадай гъаларай, арабри чаз ЛАКЗ-ар лагъана. Лезгийр — лакзар...

1456-йисуз Хинелугъви Магъмуда Ширвандин, Дербентдин ва гзаф къадар маса лезги хуьрерин тарихдикай са ктаб кхъена. И ктабдин эхирда ада ихътин са къейд авунва: «...Ибур вири са машгъур тухумдин, Къасимбекан гъилик хъайи, Магъмудбекан хчин, Афросимбекан... эхир Докъузпара къеледа... Аллагъдин лук¹ра... къуй Аллагъ-таалади адан эхир бахтлу авурай... И къейд бегъем 200 кас, Къуруш, Маза, Чикчик, Къурагъ, Рутул хуьрерин виридалайни гъуьрметлу къужаяр аваз ийизва. Абур шагъидар я»...

И ктаб квахънава. Академик А. Бержедин лугъунрай араб текст Императордин ктабханада хуьзма. Вучиз лагъайт¹а, а рукопись гъа и академикди вичин гъиливди Императордин ктабханадиз вахжана. И ктабдин урус текст амукаян к¹анзава.

*Къиблепатам Дагъустандин тарихдикай
очеркар. Х. Рамазанов,
А. Шихсаидов. Махачкъала, 44-йис.*

1456-йисуз лезгийрихъ ихътин зурба али хъана къван! Гила адан ватан тир хинелугъни ама, ана инсарни ама, абуру паспортда азербайжанвияр я! Вучиз ик¹? Мегер дуьньядин къанунар дегиш хъанани? Мусан-

лай ахътин къанун акъатна: «Девеяр, филер, балклар, яцар и дуьньядал герек я, цкгер, хпер, маралар, пеленгар, асланар, къурер герек туш?» Ихътин кваллах жедани?

Чна тарихдай кГелзава: «1509-йисуз Исмаила, сефевидрин къили, Ширван, Дербенд вичиз муьтлуьгъарзава...»

1578-йисуз сефевидрин государство зайиф жезва. Туьрквери Закавказьедал вегъизва. Туьржвери Генже, Шамахи, Дербенд къакъудзава. Чпиз муьтлуьгъай Ширвандин къиле Осман паша эцигзава.

«...Сефевидриз акси дяведа туьрквери, лезгийри, Кръшдай атанвай татарри (туьркверин члалан ва диндин стхайри) иштиракзава. Татарар 12 агъзур ава, лезгийр вад агъзур, ширванвиар...» к!елзава чна.

Къиблепатаан Дагъустандин тарихдикай очеркар. III-чин.

Я чан стхаяр, ширванвиар лугъудай халкъ низ ван хъайиди я?

Абур мус хъайиди я? Абур гъи члалал рахадай? Инаг гъа Белодзорида лагъай ЛАКЗ-арин чил тушни? И т!вар, Ширван, арабри ганвай чпин т!вар тушни? Я.

Амни гъич, бес и лезги гаф гъамиша кавычкайра вучиз твазвайди я? Яни ам вири дагъустанвиар лагъай ч!ал я, тушни? Ша гъадазни килигин чун. И кардизни.

Гуржистандин тарихда, литературада лезгийрикай т!имил кхъенвач. А кар Дагъустандин литературада ва тарихда ик! къабулзава: абур, а гуржийри лугъузвайбур дагъустанвиар я, лезгийр туш. Яни, аварар, лаквиар я, амма лезгийр туш. Ша чун и кардиз делилралди килигин. Къачун чна ц!ахуррин ханар:

Али Куркулу бег. Шахурви Мамед хан бег. Мамед хан ц!ахурвидин х.ва Халил. Эмир Юсуф бег. Шахурви Алисултан. Шахурви Агъмедхан...

Сиягъ мадни давам ийиз жедат.

Ибурун ханлух, 200 кас атлу къушун авай ханлух — пуд виш йисуз давам хъанва.

Ирандин Шагъ Тагъмасиб I лагъайда вичин са фарманда Али Куркулу-беган гъакъиндай кхъизва: «И фарман гвай Захурдин хан чи вафалу дустарикай сад я...»

Шагъ Абас I лагъайда вичин фарманда Шахурдин

хандиз кхъизва хъи, «чун патал а къуллугъ къилиз акъудун давам хъия...»

Шагъ Сефиди са шумудра ц!ахуррин къилевай т!варван авайбуруз савкъватар ва пулар ракъурзава, Гуржистандал, Кахетиядал гъужумар авун давамарун т!алабзава.

Шагъ Абас II лагъайдани ихътин т!алабунар садрани къведра ийизвач.

Къиблепатаан Дагъустандикай очеркар. 100-чин.

Гила ахътин Шахур гъинва? Гъииз фена Шахурдин ханар? Ингъе кез «вири дагъустанвиар»...

Къенин йикъаз килигиз, тарихдикай баянар гузва...

Гъегъ! Ам вуч лагъай гаф я? Лезгийривай Гуржистандал гъужумиз жедани?

Лезги чилин тарих кхъей касдиз за зи са ктабдин гонорардихъ лап са вижевай гуьмбет эцигиз тада.

Мармардин.

Чун мад сеферда «Къиблепатаан Дагъустандин тарихдин очеркар» ктабдиз килигин. А ктабда кхъизва: «...чаз аквазвайвал, I ва IV асирра Албанияди вичин зхиримжи йисар легрин чилерал давамарзава, Албаниядин политический уьмуьрда «лезги» къебелейри къилин роль къугъвазва...» (22-чин).

Гъа инални лезги кавычкайра. Албанар, иберар, лбинар, джигибар, каспийр... Авайвал. Гилан тарихчидиз лугъуз кланзава: а касди кхъизвай легар и чи девирдин лезгийр туш, вири дагъустанвиар я!

Аквадай гъаларай, гила кхъизвай тарихчидини вилик девиррин тарихчиди, санал ацукъна, чаяр хуп! ийиз, гумарни акъудиз, лезгийрикай ихтилатзава:

Гилан девирдин тарихчи:

— А вуна кхъенвай легер, лакзар ава гъа, чна абурукай «вири дагъустанвиар» ийизва...

Дегъзаманадин тарихчиди къил галтадзава:

— Ваь, ваь, ваь! Гъар са тарихда гъар са халкъдал, гъар са чилел вичин талукъ т!вар хъана... Ак! авун айибни я.гунагъни я...

— Зун гъавурда акъазва... Амма чун, алимар, интернационалистаря, гъа«I хъайила, чаз вири сад хъун герек я... Тахъайт!а, зи ктаб...

Дегъзаманадин тарихчидин вилер экъис жезва:

— Вагь! Вун лацу хъана хьи! Ма дарман! Мецик кутур! Вагь...

Гилан девирдин тарихчи:

— Чна абурукай «вири дапъустанвиар» авунва...

— Гъеъ! Ма, мадни са дарман... Мукъвара куъне Бакудикай Москва ийида, Киевдикай Ташкент... Куъ к1валахар зурба я... Гилан девирдин Дагъустандин тарихчийрин, лугъуда за.

Зани, и цГарарин авторди, гъак1 фикирзава.

Араб автор йакъута кхъизва: «...Баб аль Абвабдинни (Дербент) Маскатдин арадавай ЛАКЗ-рин уьлкведин агъалияр мукъубурулай а кардалди тафаватлу я хьи, абур виридалайни гзаф я, гуьзел к1алубар авай, мягъкем бедендин сагълам инсанар я, абурун хуьрер къалин я, хуьрерин арада гъамиша алакъа ава...»

Мадни: «...ЛАКЗ-ринни Баб аль Абвабдин арада Табасаран шагъдин уьлкве ава, чпин къадардалди абур ЛАКЗ-рилай т1имил я, Табасарандилай а пата Филан ава, ам гъвеч1и са виляят я...»

Йакъут. 1-кتاب. 438-чин.

Аку, стха, гъикъван ачухдиз, декъикъвдиз кхъизват1а, Лакзар, табасаранар, абурулай анихъни филанар... Къайтагъар ят1а?

Мадни са мисал: аль Беладзорида Дагъустандин чилерикай халкъарикай кхъизва: «Ирандин пачагъ Хосров Ануширвана гъар са виляят патал (Дагъустандин чилерал) вичиз хуш пачагъ эцигдай. Абурун арада Серирдин пачагъ, ЛАКЗ-рин пачагъ, Ширвандин ва Филандин пачагъ лишанлу тир. Ада гъа«1 КАБК дагъларин (?) ва маса чилерин пачагъарни тайин ийидай, абурухъ галаз икърар хъана, абурувай харж къачудай...»

Беладзори. Уьлквейар чапхун авуникай таб. Баку. 1927-йис.

Аквазвайвал, агъзур йис идалай вилик кхъей тарихчийри, сиягъатчийри гъар са чилин, гъар са халкъдин т1вар авайвал кхъизва.

Какадарзавач. Вири санал к1ват1завач.

Азербайжанви Абас Къули Бакиханова лезги халкъдин гъакъиндай кхъизва: «...Къуба уезддин Рагъ ак1идай патан, С амур дин ва гъак1ни Куьредин агъалияр

(вири ваъ, гзаф паяр) и чилерал гуьгъуьнай атай халкъарихъ галаз какахънавай лап къадим заманайрин халкъарин тухумар я...»

Абас Къули Бакиханов. «Тарихи-Ирем». 1848.

Зун литератор хъиз са карди мягътеларзава: Бакихановаз, аквадай гъаларай, лезги ч1ал чидачир. Яраб чидай жал? Адаз лезги ч1ала авай «алпандин ц1укай», «Махабхаратада» авай «аллагъдин ц1укай» бажагъат хабар хъана... Я адаз лезги ч1аланни дегъзаманадин Ирандин ч1алан мукъвавиликайни хабар тушир. Ик1 яз хъайила, адаз лезги халкъдин тарихдин дувулдин деринвал гъинай ва гъик1 акуна?

Тахъайт1а, халис тарихчийрихъ, шаиррихъ хъиз (халисбурухъ), ирид лагъай гъисс авайт1а?

7. ХАЛКЪДИН ЧАН

Чи дамарравай ' иви, чи рик1ин такабур гъиссер, чи акъулдин къат1унар, чаз чи Ватан, хайи чил клан хъун, чна чи диде-буба рик1елей алуд тавун... ибур вири чи халкъдин музыкадив гва. Халкъдин музыка чавай къа-къатайла, чун, лезгиар, къейи югъ я. Ам пакдиз хвена кланзава. Ам кламайдан, авамдан, туьремадин гъиле турт1а, чи къилел мусибат къведа, чна чун квадарда...

Музыка виридалайни дурумлу къуват я.

И кар чиз, дегъзаманайрилай къедалди вири уьлквейра ихътин къайда ава: аскердин беденни мягъкемарзава, руьгъни. Беден хъиз, адан руьгъни лигимарзава. Квелди? Музыкадалди! Муьгъуьббатдин манийралди ваъ, махаралди ваъ, жуьрэт, виклегъвал, зиреквал авай гъавайралди, музыкадалди!

Пакамахъ аскер музыкадалди ахварай авудзава. Ц1уд декъикъада чукурзава. Музыкадалди гъа! Физзарядка ийизва — музыка ягъиз! Пакаман фу нез физва — музыкадалди. Кам-камуна туна, манияр лугъуз! Гъихътин манияр! Гъихътин музыка! Вун акваз-акваз са ч1иб ч1ехи жедай.

Женгиниз фидай аскердизни музыка ягъизва. Женгинин музыка. Мехъер — музыкадалди. Мел — музыкадалди. Сувар — музыкадалди...

Пагъливан симинал хкаж жеда — музыкадалди.

Алимри фадлай успатнава: музыкади сагъламвилезни таъсирзава. Гуьгъуьл шадардай, руьгъ хкаждай музыкади, дарманди хъиз, начагъ инсандиз сагъ жез куьмекзава.

Гъатта чи йикъара маларин фермадал ацазвай калериз хуш макъамар ягъиз хъайила, абурун нек артух жезва. Аку гъа-а, маларизни кваз музыкади ийизвай таъсир!

Дегъзаманайра яргъал сефердиз экъечъизавай грекди вичин къвале музыкант тадай. Пул гана. Адаз тапшуругъ гудай: зун элкъвена хкведалди вуна ихътин-ихътин макъамар ягъиз жеда, дуст кас. Гъар пакамахъ, гъар нянихъ. Йикъа къве сефер. Абур зигъиндиз, къанажагъдиз, ахлакъдиз ва марифатдиз таъсир ийидай макъамар жедай. А макъамри хзанда гуьрмет ва берекат хуьниз куьмекдай. А макъамри аялрив буба рикъелай алудиз гудачир. Папазни вичин гуьл къвале авай хъиз жедай.

Чи шаир Тагъир бубадин кац чубанрин алачухрик а'катай хъиз, эхиримжи йисара зунни дегъзаманайрин ктабрик акатнава. 800-йисара Аль Джагъиза, Ибн Абд Раббигъиди, Абу Али Аль Мугъассин ат Танугъиди ва маса араб авторри кхъенвай ктабра хзандин месэлайриз, марифатдин, ахлакъдин, тербиядин месэлайриз ганвай члехи къимет вуч я! О-о, чун «производственный» романри, «революционный» романри буьркъуь авуна хъи! Къачун чна эвел замандин арабри музыкадикай авунвай фикирар...

Эгер инсанрин арада алчавал, виждансузвал, адалатсузвал, итимсузвал... къвердавай артух жезватла, чир хъухъ: абуру чпиз ягъай лайляар ва чпи сифте лагъай манияр рикъелай алуднава.

Эгер инсанриз чпин музыкадин ван тахъайтла, (гъа аял члавуз ван хъайи), абуру чпин диде-буба рижЛелай алудда. Абур зигъинсуз жеда.

Эгер инсанриз садаз сад бегенмиш жезвачтла, абур къама ял аваз къекъезватла, къиле гар аваз къекъезватла, абуру члехидаз гуьрметзавачтла, сада садалай фитнеярзаватла, чир хъухъ: абуру чпин дувул квадарнава, абурун дувул къуранва, абур туьремаяр я, зигъинсузар я.

Эгер ваз ви тарих чизвачтла ва ам чириз кланзавачтла, чир хъухъ: вун туьрема я, салавай аюх я.

Чир хъухъ: диде-бубади гузвай тербиядилай музыкади гузвай тербия гужлуни я, эбедини я.

Чир хъухъ: музыкадивай йнсан саймазаризни жеда, сарсахаризни. Сефини ийиз жеда, семени. Алчахни ийиз жеда, лап гъа амач лагъай кичкрхъанни.

Акъуллу гъар са инсандиз чида: атлай нек, члур хъайи члем, ни акатай як, вахт алатай хуьрек... гъич са лукъмандивайни вичин гуьнгуьниз хкиз жедач. Ам гъалдай акъатна. Гадрун герек я!

Ихътин члур хъун инсандин къилихдани, руьгъдани къиле фида.

Куьн члалахъ хъухъ, инструментрай сесер акъуддайбуру чи халкъдин руьгъда гъа за лагъай хътин «руьгъдин деградациядин» процесс арадал гъанва.

Нянихъ, лезги концерт гудай вахтунда, за кичлез-кичлез (риклин ритмни гъасятда дегеш жеда) приемник кутада. Яраб чибуру вучзаватла? Гзаф вахтара кларнетри цДугъиз жеда! За регулятор чапла патахъ элкъурда: маса стхайри вучзаватла? Баркалла! Чпин халкъдин манияр лугъуз жеда! Яб гуда за. Рикл шехъиз... Ахпа йифди ксуз жедач... Квахъзава чи музыкальный культура. Лезгивал аквазмач. Вучда? Са мисал гъиз кланда заз.

Лап дегъзаманайра фиригъвийриз (чи фиригъвийяр ваъ. Грециядин фиригъвийяр) Мидас лугъуз са пачагъ жеда. Вичин махсус къатлунар, чирвилер авай са кас жеда. Гъа и кар сеbeb яз, и Мидаса Аполлон аллагъдин манийрилай кфилдин авазар виниз къада. Кватл жеда аллагъар вири санал. Ибуру Мидасаз жаза гуда. Аллагъри гайи жаза яз, и Мидасаз ламран япар экъечъида. Куз-хъукъуз амукъда язух. Вучрай? Фите алукъида. Бес япар чуьнуьхна кландачпи? Амма нуькерриз чир хъанваз жеда. Нуькеррин арада сад жеда—сир хуьз тежедай. Рикл акъатда идан. Лагъайтла, винел акъудайтла, гардан яда. Вучда? Фида им, и сир хуьз тежедайди, са яргъал чуьлдиз. Булахдал. НацДарин юкъваз. Гъа инал, булахдал, нацларин юкъва ида вичин сир ачухда:

— Мидасан къилел ламран япар! Мидасан къилел ламран...

Риклиз регъят хъана, элкъвена хкведа и сир хуьз тежедайди.

Зул алукъда. Инлай алатна физвай чубанди и нацларикай са нацл атлана, вичиз кфил ийида. Башламишда ягъиз.

— Мидасан къилел ламран япар! Мидасан къилел ламран...

Акъатда кфилдай ванер.

Вич лугъумир, а касди булахдал вичин сир лугъу-дайла, нацлариз ван жеда къван! Сир — садрани сир яз амукъдайди туш. Ам дуъздал акъатда. Тарихда гъамиша гъакI хъана.

Къе чи милли тарихда, милли культурада къиле физ-вай алчахвилер, хаинвилер, къайгъусузвилер сир яз амукъдани? Ни вучзава? Ни вуч авуна кланзавайди я? Амма...

Алай вахтунда (гзаф вахтара) радиодай гузвай, те-левизордай къалурзавай лезги музыкадин концерт гъа Мидасан къилел экъечлай япар хъиз я. Виридаз чизва, Амма... вирида сир хуъзва. Вучиз?

За тикрарзава: атлай нек, ни акатай як, ктлай емиш, цуру хъайи хуърек... вичин гуънгуъниз хкиз жедай лукъ-ман гъелени чилерал атанач.

Халкъдин руъгъдин къуватдин жъадир авай шумуд кас аватIа?

8. ГАФУНИН УСТАДАР

Эвел заманайра писателриз, шаирриз гафунин уста-дар лугъудай.

Абурун гаф къизилдилай багъа жедай, къилинжди-лай — хци. Идахъ галаз алакълу яз, зи ридалел са ри-ваят хкъезва. Ам Къуръандин риваят я, амма за ам чIе-хи шаир Низамидин ктабдай клелна. Зи аял вахтара.

Са залум гъурчехъанди са Жейрандал хер ийида къван. Иер, такабур жегил Жейран жеда им, — вичин гуъл-чеменлухда и дуъньядин гуъзелвилинни ширинви-лин гъавурда акъазвай Бахтатар гъиссеривди вичин югъ няни ийизвай, садрани, санал къванни са гъашаратдиз къванни са писвал тавунвай, гунагъсузса Жейран!

Катда и Жейран, катда иви авахъиз ва эхирни атана са булахдал акъвазда. Яд хъваз клан жеда. И арада са хъипре цай къил а«будна, Жейрандивай хабар къада:

— Вуна акI суза вучиз ийизва, я чан Жейран стха? Ваз вуч хъанва?

Килигда Жейран и хъипрез вилел нагъв алаз: жаваб гудани, гудачни?

— За ваз вуч хъанва лугъун? У-уф, — агъ аладарда Жейранди. — И патара са залум гъурчехъан пайда хъанва, гъада зал хер авунва...

— Агъ, клвал чIур хъуй вичин! — гъарайна лугъуда

хъипре. — Яраб адаз чавай, жейранривай, вуч клан-заватIа?

— Вуч? Вуч? — къудгъун жеда Жейран. — Вуна вуч лагъана?

— Адаз чавай, жейранривай, вуч (кланзаватIа, лугъу да за...

— Вакай, хъипрекай, Жейран мус хъайиди я? Вуна вунни жейрандай гъисабзавани?

Ярх жеда Жейран гъа инал. Эхиримжи нефесдал къил хкажна, хъипрез лугъуда:

— Гъурчехъандин хъелдивай зун рекъиз хъанач, амма ви гафуни зун къена.

Гафунин устадар хъана эвел заманда. Ктабдихъни къймет хъана... Га клвалйн! Са суъруъ-дин. Са рамагдин! Бе-ес!

9. ГЫКI ЖАВАБГУДА?

Тарарн пеш авадарзава. Себеб ава: зул къезва.

Ахпа къуъд къведа: живер къвада, хИлерал ацукъай-ла, хилер хада.

Тарар хуътIуъз гъазур жезва. Гележег хуън патал, телеф тахъун патал, тухум хуън патал.

Тарари пеш авадардайла, луж-луж хъана, къушари* ни лув гузва. Чизва: къаяр къезва. Къе-пака къуъд жеда. Яда къаю. Недай затI жагъуриз жедач. Чка де-гишна кланда.

Вири тIебиатди: гъайванри, къушари чеб хуъзва, ге-лежегдин къайгъударвал ийизва.

Са гъил ченедик кутуна, ацукъна-ацукъна, эхирни са легъзеда зун ахвариз физва, о-о, аламат! Гъа легъзеда заз ахвар аквазва: захъ галаз Сфинкс хътин зурба са къари рахазва:

— Агата зав, бала... Зун ви бадейрин, бадейрин, ба-дейрин баде я...

Налугъуди, и къаридин вад агъзур йис я, гъакъван ам къуъзуъ я, гъакъван адан чина биришар ава.

— Зун начагъ я, агата, бала...

— Лагъ, баде, — зун адаз агъадай винелди килиг-зав^а.

— Чан бадедин, заз лакзарин гъал чириз кландай? Гъинва абур? И удинвиар, хинелугъвиар гъинва? Ибур садни аквазмач эхир!

Зун къил агъузна акъваззава.

За и Сфинкс къаридиз вуч жаваб гун?

...Заз пуд стха ава. Эгер зунни зи пуд стха, — вири са дидедин, — вири са бубадин, — чи виридан муг хъайи, чи бубадин квалеле санал члехи хъайибур туширтла, эгер гъа бубадин квалел зи зигъинда амайди туширтла, чи раидарар, чи гуърцелар, чи гурар, чи гъаят, суза ийиз ахъа жедай ва суза ийиз агал хъйжедай чи дакъваз, чи рехъ, чи квалелин мукъув гвай мурдар вир, гъамиша зун-журда жедай, тумуниз звар гана, рехъди фидайбурал гадар жедай чи Пеленг, гъамиша галатнаваз аквадай, гъамиша кьил агъузнаваз аквадай чи лацу балкIаН... чахъ ибур хъайиди туширтла,бажагъат зи риклел зи стхаяр аламукъдай. Аламат кар ам я хъи, гъа и за лагъай ва талгъай затъари, абур риклел хкведайла, абурухъ галаз санал (гъамиша) стхаярни хкизва... Сад БАМ-дал ала. Сада бубадин квалел хуъзва. Муъкуьда Бакуда кIв/алахзава. Зун Махачкъалада ава. Гъарма сана.

Бубадин квалели чун стхаяр тирди чи риклелай ра* кързавач.

Хзан патал бубадин квалел авайвал, халкъ патал, миллет патални сад садан арха ийидай, сад садав агуддай,вири патал умуми тир са вуч ятлани: **хайи чил, Ватан**, тарих, **чIал**, музыка... хъун чарасуз я. Абур чаз атабубайри тунвай ядигарар я, аманатар я...

Абур ни чIуриз акуртла, адаз тфу гана кланда. Ам негъна кланда.

Бубадин квалел амачир стхаяр гьикI жедагIа, — абур са сада садахъди чIугвадач. **ЧIал, тарих, музыка...** квахъайла, халкъни, миллетни гьакI жеда. Садвилини гьиссер кутадай яракъ хъана «Iанда, къуват хъана кланда.

Дегъзаманайрилай къедалди, чи дувулрин деринвал агъзур йисара авайди ашкара я. Чун дегъзаманадин албанвиарни я, чак грекарни какахънава, иранвиарни, гьезерарни, арабарни, монголларни (абур заз йифиз са километрдай чир жеда) какахънава. Мадни хъсан. Къе чун вири санал — лезгийар я. Чахъ са Ватан ава, са чIал ава, са тарих ава, са манияр ава...

Чи виридан буржи абур хуън я. Михъиз хуън я. Абур авам инсанрин, туъремайрин гьиле туна виже къедач. Къе, чапхунчийар авачир девирда, чи тарих, чи чIал, чи музыка чавай къакъатзава; вучиз чун буъркъуъ жезва, биши жезва?

ТахъайгIа чун суъгъурда тунватIа?

Яраб халкъдин вилик-къилик квайбуру вуч лугъудатIа?

Абуруз и кIвалахар аквазватIа?

10. ТIЕБИИВАЛ

ИНСАН тIебиатдин хайи велел я. Адавай гъич са вахтундани тIебиатдиз ва адан тIебиивилиз акси экъечIиз жедач. И кар, и чирвал лап дегъзаманайрилай башламишна гъар са (мефтI чкадал алайдаз; амма чи девирда гъатта бязи алимринни кваз мефтI тухулдиз куъч хъанва) касдиз малум я, гъар са касдиз чида.

"ТIебиатдиз ва адан тIебиивилиз акси яз ахмакъдавай физ жеда. Акъул къакъатнавай, кьиле гар авай <кас хъанва кланда.

Играми дуст! ТIебиатдихъ чаз течир аламатдин къанунар гзаф ава. ТIебиат вич философиядин ктаб я къван! Герекди ам клелиз чир хуън я. Ам чавай клелиз жезвани? Ада чи кьилиз къевезвай гъар са суалдиз жаваб жагъурнава. Чаз абур аквазвани? Виридаз аквазвачIани, сад-зурдаз аквазва.

ТIебиатда къалпвал жедач. Ада къалпвал эхни ийидач. ТIебиатда бегъемсуз са затIни жедач. Гъар са кар, гъар са затI тIебии яз, вичин метлеб аваз, чIехи философдин, чIехи устаддин гъилий акъатнаваз аквада.

А устад, арифдар кас тIебиат вич я, адан тIебиивал я.

Гъа и тIебиивилерикай садни жуван жинс хуън я, жуван тухум хуън я, жуван дувул чирун я.

Мисал патал: къавах таран са гъвечIи хел вич вичелай хада, ам чилел аватда, гъа аватай чкадал, чилик дувул кутуна, адакай маса тар экъечIда.

Вири набататри цуък акъудзава. Ахпа абур вири тумламиш жезва. Гъа и жуъреда гъар са набататдини вичин тум, вичин жинс хуъзва. Гъич са гъайвандини, гъич са набататдини вич и дуъньядилай квахъуниз рехъ гузвач.

Къушарин, гъайванрин, маларин дуъньяда и кар камаллудаказ тешкил хъанва. Ам икI ни авунва? ТIебиатди. Сада садаз куъмек авун, гъвечIибурун къайгъуда хуън, дуствилелди кьил хуън, эркекданни дишидан арада рекъидалди вафалувал хуън, сада садаз таб тавун, къведани санал балайрин, велелдин къайгъу чIугун, муг, магъара гъазурун, балаяр къведани санал чIехи авун, абуроз къведани санал тербия гун, дишидаз гъамиша

гуърмет авун, икрам авун... ибур вири тлебиатдин къанунар я.

Са жинс вири санал кватл хъана, са маса жинс терг ийиз рекъе гъатдач. Гъар са жинсини вичин марифатдин, низамдин, къайда-къанунрин нормаяр хуьда.

Гъайиф хьи, инсанри и кваллахрал гъамиша амал ийидач. Инсанрин обществада и къайдаяр вахт-вахтунда члурда. Гъакл ятлани, адахъ гъа и зайифвал, кимивал аватлани, инсандихъ гъайванрилай, гъашаратрцлай, набататрилай виниз тир, артух тир са жигъет ава. Акъулбалугъ инсанди вичи вичивай гъамиша хабар къада:

— За и дуьньядал вуч тазва?

Инсанди и кардин гъакъиндай вичин акъулдивди, къанажагъдивди фикирзава. Адахъ зигъин ава. Зигъин хъуниз килигна, ам инсан я; тахъайтла адазний гъайван лугъудай.

Инсанрин арада гъихътин пешекарар, гъихътин ариф» дарар ава! Философар, художникар, шаирар, музыкантар, зодчияр, лукъманар...

Акъулбалугъ вири инсанри гуьзелвилини вилик икрамда. Инсан гуьзелвили лъарсурда. Инсан гуьзелвилини вилик ажужеда. Гъа и гуьзелвилини вилик икрам авунин гъиссини инсан регъимлу ийизва, инсан мегърибан ийиз» ва, гъахълу ва дугъри ийизва, адав аннамишиз гузва, веревирд ийиз гузва ва эхирни фикириз гузва:

— За и дуьньядал вуч тазва?

Инсанди вичин вилик гъа и суал эцигиз хъаначиртла, и дуьнья фадлай барбатл жедай. Гъакл хъайила са гъинал ятлани ахцегъвиди ва я къубавиди ичин багъ кутазва ва а багъ тазва. Са ни ятлани мал-къара артухарзава, са ни ятлани гуьзел имаратар эцигзава, са ни ятлани ктаб кхъизва, а ктаб тазва, са ни ятлани цлийи рехъ кутазва. Вучиз лагъайтла, вичиз чизни, течизни инсандин мефтледи, инсандин ивиди адан силис ийизва:

— Зун, и дуьньядал атана, хъфизва. Зун и дуьньядал атунин, хъфинин метлеб вуч хъуй?

Играми дуст! Инсан са патахътай тлебиатдин бахтвар бегъер я. Адахъ зигъин ава, <къатлунар ава. Адавай вичин уьмуьр вичиз кландайвал къурмишиз жезва. Ада вичин уьмуьрни къурмишда, ада вири инсаният патални са гъихътин ятла цдийивал ахтармишда, жагъурда, яратмишда. Ада гележегдин несилар патал руьгъдин къуватар тада...

Къе чна, вунани, зани фикирзава:

— Яраб, Аллагъ, сифтени-сифте и цлай вуч зат! ятла, низ чир хъанатла? Гъикл чир хъанатла? Гъинал чир хъанатла? Вири инсаниятда а «асдин вилик икрамна кланзава. Ша чна мекъи йифер риклел хкин, пичина цлай тахъайла...

— Яраб, Аллагъ, сифтени-сифте цлал як чрай кас вуж ятла?

— Сифтени-сифте къел чирай кас вуж ятла?

— Тараллай емиш дадмишна, ам дадлу тирди ни лагъанатла?

— Сифтени-сифте цанар цайиди вуж ятла? Фу гъикл, гъинал ва ни чранатла?

— Сифтени-сифте ни араба раснатла? Ахпа фургъун, ахпа поезд?... — Ахпа пайда хъана барут, тфенг, туп...

Ахпа и дуьньядиз Менделеев атана. Ада вичин уьмуьр металлар жагъуруниз бахшна. Ахпа Павлов атана. Ада медицинадиз къуллугъна. Рефлексар чирна, кицДерин чан акъудиз, кицлериз зулумар ийиз, илим вилик тухвана. Ахпа Циалковокий атана. Ада ракетайрал кваллахна. Илизарова какур хъанвай кларабар дуьзар хъийидай къайда чирна. Шумуд агъзур инсан азабдилай азад авуна. Жордано Бруноди лагъана: «Зун куг, амма азат тикрарзава — чил алемдин юкъ туш. Каинатдин и къил, а къил авач, ракъарин, дуьньяйрин гъисаб къуна куьтягъиз жедач». Услара Кавказдин гзаф халкъарин сифте грамматикаяр туьклуьрна. Колумба цлийи дуьнья, Америка, ачухна. Гагарина космосдиз лув гана. Пикассоди, Рафаэла, Левитана, Родена, Фольконеди, Репина, Лисиппа, Давида, Рубенса... чпин эсерралди чи дуьнья мадни гуьзеларна...

Гъайиф хьи, ихътин члехи инсанар гъа са вуч ятлани авуна, шем хъиз, хкахъна, физва. Абуру башламишай кваллахар ученикри, цлийи несилри давамарзава.

Ацукъна текдиз, секин йифиз, дуьнья вири ширин ахвара авайла, яргал Каинатдин бушлухрай нур гузвай гъетериз килигиз, вун яргал хиялриз фида ва вуна жува жуваз суал гуда:

— Вуа! И дуьньядин, дугъриданни, я икъил авач, я а къил авач, и дуьнья мидаим я, амма инсан гъа са шумуд йисуз атана хъфизва...

Гена хъсан я, такабур гъиссини ви пашман гъиссер акъвазарда.

— Ивалахар амуькъзава.

— Кваллахрихъ галаз санал инсанни амуькъзава.

Адан къамат, адан чан, адан кланивилер, адан так!ан-вилер, кстхавилер... вири адан клвалахрай ажваз амукъда.

Гена хъсан я, и такабур гъссини пашман гъссер акъвазарда. Такабур гъссини вичин ван хкажда:

— Инсандиз къве клвач квай гъайван лугъудаи. Вучиз адаз окъве клвач квай гъайван лугъузватла, чидани ваз? Чидач? А-а, адаз, инсандиз, вичин ата-бубаяр вужар хъанатла, абур гъикл яшамаш хъанатла, чириз клан жеда...

11. ПЕЛАЗГИЯР: АБУР ВУЖАР Я? ГЪИНАИ Я?

ЭВЕЛНИ-ЭВЕЛ ша чна чи къуншийриз яб гун. Акван абуру чакай вуч лугъузватла. Абуру лагъайла, чи къуншийрин лап дегъзаманайрин ата-бубайри. Къунши гуржийри чаз легар лугъуда. Вучиз? Ам гъинай атанвай гаф я?

И суал чна риклелай алуддач. Акван гуржийрин лап дегъзаманайрин риваятри вуч лугъузватла... Абурукай сада Кавказдин халкъар гъикл пайда хъайиди ятла, суьгъбетзава: Нуьгъ пайгъамбардин хва Таргомасаз рух-ваяр хъана — Картлоси, Гаоси, Бардоси, Мовакан, Легоси, Героси, Кавкаси, Эгроси.

Бубади вичин рухвайриз чилерни пайна. Легосаз — Дарубанд гуьлелай (Каспи) Ломеки (Терек) вацДув агакъна...

Мадни са мисал: дегъзаманайрин Кавказдин Албаниядин тайифайрин тТварар: албанар, утинар (удинар), гаргарар, сельвар, дидурар, гелар, легар...

Дегъзаманайрин Грециядиди мифологиядин къилин геройрикай сад тир Минос пачагъдихъни ЛЕГАР ва я ЛЕЛЕГАР ава. Абуру Минос пачагъдин гимийра къул-лугъзавай аскерар — луьтквечияр тир къван!

Гомера вичин «Илиадада» суьгъбетзава:

Гъараяр акъатзава троянвийрай,
Рахадай сесер сад тушир абурун.
Сад хъанвай жуьреба-жуьре
Халкъарин сесер тир абур...

Троя элкъуьрна къунва. Гъужумзавайбур ахейвияр я, абуруз ГОМЕРА аргивияр лугъузва. Данайвияр я. Са

гафуналди Пелопенесдин агъалияр я. Абурун къилени Агъилл ава.

Гила «илигин чун и Агъилла элкъуьрна къунвай къеледа, Троядин къеледа, авайбур вужар ятла...

Гъелбетда, гъар са касдиз малум я: троявияр я. Абурун къилевай башчини ПРИАМ я. (Лугъун чна чи ПИРИМ я, ам маса са халкъдихъни авач). Троядин къеледа Приам, адан рухваяр ва са къадар тайифаяр ава. Абурухъ галаз санал, абурун пата Фракиядин пачагъдин къшун ва «бушундин къилени адан башчи РЕЗО ава.

Ина ПЕЛОПЕНЕСДИН лап дегъзаманайрин агъалияр — ПЕЛАЗГИЯР ва ЛЕЛЕГАР ава...

За лугъузвайди гъа и ЛЕЛЕГАР тир.

Гуржийри чпин риваятра чаз легар лугъун, гъа ихътин лап яргъал тарихра хъанвай гъакъикъатдихъ галаз алакъалу кар я.

Риваятрин шагъ дувулар яргъал гъакъикъатра авайди фадлай малум я.

ЛЕГАР, дугъриданни, хъанвай халкъ я, ПЕЛАЗГИЯРНИ ЛЕЛЕГАР Грециядин дегъзаманайрин тайифаяр я. Им за ваь, делилри лугъузва.

«...Цийи эра алуькдалди XVI—XIII виш йисара Грециядин чилел Микен культура лугъудаи культуради цуьк акъудзава, агъейвийри Юкъванчилиин гуьлуьн къерехра чпин агъавал мягъкемарзава, — клелзава чна «Агъзур йисарин рекъера» ктабдай. (Москва, Молодая гвардия, 1990.) — XI асирда атана (цлийи эрадалди) агъейвийри инай лап дегъзаманайрин агъалияр, чкадинбур, ПЕЛОПЕНЕСДИН агъалияр — ПЕЛАЗГИЯР ва гъетто (хетто-лувияр) Гъвечли Азиядиз акъудзава.

Троя муьтлуьгъарайлани, агъейвияр динж акъваззавач. Абуру гуьлуьн а патан къерехравай агъалийрал гъужумар авун давамарзава...»

И вакъияр къиле физвай чилер тарихда хъсандиз малум чилер я.

И чилерал агъзур йисан вахтунда садрани ислягъ уьмуьр хъанач. Гъамиша дявояр. Дяве дяведин гуьгуьна.

13. АРХЕОЛОГДИЗ АКУР АЛАМАТ

КЪИБЛЕПАТАН *Америкадин индейцийрин майя* та-йифадин ван тахъай кас бажагъат ава. Абурухъ Чечен-Ице тГвар алай са шегъер ава ва шегъердани — пак къюю. И къюю американви археологди ахтармишна.

Ахтармишайла, алимдиз аламатдин делилар жагъана. Пак къююдай жагъай делилри шагъщвалзавай хьи, виридаз чидай майя, Къиблелатан Америкадин индейви-яр, вич лугъумир... Атлантидадай экъеч I айбур я къван! И гъакъиндай Г. В. Андреева вичин *«Риваятрин поэзия ва тарихдин проза»* ктабда кхъизва. И ктаб Лениздатда гъа и йисуз «Культура ва дин» сериядай яз акъуднава.

Икъван чIавалди *майя Къиблепатан Америкадин дегъзаманайрин агъалияр* яз, чкадин *агъалияр* яз къабулнавай, *амма археологди субутзава хьи, акI туш, майя Атлантидадай атанвайбур* я...

ГъикI хъана атайбур я?
Себеб?

14. СА РАГЪ

МАШГЪУР УРУС шаир, романист, философ-мистик Д. С. Мережковскийди вичин *«Атлантида ва Европа»* ктабда Атлантидадикай, адан къисметдикай кхъиналди, вичин фикир лугъузва:

«...чаз чизва ва я гила чир жез башламишзава, неинки дегъзаманайрин Египетдин, гъакIни шумеррин, аккад-рин, Эламдин, Вавилондин, Ханаандин, Хеттрин, — мумжин я, дегъзаманайрин культурайрин шагъ дувул сад я, абур вири са жуьредин нур гузвай, са ракъинин экв я, вичини дегъзаманайрин виридалайни къакъан дагъларин къулухъай, вичин акIизвай ракъинин туьхуьзвай нурар чалди ракъурзава, адан умуми тир, сад тир рагъ гъинал ала?»

Чаз гъа и кар чизвач.
Чир хъанвач.

Атлантикадин деринра батмиш хъанвай дерин океандин ятарин кIаник квахънавай Атлантидадин рагъ вири инсаниятдиз талуькь ятIа?

15. ГОМЕРА СУЪГЪБЕТЗАВА...

ВИЧИН девирдилаь са шумуд агъзур йисарин вилик хъайи чIехи вакъиайрин, женгерин суъгъбетчи Гомера, буьркъуь ашукъди, лугъузва:

Чехирдин ранг алай ятарин юкъва Бахтатар инсанрин остров Крит ава. Къудкъанни цIуд шегъерда яшамеш жезва, Гъар са чIалан ван жеда: аквада ваз агъейви Дявекар критвидихъ галаз санал Бурма чIгарарин кикунвияр, Кносс шегъерда Яшамеш жезвай ПЕЛАЗГИЙРИН тайифаяр...

Гомер «Илиада».

16. СА РАГЪ

МИНОЙДИН (Критдин) цивилизация яваш-яваш квахъна. РикIелай алатна. Эгер буьркъуь ашукъ Гомера адакай, дугъриданни, уьмуьрда хъайи гъадисаяр, риваятар хъиз суъгъбетначир-тIа, абур грекри рикIел хуьдачир.

Эвелни-эвел буьркъуь ашукъ Гомераз баркалла!

Алай вахтунда Минойдin цивилизация Евролада виридалайни къадим заманадин цивилизация яз гъисабзава.

Мумкин я, адак чи пайни ПЕЛАЗГИЙРИН-ЛЕЗГИЙРИН пайни ква. Делилри и кардин шагъидвалзава.

Им гъеле башламишун я...

Исятда чи ихтилат ЛЕЛЕГРИКАЙ я, вучиз лагъай-тIа и халкъ гъамиша ПЕЛАЗГИЙРИХЪ галаз саналла. Мадни са месэла ава: чаз, лезгийриз, чи къуншийри, мисал патал гуржийри ЛЕКАР, ЛЕГАР лугъузва.

Ахпа и *лелегар*, легар АЛБАНИЯДИН са тайи'фани я...

Ша чун Минойдin риваятрикай садаз килигин. Абурукай Зевсан хва Миносакан риваятдиз яб гун чна. Риваятда суъгъбетзава хьи, Миносан диде Финикиядин Тир шегъердай хъана. Я ни ам гречанка туш, финикийка я. Адан тIварни Европа тир. КIан жеда ам Зевсаз. Вучда? Зевса вичин акунар дегъишда. Вичикай бугъа ийида. Акунар дегъишна, чуьнуьхна Зевса Европа. Вичин свасни гваз хкведа ам Критдиз. Вичин ватандиз. Ина Европада адаз рухвар худа: Минос, Серпедон, Радамант.

Чехи хъайила, Миноса вири Крит вичиз къахчуда. Стхаяр маса патахъ рекъе гъатда. Критдин пачагъ хъана, ина Миноса цДийи къайда-къанунар твазва. Ада Критдани, гуьлрални агъавалзава.

Аристотела адаз «виридалайни дегъзаманайрин къанунчи» лагай тIвар гузва.

За и ихтилат, и куьруь обзор вучиз ийизватIа, исятда гъавурда акъада куьн.

Геродота кхъизва хъи, бес ГъвечIи Азияда яшамиш жезвайбур (са мус ятIани Критдин патав гвай островра яшамиш хъайибур) къарияр туш, абур ЛЕЛЕГАР я.

Абур Миносан гъилик хъайибур я. Риваятри шагъидвалзава хъи, абуру, ЛЕЛЕГРИ, Миносаз харж гудачир, герек атайла, абуру Миносан къушундиз аскерар ракъурдай.

Миноса вичин девирда дявеяр гзаф авуна, ада мукъварив гвай халкъар вири муьтIуьгъарна. Гъа'к! хъайила, ЛЕЛЕГАР а девирда виридалайни тIвар-ван авай халкъ хъана.

Гуьгъуьнай, са агъзур йисарилай ва я вад агъзур йисарилай и ПЕЛАЗГИЯР Ван пачагълугъда, ЛЕГАР ВА Я ЛЕЛЕГАР Кавказдин Албаниядин составдик жезва. И кIвалахриз чун гуьгъуьнай къведай къилерикай са кыле килигда.

Инал къейд авун чарасуз я хъи, Троя хъайи чкадал исятда Гыссарлыкъ шегъер ала. Туьркияда.

Троя барбат! хъайидалай гуьгъуьнай, ам хвейи ва сагъ амуькай кIеретIар Рагъ экъечIдай патахъди туькIуьзва...

ПЕЛАЗГИЯРИ Рагъ экъечIдай патахъ гъерекатзава.

Чехи миграция кыле физва.

17. ВАН ПАЧАГЪЛУГЪ (УРАРТУ)

ЦIИИИ эрадалди са агъзур йис ама...

Закавказье.

Кефер патан Иран.

Ван пачагълугъ... Им дегъзаманайрин пачагълугъ яз гысабзава.

И пачалугъдин юкни-юкъ дагълух Армения я. Эрменистан я. Гилан Ван гуьлуьн патав а девирда Ван шегъер хъана.

И государстводикай са шумуд ктаб кхъенва. За абурун тIварар урусдал хуьзва. КIандай касди жагъурна

кIелрай: Пиотровский, «История и культура Урарту». Ереван, 1944; Суксян, «Государство и право Урарту», Ереван, 1963.

Урарту лугъудай тIвар и государстводиз ассирийвийри ганвайди я къван.

«Агъзур йисарин рекъера» ктабда, мадни декъикъдиз лагайтIа, а ктабдавай «Асгард ва ваннар» макъалада ваннар ва Ван государство гынай атайбур ятIа, гъикI хъана пайда хъайибур ятIа, ахтармишзава.

Макъалада субутзава хъи, Фригъистан ва Пафлогония, — къве пачагълугъдин бинедал, гъа ибурун чкадал, гуьгъуьнай Ван государство пайда хъана. И государствовор а девирда Урартудин РапъакIидай патан ва Къибле патан къуншияр хъана.

За и макъаладикай жуван фикирар кхъинихъ ихътин са себеб ава: и макъалада дегъзаманайрин Ван государстводин (Урарту) чIалай са къад-къанни цIуд гаф ганва ва авторди а гафар урус (славян) гафарихъ галаз ге-къигзава, гъа идалди славян чIаланни урартудин чIалан мукъвавал (къалурзава. Ша чна адаз михъи рикIин сидкъидай чухсагъул лугъун. Ада авур хътин зурба кIвалах я чи лезги тарихда, я чи чIалан тарихда жабагъат маса касдивай ийиз хъана! Чухсагъул, валлагъ, пара къван сагърай вич!

Гъа и къад гафуникай бегъем муьжуьд гаф чибур, лезгибур я! Аламатрин аламат! Тади къачумир, тади къачумир, исятда за куьн Урартуда яшамиш хъайи ул-лубубайрин хтулар тирди субутда ва квезни «уьн ву-жар ятIа чир жеда... И макъалада авторди Ван—Урарту гафар урусдалди ганва. Гъа икI, играми дуст, жува кIела, жува веревирд ая, зазни муштулухдай са чухсагъул лагъ. Лугъуз жедатIа эгер!

АТСУ — таржума: месяц Месяц ясный. Лезги чIалал — ЛАЦУ. Мад инал артухан зуьрне-далдам герек яни? БУРА ва я ПУРА: таржума: много. Абурун, Урартудин БУРА ва я ПУРА лезги чIалалди гъикI жеда? ПА-РА! ПАРА! Авторди алава хъийизва: урус гаф тир «сбор» гафунинхъ галаз сад я, гъа са дувул я, гъа са сес я. Низ чида? Мум«ин кар я, амма... за и касдиз Баркаллувилини са Орден гъазурзава. Славян чIалан шагъ дувул къалуриз кIан хъана, вичиз хабарни авачиз, лезги миллетдин къил са чIиб винизна!

ДИ—са гынинихъ ятIани гъерекат къалуравай эхир. Бес чи чIала гъикI я? ДИ—са терефдихъ гъерекат авун:

дагъдихъди, чалди, няналди, пакадалди, Бакудихъди, Шагъ дагъдихъди...

КАР — таржума: покорягъ. Авторди алава ийизва: ван ч'алай декъикъдиз таржума: каратъ.

КАР къун, КАР гун — лезги ч'алал.

ЛИД — покрыватъ.

ЛИТ — Лезги ЛИТ. Алачухдин къав «левдайди. Чубандин къуьнер, къил к'евдайди.

ИНИ — къалурунин т'варц'иэвез.

ИН — лезгидалди — и кас, и ктаб...

18. ДЕЛИЛРИН ТУЗ

ПИСАТЕЛЬ В. Янан «Финикиядин гимии» повестда финикиядин азбука ганва. Къад гъарф. К гъарф чи девирдин К хътинди я. Анжах адан чин пад къулухъ элкъуьрна кланзава. Гъа и гъарфунин «баншарда кхъенва: КАФ — Ладонь. Каф финикиядин гаф, ладонь — урус гаф. Ша хъуьремир вун гила: я стха чан, бес лезги КАП? Чи кап — ладонь тушни? Аку гъикъван яргъал мензилрай атанвай ч'алал ят'ла чи ч'алал! Ада чаз чун чирзава! Гелер таз-таз атанва! Ша гила хъайит'лани чна а гелериз фикир гун, чун а гелерин къайгъуда жен.

19. МАДНИ СА ТУЗ

В. ЯНАН «Финикиядин гимии» повесть кклдайла квез лап гъа сифте чина аквада, куьне лап гъа сифте чина к'елда:

АМ — финикий ч'алалди — диде.

ЭМЕ — финикий ч'алалди бубадин вах, лезги ч'алал гъа финикий ч'ала гъик' ават'ла, гъик' ама. Лакрин, чи къуншийрин, ч'алани гъик' я; Эме — тетя.

Финикиядикай са къве гаф: анин Тир шегъердай Зевса вичин Европа чъунуьхнай гъа-а! Тир шегъердикай, алатай девирра ам алишверишдин гурлу шегъер хъана, гила Ливандин чилел, и шегъердин чкадал са шумуд дехме алама.

Иниз атай «ъван чапхунчияр! Вирини чпин динар, аллагъар, зуьрне-далдамар гваз!

Египетвийри Лион гъана

Ассирийвийри Бэлом гъана

Грекри Зевс гъана.

Бимвийри Юпитер гъана.

Христианри Христ гъана.

Арабри Мегъамед гъана...

Эхирни Финикия вич и дуьньядилай жвахъна, адан т'вар амукъна куьгъне ктабра.

Язух ПЕЛАЗГИЯР! АБУР ПЕЛОПЕНЕССДАИ иниз, Финикиядиз акъатна. Финикиядайни абуру Рагъ-Э(къеч'лдай патахъ гъерекатна, ина абур Ваннрихъ галаз санал хъана; са государствода хъана, амма баркалла абуруз, абуру чпин ч'ал гъамиша хвена!

20. КЪИЛИН ДАРМАН

Ч'ехи вац'лар гъвеч'ли хуьлерилай башламиш жезва. Агъзур километрди сйягъат са гъвеч'ли камунилай башламиш жезва. Дуьньядин к'валахар вири гъик' я.

Лап яргъал заманайра Китайда са ихътин кар хъана лугъуда. Тарих бубади. Гъик' ят'лани садра императордин мукъва-къилибурукай садан къил т'ла жеда. Са шумуд юкъуз. Галаз-галаз. Ийида дарманар, амма са чара жедач. Гуьнуькъара жеда язух инсандин. Эхирни экъеч' да и кас к'валаяй. Фида вичин салаз. Къачуна керки, башламишда к'валахиз.

К'валахдайла, гъик' ят'лани ада вичин к'вачин ч'ехи т'луб яда. Керкидивди. Хатадай, гъелбетда. Т'лар жеда идан т'луб. Амма гъа керки галукъай легъзеда къилин т'ла ат'луда. Къил т'лаз амукъдач...

Хабар гуда императордиз:

— К'вачин туп'ла керки акъуна, къилин т'ла ат'лана.

Акъудна императорди п'Дийи къанун:

— Нин къил т'ла хъайит'ла, гъадан к'вачин ч'ехи ту-и'уз са «ерки!

И кар императорди вичин медицинадин ктабда кхъиз чугуда.

Гуьгъуьнай адаз «къванцин раб ягъун» лагъана.

И кар, гъелбетда, халкъдин медицинадин са чешме я, и'вта ам гъик' хъана пайда хъанат'ла, гъа кар маракъ-и'у я.

21. СА АЛАТДИН СИР

СА ШУМУД йис идалай вил»к Африкада са мухбир жеда. Японви. Йна адаз садра гъи'к' ят'лани са музыка-

дин алатдин ван жеда. Японви хиялди тухуда: ина, Африкадин юкьва, абурун музыкадин алатдин т1вар? Мягьтел жеда мухбир. Ада юлдашриз хабар гуда. Африканвийриз: ихьтин т1вар алай алат чина, Япониядани, ава.

Ахпа японвидиз малум жеда хьи, ина, Африкадин юкьва, са тайифа ава, абурун ч1ални япон ч1ал сад садаз ухшар я.

Ахтармишайла малум хьана хьи, ч1ални, абурун музыкадин алатарни в1ри японвийринбур я.

Ибур, и японвияр, иниз гьи девирда атана?

Ибур иниз вучиз атайбур я?

Музыкадин алатдин т1варци Гьахьтин сир ачухна, гьайиф хьи, чаз и дуньядал ч1алар мус пайда хьайиди ят1а чидач ва халкьар шумуд сеферда санай масаниз куьч хьанат1а хабар туш.

Чаз гьа са гьал чизвайди чи эра я, адалай вилик вуч хьанат1а...

22. Т1ВАРАРИКАЙ

ИВАН ЕФРЕМОВАН «Таис Афинская» роман клел тавур кас сад-зур ава жеди. Авторди вичин романдиз, дегьзаманадин грециядин ч1ал, тарих, культура чизвай пешекарди хьиз, сифте гаф жхьизва. «...гафар гьа виликан жуьрейра хвенва, абурун эхирар са клусни дегишнавач, «ида», «ланда», «эрида»... Ибур лезги ч1алалди бубадин т1вар жезва. Урус ч1ала авай «евич», «евна» хьиз.

Грек ч1алал — Тиндарид Елена, Лаэртид Диссей...

Лезги ч1алал — Алид балклан, Гьажид диде, Велид гьер...

Чна лезги ч1алал гьанвай мисалрин эхирда литературадин ч1ала н гьарф алава ийизва, амма ам, дугьриданни, илимдин бинедаллаз авунвани ваъ, гьуьжет алай кар я. Мумкин я, и эхир герек я жеди, гьа алава авачиз чи халкьдин ч1алан структурани грек ч1алан структура сад я. Акьван михьиз сад тахьайт1ани, мукьва я, са группадин ч1алар хьиз я.

Зи хайи Вурвар хуьре мусурмандин т1варар, мисал патал, Агьа Мегьамед, Ибрагьим чи хуьруьн кьетлен кьайдада лугьуда. Мисал патал Агьамет, Ибрем... Грекрин Адмет, Диомет хьиз.

Я хзан сагь хьайибур, чи хуьрера чаз аял ч1авуз ван

хьайи фольклордин манияр клват1навач!!! Дуьз я, А. Гьаниевади лезги халкьдин дишегьлийри лугьудай манияр клват1на. Баркалла вичиз! Мегер фольклор гьа са дишегьлийри лугьудай манийрикай ибарат яни? Ктаб-рай ктабриз куьчарзавай халкьдин мисалрикай ибарат яни?

Зи аял вахтара чи хуьре пара шехьунал рик! алай гададиз «цДизна кака» лугьудай. Им вуч лагьай гаф хьурай? Идан мана вуч хьурай? Пара недайдаз «жигуьр» лугьудай. Гила заз чир хьайивал, дегьзаманайрин Грецияда гьа и т1вар алай, садрани тух тахьай, гьатта гьамиша вичин аяларни кваз т1уьр аллагьдин т1вар Гьуьруьнос хьана кьван. Дувул сад я ГЬУЬР.

Аял вахтара, эгер чна чилел терезрилай кам авуназ хьуй, клвале са гьарай акьатдай хьи!.. Терезрилай кам авун гунагь кар я кьван. Элжьвена инихь жам хьийиз хгудай. Вич лугьумир, терезар гьахьлувилин, дуьзвилилин, барабарвилилин лишанар я! Гьак1 хьайила абурулай кам авун айиб я. Зи аял вахтара чна манияр лугьудай!

Цингил(Цингил ц1амари-и-и,

Хьуртак ц1амар кума-а-ани?..

Им вуч мани хьурай? Им гьинай атайди хьурай?

Вири а'кваз-акваз квахьзава... Чи эрадалди кьуд агь* зур-вад агьзур, аДалай виликни низ чида са шумуд агь* зур йисар хьанат1а, ПЕЛАЗГИИРИ ПЕЛОПЕНЕССдай И патарихь гьерекатиз... Ят1ани икьван делилар ама. Ша чун т1варариз «илигин ва абур лугьудайла, сесериз яб гун: Гьеракли! Нимейрин Аслан, Лернейрин ирид кьил алай гьуьлягь, Кернейрин жейран, Микенрин пачагь, Авгьидан (зи хуьре Агьид ава) цур, Пачагь Адмет, Диомет... Кизик, Зизик, Фиригь, Рутул, Аполлон, Алпан, Пириам, Пирим, Ам, Эме, Комеди, Кьемеди, Лгар...

Гьар са гаф пайда хьунихь, са ч1алай маса ч1алаз атунихь, са халкьдивай маса халкьди кьабулунихь вичин т1ебиивал, кьайда-кьанун ава. Тарих ава. Себбар ава.

Тарихчийри ва археологри тестикьзава хьи, VI ва III агьзур йисара (чи эрадалди) «циркомпонтийская зона» (Балкандин ва Чулав гьуьлуьн кьерехар) гзаф активный алакьайрин культурайрин миграцирин меркез хьана. И зонада и девйр гьа и «ардалди, культураяр кака*

хьуналди лишанлу жезва. Аку гьа! Чи эрадалди кьуд агъзур йис амаз!

Ни лугьуда хьи, чи Алпан гъанай гъанвай Аполлон туш? Бес къадав агакьна топонимар? Абуру цавай аватнани? Вучиз цавай аватнач? Муькуьбур патал, чи кьуншияр патал вучиз аватнач? Вучиз Ширванда, Арранда, Куьр вацлун дуьзенда и топонимрикай сад къванни авач?

Вучиз и грекрин чкайрин тварар вири чи дагълариз атанва?

И суалриз жавабар гана кланда.

Я аквазвай кар хиве кьуна кланда, хиве кьаз туна кланда, я инкарна кланда, инкарниз туна кланда.

23. СЕСЕРИ ВА ЭЦИГУНРИ ВУЧ ЛУГЪУЗВА?

ЛЕЗГИ члалан сесерин бинеда лап дегъзаманайрин сесерихъ галаз алакьалу лишанар гьасятда чир жеда. Члал сесерикай ибарат я. Гам сарикай, гьаларикай, рангарикай жезвайвал, члалан бинедани сесер ава. Гьайиф хьи, лезги члал гзаф редактироватзава. За анжах кьве мисал гьида: **ланш**. Адакай авунва лаш. Н квадарзава. Вучиз? **Кьуьнк**. Адакай авунва **Кьуьк**. Мадин н квадарзава. И рахунрин чка кьведа...

Исятда чун лезги члалан сесерикай рахазва. Музыкада ритм авайвал, поэзияда везин авайвал, члала сес ава, сес! Адан составда тлебии яз агъзур йисара хьайи сес кье хкудна гадриз хьун?..

Вучиз? Тарихди вуч лугьуда? Сесинихъ вичин тарих ава...

Гьа ик1, ша чна сесериз яб гун. Лап дегъзаманайра Гьиндистанда вири чилер-цавар яратмишай аллагъдин твар вуч ятла чидани кьез? Тваштар! Фикир це: Тваш, Гьваш! Аку абурун арадиз в гьик1 гьахъзаватла! Им, дуст кас, гьар са члала авай кьетленвал туш! Ахьтин кьетленвилер редактироватиз «члал ахта ийидайдаз» вуч лугьудатла чидани кьез? Ам за са масанал лугьуда. Шумеррин тварариз килигин чун. Аждагъандин твар — ВИРИГРА. Ваъ, заз чиз, Виригра Гьиндистандин зпосдай я. Шумеррин зпосдин игитдин твар: ГЬИЛГЬЕ-МИШ! Аждагъандин твар: ХЬУНБУБА!

Гьиндистандин эпосрай, риваятрай аквазвайвал, абуруз гьеле гьа вахтара чи чилин шардин, чи планетадин яш малум тир: 4,32 миллиард йис.

Чи девирда космический техника пайда хьанвайла,

химиядин, физикадин анализрин бинедаллаз чй планетадин яш тайин авуна. Гьикьван хьанатла чидани? 4,5 миллиард йис.

Яраб а эпосра суьгьбетзавай девиррани гьа ихьтин техника авай жал? Тахьайтла абуруз исятда чи алмирз течизвай сирер гьинай чизвай?

Дегъзаманайрин Тибетдин хроникади суьгьбетзава хьи, Гьинд Океанда Лемурия лугьуда'й материк авай. Лемурия, Антарктида, Кьибледин Африка ва Гьиндистан сад тир, са материк тир. Са гьихьтин ятлани и дуьнья дегиш авур катаклизм хьана, абуру сад садавай къакьатна.

Лемурия гьуьле, океанда батмиш хьана.

Лемурия дуьньядила квахьна.

Лемурарни, абурун культура, техникани квахьна,

Атлантида, атлантар, абурун техника, культура океандин клане ава...

Абурулай гуьгьуьна ПЕЛАЗГИЯР ава...

ПЕЛАЗГИИРИН гуьгьуьна, АГЬЕЙВИЯР — ГРЕКАР кьезва... «Махабхаратада» суьгьбетзава: лемуррихъ ахьтин зурба техника аваз хьана хьи, абурун техникади и дуьнья катаклизмадал гьана. Планетадин акунар дегиш хьана. Эхирзаман хьана, ахпа и дуьньядал са шумуд агъзур йисалай вири пайда хьхьана. Гила, чи девирда, ахтармишунар кьиле тухузвай алмирз гьихьтин ачухунар ийизва! Аламатар: виридалайни къакьан дагъларин >кук1ушра балугърин хьип1реп1ар ава, гьуьлерин, океанрин деринда вацларин дереяр, шакъаяр ава...

Къванерал шикилар атланва. Абурун 14 агъзур йис тирди малум жезва. Кье, чи девирда, къванерал шикилар атлуз жезвач, четин я, амма 14 агъзур йис идалай вилик атланва...

Цаварин картадин, чи планетайрин, ракъинин системиндин шикилар ачух жезва. Къванерал! Абурун 17 агъзур йис я! Низ чида чи чилин шардал Адаман эвледар яшамис жез шумуд агъзур йисар ятла! Чи алмар, чун авазва гьамиша тикрариз:

— Чи эрадалди... Чи эрадин...

Чидайди гьа са гафар я. Вуч эра, мера?! Чилин тарихдин и кьил, акьил садазни чидач! Инсаният мус пайда хьайиди я? Гьи халкъ мус пайда хьайиди я? Гьарда вичин фикир кхьизва. Гьакьикъат садазни чизвайди туш. Вучиз лагъайтла а кьиликай садазни хабар туш.

Ша гила чна са фикирин. Са куьпчиди — «алимди»

лезгийрикай айиб чкаяр лешеривди клевнавай, гьелё чпин члални авачир тайифаяр ийизва; тамара дувулар, цеквер нез кьил хуьзвай. Заз адан, лезги халкъдин, дувул яргал цивилизацияра аквазва. Лезги халкъ, адан члал агъзур йисара, ПЕЛАЗГИЙРИЛАЙ кьедалди гьекратда ава, ам гьакI битмиш жезва, адал хилер ала: грек, гьинд, финикиядин, ирандин.. гуьгьуьнай араб, туьрк, урус...

Чи бубайрин чанда авай чилер зурзунин кичI зурбади я. Лап дегзаманайрилай башламишна чи ата-бубайри кIвалер эцигдайла, абур залзаладиз дурумлу хьун сад лагъай кар яз гьисабна. Ша чун чи кьунши халкъари чпин кIвалер гьикI эцигзаватIа килигин, ахпа чи лезги халкъди. Чи кьунши халкъари кIвалер эцигда: кIларас кIвалахардач. Къелеяр эцигда. Къакъан, зурба. Вири кьванцин керпичдикай. Амма лезгийри пару акI эцигдач.

Тек са касдиз, «*Дагълара къеле*» ктаб кхъей касийз, и кар акуна ва ада и гьакъшадай чинни грекрин кIвалерин садвал кьейдна.

Лезги кIвалин бинеда кьванцин пару жеда. Адан вй-нелай са пуд жерге накъвадйн керпичар. АхПа яргьи гьвар. Нажахдивди яна, керпич хьиз кьуд пиплен авунвай гьварар. Сад къеняй, муькуьди къецелай. Абуру вири пару къазва. Мецер атIана, сад садал эцигна, йбурун мецериз кIГарасдин мих вегъизеа. Мадни адан винелай керпичар. Са вад жерге. Адан винелай вири пару тирвал кьуд пиплен авунвай гьварар (абуруз чи хуьре кетилар лугьуда). Мадни мецер атIана, мез мецел эцигна, кIларасдии хкуналди мягкехмарда. Вири пару тирвал. Эхир хьи, эцигун, дарамат къефес хьиз я. Ам инихъ анихъ къакъатдач. Залзала хъайитIани, ам кIларасри хуьзва.

И кар анжах са шумуд агъзур йисуз яшамииш хъана, гзаф залзалаяр акуна, мусибатар акуна, уьмуьрдин камаллувал, арифдарвал къазанмишнавай лап дегзаманайрин халкъдивай ийиз жедай кар я. Гьатта Ахцегъа ва я Къурагъа кIвалер эцигдайла, и кар текдиз ийидачир. Къубадиз фена, яцар.гамишар >гваз, эвелни-звел кетилрин, гьварарин месэла гьяддай...

Вичин муг и къадар мягкем ийизвай са халкъдиз са гьи девирда ятIани залзаладикди чIехи мусибат хьун ашкара я ва анжах гьахьтин катаклизм акур халкъди вичин тухумриз чи жуьредин кIвалер эцигдай махсус къайдаяр тада...

Чи суььбет сад садаз ухшар сесерикай тир, ша чун гьа суььбетдал хквен.

Дегзаманайрин Вавилонияда аллагъ дишегъли хъана. ТIварни — ИшТАР. йна *Яргъирушаз ИШТАР ал** лагъдин *хтар* лугьудай кьван. Куьне сесериз яб це! ИШТАР, ХТАР... Тек са сесералди чIалан мукъавал къалурун — авамвал я. ГьакI ятIани, сесери ачух тийидай сир авач! Вири сесерилай башламиш жезва. ЧIалан бине лугьузва за. Сесинихъ вичин тарихдин, манадин-метлебдин, рангунин, физический къетIенвилин хасвилер ава. ЦIАЙЛАПАН: *чIайни алпан*, физический ва сесинин, ЯР — яру хьиз, КЪАЗ — къацу хьиз ва гва икI.

Дегзаманайрин Грециядани са аллагъ хъана, дишегъли! Вичин тIварни гьакъван чи рикIиз хуш — ИРИДА! Дегзаманайрин Грецияда *Яргъирушаз Иридадин хъвер* лугьуз хъана кьван!

Чна *Яргъируш лугьудайла*, са вуч ятIани квадарнавай хьтинди я. *Гедейзейхур* хьиз! *Гада Щийи* хуьр.

Иридадин хъвер, Иштаран хтар.. Яргъируш. Пуд чIалани дишегъли я.

Бес Хважамжам? Ам бизнесуз гаф я. Са авамда лагъана, чIала гьатнавай гаф я. *Гьуьндуьрар* хьиз. Икьван лезги гафар аваз: къакъан, син, шив, арш, арш рагъман, чIалахъ гьисс авачир инсанри *гьуьндуьрар* кхьид! Дербентдай къарийри гьанвай гаф я гьа-а! Къубадин лезгийр хуьуред. ву-а, яраб ибуруз лезги чIал чидач жал? Хважамжам гьа гьуьндуьрар хьиз я.

Иридадин хъвер, Иштаран хтар, Яргъируш..., аку гьикъван кутугнавай гафар ятIа! Амма Хважамжам вуч хуьрай? Им квехъ галаз алакъалу я? Хва? Хцин рангарихъ галаз вуч алакъа ава? Руш тиртIа, маса месэла! Жамжам вуч хуьрай?

ЧIалав акатайвал эгечIна жедач! ЧIал — ата-бубайри тунвай виридалайни багъа аманат я.

Ам чIурзавайбуруз лянет хуьрай!

24. «СЕД ХЪУЙ ВАЗ!»

ХЪЕЛ атайла гьар са дишегълиди къаргъишда. Гила акI туштIани, виликдай гьакI тир. Гила акьуллу-'камаллу ва арифдар, алим дишегълияр пара ава: абуру лап хъел атайлани къаргъиш тавун мумкин я. За ахьтин дишегълийрин вилик, мисал патал чи алим Уьнейзат вахан (Мейланова Уьнейзат Азизовнадин) вилик вдсрамзава.

Ам а кардиз дайхлу я. Ада кхьенвай чун патал къадар-суз батъа ктабар...

Субъбетдал хквен. Вири къаргъишар сад садаз ухшар я:

— Вун аллагъди ик1 авурай, ваз аллагъди ак1 авурай, ви ирид тухум ик1 хъуй, ви диде-буба ик1 хъуй, ви диде-буба ак! хъуй, гъил алатрай, сив патахъ хъурай, к1вач хурай, гъача-пача хъурай, вилер буъркъуь хъуй, япар биши хъуй, вун къена, ви балаяр къена, ви к1вале яс хъурай, ваз аллагъди бала гурай ва гилан девирдин цийи къаргъиш: ви к1вале капитальный ремонт хъурай!..

Заз туьрк халкъарин ч1алар, урус ч1ал чида, зун и халкъарин арада яшамыш хъана, заз дагъустанви халкъар чида, зун абурухъ галаз яшамыш хъана ва гилани яшамыш жезва, аламат кар ам я хьи, и халкъарикай гъич са халкъдини лезгийри хъыз къаргъишдач. Лезги дишегълиди хъыз лугъузва за:

— Ваз сед хъуй ваз!

— Сед хъайиди!

Зун, квез чида, лингвист туш. Зун литератор я. Гъа и пеше себеб яз, заз лингвистдиз хае са бязи къетленвилер хае я. Гафуникай ни атун. Гафунин ранг акун. Гафунин дад гъисс адун...

Сед хъуй лугъудаила, лап ч1ехи мусибат хъурай лугъузва! Сед нин гаф я? Мусибат я ирандин гаф я, я арабрин. Амма сед? Мусибат цуч ят1а чун гъавурда акъазва. Амма сед? Ам гъ»к1 жезвайди я?

Ша чна «ВЕТХИЙ ЗАВЕТДАЙ» са кГус кклин: «...буба рекъе тваз, ада (ихтилат Авраамакай физва. — Р. Гъ.). Гъалдейрин Ур гадарна, ам Гъаррандиз куьч хъана ва Ягъведин буйругъдалди вичин тухумни, мукъвабурни вири туна, вичин хтул Лотахъ галаз санал Фелестиндиз рекъе гъатна, гъана адакай азад ва куьчери са кас хъана, гъана ам яшамыш хъана. Ина Амор ва Сед шегъеррин а<гъалияр чпин алчах тахсиркарвилералди, чпин намус ва виждан къацБурунай жаза гана вири санал терг жезва ва тек са Лот, гъич са куьникайни хабар авачир гунагъсуз яз, сагъ амукъзава...» (И. Шифман. «Ветхий завет и его мир». Москва. Изд. полит, литература. 89-йис. 77-чин).

Тарих бубадиз фадлай малум я, археологрини гила субуззава:и шегъерар, Амор ва Сед хъайи шегъерар я. 316

Абур къведни са йифиз, са геренда чили туькъуьмна, тахъай гъисабна. Залзала хъайила.

Ихътин мусибат а девирра хъайи кар тушир!

И мусибат са несилди муькуь несилдив агакъариз хъана.

Гъич са шакни алач: и СЕД хъурай гаф чи патарихъ я арабри, я чувудри гъана, я ПЕЛАЗГИЙРИ.

РА — РАГЪ, ИСИДА — ИСИТ1А.

СЕД гафуникай рахайт1а, ам, гъа чна виликдай лагъайвал, чили туькъуьмай шегъердин агъалийрин къилел атай мусибат, бела хъыз, несилри рик1елай ракъур тийиз, сада садаз лап пис, виридалайни мусибатдин къаргъиш ийидайла, лугъуз хъана:

— Сед хъуй ваз!

— Заз сед хъана!

— Сед хъуй адаз!

25. ЗИ ЯЛВАРМИШУН

Играми дуст!

За чун, лезгийр, иранвийр я лугъузвач. За чун, лезгийр, я грекар я, я гъиндусар я лугъузвач. Чун, лезгийр — лезгийр я. Амма са «ар ава: зун чи милли таран шагъ дувулдикай ва адал алай хилерикай рахазва.

Яб це хъеандиз: ваз чида Мегъамед пайгъамбар гъи«1 пайда хъанат1а. Ваз чида ислам гъик1 пайда хъанат1а. Ваз чида Араб халифат гъик1 пайда хъанат1а.

Ваз чида монголри гъатта Европадин са пайни (Монголиядай акъатайбуру) гъик1 чапхуннайт1а. Исятда Монголияда Чингис хандин сур авайдини ваз чида. Ваз чида Осман империя гъик1 пайда хъанайт1а.

Ибур вири вуна ктабрай клелна, ибурай вуна имтигъанарни вахкана. Шумудни садра!

Вуна садрани лезги миллетдин гъакъиндай имтигъан вахканач. Мектебда ахътин таре гузвач. За зи и ктабдин сад лагъай паюна эцигнавай са месэла ава: дегъзаманайрин Грецияда хъайи, ПЕЛОПЕНЕССДИН ЧКАДИН АГЪАЛИЯР ХЪАИИ ПЕЛАЗГИЙРИННИ ЧИ ДЕВИРДИН ЛЕЗГИЙРИН тарихдинни, ч1аланни культурадин ухшарвилер, садвилер къалурун. За абур къалурна: ч1алалди. Топонимиядин мисалралди. Тарихдиз ва археологиядиз хае жува клелай ктабрай за лезги клелдайдаз субъбетна: ПЕЛОПЕНЕССДАИ ПЕЛАЗГИЯР грекри

— агъейвийри акъудна, агъейвийрикай абурун чилерин, абурун культурадин иесияр хъана.

ПЕЛАЗГИЯР гъвечи Азиядиз акъатна. Абур шумудни са агъзур йисуз Египетдихъ, Финикиядихъ, Фригиядихъ ва лап эхирдай ВАН государстводихъ галаз санал хъана ва къедалди ада, гилан лезги миллетди, вичел агъзур йисари эцигай абурун гелер хвена, чалди агъкъарна. Авачирбуру чпиз ТАРИХАР туьклуьрзава, чаз гъа авайди аквазвач. За илимдин квалалах кхъизвач: захъ ахътин фикир авайтла, за жуван субут авунин система, концепция туьклуьрдай. Герекди садра машинкадал элягъ хъувун жедай.

Къин къазва за, лап къизилдин синидаллаз гъана, зи вилик академиквилин шагъадатнама эцигайтлани, за ам къабулдач, заз ам герек туш, за, гьелбетда, чухсагъул лугъудай ва ахпа алава хъийидай:

— Митарован музейдиз хутах.

— Музейдиз? Къизилдин синини Митарован музейдиз? — ван къевезва заз шаир Байрам дашан. — Валлагъ вун кими жезва...

— А-ан, сини?.. Сини турай! Сарар авахънава зи, белки сарарин духтур къалажугъви Байбута...

— Акунани? Академиквилин шагъадатнама герек туш лугъузва, къизилдин синидай чухсагъул... Сарар амачир писатель я...

Зарафатуз за и эседал гзаф зегъмет члугуна. Пуд романдин зегъмет. Ятлани зи рикл шад я. Вучиз ятла чидани? Чи хайи члалан вилик, чи хайи чилин вилик, чи хайи халкъдин вилик буржи къилиз акъудай хъиз я! Я чаз, я чи хтулриз, путулриз чи милли руьгъдин цай хкахъзавай гогъ акун къисмет тахъурай, эй Аллагъ! Гъа и гафар за гъар пакамахъ, гъар нянихъ ийизвай капл я, Аллагъдивай ийизвай тлалабун ва ялвармишун я.

26 АНТИЧНЫЙ КОЛОНИЯ

ПУДКЪАНИИ къе йисуз ирид даплардин кланик, ирид сейфда, ирид ракъун сандухда чинебадаказ хуьзвай сирерин пара паяр эхиримжи къе йисуз винел акъатна! Ахътин сирерикай рахадай къилдин чка ва вахт къеведа, исятда заз маса месэладикай са куьруь суьгъбет ийиз кланзава. Краснодардин край низ ван хъанач? Виридаз ван хъана. Ана Геленжик шегъер авайди низ чидач? Виридаз чида. Чидатла лап хъсан я.

За лугъузвайди ам я хъи, гъа и Геленжик шегъерда грекри, грек миллетдин векилри чпин кимел Советрин грекрин Вирисоюздин общество туьклуьрнава.

Ина, Геленжикда, цлийи эрадалди ругуд виш йис амаз дегъзаманайрин грекри чпин античный колония туьклуьрнавай къван!

Чи йикъара гъа грекрин тухумри, чпин члал ва культура хуьн патал, чпин Геленжикдин ва къваларив гвай чилерин экология хуьн патал милли общество туьклуьрнава. Грецияда ва Кипрда авай организацирихъ галаз алакъа хуьзва.

Аквадайвал, и грекар Кавказдиз атана къе агъзурни вад виш йисалайни виниз я.

И малуматдикай (1990-йисан январдин «Известия» газетрикай сада и гъакъиндай кхъизва) даях къуна хъуй, и грекар гъатта Сулладин къушунри Митридат, Гшечли Армения, Албания куклардалди са шумуд виш йис вилик куьч хъанва...

Аквазвайвал, заз чи чилерикай Грециядин чилерин ни атун, заз чи члалакай грек члалан ни атун дуьшуьшдин кар туш. Зун геле гъатнава. Заз аквазва, зиди буш амп авун туш.

27. АГЪЗУР ЙИСАРИН АГЪЗУР ШАГЪИД

ПРОФЕССОР М. И. Шагъновича вичин «Халкъарин адетрикай» ктабда грек халкъдин са шумуд адетдикай кхъизва. Вич лугъумир къван, дегъзаманайрин грекри, гзаф къурагъ хъайила, рушарикай са рушал къацу пеш алай хилер алуькда, тайин тир жуьреда руш хилеривди клевдай. Ахпа са касди адан виликай къадай ва ам эпинаваз хуьр тирвал гваз къекъведай. Манияр лугъуз-лугъуз. Гъа идаз грекри «Гуни» лугъуда. Гуни гъар клвалин вилик акъвазардай ва гъар клвалаяй экъечла<й касди Гуниндин винелай са къапунавай яд иличдай.

Чна идаз Пешапай лугъузва. Амма Гунини ава чакъ. Ам марфар акъвазарна рагъ гъун патал ийидай. Зи риклел рушари лугъудай манияр алама:

А Гуни-гуни хъун герек,
Гунидиз рагъ гун герек!
Цава авай члулав пехъ
Ракъин нурди кун герек!
Чими ракъар низ кланда?

Къулер кIватIдай ратIариз!
ЧIимел йикъар низ кIанда?
ЦIннин шараг нуькIвериз!
Афни кIешниш низ кIанда? Чи
Гунийрин сивериз!

Гуни гвай рушариз ширинлухар гудай: ка'каяр, пам-
пасияр, шуьреяр, пахлаваяр, иситIа ва гьич са затIни
тагудай кIвалерни жедай. Авачир. Девир гъахыинди
тир, амма адетар, къилихар авай, абур хуьзвай.

28. ТИРШ

САДРА са ахмакъ грекди вучиз ятIани язух Диоген-
наз къурхуяр гуз жеда. Диоген — вичин челегдин къе-
няй экъеч! тийизвай кас, са касдихъ галазни рахан ти-
йизвай кас. И залумдин хва къанмаз атана гъавалат же-
да Диогенал.

Диогена идаз гафни лугьудач, им гьич тIветIрайни
къадач. Эхирни и къанмазди Диогеназ гъарай гуда:

— Э-эй! Валлагъ, исятда за ви къилиз сад чуькъведа!

Гила Диогена идаз жаваб гуда:

— За ви чапла патахъ са тирш яда!

Диогеназ къурхуяр гузвай кас «атда. Кьулухъ вил
ягъиз! Себеб?

Себеб ингье: лап дегъзаманайра хъайи са гьи ятIани
императорди вири уьлкведа цIийи къанун твада къван:
эгер хьи, са инсанди ви чапла пата тирш яда, вуна адаз
гъасятда лагъана кIанда:

— Хийир хъуй! — И кар тавурдаз жаза гуз хъана.
Жерме ийиз хъана.

Лезги халкъди и адет гилани хуьзма. Чапла пад, эр-
чи пад гъисаба къазмач, тирш ягъайдаз лугьуда:

— Хийир хъуй!

ДЕГЪЗАМАНАДИН ГРЕЦИЯДА таза аялдин пелел
тIарун алтаддай, вил такъурай лагъана.

Лезги бадейрици таза аялдин пелел тIарун алтадда.

ДЕГЪЗАМАНАЙРИН чувудри чпин ракларин гуьр-
целдилай дуьаяр авай запаб куьрсдай къван. Гъада и
кIвализ хата-бела, чинерар, иблисар ахъайдачир къван.

Дегъзаманайрин Грециядин агъалийри гуьрцелдин
патарив гвай чкаяр чинеррин мескенар яз гъисабдай
къван. Чи лезги халкъдин гъа«I гъисабда. Гуьрцелдилай

камна алатдайла, кIвачин кIаник килигна кIанда. Чи-
нерриз тIуш гуда на, ви кIвалахар мух жеда,

29. ВАХТУНИН АЛЛАГЪ

КВЕЗ чида: дегъзаманайрин Грецияда гьикъван ал-
лагъар авайтIа! Советрин девирда муаллимрилайни па-
ра а девирда аллагъар аваз хъана. Бегъердин, Рекъерин,
Гъуьлерин, Муьгъуьббатдин, Цаварин, Сагъламвилини,
Пехилвилини, Ажугъдин, Зкуьнин, Агалкъунрин...

Абурукай виридакай тафаватлу са аллагъ авай: Вах-
тунин! Вахтунин аллагъ ГЪУЬРУЬНОС! Вири тух жез
хъана, тек са ГЪУЬРУЬНОС тух тежез. Вучиз лагъайтIа
ам ВАХТУНИН аллагъ тир! Вахт гъадан ихтиярда ава.
Ада вири незва. Гъатта вичин аяларни! ГъакI хъайила,
вири адалай ажуз жезва. Къанмаздила'й вири ажуз
жезва! Къэнажагъсуздалай, марифатсуздалай вири
ажуз жезва...

Риваятдин камаллувал акултун! Дугъриданни, вири-
далайни къуватлуди, вниридалайни камаллуди, вирида-
лайни гужлуди, маса къачуз тежедайди, гаф акат тийи-
дайди, инсафсузди, дегишиз тежедайди — ВАХТ я.

ВАХТУНИ вири ийида, вири дуьздак акъудда. Вири
чпин чкайрал ахцукъарда. Гъар садаз вичин алакунриз
килигна гуда. Лайхлувилериз килигна гуда. Эхир хьи,
ВАХТУНИВ гвай ихтиярар садавни гвач.

Гъа и тух тежедай аллагъдални ЗЕВСА гъалибвал
къазанмишна. Са зурба къванцикай «бундах авуна, а
къван тангарик кутуна, вугана вахтунин аллагъдин сиве,
туькъуьмна и къван, рекъида ГЪУЬРУЬНОС!

За тикрарзава: зи хуьре, зи аял вахтара, тух теже-
дайдаз ЖИГЪУЬР лугьудай. Дувул сад я: *гъуьр*.

Яраб чаз и тарихдин, чсультурадин гелер вучиз аку-
иачтIа? ТахъайтIа Советрин девир атайдалай инихъ чи
кар-кеспи суза авун хъанатIа? Заз чиз, гъакI хъана. Су-
за авун, къил хуьн...

30. КАЛЕНДАРАР

ЛЕЗГИ халкъдихъ вахтунин календарар ава: са шу-
муд. Чи къунши халкъарихъ чпин календарар авач. Да-
гъустанда яшамиш жезвай вири халкъарин векилривай
за хабарар къуна. Хиве къада: авач.

Лезги халкъдин дегъзаманайрин календарин гъа-

къиндай «Литературадин Дагъустанда» са шумуд авторди кхьена. Алай вахтунда, заз чиз, профессор Агъме-дуллагъ Гуьлмегъамедова «Лезги календаррин» винел кIвалахзава. Баркаллу кар я, чидач, ам кIелун мус къисмет жедатГа.

Дуьньядин виридалайни дегъзаманайрин халкъарин календарар авай са ктаб акъуднава: «Иландин ариф-дарвал». Чи лезги календарар а календаррихъ галаз ге-къигун (жедайтIа эгер) зурба кIвалах жедай.

Календарри халкъдин яргъал ва дерин тарихдин, халкъдин культурадин ва илимдин шагъидвалзава.

31. МЕТАЛЛРИН ТIВАРАР

СЛАВЯН халкъарихъ чпин чIаларин «хзан» ава.

Лезги чIал иберийско-кавказский группадик акатза-ва, «Дагъустандин хзандик». Вучиз? Кавказда яшамиш жезва лугъуз?

Грек чIал, мисал патал, гъич са группадик ва я «хзан-дик» акатзавач. Тек я. Вич вичиз. Эрмени чIални гъакI я. Алимар чи чIалан месэлайриз килиг хъувун герек я. Ша чна лезги чIалалди металлрин тIварар лугъун: Ракъ. Гьулдан. Буьруьнж. Кишпир. Цур. Кьуркьушум. Мукь-руф... Ша чна и тIварар са-сад лугъуз, сесиниз яб гун. Ахпа фикир ийин: физический ери ва металлдин сес! Аку абурал гъикъван тIебии ва къадим тIварар алатIа! Советрин властдин девирда фантастический кIвалахар къилиз акъатна: са затIни авачирдаз вири хъана, вири авайди са затIни авачиз амукъна.

32. АРИФДАРРИН ЯДИГАР ГАФАР

И ДУЪНЬЯДАЛ арифдаррин арифдарри чпелай чун патал, вири инсаният патал гзаф багъа ва пак гафар туна:

— Чир хухъ ва рикIел хухъ! И дуьньядал вири гъа-дисайрин, чIехи ва гъвечIи вакъайрин, бахтлу ва бахтсуз «ъисметрин, начагъвилерин ва сагъламвилерин, илимлувилерин ва авамвилерин арада сих алакъа ава. Эгер йифиз ви руфун тIазватIа, юкъуз вуч тIуьнатIа, рикIел хкваш, адакай азад хухъ. Эгер пакамахъ ви къил тIазватIа, нянихъ вуна вуч хъванатIа рикIел хкваш ва тедбир аку.

Вири инсаниятдиз и кар дегъзаманайрилаи инихъ ма-лум я...

Эгер къе ваз чи умуми милли гъал сефил ва пашман яз аквазватIа, сеbeb чира: тедбир аку, тахъайтIа, иДуд йисалай мадни пис жеда.

33. ЛЕЗГИСТАНДИН ЯРГЪИРУШАР

Памфлет

ДУГЪРИДАННИ, чи дуьнья къилляй-къилиз михъиз дегиш жезва. Нин рикIе вуч аватIа, ачухдиз лугъузва. Ихтиярар ганва. Абхазри, осетинри, чеченри, ингушри, тувинри, татарри, башкирри, талишри, немсери, гагауз-ри, комийри, якутри... чпиз къилдин республикаяр тIа-лабзава.

Чи лезгийрихъни са дерт ава: Сталинан девирда гъа-латI яз къве патахъ пайнавай лезги халкъ санал хъийи-дай са рехъ жагъур хъийцн. Лезги халкъдин акъуллу келлейри и кардиз чIехи къимет гузва, абуру и кардин винел кIвалахзава, амма гъа и арада садазни хабар авачиз акъван гъвечIи вождар пайда жезва хъи, вун ви-лер экъис хъана абуруз крлигиз амукъзава. Ибур гъи-най пайда жезвайбур я? Ибуруз вуч герек я? Ваз абуру къарагъарзавай «ъван месэлаяр акуназ хъуй! Сада, мисал патал, вичин пулдалди (идахъ икъван пулар гъинай атанатIа? Чарарин пул, къуллугъчийрин мажибар, типо-графиядин машинри» пулар, рабочийрин мажибар...) цIийи «Лезгистан» газет ачухзава. Редакциядин дарамат эцигна куьтягъзава. Ирид мертебадинди. Гъамни идан пулдалди я. Редакциядин вилик чар-гъавизар! Пальма-дин, кишмиш-хурмадин багълар, аквариумар... Гъар са отделдиз са «Шкода» машин. Вичиз, лагъайтIа — са «Мерседес».

Са масада нДийи журнал ачухзава. Журналдин тIварни «Лезгистан» я. Ида вичин журналда анжах ро-манар чапзава. Журнал нДувад разделдикай ибарат я. Объем — къанни цIуд печатный лист. «Новый мирди-лай» яцIу я. Редсоветдин членар — къанни вад кас. Чи уьлкведа тек са и журнал мелованный чарарал акъуд-зава.

Пуд лагъайда лезгийрин прогрессивный писателрин ассоциация тешкилнава. Ида ягъай цIиртI виридалайни яргъаз фена! Идан ассоциациядин членрин къадар виш 21*

касдилай анихъ алатнава. Гъич са гъикая, са шиир къванни кхъиз тахъай писателарни ава. Лап са цлар вуч я, гъа са цлар къванни <кхъиз тахъайбур ава. Аваз хъурай. Кар кхъинал алач. Кар алайди — гъевес хъун я. Ибур писатель жез гъевес авай лезгийрин ассоциация я жеди, гъак! хъайила чпи чпиз прогрессивный писателар лагъай твар гузва. Хъсан я ман. Икъван члавал ктабар акъатай, халкъдиз чидай писателар вичин ассоциациядиз къабулзавач. Ада ахътинбур саймишни ийизвач. Исятда вири лезги хуърериз, мектебрис, заводрис, фабрикарис акъваз тавуна чарар ракъурзава: низ писатель жез кланзаватла, дуъз лагъайтла, лезгийрин прогрессивный писателрин ассоциациядин член жез кланзаватла, председатель *Гъафтом Гъайман* тварцлел арзани взнос ракъурун тлалабзава. Къул. Взнос — къанни вад, ях-цлурни цлуд манат. Идарайривайни, майишатривайни пулар тлалабзава. Абуруни ракъурзава.

Гила суварар гъик! къиле тухузватла акунани? Лезгийри вирида къуълерзава. Трибунадин вилик. Бармакар цавуз еегъез. Абурун гъарайрин, алхишрин ван дуъньядила алатзава.

— Яшамшрай лезги халкъдин вождар!

— Яшамшрай чи миллионерар — писателар, гъурра!

Лезги халкъдин милли руъгъдин дамах, шумудни са премиърин лауреат, >вири дуъньядиз машгъур писатель, ассоциациядин председатель *Гъафтом Гъайма* вичин къацу шляпа юзурзава. Хъверзава. Бахтавар я.

За и памфлет кхъинихъ гъихътин метлеб аватла лугъудалди, заз къейд ийиз кландай: зун са ламран арабадин суракъдава. И Кумторкъала галай пата са фекъи пайда хъанва. Лугъунрай, адавай чинерар къаз жезва. Лап диши чинерарни! Заз гъа ламран арабадаваз са бязи гадаяр тухуз кландай фекъидин патав.

Чина вири какахънава. Аку клвачер: клвачери тухуда, хкида. Абу гъил: гъили вугуда, къачуда. Аку вилер: вилериз аквада. Аку япар: абуруз ван жада. Аку келле: ада вири идара ийида...

Чина вири какахънава. Хъипре, хкаж хъана Передал, клекре хъиз, гъарайзава. Тветл, вич лекъ я, лугъуз, хпел гадар жезва...

Зи риклел арифдаррин гафар хкъезва; и дуъньядал вири гъадисаяр, вири вакъиаяр сад садахъ (галаз алакълу я. Эгер къе ви руфун тлазватла, накъ вуна...

Гъиссеривдй, эмоцияривди къабачивилер ийиз мумкин я, милли месэляр гъял ийиз хъун мумкин туш.

Абур къацлурис жада... Ви газет, ви журнал низ «ланзава»

34. КОРОЛЬ КЪЕИИ ДЕВРИШ

ТАРИХЧИЙРИ суъгъбетзава хъи, Франциядин король Генрих гъич са касдизни хабар авачиз, садлагъана кечмиш жада. Ахпа малум хъайивал, королдин чандиз къаст авунва къван! Гъарда са гаф лугъуда.

— Низ чида, нин папан тум цлимнат!а?

— Королни къудур хъанвай лам са гафар я...

Амма са къадар вахт алатайла, королдин чандиз къаст авунвай кас чир жада. Ам къада. Жегъил итим, тлварни Равеляк! Са шумуд вацра адан суд ийида. И кар вири дуъньядиз хабар жада.

Бирдан яргъал Гъиндистандай къуъзуъ са девришдилай Франциядиз чар къведа:

«...Королдиз ахътин гъаза авун, гъелбетда, мусибатдин кар я, зи башсагълугъвал къабула, амма гъа са вактунда за квез хабар гузва хъи, куъ король къейиди а жегъил кас туш, зун я, къуъзуъ гъипдус. Зун жуван жаза къабулиз гъазур я».

И чар клелиз, королдин (рагъметлудан) къваларив гвайбур хъуърез жада. Гъиндистан гъинва? Франция гъинва? Ида вуч кхъизва?

Амма абур нагъакъ хъуърезвай...

35. ДЕВРИШДИН ЧАРЧИН КЪАТИ

«...Зун и дуъньядал са виш йисалайни гзаф яшамш хъанва, чир хъухъ, тахсиркар зун яз, куъне маса касдиз жаза гун зи къанажагъди къабулдай кар туш. Исятда за квез вири хъайи-хъайивал кхъида. Яб це, стхяр. Чаз, гъиндусриз, таб авун чидай кар туш.

Чун къве дуст тир. Гъихътин дустар! Са кжъуз фенай зун жуван дустунин патав. «Ша чун са герен гъуълел фин, — тлалабнай за жуван дустунивай. — Къведани вун?»

Зи дуст кланзни-такланз захъ галаз гъуълел атанай. Алапат! А юкъуз хъиз, зи рикли садрани гъуълухъди цлугуначир. Сирнавнай чна, бирдан... зи дуст квакънай.

Ван алачиз, ам батмиш хъанай. Тек са аял авай адахъ. Маса велед авачир. Са руш. За, гьелбетда, адан хзандиз алакьдай куьмекиай. Са шумуд йисалай адан руш са нихъ галаз ятлани катна лагъана ван акъатнай. Фена адан квализ, чирнай за: эхъ, адан руш са грекди гваз катнавай. Ахпа заз чир хъайивал, абур эвленмиш хъана. Грецияда яшамиш жеда. Ибурузни са руш аял жеда. Члехи хъайила, и аял клелиз ракъурда. Париждиз. Вичин кллунар «уьтягъайяа, и руш ина са француздиз гъуьлуьз фида. Ибурузни са хва жеда. Твар эцигда Равеляк. Куь король кьейи жегьил. Эгер а юкъуз за зи дуст квалей акъудна, гъуьлел тухваначиртла... И къаст авунин къил гьинал, гьйкI ва ни башламишнатIа квез аквазва.

Куьн захъ инанмиш хъухъ, стхаяр! И дуйньядал гьич са гьадисани, гьич са дуйшуьшни, гьич са къисметни цаварилай аллагъри ракъурзавайди туш. Абур чна чи чилерал чи гьилералди, чи амалралди, чи акъулдалди гъазурзава. Франциядин король кьейи кас квез лазим акур юкъуз суд-дувандин вилик акъвазиз гъазур я...»

Гьиндусдин чарчикай чнани са нетижа хкудин. Гьихътин?

— Сеbeb авачир са карни авач. Эгер кье ви руфун тлазватIа, накъ вуч тлуьнатIа, рикIел хкваш.

— Эгер вун кье бедбахт ятIа, сеbeb ви диде-буба я, я вун жув. Аку ууна гьихътин гьалатI ахъайнатIа.

Миллетдин, халкъдин къисметни гъа икI я.

Эгер са виш йис идалай вилик лезгийар са ханлухда яшамиш хъайибур тиртIа, чи гьал кье икI жедайни?

Эгер чи халкъдин баркаллу рухваря — Къ. Агъасиев, М. Айдинбегов, М. Ахундов, М. Лезгинцев, Н. Самурский, А. Исмаилов, Н. Шерифов... телеф хъаначиртIа, кье чи гьал икI жедайни?

Ничего, урусдиз акур, ничего...

За металлрикай, календаррикай суьгьбетзавай.

Заз яракърикай суьгьбетиз кланзавай, гзаф яргъариз акъатун хъана. Багъишламиша.

36. ЯРАКЪАР

СА ВИШ йис идалай вилик, кьекъвезва чун гур базарда, гагъ Ахцегърин, гагъ Къубадин, гагъ КцIарин... Яб гузва чна;

— Валлагъ, хванахва, — лугъузва тфенгар маса гузвай <касди. — Гъар са тфенг са аялдик квайди я!

Къилинжар маса гузвайдани гъакI лугъузва. Шив балклан маса гузвайдани гъакI лугъузва.

— Са аялдик квайди я...

Аял — им гада, хва лагъай чIал я.

Балклан, тфенг, къилинж маса гузвайда маса гаф лугъудач. Маса гаф герек жедач. Гъа гаф лагъанани? Савда куьтягъ хъана.

Яракъ авачир, тфенг, къилинж, гапурар, хенжелар авачир лезги квал хъайиди туш. Зи аял вахтара, чи квале ата-бубайрилай амай тфенгар, къилинжар авай. Члехибур дяведа телеф хъана ва я Бакудиз квалалахал фена, квалер хуьзвайбур чун тир. Гада аялар! Эркек аялар! Вегъена къуьнуьз тфенг, рекъел экъечIна, жув къалурна, злкъвена хкведай чун! Са чIиб члехи жедай. Къилинж гьиле къурлани, гъакI жедай. Акваз-акваз члехи. Гужлу ва зирек...

Зи хуьре вичин чукул авачир лезги гада хъун мумкин тушир! Чукул авачирди руш тир. Чукул квахъун... Заз адалай члехи мусибат чидач, буба рекъин, диде ре*къин са затIни туш. Чукул квахъай гада акваз-акваз цIрадай. ГъакI хъайила, чукул авай жйбиндал гьил алаз жедай. Ам, чукул, юкъвак квай чулунал кутлунаватIани, чукулдал гьил алаз жедай. Адет яз, балкландал ва я ламрал акъахдайла, абурулай эквичIдайла, чукурдайла, хандакIдилай, кланчунилай... хкадардайла, хабарни авачиз, чукул аватдай, квахъай... ГъакI хъайила, чукулдин тумуник закIал кутадай ва а закIалдик кашу (гъялнавай хамуникай авунвай шуькГуь цIил), ка*шудин са къил юкъвак квай чулунал кугIунда'й...

Лезги халкъдихъ тфенгар пара ава: тфенг умуми тIвар я.

Казна. Даяндулдурум. Тек луьле. Къуша луьле. Беш атлан...

Къилинж, къалхан, хенжел, шушка (шуышка лугъудайбурни ава, амма за садра гъакI лагъайла, завай пуд юкъуз плузарар дуьз хъийиз хъхъанач ва эхирни са гъайванни къачуна, эцигна арабада, фена пIирел, гъа къурбанд хъайида зи плузарар са гьал къайдадиз хкана), тунпуз, гурда, жида, клIр...

Зирегъ партал. «Импортный лезгийриз» и гаф чидач. ГъакI хъайила, за алава ийизва, зирегъ партал женгинин партал я, симерикай хранвай перем я, чепкен я.

Даккъа симсрикай хранвай, япар квай бармак я (садбуру бермек лугьуда). Дяведиз фидайла алукидай. Бермее-ек! Гье-гье!

Гьар са хуьре яраьдин уеларар авай.

Гьар са хуьруьн яракьдал лишан жедай. Хуьруьн лишан!

Къанни цлуд йис жезва за литературада кваллахиз. Им тлимил вахтгущ. Къанни цлуд йис я за «зирегъ партал» ва маса лезги гафар кхьиз, амма къанни цлуд йис я за кхьей лезги гафар члуриз. Члурна, винелай са чарни алклуриа, мурмурни ийида:

— Лезги члал члузва на...

Килигда зун чиниз: монгол ятла, чувуд? Тахьайтла...

37. АБУ ДУЛАМАНИ АЛЕКСАНДР СОЛЖЕНИЦЫН

ХАЛИФ аль Мансура вичин халифатда иДийи къанунар твада. Гьатта парталарни кваз цлийи жуьреда алукулун чарасуз жеда. Вири халифатда ■— гьар са карда дегишвал! Агъалийривай витл акъудиз жезвани? Эхзава. Амма виридан къен <кузва.

Кьилел алукина кланзава бармак — адан винелай чалма! Ингье, База Мисклин! Перем — валчагъ, ам метерив агакьдайди. Перемдин далудални Аллагьдин ктабдай кхьиар: «Куь кьилелай Аллагъ гьич садраникми тахьурай. Адаз вири аквазва, адаз вири ван жезва».

Пек-партал анихъ хьурай. Куьчедиз экъечизавани вун? Экъечизава. Къилинж яхъ. Вав къилинж хъана кланда. И зегьримар хъайи къилинжни гила халифдин буйругьдалди цлийикла кутлунна кланзава. Икъван члавалди къилинж къвалал кутлунзавайтла, гила тумунал кутлунзава. Бе-ес! Кам къачудайла, кивач гагадайвал!

Садра гьикл ятлани и Халиф аль Мансуран патав (цлийи жуьреда пек-партал алаз, тумунални къилинж кутГунна) шаир Абу Дулама атана акъатда. Халифдиз аквада хьи, шаирдин гьал пис я, ам пелеш я.

Халифди хабар къада:

— Ви дерт вуч я, эй Абу Дулама? Ви чина вучиз кус ава?

— Зи чина кус гьикл тахьурай, эй халиф? — лугьуда Абу Дуламади. — Ваз аквазва: зи кьилел мисклиндин са минара ала. Алани? Зи перем метерив агакьзава: адан далудални Аллагьдин пак ктабдай кхьиар ала,

Алани? Зи тумунални къилинж ала. Адани зи кивач гагазва...

Халифдик хуьруьн акатна, лугьуда. Пака халиф аль Мансура вичин цДийи къанунар де-гишиз тада. Вири уьлкведа. Шаирдиз лагъайтла, атана вичин патав, авай гаф чинал лугьунай савкъатар гуда. Баркалла лугьуда.

Чи девирда инсанар акл туш. Гьи шаир ЧІЕХИ КАСДИН патав халкъдин дерт лугьуз фена? Са шаирди ва я са алимди лагъана лугьуз, мегер ЧІЕХИ КАСДИ къанун дегишдани? Ахварай.

Чи девирда гьар са кас вичин къайгьуда ава. Бес халкъ? Халкъ зурба вацл я. И кьерехдай а >кьерех таквадай. Секиндиз авахъна физва. Гьамиша виликди!

«Къуьн къуьневаз, кам камуна туна, виликди!» Гьамиша виликди!

Акъваз тийиз, ял ягъун риклел аламачиз, гагъ мекьила, гагъ гишила, гагъ шехьиз, гагъ хуьрез, гагъ мет гатаз, гагъ кьил гатаз, виликди!

Ни гуьзлемишзаватла, чидач. Гьинал гуьзлемишзаватла, чидач.

Вучиз физватла, чидач. Физва. Гьа виликди! А кьил агакьдай чка аквадач. Нив агакьзаватла, гьамни чидач. Мус агакьдатла, гьамни чидач.

Тандал перем аламач, кивачел кивачин къаб аламач. Гьикъван фида? «Кам камуна туна, къуьн къуьне туна, виликди!».

Кис хъанва халкъ. Амма халиф аль Мансуран девирда хьиз, виридан къен кузва. Амма вучда? Ина Абу Дулама авач, ина аль Мансур авэч...

Эхирни Кеферпатан Кавказда дидеди са писатель хада. Тivar эцигда: Александр. И Александра са гьал члехи хъайила Абу Дуламадин шиирар клелда. Аль Мансуран тарихни клелда. Эхир хьи Александрани Абу Дуламади гьикл авунатла, гьакл ийиз клан жеда. Ада идавай-адавай хабарар къада: чун гьиниз физвайди я? Бес тушни фейиди? Гьикъван фида? Адаз жаваб гудай кас жедач. Гьа и гафарин ван хъанани? Вири катда! Ятлани садра Александра са ЧШХИ КАС авай чкада вичин суал вугуда:

— Чун — виликди, ам — кьулухъди! Адав мус агакьда?

— Гьидав?

— Гьа КОММУНИЗМДИВ!

— Агъааа-а-ан! Анти! Анти! Анти! Анти! Анти!

Ирид йис гуда Александр Солженицыназ! Гьар гафунай са йис!

Эй язух, Дуламадин девир гьи девир тир, ви девир гьи девир я?

Ирид гафунай ирид йисуз Архангельска тамар атлана...

Са тахсирни квачир писателдив тамар атлуз гун тлимил акуна — ам къеце патан улкведиз чукурна, вучиз чукурна лагьайтла, ада вичиз дустагда акур кваллахри-кай са гьвечи повесть кхьена. Дуьз гафар лагьана. Авайвал кхьена. «Ватан маса гайиди» тивар гана адаз. Дуьз гаф рахун — Ватан маса гун я къван! Низ маса гана? ГьикI маса гана? Куьн маса гана? Ни маса къачуна?.. Ибур вири сир яз амукьна.

Гида Александр Солженицыназ вирида баркалла лугьузва, вучиз лагьайтла, сифтени-сифте дуьз гаф лагьана:

— Чун виликди, ам — кьулухъди, адаВ мус агъжда? Гьич са члавузни!

38. ПАЧАГЪАР ВА ФИЛОСОФАР

Дарийдин буйругь...

«...Гьестаспадан хва Дарийди эфесви Гьераклитаз салам-дуьа ракъурзава. Вуна тлебиатдикай зурба ктаб кхьенвайди заз хабар я. Вуна и дуьньядин, вири Каинатдин сирерай кьил акъудзава, амма зун а ви ктабдин гьавурда такьадай чкаяр гзаф ава. Заз чида: эллинар вун хьтин инсанриз кьимет гуз чидай инсанар туш, гьакI хьайила, ви гьалдикай хабар аваз, за, Гьестаспадин хва Дарийди, ваз жуван Иран пачагьлугьдиз атун теклифзава. Заз ви гьар са йикъан суьгьбетрин ва чи чирвилерин игьтияж ава ва вун, ваз и дуьньядал вуч кIан хьайитла, гьадалди таьмин яз яшамеш жеда ва зани ви <камаллу меслятриз гьамиша яб гуда...»

Гьераклита жаваб гана...

«...Эфесви Гьераклита Гьестаспадин хва Дарийдиз салам-дуьа ракъурзава. И дуьньяда гьикъван инсанар аватлани, абуруз виридаз бес тежесвайди гьахьлувални

дуьзвал я: абуру вирида анжах пис кIвалахрихъди: азгьунвилихъ, пехилвилихъ, инсафсузвилихъ, такабурвилихъ, мискьивилихъ, зулумкарвилихъ, марифатсузвилихъ... ялзава. За, лагьайтла, жуван мефтледай пис кIвалахар михъиз акъуднава, заз игьтияж вуч затI ятла чизмач ва чириз кIанни ийидач, вар-девет заз хьайи затI туш, я зи фикирда, я зй уьмуьрда. ГьакI хьайила, зун ви Иран пачагьлугьдин чилел къведач, гьа авайдал рази хьана, зун жуван Чилел аКъвазда...»

Диогеназ вуч кIан хьана?..

Александр Македонви къведа челегда яшамеш жез* Вай философдин патав. Ван эляда:

— Э-э-эй, челегдавайди!

Диогена витI акъуддач.

— Э-эй, Диогее-ен! Им зун я, Александр я!

Мадни челегдай ван-сес акъатдач.

— Дио-гее-ен! За и дуьньядин са пай муьтлуьгьарнава, ваз вуч кIанзаватIа, лагь заз!

Диогена жаваб гудач.

— Вун ксанвани, Диоген? — Александр Македон ви челегдал къат жеда. — За дуьньядин са пай муьтлуьгьарпава! Лагь, ваз вуч кими я! Исятда жеда!

Диогена гзаф кагьулдиз жаваб гуда:

— Алата залай

— Вуч?

— Рагь кIевмир.

— Вуч, вуч? — Александр Македонвидин вилер экъис жеда.

— Заз вавай кIанзавайди вуна и зи рагь кIев тавун я, — жаваб гуда философди вичин челегдай.

39. ТАПАРХЪАНАР-ФИЛОСОФАР

ГьИКI ятлани са улкведа пайда жеда жаллатIар. Ибурун гьиле гьатда вири ихтиярар. Къирмишда абуру, жаллатIри, агьалияр. Къирмишда, къирмишда, ахпа эверна философриз, гуда ихьтин буйругь:

— Аку, чна чи кар ийизва, амма куьне чи тарифар ая!

Амукьда философар сад садаз килигиз. ^Агьалияр къирмишзавайбурун тарифар гьикI лагьана ийида? Им

тарифардай кваллах туш эхир! Кватлада жаллатри философфар сапал.

— Агъа-ан! Чир хъана: квез чи тарифар ийиз клан-завач?!
Къирмишда жаллатри философфарни. Сад амай къван вири.

Амукъда и уълкве философфар авачиз. Философар хъана кланда. Абуравачиз гъвк1 жеда? Кватлада жаллатри етим-есирар, диде-буба такурбур вири санал. Лугъуда абуруз:

— Гъа и йикъалай куън чи философфар я? Чна чи кар ийизва, куъне чи тарифар ая!

Гуда и философфар гъардаз са ракъун манат! Жаллатри къирмишда агъалияр, и тапархъан философфри абурун тарифарда. Ахпа жеда ид акай къанун! Адет. Къилих. "Пул. Вирида гъамиша таб авун адетдин са кар жеда. Лацудаз чулавди лугъуда, чулавдаз лацуди...

Эхирни тапан философфри акъван тапарарда хъи (къачуз ракъун манатар), жаллатрииз, дугъриданни, чпи баркаллу кваллахар ийизвай хъиз жеда. Тапархъан философфриз ак1 жеда хъи, дугъриданни, жаллатри ийизвай мусибатар, зулумар виридалайни мергъаматлу ва суваб кваллахар я. Чпини абурун тарифар авун пак кар я. Масакла хъун мумкин туш.

Гъа ик1, элкъвез жеда и дуънья. Садра кватлада и тапархъанар-философар са зурба залдиз. Гуда ибуруз жаллатрин башчиди ихътин са суал:

— Лугъунрай, пачагъ Дарийди Гъераклитаз вичин кваллиз эверда, амма Гъераклит адан патав фенач. Куън уълкведин члехи философфар я, куъне и кардин гъакъиндай вуч лугъуда?

Виридалайни арифдарар (тапархъанрин тапархъанар) къарагъда к1вачел, жаваб гуда:

— Гъераклитан бубадин бубани, бубани, ам вичини ахмакърин ахмакъар хъайиди я!

— Дуъз я! Дуъз я! — гъараярда чкайрилай. — Адан чкадал чаз ахътин гаф лагъанайт1а, чун фена адан гурарин клане къаткидай... Чи пачагъди чаз ахътин гаф лугъурай т1уп!

— Лугъузва, квезни лугъузва! Куъне гила гъарда са ктаб кхъида, ктабдай пулар квез, куъ ктабда жедай камаллувал, акъуллувал — чи халкъариз!

— Куъкай? — хабарар жъада тапархъанри.

— Исятда чир жеда квез. Мисал патал, и дуъньяда

гъикъван члалар ава? Низ чида? Вучзава абурукай? Куъз я абуравачиз? Са члал бес я. Сада гъа ихътин ктаб кхъихъ! Са масада...

Гадарда тапархъан философфриз ракъун манатар.

Кватладна ракъун манатар, ацукъда философфар чпиз лагъай кар ийиз. Ктабар кхъиз. Къилди-къилди ктабар.

Сада: члалар герек туш. Куъз герек я миллетар хъун, члалар хъун? Вири са члалал рахана кланда. Вири са миллет хъана кланда.

Са масада: и гъвечли вацДар-хуълер куъз я? Ибуру чилер къежирзава, къацурзава. Са члехи вац1 хъун чилин абуравачиз я! Адалди дамахиз жеда!

Пуд лагъайда: и клунтар хътин дагъларикай вучзавайди я? Ибуруз дагълар ни лагъайди я? Ибуравачиз санал кватладна, са виш километрдин къакъан дагъ авуна кланда!

Къуд лагъайда: и трусикар, майкаяр алуکلна вучзава? Мегер са яргни перем алуکلайт1а жедаччи? Вучиз гъавая вахтар рекъизва?

Вад лагъайда: ибуравачиз ихътин вучтин квалер я? Вучиз ибурун къенепата икъван утагъар ава? Са квал — вич са утагъ! Яшамиш хъуй ана къве виш хзан! Са квадрат-километрдин чкадал са утагъдин квал эцигна кланда. Яшамиш хъурай ц1уд агъзур кас вири санал! Тъуърай вирида са къажгъандай! Са къапунай яд хъурай! Са месик ксурай. Гъак1 хъайила, абурукай халис стхаяр жеда. Абуравачиз хъиз хъайила, дуъньядал гъуърметни жеда, берекатни...

Алатна са къадар йисар. >Каллатрин инсансуз, инсафсуз кваллахар вири дуъздал акъатда. Жаллатларни квахъда и дуъньядила. Амма дуънья ми хъиз дегиш жеда. Аквада хъи пачагъдиз, вичин агъалийри вирида табзава: ида — адаз, ада — идаз. Ибурун рик1 алай кар таб авун я. Вирини ялтахар я. Пиянискаяр я. Сарсахбегар я. Уюнбазар я...

Ик1 вучиз? Кватлада и пачагъди дуъньядин лап яргал пиплера амай философфар, къалурда абуруз вичин агъалияр, абурун марифатсузвилер, абурун къилихар, хабар чъада:

— Им вуч азар хъурай?

— Ам тапархъанри-философри авунвай «ар я, эй пачагъ, — лугъуда философфри. — Вуна ви мет-къил гатамир! Ам сагъариз хъжеда. Ви чан сагърай.

...Израилви Товит ассирийвийри Ассириядиз гъанва. Товит вичин ватанда диндар, регъимлу, гзаф дугъри са инсан тир, ам къариблужда акъван шехъзава хьи, эхирни адан вилер буъркъуь жева, ада вичихъ авай-авачирди вири квадарзава...

Товит чна гъа инал тан.

Къвед лагъай герой Сарра я, Рагъуилан руш. Амни бедбахт я: ирид сеферда гъуьлуьз физва, амма садрани адаз вичин чамарикай са чамрахъ галазни ксун къисмет жезвач. Чамар вири рекъизва, Кам вегъена к1валин даъе-нез, гуърцелдилай алатдайла, гъанал ярх жез, вири рекъизва. Ириди! Ирид сеферда Саррадик лишанар кутуна, ирид сеферда адан патав чамар хтана, ирид сефердани гъа и кар тикрар хъхъана.

Эхирни Аллагъ-таалади адан патав малакк Рафаил ракъурзава. Амий къевезва инсандин акунар алаз, инсан яз, 11вдрни Азария...

Гила чун Товитал хквен.

Са мус ят1аки и Товита, гила вилер буъркъуь хъанвай касди, Гъаваилаз бурж ганай къван, Гъаваил лагъайтГа, гила МИДИЯДИЫ РА ГА шегъерда яшамыш жезва. (Мидиявир чувудар хъана жал? — *Р. Гъ.*) Товита вичин бурж къахчуз хва ракъурзава. Рекъе адал Рафаил — Азария гьалтзава, ибур къведни санал Эмбатандиз (МИДИЯДИН меркез — *Р. Гъ.*) *акъатзава...*

Куърелди: Товита вичин хциз Мидиядиз куьч хьун буйругъзава. Гъана динждиз, секиндиз яшамыш хъухъ, лугъузва (И. Ш. Шифман. «Ветхий завет и его мир». Москва, Политическая литература, 1987-йис. 209—210-чинар).

Азария — Одедан хва, чувудрин пайгъамбар.

Азария — чувудрин пачагъ. 228-чин.

И ктабда ■государствойрин гербрикай ава. Абур гъихътинбур тир? ЦИЙИ ВАВИЛОНДИН пачагълугъдин герб — лекърен лувар квай аслан.

МИДИЯДИН пачагълугъ къуд лув квай, къуд къил алай пеленг. (Гъа т1вар кьур ктабдин 70-чин).

Гъа ик1 ПУД МИДИЯ. Сад Грецияда.

Къвед лагъайди «ВЕТХИЙ ЗАВЕТДА» авай чувудрин МИДИЯ.

Пуд лагъайди: Советрин энциклопедиядин гафар-к!ваг1да. Ана авай малуматар логика авачирбур я.

МИДИЯ, дугъриданни, хъана. Ада вичелай гъихътин гелер тунва? Гъинал тунва? Мидиядихъ кхъинар хъана-

ни? Ч1ал хъанани? Культура хъанани? Абур гъинва? Абур низ, гъи халкъдиз къисмет хъанва? ТАРИХДИН ШАГЪИД ч1ал я. Гъинва Мидиядин ч1алан гелер? Та-рихдивай табиз жеда. ЧГалавай табиз жедач!

Низ чида ПЕЛАЗГИЯР ПЕЛОПЕНЕССАДАИ мус экъеч1нат1а?

Грекри-агъейвийри АФИНАДИН АКРОПОЛ эцигдалдн и пелел ПЕЛАЗГИКОН алай, — кхъизва шумудни са касди. ГЪА ДЕВИРРИЛАИ КЪЕДАЛДИ ЛЕЗГИ ч1алан махсус лишанар хвенва. Ч1алан терминар:

РА —РАГЪ, ИСИДА — ИСИТ1А... Ч1алан садвилин топонимар. Маса махсусвилер...

СА ХАЛКЪ са гъи ят1ани маса халкъдикай хъанвайди я, лугъудайла, делилар хъана к1анда. Эвелни-эвел ч1ал! Ак1 хъаначирт1а, туърквери лугъудай: чун византийвиар я. Узбекри, къзахри лугъудай: чун скифар я. Туш эхир! Абуру лугъунии ийизвач!

Я ч1алан гелер хъана к1анда, я антрополотиядин гелер хъана к1анда, я культурадин гелер хъана к1анда...

Аялрин макъамар нивай хъайит1ани акъудиз жедач-ни?

— Чи ата-бубаяр виридалайни, виридалайни, виридалашш... дегъзаманайра хъайи лемурар я, чун гъабурун хтулар я!!!

— Чи ата-бубаяр Нуьь пайгъамбардин рухвайрикай я!!!

—■ Чи ата-бубаяр фараон Рамзесан хтулар я!!!

— Чи ата-бубаяр Ахура Маздадин тухумдикай я!!!

•— Чи ата-бубаяр Буддадин рушан балаяр я!!!

— Чи ата-бубаяр Аллагъ бубадин мукъва-къилибур я!!!

Аферин ва виш баркалла туърквериз:

— Абуруз чпин ата-бубаярни туърквер яз чида. Монголризни чпин ата-бубаярни монголлар яз чида. Татарризни чпин ата-бубаяр татарар яз чида.

Ша чна и суьгъбет тан.

Ата-бубаяр къекъез жагъурдай зат1ар туш. Гъардал жуван ата-бубайрин лишанар, гелер хъана к1анда, эй играми юлдашар, тарихчияр!

43. МАДНИКЪВЕ ШАГЪИД

ЧИ ВИЛИК цДийи са ктаб ква. Са рам айг дик квай ктаб, ам акъуднава Москвада, «Педагогика» издатель-22 Заказ 146

отвода, 1984-йисуз. Адан т1вар я: «Жегьил филолошин энциклопедиядин гафарган». Ша чна адазни са вил ягьин. Адан 14 ва 15-чинра чна клелзава: Кавказдин) Албаниядин ч1алалди зу гаф зун лагьай жезва. *Усана* — *йисаз* лугьуэва. Ак1 хьайила, *ус* — *йис...*

Ибуру вуч лугьузва? Куьн шагьидвалзава? Бес ттуш-ни кьве шагьид? Квез чидани, дегьзаманайрилай кьедалди суд-дуван ийидайла, са кар субут авун патал кьве шагьид бес жедайди?

Кьайда-кьанун хуьн хьсан я. Бес я гьа и кьве шагьид. Амай к1валахар чкларбанринни филологрин хиве тазва за. Кьуй гьабурони са т1имил зегьмет ч1угурай.

44. ПАЧАГЪРИН К1ВАЛ

ДЕГЪЗАМАНАЙРИН Римдила гьуьгуьна, Парфия лугьуз виридалайни зурба са империя хьана. «...И ч1ехи империядик Кавказдин Албанияни акатзавай, — кхьизва «Агъзур йисарин рекьера» ктабдин кьудкьани к1уьд лагьай чина. — Парфиядин вождар, тайифайрин башчи-яр ивидин, нек1един бинедаллаз сад сада хь галаз мукьва хьаной. Герек атай вахтунда абур вирн саиал к1ват1 жедай. Мисал патал Кавказдин Албаниядин тайифайриз чпин махсус хьуьтлуьн мескен авай. Адаз ХАЛХАЛ лугьудай. Имаратдиз, дараматдиз гьак1 лугьудай гьаа-а «...И т1вар, — кхьизва авторди, — кьве дувулдикай ибарат я. Сад лагьайда согласный *в* сес *х* сесиналди эвеззава. Кьвед лагьай мана — и гаф «*ч1ехи зал*» лагьай ч1ал жезва! Гьа инани *в* гьарф *г* гьарфуналди эвез жезвайди кьейдна к1анда...»

Ша текьигин: *хал* — *к1вал*. *Халхал* — *к1валк1вал*.

Гила чна *в* сес-г сесиналди эвез ийин: *гал* — *к1вал*. *Х* сес *в* сесиналди эвезайла *вал* — *к1вал...* Мад вуч лугьун герек я? Зуьнедалдам ягиун герек ят1а, за жуван кфил яда...

Ина, и дараматда, женгера лигим хьанвай, Кавказдин Албаниядин мерд, зирек башчиар к1ват1 жез, зурба мел-межлисар кьурмишдай кьван!

Зи вилерикай бегьем са ц1уд жуьредин емишар алай, шшхь-анихь галтад жезвай ичин тар карагзава ва зи плузарри ваь, зи рик1и кушкшзава: чан зи дидед ч1алан ирид ранг алай яргьируш хьтин тар, баркаллу бубайри чаз ядигар яз туивай тар, вуна юкьван Азиядин, Кавказдин, Мукьвал тир Рагь'экьеч1дай патан, Балкан

уьлквейрин чилерал хьайи дегьзаманайрин империйрин тарихра, культурайра ахьтин дерин ва маракьлу лепирар тунва хьи, абур неинки лезги тарих, адан культура так1ан инсанривай, гьатта т1урфанривайни, селлеривайни терг ийиз хьун мумкин туш!

45. Ч1ЕХИ НИЗАМИДИЗ ВИШ РАГЪМЕТ

ЧИ ч1ала алааматдин са термин ава: ИРИД ЦАВАР! Им вуч лагьай ч1ал хьурай? Им Ракшнин система тахьурай? Им ирид планета яз тахьура?

И суьгьбет чна гьа ик1 куьтягь тавуна тан. Ша чун чи ватанэгьли, ч1ехи шаир Низами Генжевиди «Ирид гуьзел» поэмада авай са бязи сирерикай рахан. Эеелни-эвел чун адан сюжетдиз килигин.

Поэмадин кьилин кьагьриман — Багьрам я. Адахь ирид паб ава, иридни гуьзелрин гуьзелар. Ада вичин гьар са папаз кьилдин дарамат эцигнава. Абурухьни гьардахь вичин хае акунар, ранг ава.

Ракьинин системадин планетайрихь галаз ва гьак1ни гьафтедин йикьарихь галаз кьазвай рангар. Поэмадин кьилер гуьгь-гуьгьуьналлаз эцигнавай жуьре ик1 я:

Киш — ч1улав ранг, планета Кайван (Сатурн).

Гьяд — хьипи ранг — Рагь

Ислен — кьацу ранг, Магьи (Варз). Лезги рушарин т1варар — Магьи, Матьидилбер. Мегь (нек1един продукт) варз хьиз лацу.

Саласа — яру ранг, Марригь (Марс). МАР — ЯР, ЯРУ.

Арбе — вили ранг, Утарид (Меркурий)

Хемис — планета Муштари (Юпитер). Шуьтрукь ранг (лезг.).

Жуьмя — лацу ранг, Зуьгьре.

Заз кьейд ийиз к1анзавайди пуд ранг, пуд т1вар я: МАГЬИ, МАРРИГЬ, МУШТАРИ. *Магьи* — *лацу*, *мар* — *яр*, *яру*, *муштари* — *шуьтрукь...*

Чаз ина ч1ехи шаирдиз авай зурба астрономический чирвилер аквазва, им гьар са кГелдайдаз ашкара я, амма за лугьузвай сир ам туш, чна дуьз фикир таганвай пуд лезги гаф я.

Ибуру, и т1варар Низамиди гьи ч1алай кьачунвай-бур я?

Гьик1 хьана и т1варар, планетайрин, гьетерин тьварар лезги халкьдин ч1ала гьатнава? За халкьдин ч1ала

лугъуава. *Магъи аку, Варз, дишегълидин* т1вар аку, *мегъ* аку гъа *варз хътин*, чанахдавай мегъ... Ихътин дуьшуьш-да илимди вичин гаф лугъун лазим я.

«...Са мус ят1ани, чи эрадалди са шумуд агъзур йис вилик, — кхъизва «Дуьнья пайда хъуникай рваят» ктабда, — грекар, римвияр, германар, славянар, гъиндусар, иранар са халкъ хъана, эгер са халкъ из хъаначт1а, сад садаз мукъва къебелеяр хъана».

Дуьз гафар я, амма Парфиядин агъалияр? Абуру гъиниз фена? Пелазгияр гъиниз фена? Виридалайни вилик хъайибур? Финикийвияр гъик1 хъана? Кавказдин Албания, Урарту...

Ч1ала ийизвай шагъидвилериз килигдайла, лезгиярни гъа дегъзаманайрин халкъарик какахъзава.

Девирар-тарихар дегиш хъана, империйри сада сад эвезна...

Пелазгийрин тухумриз сада *лакзи* лагъана, сада *лазги* лагъана, муькуьда *ле/з/ки* лагъана...

Гила чун сесерин куьмекдалди, гафарин куьмекдалди чи дувулдихъ къекъезва.

Дегъзаманайрин халкъарин неинки гафар, ч1ал, риваятар, гъатта аллагъарни кваз сад садаз ухшар я. А'дур чпин дидейри хайивал... Абуру ч1ехи хъайивал! Мисал патал Зевс хвейиди ц1агъ я. Вичин нек гуз. Щегъре хвеначирт1а, дегъзаманайрин грекар аллагъ авачиз амуькдайд! Аку ахпа адакай гъихътин зурба аллагъ хъанат1а!

Аполлон — и виридайлайни гуьзел къамат авай аллагъ адан дидеди тарцик хана туна. Гъич садазни хабар къванни тавуна!

Буддадин дидедин т1вар Майя хъана къван. И иер т1вар алай дишегъли садра са тамун къерехда жеда къван. Гъа инал башламиш жеда т1алар! Майядин са гъиливди таран хел къуна, са аял хана тада. Гъадакай жеда Будда!

Христан дидедиз хъайиди мадни аламат я... Ам лифрен хва я! Къуй гъа чпиз к1андайвал авурай. Чун чи ихтилатдай акъат тийин.

Гъиндусар са пата ава, грекар муькуь пата. Гъарма сана. Ша чун абурухъ дуьньядин космический циклийрикай гъихътин риваятар а,ват1а килигин. Дегъзаманайрин инсанрин аннамишунар вучиз сад хъана? Ва я ухшар я? Абуру са халкъ хъанани? Гъа и суалриз дуьз жаваб жагъайла, к1елзавай кас за лезги халкъ дегъзама-

найрин халкъарин амуька я, абурун тухумар я лугъудай фикирдихъ агъада.

46. ЧИ ДУЬНЬЯДИКАЙ РИВАЯТАР

ЧУВУДРИН, хашпересрин ва мусурманрин диндин риваятар, къве ст1ал яд хъиз, сад садаз ухшар я. И дуьньядал инсандин тухум гъик1 башламиш хъанат1а, вирида са жуьре суьгъбетзава.

Аллагъди Адамни Гъава халкъ авуна. Накъвадикай. Вичиз к1андай к1алубринбур. Яшамиш жезва ибуру къвед, Лейлини Мажнум, Аллагъдин багъда. Жоннетда. Йикъарикай са юкъуз ибуру иланди алдатмишна.

~ Эй Адам! Эй Гъава! — гъарайда иланди. — Заз куь язух къезва, куьн гъикъван ик1 яшамиш жедайдия?

— Бес гъик1 яшамиш жеда? — Адама вичин къам чухвада.

— Эй язухар! Квез дуьньядин дад чизвач! Квез я Хъсанвал чизваз, я писвал. Яб це заз: ат1ут1 и таралай са ич, неь. Аку квез гъикъван к1валахар чир жедат1а.

— Чаз ам т1уьн Аллагъ бубади къадагъа авунвайди я, — жаваб гуда Гъавади.

— Яб гумир адаз. Ат1ана, неь, аку вуна ахша заз гъикъван чухсагъулар лугъудат1а.

Ат1уда Адама таралай са ич. Са клас яна, Гъавадий вугуда. Гъавадини са клас яда. Килйгда ибуру сад садаз. Вагъ! Ибурун вилерай ашкъи муьуьббатдин ц1аяр авахъзава. Вилер-вилера гъатайла, йбурун рик1ер куз жеда. Адамавай Гъавадин гъаркъуь къаскъанрилай вил алудиз жезвани? Килйгда Адам гагъ къаскъанриз, гагъ къакъан, т1арам хуруйриз. Гъавадин пбузарар зурзаз жеда: ша чун фит1ина, Адам. Заз щун к1анда, чан Адам. Вун зи гъуьл я...

Адам элкъвез жеда Гъавадила. Ахпа гадар жеда ибуру сад садан къужадиз. Теменар гуз. Эхирни Гъава вилик, Адам гуьгъуьна, вилер Гъавадин къаскъанрилай алудиз тежез, къведни катда мич1и валариз. .

Пака хтана акъатда Аллагъ фенвай чкадай.

Чир жеда и кар Аллагъдиз. Чукурда абуру Аллагъди женнетдай.

— Мад куьн зи вилериз такурай!

Иланни вичин жазадив агакъда:

— Мидаим яз гъа руфун чилелай галч1уриз жеда вун! — лянетда адазни Аллагъди.

Абурувай чеб хуыз хъанач. Вучиз абуруз чеб хуыз клан хъанач? Аквадай гьаларай, и дуьньядал гьелени инеанрин къанажагъди аннамиш тавунвай сирер пара ава. Вучиз и цивилизацияйри чеб квахъуниз рехъ ачухна? Низ вич къена «лан жеда? Вучиз абуру ахмакъ хъана? Эхъ, и дуьньядал са ауч ятлани чи къанажагъди, дугърмданни, аннамишзавач. Чи дуьнья, са гьинай ятлани, са ни ятлани, мумкин я, космосдай идара ийизва. Гьаклан, акьулдикай магьрум, чпи чпиз гьерекатзавай микробар хъиз. Тарихчийри гьисаб къунва: эхиримжи вад агъзур йисуз цлукуд агъзур дяве хъанва. А дявейра къуд миллиард нисан телеф хъанва, Инсанри сада сад телефнава: къуд миллиард! Инсаниятдин виридалайни къуватлу, виридалайни жегил, михьи риклерин, экуь акьулдин рухварай!

XX асирда дуьньядин къеве дяве хъана. И дявейра пудкъанни вад миллион инсан телеф хъана.

Яраб XXI асирди чи къилел вуч гьидатГа? Исятда чи дуьньядал гъазурнавай ядерный яракьрин къуват, алимрин-физикрин уьлчмейралди, къад миллиард тонн тринитротолуолдив агакъзава! Им вуч лагъай члал ятла адетдин инсан гъавурда акьун мумкин туш. Им акл лагъай члал я хьи, эгер инсаниятдиз и яракь терг ийиз клан хъайитла, дугъриданни, инсаниятдин къанажагъди ван авуртла, абуру Хиросвамадал гадарай бомба хътин бомбаяр йикъа сад терг авуртла, и кар къилиз акьудун .-патал абуруз вад агъзур йис герек жеда! Исятда чи дуьнья гъа гьалдиз атанва, Аллагъди яргъазрай, садрани и ■бомбаяр хъиткъин тавурай, вучиз лагъайтла, чун терг хъун, инсаният къирмиш хъунилайни члехи мусибат чи дуьнья вич терг хъун я. Алимрин — почвоведрин гьисабунралди, са сантиметр члулав накъв (гумус) гьасил ва я яратмишун патал тлебиатдиз ругуд ва я муьжуьд виш йис герек жезва! Гьакл хъайила риваятар гъахъ я, гьакл хъайила, гьар пуд агъзур лагъай йисан циклдин вахтунда аллагъри инсанар тергзава...

Мегер аллагъри? Инсанрин аллагъар — инсанар я, риваятра абурукай аллагъар ийизва.

Герек гьар са къад-къанни вад йисалай са гьинай ятлани цаварилай са касдизни течидай са комиссия къвен. Чи дуьньядин ревизия ийиз! Ревизорар! Каинатдин ревизорар! Тлебиатдиз къаст авурбурувай хабар къадай абуруй:

— Инал ихътин гьуьл алайди тир? А гьуьл вучиз квахънава?

— И чилерал ихътин халкъ алайди тир, гьинва а халкъ?

— Гьинва амузгийар, гьинва хинелугъар, къуруцлар?..

— Лемурар, атлантар, этрусар, шумерар, пелазгийар вучиз терг хъана? Гьинва абуру? Абурун тухумар «сванни амачни? Ни жаваб гуда?

Муькуьбурун заз чидач, пелазгийрин тухумар ама, абуру...

47. ДУСТАГЪЗАВАЙ ГАФ

Ви къилинж хтуруай, зи лезги бала,
Ви къалхан хтуруай, зи лезги бала,
Вун женгина къегъал яз къирай,
Ажуж яз тахтурай, зи лезги бала...

Лезги дидейрин лайлайдай

«АБУ МУСЛИМАН ТАРИХ»... И ктаб къена агъзур йисар жезва. О-о! Гьар са йисуз гьикъван чарар тергзава! Гьикъван «писателриз, шаирриз» гонорарар ахъайзава! Аламатдин девир я чи девир. Амма вичикай тарихда акъван къинар авунвай «Абу Муслиман тарих» клелун чаз къисмет хъанач. Ам анжах библиотекадай гьатда, вични гьар са касдин гьиле гьатдач.

И ктабди са кардин хъсандиз шагьидвалзава. Мусурман дин гъайи инсанар гьихътинбур тир? Абурун марифат, къанажагъ, ахлакъ, намус...

Къачун чна гъа и Абу Муслим. Ам чи патариз гьинай атана акъатнава? Дамаскдай. Вуч патал? Муаурман дин мягъкемарун патал. Ада вучзава? Лекцияр клелзвани? Харжар къачузвани? Инсанар суьргуйнзавани? Ваъ. И касди хуьрера мисклинар эцигзава. Гатун вахтунда ам женгера жезва. Кафиррихъ галаз. Ада Къара Куьредани са мисклин эцигзава. Гъа хуьре ада вичин хва тазва. Диндин тарсар гуз. Ахцегъа ада вичин руш гьуьлуьз ■гузва. Исхакъ Къандушган лугъудай са касдиз. А девирра гъахътин тварарни хъана жеди Ахцегъа. И квалар хар авуна, Абу Муслим Ширвандиз хъфизва.

Тарихда гъа и девирдилай башламишна аль Лакзи тГвар алай машгьур инсанар — алимар пайда жезва. Гилан девирда а гаф дуьшуьш хъайила, тарихчийри ам

я кавычкайра твазва, яни адан кьве паталай гьачаяр аклурна, алава ийизва: *имеется в виду дагестанец.*

Лакзи — Лезги са гафар я. Сифте са залум арабди дуъз лагъанач, лезги лугъудай чкадал, лекзи лагъана. Гьадакай авуна гилан девирда *вири дагъустанвияр.* Дербентдинни Шабрандин арадавай ЛАКЗИИРИН ЧИЛ Дагъустандихъ галаз са алакъани авай чил туш, а девирра Дагъустандин часпарар гьибур тир, ам гьинлай башламиш жезвайди тир, гьинал куътягъ жезвайди тир — садазни чизвайди туш, арабар кьведалди, Лакзарин чил, Хайдакьар, Серирар, Табасаранар, Зирихгаренар авайди тир, ахпа хъана Къубадин хан, Куьредин хан, Авар хан, Къазикъумух хан...

Алай вахтунин дагъустанвиярни азербайжанвияр халис чпин тарихдикай хабарни авачир язухар я! Низ гшк1 кландат1а, гьак1 кхъена. .

Чун ихтилатдай яргъаз акъатна. Арабар атай са шумуд йисарилай Сарайда, Дамаскда, Бухарада, Шекида... лезги алимар пайда жезва. Ят1ани абур гьамиша, чи девирдин тарихчийри кхьидайла, адет яз, «авычкайра гьатзава. Гьасятда! Яраб и кавычкаяр авайди туширт1а вучдайт1а? «А касди дуъз лугъузвач, ам гьалат1 я», — кхъиз жедай, яни? Вирида гьалат1ар ахъайиз, тек са партбилет гвай алибри дуъз кхъизва, тушни? Эхъ, тарихда гьамиша дуъз рахай ва дуъз кхъей инсанар гьа »бур я! «1253-йисаз талукъ Рубрукан малуматдай малум жезва хьи, аланри ,ва черкесри монголриз акси дяве тухузва, *ласгияр лугъудай сарагинвияр* (имеется в виду дастанцы) татарривай гьич са клусни муьт1уьгъариз хъанвач». Аквазвани? Имеется...

Къачун ч,на «Тарихи Дагъустан». Виридаз ван хъан-вай, виридаз чидай ктаб. И ктабда Дагъустандин тарихдикай, Дагъустандин халкъарикай кхъизва. Абуруз виридаз лезгияр лугъузвани? Лезгияр лугъуз, ахпа а гаф кавычкайра твазвани? А? — САРТАН — АВАР хандин хва я, — клелзава чна. — Гьар са чина, гьи халкъдикай ; кхъиз хъайит1а, адан вичин т1вар къазва. Къум|укъриз къумукъяр лугъузва. Къайтагъвийриз къайтагъвияр лугъузва, табасаранриз табасаранар лугъузва, къазикъу-мухриз къазикъумухар лугъузва...

Чи девирдин тарихчиди, лезгиди кхъизва: «...лак районар мусурманламишун Ширванди лезга хуьрерин куьмекдалди кьиле тухузва». Заз ктабдин т1вар къун, алимдин т1вар къун герек яз аквазвач. Зи къаст са ни-

кай ят1ани ч1уру,к1а рахун туш. Ам пис авуна, жув хъсанарун туш. Жуваз са жуьре регъуь жеда... Лаквияр районар авайбур жезва, лезгияр — хуьрер...

Мадн-и са маракълу дуьшуьш: «Ширеандин правовед, Факих Юсуф ибн Мегъамед Генжеви Зекерие аль Казвиниди «лезги» хуьрер тир Шиназ ва Шахур хуьрерикай важиблу малуматар гузва. Инал и кавычкаяр куъз герек я?

Ва я гуьгъуьналлаз кхъизва: «Ширвандинни Дагъустандин агъалийрин «лакзрин» саналди тир женг ч1угун бегъем ц1уд йисуз давам жезва».

Герек авазни, авачизни и язух гаф, лезги гаф гьамиша дустагъна, гьамиша зунжурра туна. Аламатдин гаф я: ЛЕЗГИ! Гафуникай икъван кич1е жен! Гьеле чи планетадин тар'ихда хъайи кар туш.

Са кар фадлай малум я: Самур дередин, Куьредин, Къубадин, Шекидин, Дербентдин, Ширвандин, Арандин, Муьшкурдин... тарих лезгийрин тарих я, лезгияр и чилихъ галаз санал хъана. Датъустан мус пайда хъайиди я? Анжах вад лагъай асирдиз. И т1вар ни эцигайди я? ИРАНВИ ХОГРОВ АНУШИРВАНА! Чпин ватандал т1варни кваз иранвиди эцигнавай ва чеб иранвийрин гьар са кардиз чап-чап килигдай язухар!..

Лап дегъзаманайрин дегъзаманайрилай башламишна Ирандин пачагъри: Кира, Ксеркса, Камбиза, Дарийди,.. РагъэкъечГдай патан ва Рагъак1идай патан чилер муьт1уьгъарна, и кьил а кьил авачир империяр туьк1уьрна ва эхирни чи эрадин вад лагъай асирда Хосров Ануширван Кеферпатахъди килигна: яраб и пата вуч ават1а?

Гьатна Хосров Ануширван Кеферпатахъ рекъе. Са кьил Кеферпатан Кавказдиз акъатма, виридалайни зурба дагъдал вичин т1вар эцигна: Эльбрус! Каопидин кьерехда (гьеле Кеферпатан Кавказдиз акъатдалди) Рагъак1идай патахъ элкъвена, къван хъанвай девед карван хъиз аквадай дагълариз килигна садра ван хкажна:

— Да-агъу-у-устаа-а-ан!

Гьа йикъалай инихъ и т1вар пайда хъана: Датъустан! Дагъларин (уьлкве! Ам гьинлай башламиш жезвайди я? Ам гьинал куътягъ жезвайди я? Садазни чидайди туш.

Советрин властдин дев'Ирда «Делилар ва рекъемар» газетда инсандин ч1арар риб-риб жедай малуматар пайда жезва. Гьик1 жен хьи, са тахсирни квачир пудкъад миллион агъалияр кьирмишун?! Зун ч1алахъ жедач.

Амма тарихчи Рой Медведева субутзава: 12—13 миллион кърмишна! Виридалайни акьуллу-камаллу, са тахсирни квачир рухвар! Гьа и государство латал чан га-йибурун балаяр!

ЛЕЗГИ халкъдин кьулан тар тирвал фенвай ЧАС-ПАРНИ -гьа репрессийрикай са репрессия я. Вад йис жезва, гьар са миллет вичин дердерикай рахазва, гьар са миллет вичин хирерикай рахазва, гьар са миллетди вичин хирерикай кхъизва. Чазни аферин! Чи журналистриз, публицистриз баркалла! «Азербайжан генжлери» газетдай Р. Ризванова таржума авуна са макъала акьудна...

Къе ащукъна столдихъ, агъзур йис идалай вилик ала-тай гьадисайрикай кхъидайла, къенин часпарар, къенин тГварар, къенин дережар... винизвилер, агъузвилер ив аз къуна кландач, хкаж хъана кланда гьа девирдин ТАРИХДИН МИНАРАДИН КУКІУШДИЗ.

Гьанай килига агъуз.

Килига часпарриз, Гьадисайр'из. Кили-га халкъариз. Аку^а девирдин административный паюнар гьикІ ятІа. Авайвал лагь. Гьа девирдин вилерай килиг. Гьа девирдин чІалалди рахух.

ТахъайтІа, Самур вацДалай а пата вуч хъанат!а... Са агъзур, къе агъзур йис идалай вилик — гилигзава Азербайжандихъ. Вад виш йис идалай вилик мошполар атана. Кхъизва: Азербайжан... Азербайжан... Азербайжан... Самурдилай и пата: Дагъустан... Дагъустан... Дагъустан...

Я чан стха! Сахмурдилай а пата авайди Къуба хан тир. Бакудин хан тир. Къубадин уезд тир, Баку дин губерния тир... И яата авайди Куьредин хан тир. Дербент хан тир, пуьгъуьнай хъана уездар, губернияр...

Ваз 'Скифрикай, Бактривдикай, Согдианадикай кхъидайла Узбекистандикай, Къзахстандикай 'кхъиз мус акун а?

Византиядикай кхъидайла Туьркиядикай рахунар куьз я? Санал тІвар къуртІа, белки, герек хъайила жеда жеде, амма Византиядикай кхъиз, гафун кьилиз Туьркия, Туьр'кия жеч эхир!

Эгер ви ихталат Месопотамиядикай, Ассириядикай ятІа, араб уьлквейрикай гьикъван рахада?

Вири патарихъай лезги ва я лезги чил, Лезгистан куз жеч хьИ!

48. ИЛ ИМ, КУЛЬТУРА, ТЕХНИКА...

Алимар

АРАБ АЛИМ — сиягъатчи Йакъута: «...Багъдад шегьерда виридалайни машгъур алим аль Гьазалидивай чирвилер къачур Гьаким аль Лакзи ад Дербендирикай ва агъалийрин арада адахъ хъайи машгъурвилин» гьакъиндай суьгьбетзава.

СИЯГЪАТЧИ ибн Баттута чаз мадни са тІвар-ван авай чи ватангъли ачухзава: «Къизил ордадин меркез Сарайда гьуьрметлу ва тІвар-ван авай инсанрикай сад тир имам Седреддин Суьлейман аль Лакзи яшамиш жезва...»

АРАБ ЙАКЪУТА чун патал мадни са савкъват туна: «...ада Муса ибн Юсуф ибн, Ибн аль Лакзидикай — Лакздай, Дербентдин мукъув гвай гьвечлі шегьердай тир чІехи алимдикай, гьуьрметлу»... инсандикай суьгьбетзава...

ЧИ ВАТАНЭГЪЛИ Хинелугъви Магъмудакай, императордин библиотекада хъана кГанзавай адан ктабдикай чун вилик /кьиле раханай.

Ибур лезги илимдин сифте нурур я.

1733-ЙИСУЗ лезги чилерал хъайи сиягъатчиди императрица Аннадиз вичин чарче кхъизва хьИ, «...ина сарикай лезгийрини магьут парча гьазурзава лугъуз жеда, гьа ингилисрин магьут хьтинди я...»

КЪУБА ХАНЛУХДИН чилерал — Хинелугъ ва Бугъ лезги хуьрера кьилинжар, хенжелар, тфентар, тапанчияр гьазурдай лап магьир устІарар ава, — ихъизва 1828-йисуз Броневский лугъудай тарихчиди-сиягъатчиди «Кавказдин тарихдин ва географиядин нДийи хабарар» журналда.

ГЪА И ЙИСАРА ЛЕЗГИ ХУЬРЕРА металлар гьазурзава. «Къурушрин патав 'Къуркъушумдин мяденар гва, абуру вири Къиблепатан Дагъустан металлдалди таъмин ийизва...» кхъизва «Къиблепатан Дагъустандикай очеркар» ктабда. 143-чин.

«ШЕКИДИН РЕХЪ» тГвар алай алишверишдин рехъ ава. И рекъи лап дегъзаманайрилай башламишна Ширван, Шеки, Нуха, Генже Шагъ дагъларин хуьрерихъ галаз, чІахуррихъ галаз, агъулрихъ галаз ала-къалу ийизва.

И ГЪАКЪИНДАИ академик Гмелина вичин са кьейд

туна: «Гильян вилайтдай ва Шемахи патай, — кхьена ада, — Дербент шегьрдиз жуьреба-жуьре парчар ва чарчин материалар гъизва. Ина абуру и материалар лезгийрихъ галаз, абурун магьутдихъ дегишзава». Ахпа алава ийизва: «...ракъ, гьулдан, къуркъушум гьар са йезгиди гьасятда ма^са къачуда ва абурухъ хьсан къимет гуда».

1715-ЙИСУЗ Ирандавай урус посолди Урусатдин па-чагьдиз кхьена: «Лезгийрихъ Шемахида чпин махсус Лезги карвансара ава, адан т1варни «ЛЕЗГИ КАРВАН-САРА» я. Гьана абуру чпин мал гваз акъваззава...»

49. ЛЕЗГИ КЕРАМИКА

XIII—XIV АСИРРА лезги керамикадин т1вар-ван вири Кавказдиз чк1анва. Адан чешнеяр Мукьвал рагъ-экъеч1дай патан ульквейрани кваз хьсан къиметдихъ къачузва. Лезги керамикадиз «Испикрин керамика» ла-гьана т1вар ганва. Адан чешнейрин амукаяр Къуба райондин гьа и т1вар алай хуьруьн патавай, виликдай къеле хьайи чкайрилай жагьана. Испик уст1аррин гьил-лин яратмишунар иллаки Ширванда, Дагъустанда маш-гьур хьана. Гила абурун чешнеяр лак, дарги ва авар хуьрерай жагьизва.

XIV асирдин эхирда Тимурленг лугьудай вагьшиди и культурадин меркез хьайи чка барбат1на. Кук1варна.

Инавай хуьрни, къелени чилив-чилна. Тахьай гьисаб авуна.

Ят1ани Испикрин искусство михьиз квахьнач. Ам сифтедай Куьредин Ц1ийи Испика давамарна, акпа...

Аквадай гьаларай, Тимурленг лугьудай вагьшиди барбат1 авур къеледин агьалияр вири кьенач, абурукай сад-зур сагъ амукаяна.

Абуру анай Куьредиз экъеч1на. Ина абуру чпин хуьр кутуна.

Гьа инай и искусство вири Дагъустандиз чк1ана, адакай виридан эменни хьана, амма адан бине са кас-дини рик1ел хкизмач.

Ша чун чи тарихдин рекьел экъеч1 хьийин. Ша чна чи ата-бубаяр вужар хьанат1а, абурун гьакьиндай ни вуч лагьанат1а чир ийин, къуй чи чилиз ва чи рик1ериз регьат хьуй.

50. ГЕРБЕР

КАВКАЗДА сиягьат авур ч1ехи алимрикай са алим. Ада вичи сиягьат авур чкайрин картаяр ч1угуна. Да-гъустандин, Лезгистандин карта гилани виридалайни къиметлу ва багьа жарта яз амукаязава. А вахт, сергьятар вири дуьздиз къалурнава.

Гербер гзаф дуьз итим хьайиди я, а девирда ва я Гербер хьтин инсанриз къве чин алай ихтилатар авун хае хьайи кар туш. За дуьз лугьузвани? Са вахтар хьанай, вич лугьумир къван, таб авун чидай кар тушир къван!

ГЪА И ГЕРБЕРА КХЪИЗВА:

с. ДЕРБЕНТДИН султанри Самур дередин агьалий-ривай Ирандиз гьуьрмет авун истемишдай, ам патал зегьмет къачуна к1андай, харжар гана к1андай, гьак! хьайила Дербентдай вахт-вахтунда ч1ехи са десте ра-къурдай хьи, Самур дередин агьалияр муьт1уьгьариз, табий ийиз, амма лезгийр гьамиша 'клевиз акъваздай ва чеб муьт1уьгьариз атайбуру къилер хана, ивиар авахьиз-авахьиз, къулухъ рахкурдай...»

1710-ЙИСАЛАЙ лезги халкъдин руьгьдин буба пайда жезва. Гьажи Давуд. Муьшкурви. Адан гьуьрмет, маш-гьурвал вири лезгийрин арадани, лаквийрин арадани зурбади жезва. 1712-йисуз Гьажи Давудани Сурхай хан-ди 30 агьзур къушун гваз Шамахи хандал гьужумзава. Гьуьсейн хан къеледа чуьнуьх жезва. Гьажи Давуда ыДикьвед юкъуз къеле элкьуьрна къазва. Эхирни са ц1у-вад югъ алатайла, къеледавайбуру табий жезва. Гьуь-сейн хандин гардан язава. Шегьер лезгийри чапхунзава. Шамахида аваз хьайи урус савдагаррин маларни та-рашзава. Абуруни и гьакьиндай Петербургдиз, пачагь-диз арза кхьизва.

ГЪАЖИ ДАВУДАН къушун са къил Тебриздив агакаязава. Туьркиядини кваз Гьажи Давуд Ширвандин паचाгъ яз къабулзава. Туьркияди Гьажи Давудай урус къушунар Кавказдай акьудун т1алабзава. Исятда Гьа-жи Давудан сур Кипрда ава. Пак сур яз, имамдин.

51. ВИШ ЙИС ВИЛИКАН КАРТА

• 1840-ИИСАЛДИ Дербентдин, Къубадин ва Бакудин провинцияр Дагъустандин Военный округдин началь-никдиз табий тир. Дербентдин провинциядик акатзавай: виликан Дербент хандин чилер, Къайтагъ, Табасаран,

Самурдин округ, Куьредин, Авар, Къазикъумух, Мехтулинский ханствояр, Таркидин шамхальство.

1840-ИИСАН 10-апрелдиз Дербентдин Военно-окружной идарадин гъилик Каспийский область тешкилзава. Адан составдик Ширван, Къарабагъ, Шеки, Талыш, Баку уездрихъ галаз санал, Дербентдин ва Къубадин уездарни акатзавай.

КЪУБА УЕЗД КЪУБА ПРОВИНЦИЯДИКАЙНИ САМУР ОКРУГДИКАЙ ибарат тир.

1846-йисан декабрдин 14-даз Каспийский область тергзава. Адан чкадал Шекадин ва Дербентдин губернияр тешкилзава.

Дербентдин губерниядик акатиз хъана: Самур, Дарги округар, Къубадин ва Дербентдин уездар, Куьредин ва Къазикъумухдин ханлухар. Губерниядин кылевайди губернатор тир. Ам гъа са вахтунда и чилерал алай къу*шундин главный командующийни тир.

1848-ИИСУЗ Дербентдин губерниядикай Прикаспийский край ийизва.

1860-ИИСАЛДИ Къиблепатан Дагъустан гъа и крайдин составдик жезва.

И делилри зун патал виридалайни багъа са кардин шагъидвалзава. Пачагъдин девирда члехи идарайра ацукънавайбуру кваллахиз хъана. Фикириз хъана. Са куьн ятлани къайгъуда хъана.

Виш йис идалай виликан и карта тсалурунихъ, административный паюнар гъихътинбур тиртла чир авунихъ са сеbeb ава. Амни ихътинди я: алай вахтуниз килигун. Пакадин югъ гъик1 жедатла, са веревирд авун...

Сада лугъузва:

— Самурдилаи и пад Дагъустан я, ам чи чил я, гъич са касдивайни и чилик хкуьриз жеч! Вассалам!

Муькуьда лугъузва:

— Самурдилаи а пад Азербайжан я. Ам чи чил я!

Заз абурувай хабар къаз кландай:

— Мусалай гъак1 хъана, эй дуст ксар, мусалай?

Тухдаз гишиндакай хабар жедани? Чи девирда? Садакъа риклелай алуднавай девирда? Къекъверагдиз пай тагузмай девирда?

Вад-ц1уд агъзур йис хъанвай ПЕЛАЗГИ баде, ЛЕЗГИ баде — ацукъна СФИНКС хъыз лезги чилел, кыл юзуриз, шехъзава...

— Вун гурбагур хъуй вун!

Вуж? Вири дунья? ПЕЛОПЕНЕССДАЙ жъечлай

югъ? Ван государство терг хъайи югъ? Мумкин я. Гила вири «чпин» чилер авайбур хъана. «Октябрдин революциядилаи гуьгъуьнай пайда хъайи».

ТАРИХДИН МУЖИЗАТАР

ДУЪЗ РАХАЗ алакьун — ви марифат я, ви къанажагъ я, ви тербия я.

Тарихчидиз и к1валахар хъсандиз чир хъана кланда.

Дагъустандин тарихда Тимурленгар, Чингис ханар, Надир шагъар ва маса чапхунчияр атай девиррикай кхъизва... Гъик1? Лацу тапарариз. Махар хъыз. Мисал патал: 130 агъзур кас къушун авай «Каинатдин т1урфандиз», Надир шагъдиз, Дагъустандай вуч герек тир? Адаз гъи шегъер къахчуз кланзавай? Вучиз ада вичин къушунар и дарискъал, жанавурдиз гъахъиз клан тежедай мичли дерейра туна? Адаз и «къванерин харайрин» иесийривай, куплар кузвайбурувай (кларас авачиз) вуч кланзавай? Мегер абурухъ хазинаяр авайни?..

Надир шагъ барбат1на... Вассалам! Я чан бала, и Надир шагъ лугъудай ваклан хцихъ 130 агъзур кас къушун авай! Авайни? Авай. А девирда вири Дагъустандин агъалияр гъакъван тиртла? Эвел гъисабар яхъ, ахпа и ламран хва Надир шагъ кук1вара! Ише фидай таб ая!

Чкадин къушундин башчидин т1вар вуж тир? Ам халкъдин игит я. Шарвили хътин. Хочбар хътин. Мегер ахътин игитдин т1вар риклелай алатдани? (Гила башламишда ибуру гъарда са т1вар, къундарма т1варар жагъуриз).

Ина авайди вучя? Ина авайди им я. Дагъустандин миллетрин т1варар къан ва ахпа алава ийин: «...сад хъанвай къуватри Надир шагъ, — мисал патал, — михъиз барбат1на, адан амукъаяр къулухъ вил ягъиз катна...»

Герекди Дагъустандии халкъарин дуствал, интернационализм къалурун я. Бес тарих? Делилар? Дуъз малуматар? Абур герек туш!

Гъайиф!

Душмандин хура акъвазун патал:

мумкин я, лезги группадин халкъар санал -к1ват! хъана жеди...

мумкин я, авар группадин халкъар санал на жеди... к1ват! хъа-

мумкин я,

лезгиярни лаквияр Шамахи ва Тебриз

кьахчуз сефердиз санал экъечIна жеди... амма вири дагъустанвиар, гьатта чIехи Шамилан 25 йисан гъазават дяведани санал кIватI хъайиди туш, играми тарихчияр! Тапарар вучиз ийида? Низ ийида? Гьикъван ийида? Алава яз, кьейдни ийида: «...абуру Шамилаз балкIанар гана, муькуьбуру Шамилаз гъайванар гана, гъа идалди куьмекна...»

Мектебда кIелзавай аялри тарихдикай кхъиз хъайитIа, гьич гъа аялрини кхъидай гафар туш!

«Дагъустандин тарих» ктабдай кIелзава чна. «Гевдишанда женг кьиле физва. Авар ханди Фатали хандин кьушун кукIварзава, Фатали хан катзава...»

И авар хандин Гевдишанда вуч авайди тир? Гевдишан гьинва? Самурдин патав. Авар хан гьинва?

И чилерин арада кьумукъар, даргияр, лаквиар, табасаранвиар ава. Абурулай 'кам авуна, и авар хан Гевдишандиз вучиз атанва?

Ихътин суалриз жаваб гун — чидай кар туш.

«Къиблепатан Дагъустандикай очеркар» ктабда гъа и кар масакIа кхъизва: «Ширванда, Гевдишандал, НуцIал хан Аварскийдин кьушун Фатали хандин кьушунди ку«Iварна».

«Дагъустандин тарих» кхъенвай касдн вичин малуматдин гуьгъуьна алава ийизва: «Фатали хандин кьушунда авайбур азербайжанвиарни лезгияр тир». О-о-огъо-о-о! Гьатта милли составни кваз чирнава! Яраб гьикI чирнатIа? А вахтара миллет вуч лагъай гаф ятIа чидачир эхир! Им лап профессорин профессор я!

«Къиблепатан Дагъустанди'кай очеркар» «хъенвай касди вичин фикир икI лугъуза: «Табасарандин майсум ва къади, Мегьамед хан Къази Къумухский, Къайтагъдин уцмий, — ибур вири санал, чпин кьушунарни гваз, Самурдив агатзава. Къубадал гъужум ийиз. Ибурун къаншардиз Фатали хан къевезва. 1774-йисуз Гевдишандал и женг кьиле физва. Фатали хан магълуб жезва...»

Гьелбетда, магълуб жеда! Къуватар барабар туш. Зун и тарихчидихъ инанмиш я. Вучиз лагъайтIа ам паспортриз, военный билетриз килигнавач, адаз миллетар чирун герек яз акунвач...

Гъа ихътин профессорар, тарихчияр авай Дагъустан я им! ГьакI хъайила, чIехи шаир Сулейман бубади лагъана:

. Я неси кьей керекул, Вазни патрумдаш хъана хъи .

И суьгъбет за вучиз ийизватIа чидани кез? Яб це, йсютда чир жеда кез. Гъа икI Фатали ханди вичин векилар Екатеринадин патав ракъурзава. Урус пачагъдивай куьмек тIалабзава. И кардиз чи милли месэлайрал машгъул гадайри фикир гун лазим я. Са кьве варзни алатзавач, Астрахандавай пачагъдин кьушунар Лезгистан галай патахъ рекъе гьатзава. Сифтени-сифте абуру Каспи гьуьледай Дербентдин агъзур йисарин цIар кьарсатмишзава. Тупарай язва! Ахпа абур луьтквейра аваз кьураматдиз экъечIзава.

Генерал майор де Медемман куьмекдалди Фатали ханди вичин душманриз кар къазва. И гьакъиндай лезги алим-философ Гъасан Эфендиди вичин кхъинар туна. Фатали ханди вири ханлухар тарашзава ва ахпани ханлухрин кьиле вичиз кIани инсанар эцигзава.

КIватIна вири санал, вич виридан хан жезвач! Аламатдин девир хъана, инсанрихъ аламатдин къанажагъ хъана!

Са шумуд йисалай эвелни-эвел Къубадин хан, ахпани муькуь ханлухар Урусатдик какахъзава.

И вакъияйри чун, лезгияр, патал гзаф багъа са шу-муд делил тунва.

САД ЛАГЪАЙДИ, тарихчийрин лугъунрай, Фатали азербайжанви я, къуй туьркни хъурай, иранвини хъурай, кар анал алач: вучиз ада, и азербайжанвиди, Ирандихъ, Туьркиядихъ вичин гьил яргъи авунач? Им вуч сир я? Тарихчийри вучиз лугъудач?

КЪВЕД ЛАГЪАЙДИ, вучиз и азербайжанвидиз Урусатдивай куьмек кIан хъана?

Фатали хандин кьушундин паспортар ахтармишай играми профессор! Гъахътин чкаяр ахтармишиа, чирна, гуьгъуьнай кхъидай затI я.

ПУД ЛАГЪАЙДИ, Урусатдин пачагъдиз Фатали хандин тIалабун гьасятда ван хъана, са шумуд вацралай гъахълувал гъалиб хъана. Урус пачагъдиз баркалла лагъайтIа, чун къада, яни? Пачагъдин тарифарун — вун антисоветчик я лагъай чIал я. Антисоветчик — им ахмакъ, акьул къакъатнавай инсан я, лагъай чIал я. ГьакI хъайила чна пачагъдин тариф ийидач. Гурбагур хъуй ахътин пачагъ!

КЪУД ЛАГЪАЙДИ, я хзан сагъ хъайи кас! СССР-

дин халкъарин милли составда 27 лагъай чкадал алай са халкъди (гъвечли халкъ туш, адан гуьгъуьнай са виш халкъ къвезва) 70 йисан вахтунда чпин милли мусибат-дикай, къилинжди хъиз, чпин са чил, са беден къве патяхъ пай авуникай, чпин шел-шуванрив апДанвай чарар ракъурзава...

Самур вацДун къерехда, къил агъзна (ирид агъзур йис хъанвай ва чина агъзур бириш хъанвай) ацукънавай ПЕЛАЗГИ бадеди агъ аладарзава ва хабар къазва:

— А чарар гъиниз ракъурзава, чан зи бала?

— Москвада авай чехибуруз, баде. «Стха халкъарин бахтатар хзандикай» вири дуйньядиз дастанар ракъурзавайбуруз, баде.

— Абурув а чарар агакъзавачни? Аквадай гъаларай, кЛелиз жедай кас авач. Екатеринадин девирда кЛелиз жедай инсанар хъана, гила ахътин инсанар амач, чан бадедин, амач.

Чидач, ПЕЛАЗГИ бадедин члалахъ жедани, жедач-ни. Дугъриданни, Екатеринади а гъахъсузвал гъасятда дуьзарна, гила лагъайтла...

Им вуч сир хъурай?

И сиринай гъи тарихчидивай къил акъудиз жеда?

52. КЪУБАВИЙРИН БУНТ

ТАРИХ ХАЛУДИ кхъизва хъи, Кавказда «пачагъдин колониальный зулумдиз акси» (а зулум квекай ибарат тиртла, садани лугъудач ва я кхъидач) бунтар пара хъана, амма абурукай гъич садни къубавийрин восстаниедихъ галаз гекъигиз жедач. Им вири халкъдин гъерекат хъана. Вири халкъди гъиле яракъ къуна.

1837-йисуз башламиш хъайи и восстаниедин асул себеп ихътинди я: пачагъдин властдин векилри чкадин агъалийрикай аскерар къунвай. Гъар са хуьряй вад кас, къанни вад кас. Хуьруьн агъалияр фикирда къуна. Ибуруз аскервилин низам чирна ва эхирни Варшавадавай полк патал атлу къушуу яз гъаниз ракъуриз клан хъана. И кар акъатда дуьзда. Халкъдиз чир жеда.

Атлу къушун гъазурна, жергеда акъвазарна, рекъе гъатдайла, дингълийриз аквада — (са агъзур картар хътин жегъилар, виридан гъиле яракъ, вирини — шив балкланрал), твада футфа:

— Ибур чи рухваря я, эй эллер! Ибур вири гъурбат-да рекъида! Ибур ни кучудда? Хашпересри?!

Акъвазарда халкъди къушун. Къушунни халкъ сад жеда...

Са бязи тарихчийрин лугъунрай, «зулумар эхиз жезмачир...» Аквадай гъаларай, ибур деб хъанвай буш гъар я.

Къубавийрин женгиник Самур дередин вири лезгийр акатда.

И ВОССТАНИЕ 1839-йисан гаталди давам жеда.

Къубадиз генерал-лейтенант Фези къведа. Восстание секинарун патал. «АЗАДВАЛ КІАНДАЙ КЪУБАДИН АЗАД ОБЩЕСТВО БАМИШ АВУН...» Генерал-лейтенантдин вилик гъахътин везифа акъвазнавай. Ахъцегъ патай къубави стхайриз куьмекар физва. Абуру Эчкхуьруьн патав сенгерар къазва. Генерал-лейтенант Фезидинни сад хъанвай лезги къушундин арада женгер башламиш жезва. Дяве пуд юкъуз давам жезва. Лезгийрин яракъар усалбур тир. Гъилив гъазурнавайбур. Амма абурун мердвал, къегъалвал, зиреквал зурбади тир. Тупарин вилик, пулеметрин вилик, автоматически язавай винтовкадин вилик, талукъ тир тежриба авай армиядин вилик къегъалвиливай вуч ийиз жеда?

Лезгийрикай къейибурун ва залан хер хъайибурун къадар ирид вишдав агакъна, — кхъизва ТАРИХ бубади, — урус къушундикай телеф хъайибурун къадар ва залан хер хъайибурун къадар къве вишдав агакъна.

Къубадин восстание кукварна.

Генерал-лейтенант Фези гила Аваристандиз рекъе гъатзава.

Амма лезгийр секйи хъжезиач. Къубадин ва Самур дередин лезгийри мадни гъиле яракъ къазва. Кватлна къушун, абур и сеферда Шеки галай патяхъ рекъе гъатзава.

Шекида абуру Нухадин къеледал гъужумзава. Ам къахъчузва. И къеледа чпин далу пад мягъкемарзава. Абуруз чкадин агъалийрини — Нухадин ва Къуткъашендин лезгийрини куьмекарзава.

Нухадиз тади гъалда пачагъдин армия къвезва. Ругуд рота пияда къушун, ирид туп. Елисуйдин султанат-Дин милиция, драгунрикай (къушундин твар) ибарат къве дивизия. Ибуру вирида санал Нухадал, яни лезгийрал, гъужумзава...

Генерал-лейтенант Фези Аваристандай Лезгистандиз хтуниз мажбур жезва. Им башибузукърикай туш. Генерал-лейтенант ивиар авадарунин терефдар туш.

Адаз рахунар башламишиз кланзава. Лезги кьушундин кьилевай башчи Агъа бегахъ галаз рахунар кьиле ту-хузва.

Лезгийри Шекидиз авунвай зиянрай алава харж гана кланзава.

Агъа бега и кардикай кьил къакъудзава. Ада Тиф-лисдиз вичин векилар ракъурзава. Рахунар патал. Инай генерал Головина пачагъдиз чар ракъурзава: «1837-йи-салай инихъ Къубадинни Самур дередин лезгийри чпин туьнт, ислягъвал течир кьилихралди чеб чаз табий хьунин икърар члурна, са шумудра бунтариз лъарагъна, абуру гьакъни муькуь халкъаризни, гуви дагъустанвий-ризни бунтар кьъарагъаруниз эвер гузва...»

Къубадинни Самурдин агъалийрин и женгер члехи Шамилан халкъдин игитдин, зурба жентинин оифте нурар тир къван!

Къубадин лезгийрини Самур дередин лезгийри башлаадишай и кар гзаф яргъалди фидай кар тирди гьеле-лиг са касдини фикирзавачир.

Гъайиф хьи, гилан девирдин тарихчийри и члехи женгерикай кхьидайла къубаоийр'ин бунт, лезги халкъдин жевгер михъиз рикъелай ракъурда.

Аквзавайвал, чаз чи ТАРИХ халудикай хабарни авач. Ам ава. Гьихътин къагъриман халу. Ракъун спелдиз звар ганвай, кьилинжди цларцлар гузвай ТАРИХ халу. Чун адакай къакъатнава. Адаз чун, чаз ам чир хъжезмач. Айиб я, чаз айиб я, адаз ваъ.

53. СА ВИШ ЙИС ВИЛИК

Дагъустандин ЦАГ-дин архивдай, кьугъне журнал-рай, ктабрай, газетрай. Жуьреба-жуьре делилар, рекъемар. «Дагъустандин кватлал» Темир-Хан-Шура, 1904-йис.

ЕМИШАР

1863—73-ЙИСАРА Къиблепатан Дагъустандай Урусатдиз 15 миллион манатдин емишрин консервияр ракъуриз хъана.

Чир хъана кланда хьи,а девирда 15 миллион манатдихъ 15 шегъер маса къачуз жедай. А девирда са манат гилан са агъзур манатдик квай. Пул гзаф багъа пул тир.

Емишарни, аквзавайвал, багълара, рекъера, станций-

рал кит!извачир. Абуруз гъар са чкадал иесивалдай инсанар авай жеди.

«ДЕРБЕНТДИН ЧЕХИР» тIвар алаз, Москвадиз ва Урусатдин маса шегъерриз Къиблепатан Дагъустандай гъар йисуз 146740 ведре лап вижевай сорт виниз еридин чехир ракъуриз хъана.

1892-ЙИСУЗ Куьре округда 214936 жьил мал-къара авай.

1892-ЙИСУЗ Самур округда гъайванрин къадар 278514 тир.

1915-ЙИСУЗ абурун къадар 593298-дав агакъзава. Зур миллионни са виш агъзур-ур!

ОКТАБРДИН революциядилаи виликан йисара тек са Самур округда авай мал-къарадин къадарди Дагъустанда авай вири гъайванрин 22 процент тешкилзавай.

1903-ЙИСУЗ тек са Куьре округда 3030 пут живе хкудна. Гила? Шумуд пут?

1910-ЙИСУЗ КЪУБА уезддин агъалийриз абурун гъар са йисан доходдин са пай тек са гамар ва халича* яр хрунай къевзвай. Гила?

ЛЕЗГИ ХУЪРЕРА храй гамар ва халйчар ПАРИЖ-ДИЗ ракъурзавай.

1912-ЙИСУЗ САМУР округдин гъилин карханайра акъудзавай шейэр Петербургдин Вирироссиядин выставкада къалурна.

КУЪРЕ ОКРУГДА 1900-йисуз 1740 гъвечли кархана-яр ва гъа къадарни «къизилдин гъилер авай» пешекар уерларар авай.

1907-ЙИСУЗ абурун къадар мадни артух хъана — 1950-дав згакъна.

1900-ЙИСУЗ Самур округда 356 кас «къизилдин гъилер авай» пешекар уерларар ва гъа къадарни карханаяр авай. Гилани ава: райцентрадал чекмейриз михер ядай-бур: мих ядайла, дабан алудна вахкуда вав...

1907-ЙИСУЗ абурун къадар 2191-дав агакъна.

Карханачивал ва устларвал иллаки дагъдин хуърера вилик фенвай.

54. ЯРАКЪДИНГЪАКЪИНДАЙ..

Къуюстандаллай яракъар расдай устларрин машгъурвал яргъариз акъатнавай. Тфенгрин, тапанчийрин устларар, «къизилдин гъилер...»

Абуру чпин яракъар гъилин карханада ийизвайтлани, гъазурунин уstadвилелди абур лап вини дережадинбур тир. Гъатта зурба алимрини, философрини абурун та-л рифзавай. Чи члехи алии Гъасан Эфендиди чаз вичелай ' ' ихътин ядигар гафар туна: «Куьре округдин Къуюстан хуьре яракъар гъазурдай ва гъаклани заргар устларар ава. Абурукай садан твар Гъажи Мегъамед Али я. Ада авур тфенгни рагъметлу Гъажи Мустафади авур тфенг сад садавай чара ийиз жедач. Гъажи Мустафа вуж я лагъайтла, ам Крымда виридалайни машгъур устлар я. Гъажи Мегъамед Али заргарвилелдини кубачийрилай vine ава. Ада гъазурай ругудра акъатдай тапанчияр санайни жагъидач».

55. АВАДАН ХУЪР

1902-йисуз Ахцегъа 1150 квал авай. Агъалийрин къадар 6620 касдилай виниз тир. Ина гъар юкъуз кваллаздавай базар авай. Рекъемри лугъузва: тек са 1902-йисуз и базардал 11055 манатдин мал-къара маса гана. Сар — 20 агъзур пут, 140—150 агъзур манатдин!!! Ниси — 1682 пут, 8410 манатдин. Къуьл — 200 агъзур пут.

И ЛЕЗГИ ХУЪРЕ гъа и йисуз 110 чкадал алишверишдин туьквенар алай къван! Абурукай 16 туьквен мануфактурадинбур тир. 1908-йисан делилрай аквазвайвал, ина 114 кас алишверишда кГвалахздавай пешекарар авай.

Аквадай гъаларай, а девирда государстводин тухул гъвечледи хъана. Тек са Ахцегърин агъвалдиз килигайла, рекъемри гъакГ лугъузва. Халкъдин клатлара затл аваз хъапа. Государстводи халкъдин пай халкъдин клатлара таз хъана... Айиб авач, хъайидаз вучда на? Хъайиди хъана.

Ша са маса ихтилат ийин.

1894-йисуз Бакудин рабочийрин 12,5 процент лезгийр тир.

1904-йисуз Къазимегъамед Агъасиев Бакудин РСДРП-дин членвиле гъахъзава.

1905-йисуз Бакудин Биби Гъейбет поселокда лезгийрин «Фарук» кватлал тешкилнавай. И кватлалдин къилевайди Къ. Агъасиев тир.

Гъеле Октябрдин революция жедалди ина, нафт!адин мяденра, лезгийр, азербайжанвийр, урусар авай чкайра къуьлердай, манияр лугъудай суварар тухудай. Къубадай, Нухадай, Елизаветаполдай, Къарабагдай манияр лугъудайбур, къуьлердайбур къведай. Ина манияр лезги члалални лугъудай, азербайжан члалални.

Ина лезгийри «ЛЕЗГИНКАДАЛ» къуьлердай. Акл къуьлердай хъи, вири рабочияр гъейран жедай. Гила жегъилар (квез ахта авур къунар акунани, крчар шуьклуь, цкгъер хътинбур?) абуруз ухшар туш. И къуьлздавай лезги жегъилар акурла, писатель Дюмади вичин дневникда кхъенай: «Налугъуди, ибурун клвачера цлай ава... Икъван туьнтдиз, зарбдиз къуьлерда лагъана ни фикирнай?»

Твар-ван авай алим Услара лезги грамматика туьклуьрна.

Мамравчи Къазанфер бега а ктаб Темир-Хан-Шурада чапдай акъудна.

Мегъамед Эфенди Ярагъидикай ван тахъай кас ава жал?

Имам Шамилан муаллим хъайи члехи динэгълидикай, адан уьмуьрдин рекъикай ктаб кхъей кас авач лугъун, хиве къун айиб я.

1911 -йисуз къасумхуьруьнви Абужафер Мамедова Тифлисада «Лезги алфавит» чапдай акъудзава.

1897-йисалай 1901-йисалди Ахцегърин мектебда латыш халкъдин баркаллу хци, Эрнст Упита, лезги аялриз тарсар гана. Ада а йисара лезгийрикай, къегъал акцегъвийрикай хъсан гъикаяярни кхъена.

Делилри шагъидвалздавайвал, лезги халкъдин уьмуьрда гъа ихътин «колониальный зулумар авай» девирни хъана. А девирдиз чун килигна. «Ихтиярар халкъдин гъилевай бахтлу» девирдизни килигун чи хиве ава. Адаз чун чи ктабдин къведай паюна килигда.

Яргъал девиррилай и мукъваралди Кавказдин цавара, Кавказдин халкъарин гъетерин арада лезги халкъдин гъед нурлу гъетерикай сад хъана, ам яргъарай виридаз акуна, адакай виридалайни твар-ван авай рухвайри кхъена: *Птоломея, Сицилийви Дидора, Аристотела, Страбона, Йакъута, аль Беладзорида, Шанидзеда, Петрушевскийди, Ибн аль Асира, Бакиханова, Дирра, Бронновскийди, Гербера, Ковалевскийди, Буткова, Гидляно-*

ва, Казубскийди, Дюмади, Бестужев-Марлинскийди, Лермонтова, Лев Толстой, Достоевскийди, Семед Вургъуна, Твардовскийди...

ЛЕЗГИ ХАЛКЪ ахътин гурлу ва акъван яргъи мензил авай са вацI я хъи, адан а къилиз фидай, ам гъинай ва гъикI башламиш жезвайди ятIа чирдай къегъал рух-ваяр лезги дидейри, аквадай гъаларай, анжах гила хазва.

ГЫКАЯЯР

ХОСРОВ АНУШИРВАНАКАЙ СУЪГЪБЕТ

Играми Гъамидуллагъ Мегъамедоваз

РЕХИ БАЛКIАНДАЛЛАИ КУЪРЕВИ

Киран, Камбизан, Ксерксан, Ардаширан, Дарийрин девирар алатна...

Македонви Искендера Иран акI секинарна хъи, чIехи империя са шумуд виш йисуз, леш хъиз, к'Баткана. Эхирни чи эрадин вад лагъай асирда Ирандин чилел цIийи пачагъ пайда хъхъана. Хосров Ануширван!

Ануширван, тарихчийрин лугъунрай, камаллу пачагъ-рикай са пачагъ хъана. Шумудни са чIал чидай. А девиррин писателрин кхъинрай, а девиррин халкъдин риваятрай аквазвайвал, Ануширваназ гъатта ничхиррин, къушарин чIални чиз хъана. Ша чун и кардин чIалахъ тежен: ам гъакI гзаф акъуллу, илимлу инсан хъана жеди, гъерекатриз (килигна, ничхирдин, къушран тIебиатдикай хабар гуз алакъдай!

Амма са кар гъахъ я: Ануширван савадлу, кклнав'ай пачагъ хъана. Адаз дуьньядин къурулушдикай, каинатдин чIехивиликай, Ирандин лап яргъал тарихрикай хабар авай.

И пачагъди са нин ятIани чилер чапхунна, агъалияр къирмишна лугъуз шагъидвалзавай са делилни авач. ГъакI ятIани, вичин ата-бубайрин хъиз, и Ануширвананни яргъал сиягъатрал рикI алай. Садра ацукънаваз жеда ам вичин тахтунал. Фикирда Ануширвана: зи ата-бубаяр, аквадай гъаларай, гъамиша ракъиниз килигиз хъана. Абур гъамиша Рагъ акIидай патахъ фена. Са бязибур Рагъ экъечIдай патахъни фена. Амма абур садрани Кефер патахъ фенач. Вучиз? Къибле пад, лугъунчна, гъуъл я. Бес Кефер пата вуч ава? Гъихътин чилер ава? Гъихътин халкъар ава?

Дуьз я, са карч алай Искендера Согдиана, Бактрия,

Согдия, Армения, Албания, Лидия, Мидия, Гьиндистан... вири барбатІна. Абурап мад хкведач. Абурулай амайди са тІвар я. Бес и Кефер пата вуч хъанва? Инани са карч алайди хъаначни? Хъана. Яраб ада ана вучнаватІа?

КІватІна Ануширвана кьушунар. Яна женгинин маршар! Агатна бугъайрин келлеяр алуКІнавай кьушундин серкердеяр Ануширванан вилик. Гана чпин хабар:

— ЧІехи пачагърин пачагъ! Куь буйругъдалди кьушун рекъиз экъечІиз гъазур я!

Къизилдин либас ала Ануширванал. Къилел къизилдин бармак. Гъиле тунпуз. Амни къизилдинди я.

Гъа икІ кьушун гъатда Кефер патахъ рекъе. Фида ибур, фида ибур, эхирни агакъда дагълух са уьлкведив. Эльбурс дагълар жада ибур. Гъезер гъуьлуьн лап Къибле патан къерехдавай къакъан дагълар!

Ина Ануширвана вичин кьушундив ял ягъиз тада. Ина дагъвийрин тайифаяр авай. Мерд рухваяр. Абуру пачагъ гъуьрметлудаказ къаршиламишда. Адаз къелнифу гъида. Лап дегъзаманайрилай вири халкъарихъ авай адет я къван. Ахпа гъида гъайванар, малар. ТукІвада.

Бегенмиш жада ибур Ануширваназ. Хабар къада:

— Заз куьне зун икІ хъсандиз къаршиламишунин себеп чириз кІганзава. Заз чида, куьн мерд инсанар я, куьн дагълар яшамиш жезва. Куьн аял чІаваалай хаталувилери лигимарзава. Квез кйчІе хъун хае кар туш. Заз чида, чпин чилерилай фидаила, са халкъдизни чара пачагъдикай хуш къведач. Амма куьне зун икІ къаршиламишун за гуьзлемишнавачир. Лагъ заз и кардин себеп.

— Эй Ануширван, — лугъуда агъсакъалрикай са агъсакъалди. — Вун тахтунал ацукъна шумуд йис я? Ирид йис. И ирид йисуз чаз гъахъеузвал вуч ятІа чизмач. Дявевяр авач. Чи кІатІар ацІанва. Чи мал-къарадин сан гъисаб авач. Абуру чахъ хъунин себеп вун хътин пачагъ хъун я. Бес къе чна абуру ваз тагъайла, вун патал харж тавурла, вуж патал харж ийида? Ингъе себеп.

Ануширвана къил юзурда.

— Чир хъана.

Иуьнар-хъунарайдалай гъуьгъуьниз Ануширвана агъалийриз икрамда ва лугъуда:

— Играмни стхаяр! За куь фу тІуьна, за куь шараб хъвана ва зунни, куьнни са кардин чІалахъ хъана: вуна хъеанвалда — вазни хъеанвалда. Вуна писвалда — вазни писвалда! И дуьньядал вири кІвалахар гъа икІ я. Вуна амалдарвалда, вазни са амал акъудда. Вуна жу-

мартвал къалурда — вазни жумартвал къалурда. Къуй куь чил мидаим яз авадан хъурай!

Дагъвийри чухсагъул малумарда, Ануширвана и дагъвийривай Кефер пата вужар аватІа хабар къада:

— Ви тІвар мидаим хъурай, пачагърин пачагъ, — лугъуда дагъви агъсакъалди. — Чалай са тІимил а пата чи Гъараз вацІ ава... Гъанилай анихъ са йикъан мензил фейила, са маса зурба вацІ ава, Куьре вацІ лугъуз... Гъадалай вина, дагълар галай патара куьревиар ава... Абурулайни а пата Алпанар ава... Адалайни анихъ ЧІур ава... Гъезеррин хуьрер ава... Самурк вацІ ава... Пелазгяр ава,

Къве дилмажни къачуна, Ануширван Кефер галай патахъ рекъе гъатда.

Пака лап нисин вахтунда адан кьушун са зурба вацІув агакъда.

— Гъа идаз Куьре вацІ лугъуда, пачагърин пачагъ, — лугъуда дилмажри. — И вацІалай а пата куьревиар ава... Абуру вири гъуьрчехъанар я... Абурухъ чпин пачагъ авайди туш... Пара къегъал инсанар я, лугъуда чи бубайри...

Къуд пад вири баябан я. Дуьзенлухди агъ чІугвазва. Налугъуди, ина уьмуьр хъайиди туш.

— Ина хуьрер авайди тир, — лагъана дилмажрикай сада. — Амма румви карч алай Искендера абуру вири Румистандиз хутахна... Абурукай чпин лукІар авуна, лу гъуз, суьгъбетардай чи бубайри...

Пака нянихъ Ануширванан кьушундин къаншардиз са атлу атана. Ида къве гъиливни къил кьунва. Вилер мичІнава. БалкІан вич-вичин ихтиярда ава. Рехи шив балкІан я им. И атлудин къилел яргъи, расу чІарар ала. Абуруни пелез чкІанва. Идал чан алатІа?

Рекъин са патай Ануширванан кьушун — винелди, им тек атлу, рехи балкІандаллаз, къил къве гъиливди къуна, вилер акъална — агъуз. Тек. Идан тандал хъицикъ ала. Яргъи. ЧІулав сун. Хилер квач. Идав вичин хъеме гва. Хъел. ЧГемерук.

Кьушун вири идан гуьгъуьна килигзава. Ануширванн. Акъвазна.

— Акъвазра ам! — ван хкажна пачагъди. — Ам вуч кас ятІа чира!

Агатна рехи балкІандаллайдав, пуд аскерди гъа-раина:

Эй! Эй! Эй! Акъваз!

Рехи балк!андаллайда рехъ давамна.
 — Эй! Акъваа-аз! — гъарайна аскерри.
 Хъицикъдин чепкен алайди гъич ибур галай патахъ къванни килигнач. Яраб адаз ван жезвачир жал?
 Гадар хъана адал пуд аскер Амма абурукай къвед гъасятда балк!анрилай чилел аватна. Пуд лагъайди кълухъ хъхъана. Кич!е хъана, гъелбетда.
 — Акъваз! — гъарайна Ануширвана вичин аскерриз. — Ам заз чан аламаз герек я!
 — Зун ви гъавурда акъвазва, пачагъ! — лагъана рехи балк!андаллайда. — Зун жув атана ви вилик акъвазда! Вуч хъанва?
 — Вагъ, — къил галтадна Ануширвана. — Ваз и къшун аквазвачни?
 — Аквазва, — къил юзурна рехи балк!андаллайда.
 — Ваз къшундиъ галаз дяве ийиз кланзавани?
 — Заз ваъ. Амма ви къшундиз захъ галаз дяве ийиз кланзава!
 — Гъа им куъреви я, пачагъ, — лагъана дилмажди.
 — Ибур гъахътин са жуъребур я!
 — Вун вуч кас я? — жузуна Ануширвана.
 — Бес вун вуч кас я? — жузуна рехи балк!андаллайда.
 — Зун Хосров Ануширван я.
 — Зун са бедбахт куъреви я.
 — Бес ви т!вар вуж я?
 — Зи т!вар ЩшшДар.
 — Вун гъиниз физва?
 — Чидач заз.
 — Вун гъинай я?
 — Зун Къепклайдай! Тир! — лагъана Щинц!ара.
 — Вучиз тир? — жузуна пачагъди.
 — Пуд югъ я, Къеп!елай амачиз, — лагъана куъреви Щинц!ара мадни вичин къил къве гъиливди къуна, вилер акъална.
 — Вучиз Къеп!елай амач? — жузуна пачагъди.
 — Залзала хъана, вири къенва, эй пачагъ, — лагъана Щинц!ара. Сагъ амукъайбур са ц!уд кас чубанар я.
 — Им жасус хъун мумкин я, — лагъана са дилмажди.
 — Вун исятда зи къшундихъ галаз санал гъа Къеп!елайдиз хкъведа, — лагъана пачагъди.
 — К!андат!а къаражегъеннемдиз, — лагъана куъревиди. — Заз са гафар я.

МИСКШНДАВАЙ ДЕВРИШ

Са шумуд виш йис идалай вилик и гуъзел шегъеррикай са шегъер тир Къеп!елай Сулладин къшунри барбат!на>й. Албанвийриз, удинриз, легриз, пелазгийриз, къупДриз чпин шегъер хуъз клан хъанай, амма Сулладин къшун, Армения, Чулав гуълуън къерехравай шегъерар, Гъвеч!и Азия муът!уъпъарнавай Сулладин къшун акъвазриз жедайни? Сулладини ина къван къванцел туначир...

Гила, къуд виш йисалай къацу кук!ушдилай виниз хкаж хъана, Къеп!елай акур Ануширванан вилер экъис хъана. Шегъер амачир. Къве дарамат тик акъвазнавай, амай к!валер вири уьц!енвай. Инал-анал алайди къванерин хараяр тир.

Баркалла Ануширваназ. Ада къшундиз буйругъ гана:

— Къванерин харайрин арайра, кланик чан аламай инсанар жагъурда куъне, къутармишда... Къве сеферда рагъ экъеч!далди куъ хиве гъа кар жеда!

Инлай-анлай клекерин гъарайдай ван къведай, киц!ери, лагъайт!а, къув язвай. Шекериз чпин иесийрин къилел атанвай мусибатдикай хабар тушир, амма киц!ериз вири чизвай.

— Гъу-у-у-ут!аналлай хара акуу-у-у, — лагъана куъреви Щинц!ара хуъруън вини къил къалурна. — Гъам зи к!вал тир... Зун чуълдавай...

— Кучуд къванни авунани вуна къейибур? — хабар къуна адавай са иранвиди.

— Ун.

Ануширванан къшунди вири харап!айра гъил экъуърна. Мейитар хкудна. Кучудна. Ахпа адаз хабар гана:

— Пачагърин пачагъ! Вири шегъерда къве к!вал сагъ ама. Сад чкадин агъалийри Хвалхвал лугъудай к!вал я, муъкуъди пак миск!ш! Пак миск!индин къене буъркъуъ къуъзек ава.

— Буъркъуъ?

— Ун. Буъркъуъ.

— Буъркъуъди ят!а, зун адан патав фида.

Фена Ануширван буъркъуъ къуъзекан патав. Салам гана. Вич вуж ят!а, лагъана. Буъркъуъ къуъзек, кагъаз |Хъиз, лацу я. Амма адан лацу чуру руфунал ала. Яргъи я. Кул хъиз.

Са кьадар чГавуз кис хьана, эхирни кьуьзекай ван акъатна:

Ви ата-буба, Артаксерксан буба, Ксеркс Румистандиз рекъе гьатайла, ада Вавилондин шегьерни, кьелени миxьиз чукурнай... Ахпа адаз Ахура Маздади жаза гана... Ам Румистанда гьиле пияла аваз кьенай. Хьуь-рез хьуьрез... Ваз и кар чидани?

— Чида, — жаваб гана Ануширвана.

— Гила, вун атана Кьепалайдив агакьдалди, ам вич барбат1 хьана... Ви кьушундиз зегьмет хьанач...

— Зун Кьепалай чукуриз атайди туш, пак буба, — лагьана пачагьди.

— Бес ви ина вуч ава?

— Зун Кефер патахь сефердиз физва. Зи къаст шегьерар, хуьрер барбат1 авун, агьалияр кьирмишун туш...

— Ви ата-бубаяр дявекарар хьана... Эхирни чпи чеб са карч алай эллиндив гатаз гана...

— За зи аскеррив Кьепалай гуьнгуьна хуказ гузва, пак буба, — лагьана Ануширвана. — Закай ва я зи аскеррикай пис фикирмир.

— Эгьее-ейй, — авуна кьуьзека ял чулуна. — Инсанар амачир Кьепалай низ герек ама? Гила чаз са зат1ни амач... Эвелни-эвел чун румивийри гатана... Гуьгьуьнай са карч алайди... Гилани Ахура Маздади...

— Дуйньядал тежер кар авач, пак буба. Сад рекъизва, сад хазва... Санал кучудзава, санал мехьерзава...

— Чаз са зат1ни амач... Хвалхвал авай, хахаяр авай, кавхаяр авай... Гье-еей-й! Вири фена!

— Зун ви гьавурда ава, буба. Са карч алайда Дарий гатана, адан пабни, рушни вичиз кьачурла, чнани, чи ата-бубайрипи гьа вуна хьиз лагьанай. Амма Ахура Маздади масак1а авуна... Румивийриз, эллинриз жаза гана... Чун мадни кьуватлу хьхьана...

— Ваъ хва, чун амач... Пелазгийр, удиар, легар... Са вахтар авай... Хахаяр, кавхаяр к1ват1 жедай Хвалхвалдиз... Ваз, экв авачирла, инсандиз вилик фидайла гьик1 жедат1а акунани?

— К1вач эцигдай чкадихъ кьекьведа.

— Вучиз лагьайт1а вилик пад аквазвач.

— Вилик пад — гележег я... Агьзур йис хьана, чун гьамиша виняй агьуз физ... Эхирни агакьна... Ануширван! — гьарайна лагьана кьуьзека.

— За ваз яб гузва, буба.

— Чакай вуч амат1а, агуд хьия жувахъ! Мегер Парфия амай кьван чун санал алачирна?..

— За абур вири санал к1ват1 хьийида, буба, Заз чи да, куь тайифаяр дагьлара аиданва...

Кьуьзека кьил юзурна.

— Швал авачни?

— К1вал? К1валикай вучзава? Ина чи ата-бубайрин руьгь ама... Ина, и Ахура Маздадин к1вале абур ма-нияр лугьудай... Вирида санал. Ицаг пак миск1ин я...

— Ина дегьзаманайрин ктабар авани, буба?

— Ина ц1уд агьзур йис идалай вилик кхьенвай ктабар ава... Абур залай гуьгьуьна нивай к1елиз жедат1а, чидач.

— Абур гьи ч1алал кхьенва?

— Абур иниз пелазгийри Пелопенесдаи гьайибур я... Чи лап дегьзаманайрин тарих гьабур ава... Амма абур к1елдай инсанар амач...

— Заз а ктабар акваз к1андай.

— Ваз? Вуна зи хиве гунагь вучиз твазва? Заз гьакь ни Ахура Маздади вичин патав эверзава.

— Вучиз гунагь, пак буба?

— Абур ктабар туш, Ануширван! Абур чи ата-бубайрин руьгь я, тарих я! За абур ви гьиле гьик1 хутан?

— Заз абур гьак! акваз к1анда, буба.

— Вуна лагьаначирни, вун сефердиз экьеч1иавайди я?

— Дуьз я. Лагьанай

— Гьа сефердай элкьвена хкведайла, зун аку, — лагьана кьуьзека.

Ануширвана кьил юзурна.

ГЬЕЗЕРРИН ХУЬР

— Дагьистаа-а-ан! Дагьистаа-аан! — гьарайиз хьана Ануширван.

Эрчи пад гьуьл я, чапла пад дагьлар. Налугьуди, деведин карван я. Гьахьтин дагьлар... Я кьакьанбур туш, я са акьван аск1анбур. Гьа яргьи хьанва. Инлайанлай шиш кук1ушар хкаж жезва.

Вичин лацу балк1андаллаз, кьизилдин бармакдини кьизилдин парталри нур гузвай пачагьди ара-ара дагьлар кьалурзава, ван хкажзава:

— Дагъистаа-а-н!

Яни, дагъларин уьлкве, дагъларин макан. Шад я пачагъ. Амма са сутка, кьве сутка гъа ик1 фейила, вилик са шегьер пайда хъана. Шегьер хъана, шегьер туш им, хуър хъана — хуър.

Ануширвана вичин кьушунар акъвазарна. Ихтияр къачуна к1анда. Душманвиливи, хабарсуздаказ шегьердиз гъахъна жедач. И чилер, и дагълар, и гьуьл... Инагар аквадайла, Ануширван, жегъил гада хъиз, хъуьрезвай. Рик1 аладардай чкаяр я. Им сад лагъайди. Къвед лагъайди, ви хура акъваздай, вахъ галаз дяведиз къарагъдай агъалияр авач. Эхирни ингъе, гьуьлуьн кьере, шегьердиз ухшар са хуър пайда хъанва. Са пата дагъ ава, муькуь пата — гьуьл...

— Куьреви Цинц1ар зи патав! — буйругъ гана пачагъди.

Атана Цинц1ар.

— Инаг вуч чка я?

— Инаг, заз ван хъунрай, зун хъайи чка туш, бубайривай ван хъунрай, хатасуз чка я, хуър я, гъезеррин хуър!.. Дявекар инсанар туш, ша вилик фин. Инал акъвазун герек туш, пачагъ.

— Эвел вунни галаз, заз аниз са вад кас ракъуриз к1анзава. Лагъ чкадин агъалийриз, къал тавурай. Кич1е тахъурай. Чун, ял яна, Кефер патахъ, сефердиз физвай-бур я, лагъ...

— Мадни хъсан, — лагъана Цинц1ара. — Зун гъазур я.

— Ак1 ваъ, — лагъана пачагъдин философди. — Ак1 ваъ. За фарман кхъида. Чи векилди гъа фарман к1елда. Чир хъурай вуж къезват1а. Тахъайт1а, ви ч1а-лахъ жедани абур?

— Заз са гафар я, — лагъана куьреви ЩиннДара. — Куь фарманар-марманар...

— И хуьруьн т1вар Ч1ур я, — лагъана философди. — Рекъе гьалтна к1андай хуьрерин т1варар зав гва. Ч1ур! Са пад дагъ, муькуь пад гьуьл. Ч1ур, Ч1ур! Гъезеррин хуър!

— Хъсан чкадал ала и хуър, — лагъана Ануширвана. — Налугъуди, рак я. Вар я. И пад гьуьлуь кьунва, а пад дагълари...

Философди вичи кхъенвай чар клна: «Ч1ур шегьердин пачагъдиз дуьньядин ч1ехи пачагърикай виридалай-

ни ч1ехи пачагъ тир Хосров Ануширванан патай саламдуьадин чар. Пачагърин пачагъдин ч1ехи Ахура Маздадин буйругъдалди вазни ви агъалийриз теклифзава хъи, и чар вав агакьай легъзедилай башламишна вунни, ви агъалиярни ч1ехи пачагърин хтул Хосров Ануширванан лувак жезва ва куь кьилелни гъа и легъзедилай башламишна ч1ехи Ахура Маздадин гуьзчивал жедач. Гъиле яракъ «буна ч1ехи пачагъдиз къарши экъеч1из тахъурай. Ам дяве к1андай пачагъ туш, адан къаст ислягъдаказ куь хуьре ял яна, алатна, яргъал сефердиз фин я. Эй Ч1ур шегьердин пачагъ! Чир хуьхъ хъи, ибур гъак1ан гафар туш, ч1ехи пачагъ Хосров Ануширванан кьушундин сан-гъисаб анжах са Ахура Маздадивай лугъуз жедач. Гъакъван абур гзаф я. И чар вав агакьарай чи аскерив жуван жаваб вугана рахкура. Ч1ехи пачагъ Хосрова гуьзлемишзава».

— О-о-о, вуч яргъиярна вуна?! — алапат хъана Ануширваназ.

— Гъак1 хъун герек я, эй чи играми Ануширван, — лагъана философди. — Тахъайт1а, абур гъавурда акъадач. Абуруз чун гъак1ан са десте хъиз жедач, алатна фин патал рехъ це лугъуз атанвай...

— Куьреви Цинц1арни гъабурун ч1ал чидайди я, — лагъана аскерри.

— Туш, — лагъана Цинц1ара. Гъак1 гъавурда акъун мумкин я.

Цинц1арни кьуд кас Ч1уриз рекъе гъатна.

ДАРУ БАНД — ШУЬЮУЪ ВАР

Куьреви ЩинцДар вилик, муькуь аскерар адан гуьгъуьна — къведа ибур Ч1уриз. Хуьруьн и кьиле са киц1и ибуруз амп ийида, аск1ан къавун ч1ередал алай са клекар гъарайда:

— Куь л хвашка-а-алдии-и-и!

Амма куьчейра са касни авач. Балугъдин ни ава. Гьуьлуьн кьеревай хуър я. Балугъар т1уьнал рик1 ала жеди. Амма и жематар гъиниз фенва?

Вич лугъумир, ибур чуьнуьх хъанва къван!

Хуьруьн юкъвал алай майдандал атана, Цинц1ара эверда. Ахпа жематар к1ват1 жедач. Са-са кас. ЩинцДар рахада, Ануширванан аскерар рахада, амма гъезерар гъавурда акъадач. Вучда?

— Кландатла гъавурда акьукъ, кландатла, гъавурда акьамир! — лугьуда Цинцлара. — Ви буржи пачагъди ракурнавай фарман клелун я! Клела!

КДелдайла фарман, гъезервийрин вилери цларлар гуда. Вич лугьумир, ибур гъавурда акъазвайди я. Амма рахаз кланзавайбур туш. Вучиз? Адет гъахътинди тир жеде.

— Жаваб це, — лугьуда Цинцлара. — Чун хъфизва. Къин тавур хваяр! Гъана кве балугъ хъайитлани гудач. Гъак! ракурзава.

Хъфидайла, гъана абурув са шешел вугуда. Шешелдани вуч ятла ава. А-ан, клек. О-о, кве клек! Са гъапавай цуькГни гуда.

Ахпа ибуруз, Цинцларазни аскерриз, ибур атай пад къалурда. А-ан, гъавурда акьуна. Хъвач лагъай члал я. Хкъведа ибур Ануширванан патав. Гуъзлемишзава пачагъди. Хтана агакъайла, ибуруз лугьудай гаф жагъидач. Къилер агъуз хъанва.

— Ибур чаз чидайбурукай тунг, — лугьуда Цинцлара. — Ибуру чаз я фу ганач, я яд.

— Жаваб? — жузада пачагъди.

— Жаваб яз, и шешел вугана. Адаии сад ваъ, кве клек ава... Са гъапавай цуькГни...

— А-а-ан, чир хъана!.. Махар! — хъуьрена пачагъ.

— Аквадай гъаларай, и ч!урвиар махарин инсанар я. Вучда чна?

— Клекер недани?

— Шекер ахъая, хъфирай чпин хуьруьз, — буйругъна Ануширвана.

Са арадила Ануширванан къушун хуьруьн и къилияй гъаихъна, а къилияй экъечлна. Къаншардиз экъечлай са касни хъанач. Куьчеяр ичли. Са касни авач.

— Ибуруз чун тилисимда тваз кланзаватла? — къал акатна къушундик.

— Ина гъич витл акъатдай касни тахъун алапат жедай кар я, — лагъана пачагъди. — Цинцлар, им вуч кар хъурай?

Фена Цинцлар са шумуд «асни галаз. Хтана хабар гана:

— Абур варар агална, ракларар кквна, кГвалера чуьнуьх хъанва!

Гъа ик! гъезерри члехи пачагъ Ануширваназ сад лагъай мат гана. Вучиз лагъайтла, гъезерриз Ануширван Апшеронда амаз, адакай хабар хъанвай. Ам къезвайди

чизвай. Къушун гъезеррихъ авачир. Дявекарар абур тушир. Гъар вад йисалай садра къиргъин къез, начагъ жез, анжах балугъдал яшамиш жезвай язухар тир.

Ануширвана эверда вичин алимриз, философриз, клвалер, муькъвер эцигдайбуруз. Хкаж жеда ам виниз, абурни галаз. Дагъдиз. Килигда къуд патяхъ. Алапат! Вуч гуьзел чка тушни? Лекъери и пата — дагъдин цавара сирнавзава. Лацу чайкайри а пата гуьльуьн винел сирнавзава. Инай Къибледихъ фидай тек са рехъ ава. Гъа и гъезеррин хуьр алай чка...

— Аку и хуьр, — лагъана Ануширвана. — Килига. И хуьр алай чкадилаи виниз, и дагъдив агакъна, чна инал къеле эцигда! Ахътин «ъеле иилай чи Ирандив агакъдалди санани жедач! Гъа инлай Иран башламиш жеда! Къеледин тлар жеда — Дару Банд!

Вирида санал пачагъдин вилик икрамна.

— Ахура Маздадин куьмекдалди! — гъарайна вирида.

— Ахура Маздадин куьмекдалди, — тикрарна Ануширвана.

ГЪЕЗЕРВИ ПАЛАСАН МЕСЛЯТ

Ануширвана вичин къушундин пара пай и Дару Банд къеле эцигиз инал туна, вич са къадар аскерарни къуна, Кефердихъ рекъе гъатна.

Пачагъ авачирла къеле эцигиз жезвайни? Аскерар гъасятда начагъ хъана. Чкадин агъалийрин куьмек герек хъана. Эвел абуру къил къакъудна. Ахпа абуру мажбур* дивди к!валахарна. Къирмаж илигиз. Луклар хъиз. Ануширван авачиз, адан къушундин къилевайбурун, маса вилик-къилик квайбурун девран хъанвай.

Са шумуд вацраЛай абуру Табаристандин, Филандйн агъалияр вири эцигунрал гъана. Мажбурдивди. ЭвеЛ жегъилрилай башламишна, ахпа дишегълийрал, рушарал атана...

Дугъриданни, им гъеле и чилерал садрани тахъай хътин, зурба эцигун тир. Идаз къван бес жезвайни? Идаз фяле бес жезвайни? Устларар бес жезвайни? Абуруз недай-хъвадайди... Абур ксудай чкаяр? Вири и дердер чкадин агъалийрин хиве гъатнавай. Гъезеррин, табасаранрин, филанрин... Ятлани, чкадин агъалийрин фикирдалди, им къилиз акъудна куьтягъиз жедай эцигун

тушир. Икьван зурба эцигун куыз герек хъанватла, садан кьилни акъатзавачир.

Ануширван Кавказдин Кефер патаз акъатнавай. Ада ина вич гьейран авур виридалайни кьакъбан дагъдиз Ирандин дагъдин тIвар ганвай. Эльбрус! Ина ада вичин рекъе дуьпуьш хъайи виридалайни сал, шуькIуь дередизни чпин тIвар ганвай. Дарьял.

Ануширван са кыш Чулава гьуьлел акъатна. Ахпа кьулухъ элкьвена. Хтайла вичин Дару Банддиз, аквада хъи, вагъ, ииавайди са кьиямат я! Къеле эцигун гьинвайди я? Къеле гьа башламишайвал алама. Чиливай са чIиб хкаж хъанва. Гьинва адан ихтибарлу инсанар? Ибур вучиз аквазвач? Ина вуч хъанва?

Атана са шумуд кас, чукурна пачагъдин вилик, ярх хъана чилел, абуру вирида санал пачагъдин кIвачериз теменар гана:

— Эй чи чилерин нур! Чун вири ви ширин чандиз кьурбанд хьурай! Инаг яман чка я, ина вири начагъ жез, рекъизва, хъфин чун инай...

— Инсанар азарлу жез, кьирмиш хъанва, эй пачагъ, инаг чка туш!

— КДвалахдайбур амач... Чаз чидач вучдатIа? Инаг чка туш...

— Бинейр кутуна, хандакIар атIайла, са пай кьена, эй пачагъ! Чи кар-кеспи кьейибур кучудун хъана...

— Ина кIвалун зулум я, пачагъ, инивай яргъаз! Ахура Маздадин куьмекдалди чун ви ватандиз хутах!

— Чкадин агъалиярни начагъ жез, рекъизва, пачагъ! Чаз гьабурунни язух я, чаз килигна, гьабурни телеф жезва...

— Ина вири рекъизва, Ануширван, — лагъана са философди. — Инаг азаррин мескен я... Са маса рехъ жагъура, пачагъ!

Ануширвана им гуьзлемишначир. Ам кьил агъузана аквазнавай. Ада дериндайса агъ аладарна, лагъана:

— Чир хъана. Маса рехъ гьихьтин рехъ ятIа, лагъ аз...

— Къеле гьвечIиди ая!

— Ювалахдай инсанар жагъура!

— Къеле гьвечIиди авуна жедач, — лагъана Ануширвана. — И къеле РагъэкъечIдай патанни, РагъакIидай патан арадавай чи вар я. Карван, сиягъатчи, кьушун, алишверишчи, вуж кIандатIани гьа и къеледай экъечь на фин герек. Анихъни, инихъни.

— А кьйлевай рак!арай гьахъна и кьйлевай рак!арай экъечIин герек, — лагъана везирди.

— О-о-огъо! — шаддиз гьарайна Ануширвана. — Вун аквазвачир хъи!

— Зунни начагъ я, пачагъ. Вун хтанва лагъа'йла, са гужа-гуж кьарагъна атайди я.

— Вуч тIазва?

— Ина са гьихьтин ятIани азар ава, чи патара тежедай. Инсан хъипи хъана, акваз-акваз рекъизва. Дуьз я, зун чкадин са алимди сагъарзава.

— Квелди сагъарзава? Вуч дарман ийизва?

— Гьамиша балугъ нез гузва. Акьул артух жезва, амма гьеле сагъ хъхъанвач...

— Ваз чкадин агъалийрин чIал чир хъанвани?

— Чир хъанва, пачагъ.

— Гьа вун сагъарзавай алимни галаз нянихъ зи патав ша.

Нянихъ Ануширвана вичин алимриз, философриз, лукьманриз, шаирриз — виридаз вичин патав эверна. ФузатI тIуьна, лагъана:

— Чна эцигзавайди кьез гьакIан къеле хъиз жемир. Ам вар я! РагъакIидай патанни РагъэкъечIдай патан вар! Адан дапIар гьамиша чи, Ирандин, жибинда жеда. Дуьз я, инсанар начагъ жезва. Заз чир хъана. Бес вугана кIанда? Лагъ Куь фикир.

Вирида гьа ей фикир тикрарваза: къеле гьвечIиди авуна кIанда. Пачагъди хабар къазва:

— АкI хъайила, ам гьихьтин вар й? Чна дагъдила гьуьлелди инаг кIевна кIанзава! ТахъайтIа адакай эцигна вучда?

Алимри, философри кьилер агъузана фуезава. Вучрай язухри?

— Чкадин, вун сагъарзавайдан тIвар вуч я, везир?-^ хабар къазва пачагъди. — Гьада вуч лугьуда?

— Зи тIвар Палас я, ~ рахана чкадин алим. — Эй пачагърин пачагъ! Зун ви гьавурда аквазна. Ви фикир пачагъдин фикир я. Ам кьилиз акъуддай тек са рехъ ава...

— Буюр лагъ, за яб гузва.

Паласа къам чухвана.

— И пата вацI ава: Самурк вацI. Къайи муркIарикай къвезвай, гьамиша, гатузни кваз къайи яд авай вацI я. Самурк лугьуда адаз. Лап а кьиле, гьа и вацIун, Самурк вацIун, гзаф хуьрер ава. Чинар яру инсанар

авай хуърер я абур. Къуватлу. Зурба. Аждагъанар хътин! Лекзияр я абур... Гъа дагълар къуна фейила, гъабурун тайифаяр я... Гияр шегъер ава абурухъ! Гъикътин шегъер!

— За яб гузва, — лагъана пачагъди.

— Абурун хуърерни — шегъерар хътинбур я!.. Гъабур и патара туна, вун яргъал Кефер патаз вучиз фенвайтла, зи къил акъатзавач.

— Ваз лугъуз кланзавайди гъа и гаф тирни? Ви къил акъатзавай ва я акъатзавачирди?

— Ваъ, ваъ, зун ви гъа и чандиз къурбанд хъуй, чан пачагъ, — Палас тадиз рух хъиз, пачагъдин вилик яргъи хъана. — Ваъ, ваъ! Эгер вуна фена гъа и лекзар муьтлуьгъарна, гъабур и къеле эцигиз гъайитла, и вуна башламишнавай къеле вавай эцигиа куьтягъиз жеда! Маса рехъ заз аквазвач. Зун ви чандиз къирай, заз маса рехъ аквазвач.

— И пата, къакъан дагъларин къулухъ лазгияр ятла, пелазгияр ятла лугъуз халкъар авайди заз са шумуд касди суьгъбетпа, пачагъ, — лагъана къушундин къилевайда.

— ЩинцДар гъинва, Щинцлар? — жузуна пачагъди.

— Сагъ я, — жаваб гана пачагъдиз.

— Гъам чаз герек жеда.

— Аниз рекъер пара хаталу, пара четинбур я, лугъуда, пачагъ.

— Ахура Маздади вичи рехъ гуда чаз, — лагъана пачагъди.

— Ахура Маздади вичи чаз куьмекда, — тикрарна ацукънавайбуру.

— Абур, заз лагъайбурун суьгъбетрай, гъеле са пачагъдизни муьтлуьгъ хъайибур туш, — лагъана везирди. — Абурукай зазни ван хъана.

— Халис тIвар гъикI я, лагъанай куьне? — жузуна пачагъди.

— Пелазгияр, — лагъана Паласа. — Гъабурухъ тайи фаяр ава, гъардал са тIвар ала. — Гъа са пелазгийрин чIал абуруз виридаз чизва...

— Пачагъ? Пачагъ авани? — хабар къуна Ануширвана.

— Заз ван хъунрай, — лагъана Паласа, — абурун пачагъдин тIвар Авиз я.

— А-ави-из? — мягътел хъана пачагъ. — Чахъни

Камбиз хъана! ТIвар чи тIвар хътинди я. Пака рекъиз экъечIда чун. Щинцларни яхъ! Гъамни чахъ галаз хъурай!

Пачагъдиз геже хийирар лагъана, вири чкIана.

АНУШИРВАНАН САВКЪВАТАР

Къакъан дагъларин къакъан цавай къве лекъре чархар язва. Гагъ къуьлерзава. Санал акъвазиз. Гагъ сад садалай элкъвезва! Агъ, бахтаварар! Квез чилерал вуч жезватла чидач!

И лекъерилай кланик, къацу дагъдин синел Ануширваи Хосров хкаж хъанва. Ада къуд пад фагъумзава. Ахпа вичин дурбудай килигзава. Яраб Авиза вучзаватла?

Авизан къушун, чпин зиреквал, уьткъемвал, вилегъвал къалуриз, пачагъдин виликай жерге-жерге жез, лепе-лепе, сад садан гуьгъуьнаваз, алатзава. Авизни абуруз килигиз, къудратлу жезва. Амма Ануширван — мягътел.

Ануширваназ гъатта зуьрне-далдамдин ванни къвезва. Ануширваназ вацIун гургурдин ванни къвезва. Ануширваназ дагълар уьцIуьдай ванерни къвезва. Яраб и Авизан виликай са шумуд агъзур къушун физва жал? Яраб ибуру са шумуд виш зуьрне-далдам язва жал? Ина вири дагълар, гъар са къван гъикI рахазвайди я? Вучиз рахазвайди я? Инагар суьгъуьрда тунвай чкаяр ятла?

Килигзава Ануширван дурбудай... Адаз шумудни са уьлкве акуна. Шумудни са пачагъдин къушун акуна, амма ихътин къушун садахъ акунач. Ихътин къушун жедали? Налугъуди, чарх я. Элкъвезва... Элкъвез-элкъвез, бирдан адакай са гъед жезва. Вад жида алай! Са арадилай пуд пипленди жезва. Ахпа сад лагъана хъел хъиз, вилик физва...

— Им къушун туш, жида я, — мурмурна Ануширвана.

— ГъакI хъайила, иниз са карч алай Искендер атайди туш, — лугъуда алимри.

— Атайди ту-уш?

— Ваъ. Гъа Дару Банд эцигзавай чкадилай алатна фейиди я, лугъузва. Тарихда гъакI кхъенва къван! Бажагъат ам и дагълариз атана.

— И Авизав гвай им вуч сир ятла чирна кланда.

Эверна Ануширвана вичин патав философиз, алим-риз.

Гъезер алим Паласа лугьуда:

— Чун ваз къурбанд хъурай, пачагърин пачагъ

Ануширван! — мез гуда к1вачериз. — Абур, а лекзияр, анжах са амал авуна муьт1уьгъариз жеда. Женгина абурулай вик1егъ, зирек аскерар авайди туш.

— Зи аскерарни зирекбур я, — лугьуда

Ануширвана.

— Амма аз джаве герек туш. Заз дуствиливди ийидай гъар са кар хуш я, дяведивди, гужунивди авур кар яр-гъалди фидай кар туш. Эвел дуствиливди...

Филанрин философди вуч лугьузват1а чириз, гъадаз эверда. Адани гъезерди лагъай гафар тикрарда:

— Амалдарвал герек я, пачагърин пачагъ, — лугьуда и кьей хцини. — Мисал патал: Авиз — къушундин кьил я. Кьил сагъ амайла, беден са касдива'йни муьт1уьгъариз жедай зат! туш. Кьили гъамиша са рехъ акъудда. Авиз амай къван...

— Куьрелди: ваз вуч лугьуз к1анзава?

— Вуна Авизаз эвера.

— Ахпа?

— Ат1ут1 адан кьил. Хи-ирт1! Куьтягъ хъана фена!

— Акъван багъа кьил?

— Душман я!

— Белки, туш жал? Адаз гъеле зун акунвач. Амийи зун гьик1 душманар хъурай? Алчахвилеривди авур кар, гъалибвал Ануширваназ герек туш, Щинц1ар! — гъарайна пачагъди.

— Зун иналла, пачагъ! — вичин рехи балк1андаллаз атана пачагъдин вилик акъвазда куьреви Щинц1ар.

— Къачу вад аскерни, са философии. Вач Авиз пачагъдин патав. Зи салам-дуьа гъаз. Вавай абурун ч1алал рахаз жедани?

— Чун сад садан гъавурда акъадабур я, пачагъ.

— Ма и дурбу, садни са ктаб: «Авеста». Зи савкъат я лагъ...

ЛЕЗГИ ПАЧАГЪДИН ИХТИЛАТ

Щунц1ар хтана хъуьрез-хъуьрез. Адахъ галаз фейи-бурни гъак1. Вири яру хъанва. Вири хъуьрезва. Ибурув са лацу балк1анни гва.

— Пачагъ, вуй сагърай, — лагъана Щинц1ара фена 378

Ануширванан вилик акъвазва. — Чун ви чандиз къурбанд хъурай...

— Огъо-о! — шад хъана Ануширван. — Вун ик1 рахадайди тушир хьи!

— Ада чаз, Авиза чаз т1ач гана.

— Т1ач абурун шуьрбет я, пачагъ, — лагъана са философди.

— И балк1ан, шив, ваз Авиза савкъват ракъурна. И фу, и кьел, — вугана пачагъдив. — Кьелни фу, садни и гичин т1ач! Авиз хътин пачагъ жеч! Гъа-гъа-гъа-гъа! Чав т1ач хъваз гана...

Ануширвана балк1ан къабулна. Фаз са к1ас яна. Ахпа т1ач дадмишна.

— Огъо-о-о! Огъо-о-о!

— Ада лагъана, эгер ам Ануширван Хосров ят1а, гъа и балк1андал акъахна, атурай. Чи балк1андал! Ана, пачагъ, авайди лапагар я! Гьикъван килигайт1ани... Суьруьяр, суьруьяр...

— Пачагърин пачагъ! Им ваз абуру са кар къада лагъай ч1ал я, — лагъана Паласа. — Са вахтундани къушун галачиз фимир. Ч1алахъ жемир!

— Квахъ кьей хва! Лал хъухъ! — гъарай гана адаз Щинц1ара. — Ваз абуру вужар ат1а акунвач! Абуру вуч гафар я?

■— Дугъриданни, пачагъ, абуру маса инсанар я, хъсан инсанар я, — лагъана Щинц1арахъ галаз фена хтай иранвиди. — Адетдин инсанар я. Амалдарвиликай, душманвиликай хабарни авачир.

— Къушун абурухъ авайди вири вад виш кас я. Абурун пеше. лагъана, гъар пакамахъ, гъар нянихъ чпин кардал машгъул хъун я!

— Пачагъ, за ваз лугьузва, фимир, — лагъана Паласа. — Ахпа лагъаначир, лугьумир.

— Абуру чаз гьерер кук1унарна... Манияр лагъана! Зуьрне-далдам яна. Куьлерна. Адетар чибуруз ухшар я... Ваз абуру куьлердайвал акурт1а, пачагъ... Са аламаа-ат!

Ануширванан рик1 Авизан патав гвай.

Хабар гудайбур ракъурна. Пачагъ Ануширван куьниз мугъманвилез кьезва. Гуьзлемиша. Эвел гъабур фена, са кьве сятдилай Ануширван, адан везир. Палас. Щинц1ар са ирид касни аскерар, савкъатар гъаз, гъатна рекъе.

А патай атана Авиз. Са десте рушар. Манияр лугьуз.

Зуьрнечияр. Далдамчияр. Атана агакьайла, кьве пачагьди сада сада гьил вугана. Ануширванан кьилел таж ала. Бедендал кьизилламишнавай либас ала. Тажуни цларцлар гузва. Амма Авиз ак1 туш. Адал яргъи чухва ала. Кьилел бурма бармак ала. Чухвадин хилер кьизилдин гьаларалди безетмишнава. Щвачел тик шаламар ала. К1вачериз шал янва. Шаларал бафтаяр ала. Бафтаяр, ранглу сун чуларалди алчудна, мягкемарнава. Бармакдални са шумуд бафта ала.

Ануширван адан буй-бухахдиз, кьаматдиз, пек-парталриз гьейранвилелди килигна. Авизан чин яру я. Нер элкьвенвай, са низ ятлани киклиз эверзавайди. Вилер цлару я. Рацлармарни такабурдиз, лекьрен лувар хьиз, акьвазнава. Амма вилеер хьуьрезва. Берекатлу чин ава. Гьич са к!усни амалдарвал, хаинвал авачир. Ачух. К1убан. Авизан инсанри ярхарна са гьер. Крчар са метр гьяркьуь, чулав гьер. Ярхарна Ануширванан к1вачерик. Тук1уна. Ахпа Ануширван акьадарна балк1андал. Авизни акьахна. Абур юкьва туна, рушари маниар ягьиз-ягьиз, жегьилри кьуьлериз-кьуьлериз, зуьрне-далдамдал илигна, вири Гияр шегьер галайнихъ элкьвена.

Ануширван килигзава инсанрин хьвер авай чинриз. Яраб ибур зи хайибур я жал? Ибуру зун ик1 вучиз кьаршиламишзават1а?

Шегьердин майдандал авудна пачагь балк1андилай, Авиза са шумуд келима лагьана:

— Вун чи чилерал виридала'йни багьа, виридалайни алайи, садрани гуьзлемиш тавур мугьман я! — мадни пачагьдин гьил кьуна.

Ануширвана кьил юзурна.

— Зун гьавурда акьазва.

Авиза гьилин ишара авуна. Башламишна маниар... Башламишна т1уьнар-хьунар. Т1ач хьваз, Ануширвана кьил галтадзава ва ам шаддиз хьуьрезва:

— Фадлай ихьтин хьунар-т1уьнар хьаначир!

Ахпа башламишна суьгьбетар. Таниш хьунар.

— Куьн к1алубар гуьзел, рик1из чими инсанар я, — лагьана Ануширвана. — Куьн я к1алубралди, я кьилихралди кьуншийриз ухшар туш. Ик1 вучиз?

— Вучиз лагьайт1а, чи лап дегьзаманайрин ата-бубаяр чкадин агьалияр туш.

— Гьун бес.

— Лугьунрай чи ата-бубаяр са шумуд агьзур йис идалай вилик Пелопенессдай атай пелазгияр я.

— Куьн ак1 хьайила, эллинар жезвани?

— Чун лезгияр жезва. Пелазгийрин тухумар. Чунни куьн сад я. Чи аллагьни Ахура Мазда я. Куь аллагьни. Чун эллинар туш. Чи ата-бубаяр агьзур йис идалай вилик Финикиядай Ван пачагьлугьдиз акьатна... Ахпа анай иниз акьатна... Чун ина цДувад хуьр ава! Вирини гьа и чи патарив... Чи хуьрер хуьн патал чаз вад виш кас кьушун ава...

Ануширвана Авизаз са либас бахшна. Гьа вичин хьтинди. Кьизилламишнавайди. Ахпа ЩинцДараз вуч ят1а лагьана. Цинцларани фена туп парча гьана, Авизан вилик эцигна.

— Ви папаз, рушаз...

— Ипекди! — гьарай акьатна Авиза'й. — Цуьквер алайди! Гьар са цуькведай за Ануширваназ са гьер гуда! Гьар цуьк — са гьер! Гурай вичин кьушундиз! Т1уьрай! Ахьая туп!

Ахьайна туп. А кьил сада гваз фена.

Ануширван хьуьрезва. Амма Авизавай цуьквер гьисабиз жезвани? Абур гьик! гьисабда? Абур жергедавай-бур тирт1а, гьисабиз жедай, амма ибур цававай гьетер хьиз я. Какахьнава. Гьисабзава, какахьзава. Мадни ц1ийи кьилелай гьисабзава. Гьа ик1, са шумудра!

Авиза вичин кьил кьунва. Вучда? Гьик1 гьисабда? Ануширван хьуьрезва.

— Гьа вуна гайи гьерер бес я заз, — лугьузва Ануширвана.

— За гаф гана эхир! За лагьана эхир; гьар цуькведай са гьер! Цуьквер гьисабна к1анда! За абур гьик1 хьайит1ани гьисабда!

Бирдан Авиза гьарайна:

— Жагьана! Аскерар! Зи аскерар! Гьарда фена са шешелдавай кьванер гьваш! Какаяр хьтин, куьлуь кьванер!

Гьана аскерри кьванер. Ахьайиз гана парча, Авеза башламишна гьар са цуькведин винел са кьван эцигиз!

Ануширванан вилер экьис хьанва: ида вучзава? И цуьквер гьисабун куьз гьерек тир? Гурай гьак1 са виш гьер! Ваь! Ида цуьквер гьисабзава. Кьванер эцигнат1ани, кьванер Авезавай гьисабиз хьанач. Гьик! гьисабда? Гьабурни, гьа кьванерни цуьквер хьиз я. Инал, анал, гьут1анал. Жергеда авач. Амма гьар са цуькведай са гьер гун — дуьз хьана. Гьик1 хьана лагьайт1а...

— Аку, аскерар! — гьарайна Авиза вичин аскерриз.

— Аку, за са къван къахчурла, куъне са гьер анихъ ахъайда! Са къван — са гьер! Чир хъанани?

Са герендила Ануширванан вилериз сан гысаб авачир са суъруъ акуна.

— Ма, стха, ви суъруъ я! Къандатла, аскеррив незтур, къандатла, Ирандиз хутаха.

Ануширван дагъдин куклушдиз хкаж хъана: адаз вистри дуънья акваз къанзавай. Гъа куклушдал акъвазна, ада лагъана:

— Ихътин гуъзел чилерал гуъзел ва акъуллу инсанри ахмакъ инсанарни гуъзел ва акъуллу ийида! Авиз! За ина жуван пуд виш кас тада! Зунни вун мукъвабур жеда!

— Зани ваз зи патай гъахътин савкъват ийида, — рази хъана. Авиз.

— Пачагъ, вун сагърай, зун ина акъваззава, — лагъана Цинцлара.

— Акъваза, — лагъана Ануширвана. — Эгер зун Ирандин пачагъ Хосров Ануширван яз хъаначиртла, зунни ина акъваздай. Къин къада! Авиз! Зун иниз вавай куъмек къанз атайди я. Амма заз ви куъмек герек туш.

— Лагъ гъихътин куъмек герек ятла?

Ануширвана вичи Члур хуър алай чкадал эцигзавай къеледикай суъгъбетна. Эхирни алава авуна:

— Ви куъмек вуна гайитлани за къачудач.

— Вуна къеле эцига, — лагъана Авиза. — Амма анаг яшамаш жедай чка туш. Азарар жедай чка я. Чи инсанривай, дагълара вердиш хъайи инсанривай, ана эхиз жедач...

Цлуд йисуз Ануширвана Дару Банду къеле эцигна. Ам гъамиша ял ягъиз, Авизан патав къевез хъана. Стхадин хъиз. Вичин Дару Банддиз килигиз атайла, гълелбетда. Къил члугун тавуна жедачир.

Ануширвана КъепГалай ва ана мискъшда акур девриш риклелай алудначир. Ам девриш акваз хъфенай. Амма девриш и дуъньядал аламачир. Ам жагъуриз хъун мумкин тушир. Гзаф къекъвена Ануширван, тлимил къекъвена, амма мисклинда са ктаб къванни амачир. Агъалийри чуънуьхнайтла? Бажагъат. Иниз. и дегъзаманайрин мескендиз къевез тежедай, къевез кичлелдай инсанри инай ктаб чуънуьхда лагъайтла, таб тир...

Са къадар вахтар алатна, къвед-пуд виш йис, иниз арабар атана гъиле къилинж аваз, я чпин диндал гъиз, я рекъиз. А члавуз Сулладин, са карч алай Искендеран 382

девирра чеб хуъз хъайи са гъл хътин тухумрикай амайбурни и арабри къирмишна. Дегъзаманайрин Албаниядин къебелеяр михъиз цДрана...

Гуъгъунай сефевидар атана. Абуру чпин тлуб сух тавур тлеквен тунач. Албаниядин гелер михъиз квадарна. Тахъай гысабна. Вучиз лагъайтла, са халкъдин тарих квадардайла, ам вични квахъда. Ибуруз албанрикай чпин ата-бубаяр ийиз тежедайди чир хъана...

Гуъгъунай монголлар, могъоллар...

Лап эхирдайни 1922-йисалай Албаниядин тайифайрин амукайрикай — инал-анал дагълара амай хуърерикай къилдин миллетар туьклуьрна...

Зун ацукънава вилер акъална. Зигъинди, лезгидин зигъинди зун 1500-йисан вилик хутахзава.

Заз барбатл хъанвай Къеплалай аквазва...

Иниз арабар атана акъатайла, абуру Къеплалайди-кай Кабала ийизва. Чпин члалалди: икърар. Меслят. Лезги тлвар, Пелазгийри гайи тлвар квадарна. Къеплалайдикай Кабала хъана. Кар анал алач...

КъепГалайдин хараниа куъчедайтуз са къужа физва. Галтад жез, галтад жез. Адахъ галаз къеве жегъил итим ава. Абуру къакъан куклушдал сур эгъуьнзава.

Ахпа кафандик квайди суруз авудзава.

Къез ам инсан хъиз жемир.

Абур ктабар я.

Кучудзава. Чпин тарих. Ата-бубайрин руьгъ.

Душмандин гъиле гъатунилай, абуруз ам кучудун хъсан аквазва.

Ахпа дуъа къазва.

А сурун винел, и куклушдал гъамиша са къарби тар экъечлзава. Ам къуъзуъ хъайила, адан чкадал са маса тар экъечлзава.

Гъанал чи ата-бубайрин цлуд агъзур йисарин тарих кучуднава.

А куклуш гъинал алатла?

Мумкин я, ам лезгидин вилериз аквазва, амма риклиз аквазвач, вучиз лагъайтла, зигъин къакъатнава.

Къарби гъар са зулуз нянилай пакадалди шезва.

Мани лугъуз. Гараризни юргъариз. Килигиз, вичин чулава хъанвай, хайи чдлин яргъариз...

КАМБИЗ ПАЧАГЪДИКАИ СУБЪБЕТ

Зи дуст Шамсудин Таъироваз

"исирдин фиргъаванрикай са фиргъавандиз са руш жеда къван. Гуъзелрин гуъзел. Немир-хъвамир, атана гъа идаз килигиз хъухъ. Гъахътин сад.

Вири мукъвал уълквейра, и чи цавун кланик квай уълквейра и фиргъавандин рушан тарифдин ван гъатда. Ун. Гуъзелвилин, гъелбетда. Чибуру лугъудайвал, туй-туьнай хъвадай яд аквадайди хъана жеди!

Агакъда и гуъзелрин гуъзелдин тарифдин ван са къил Ирандин пачагъдив. Пачагърин пачагъ Камбизав! Ида дуьньядин са пай вичиз табий авунвай вахт жеда. Мисирни кваз. Агакъайла и Камбизав гуъзелрин гуъзелдин тарифдин ван, клватда ада вичин патарив гвайбур. Лугъуда гъабуруз:

— Гъа гъам за къачуда!

Клат хъанвайбуру вирида санал икрам ийида.

— Эй чи пачагърин члехи пачагъ Камбиз, — лугъуда везир-векилди. — Вун са тлимил къван сабурлу хъухъ. А руш гъеле ви вилериз къванни акунвач, вун пачагъ я, вуна садлагъана акл лугъун — хъсан туш.

— Гъа гъам за къачуна куътягънава! — мад сеферда гъарайда Камбиза. — Куън за иниз квез и кар хабар гуз эвернавай! Вассалам!

Къин тавур хва, дугъриданни, вичиз гъич а гуъзел акун къванни тавунмаз дили жеда къван! Пачагъ я ман! Абурук акбуллу кас мус хъайиди я? Садрани. Пачагъар вири дам кимибур хъайиди я.

— Эй чи чилерин берекат, эй чи цаварин нур, — лугъуда везир-векилди. — Ваз минет хъуй, са тлимил са бурлу хъухъ! Вуна садра са фикир ая: а руш гъинва? Мисирда. Вун гъинва? Иранда. Эгер ваз ам гъакъван клан хъанватла, ша чун илчивилиз фин. Гъахътин адетар авайди я...

— Ваз гъа адетралди вуч лугъуз кланзава? — вегъе-

на туьд къада и залумди вичин везирдин. — Адетар вуч лагъай члал я? За дуьньядин са пай жуваз муьтлугъарнава, вуна заз инал... Ви зуьрнеяр низ герек я?

— Эй играми пачагъ, эй чи чилерин берекат, ваз ми нет хъуй, яб це: исятда вуна фиргъавандин клвализ, Мисирдиз илчияр ракъурун герек я. Эгер фиргъаван рази хъайитла, чи илчийривай а руш гъаз хквез жеда. Шачна гъакл ийин! Дяве герек туш!

Камбиз клазни-такланз гъа са гъал рази жеда.

Ракъурда Мисирдиз илчияр.

Гила квез хабар нивай — Мисирдавай фиргъавандивай! И фиргъаван, алапат кар я, акбуллу итим жеда. Члехи пачагъ Камбизан илчияр атана акурла, ида вичин мет-къил гагада. Лугъунрай, и руш фиргъавандихъ авай тек са аял жеда. Язух къведа адаз вичин рушан. Езне жезвай кас члехи пачагъ ятлани, руш гъаф яргъаз гун жезва. Ун. Рикл тла жеда фиргъавандин. Вучзавайди тир ихътин езнедикай хъана? Пачагъ ятлани мисирви туш. Иранви я. Члал маса члал я. Адетар маса адетар я. Къилихар маса къилихар я... Фикир-хиял ийида фиргъаванди ва эхирни къетда: ина са амалдарвал авуна кланда. Масакла жедач. Анжах са амалдарвал. Гъа и къастуналди клватда фиргъаванди вичин къваларив гвайбур. Везир-векилар. Алимар. Философар. Шаирар. Музыкантар. Къабачияр... Тлугънар-хъунар гана, ахпа лугъуда ибуруз:

— Зи играмибур, ихътин са кар хъанва: квез чида Камбиз вуч кас ятла. Квез адан къушундикай хабар я. Ада чи уълквени, дуьньядин маса уълквейрни муьтлугъарнава...

— Мадни ада чал гъужумнавани, играми пачагъ? — къалабуллу акатда везир-векилдик.

■— Ваъ, гъужум авунвач. Адав зи рушан гуъзелвилин тарифдин ван агакънава! Ада илчияр ракъурнава... Гъа и карди зун клеветунва... Зун амазма, вучдатла течиз.

Са герен кис хъана, фиргъаванди давамарда:

— Эгер руш тагайтла, вичин вири къушунни къуна, ам чи винел къведайди квез чида, — бирдан шехъна и фиргъаван. Им гъахътин нигъшгъ жеда къван, фиргъаван лугъуз.

— Вун шехъмир, эй фиргъаван, — клвачел къарагъда са философ. — Рикл члехиз яхъ. И дуьньядал гъализ тежедай са месълани авайди туш. Эвел вуна заз са жа-

ваб це: ваз жуваз гъаниз руш гуз к1анзавани, ваъ? Заз чир хъурай, гъа и кар, ахпа за ваз меслят гуда. Шехъ-мир.

— Ак1 ят1а, зани вуна текдиз суьгъбет ийин, — лугъуда фиргъаванди.

Фена са маса утагъда, ацукъда ибур кьилди. Фиргъаванди ачухда вичин рик1. Шехъиз-шехъиз. Нигънигъ я ман! Философди яб гуда. Къил юзурда. Гъавурда акъуна.

— За ваз лугъуда, — вуна гъа за лагъайвал ийида, — секинарда фиргъаван философди.

— За яб гузва, — лугъуда фиргъаванди.

— Гъа и ви руш хътин гуьзел са руш жагъура, — япал кушкушда философди. — Мисирда гуьзелар ац1а-а-ана!

Къил юзурда фиргъаванди.

— Ахпа?

— Ахпа гъа рушаз лагъ: вун зи руш я! За вун, бубади вун Ирандин ч1ехи пачагъ Камбизаз гуьулуьз гузва! Вассалам! Шехъмир!

Гъаф рази жеда фиргъаван и арифдар философдилай. Идалай акъулу меслят жедани?

Гуьзел рушахъ кьекъуьн герек къведач. Фиргъавандин рушахъ са къаравуш аваз жеда, лап гъа адан гуьзел рушалайни гуьзел сад! Эверда фиргъаванди гъа рушаз вичин патав. Лугъуда адаз:

— Чан бубадин руш! Ацукъна кван бубадин патав.

Ацукъда къаравуш.

— Вун бубади Ирандин ч1ехи пачагъ Камбизаз гуьлуьз гузва... Вун рази яни? Чир хъухъ: ви гележегди, гьетре хъиз, нур гуда! Амма, аку, и кар чи арада амуьк-рай гъа! Сир! Вун зи рушан къаравуш туш гъаа-а, вун зи руш я! Гуьзелрин гуьзел руш!

— Чир хъана, — рази жеда къаравуш.

Къаравуш гъипай, ч1ехи пачагъ Камбиз гъинай? Къаравушдикай ахътин ч1ехи пачагъдиз свае хъун?

Теменар гуда къаравушди фиргъавандин гъилериз. Ун. Хвешила! Гъакъван и къаравуш шад жеда.

— Ви чандиз Аллагъ вич куьмек хъурай, играми буба, — шехъиз-шехъиз лугъуда къаравушди. — Зун, дугъ-рйданни, ви хайи руш я жеди! Туширт1а вуна зун акъван ч1ехи пачагъдиз гуьулуьз гудайни?

Гъа ик1, башламишда мехъер. Алуьк1да къаравушдин къилел виридалайни багъа жавагъиррикай раснавай

махсус таж! Бес! Пачанърин пачагъдин свае я! Алуьк1да адал къизилламишнавай парталар! Алмасрин къашар! Кагърабаяр, цамар, япагъанар... Идан бедендиз яда и дуьньядал алай виридалайни багъа атирар, рангар ..

Экъеч1да майдандал далдамар-зуьрнеяр ядайбур. Са виш кас санал! Къуьлердайбур. Манияр лугъудайбур! Тарар-чуьнгуьрар ядайбур! Шуьк1уь сесер акъуддайбур. Псийрин! Къурмишда мел межлис...

Дуьз ирид юкъузни ирид йифиз. Фиргъавандин дворецдин вилик квай ч1ехи майдандал жеда мехъерин межлис.

Авайвал лагъайт1а, фиргъавандиз вичиз ихътин зурба мехъер ийиз к1анзавачир. Амма ам кич1едай, шехъдай нигънигъ тир. Ихътин мехъер тавурт1а, шак гъун мумкин тир. Атанвай илчийриз, бирдан кар я, чир жеда... Аллагъди яргъазрай, ахътин кар дуьздадал акъатда...

Ирид юкъузни ирид йифиз халкъди шадлухарда. Нез, хъваз, къуьлериз! Манияр лугъуз жеда халкъ! Ун. Иранвийрни мисирвийр! Къавумар, езнеяр вири какахъна.

Эхирни ирид югъ алатайла, свае авудда агъуз. Дворецдай. Акъадарда сандухда. Деведаллай. Ацукъарда. Са пата свае, муькуь пата — жавагъирар! Якъутар, алмасар... Виш деведал ипекдин парчаяр! Са виш кас аскерар. Са виш кас къаравушар! Са виш кас нуькверар!

Гъатда ибур рекъе. Са къил Ираидиз. Рехъ ат1уз, мензил ат1уз хтана агакъда ибур чпин Ирандив. Къве варз пара хъиз жемир. Ирандинни Мисирдин арада шумуд уьлкве ават1а килиг: Фелестин, Израил, Финикия, Месопотамия, Вавилон, Ассирия... Ун, гъак1 хъайила къве варз рекъе хъана. Гъар уьлкведа абур къаршиламишай жуьреяр ава. Абуруз авур къван гуьурметар ава! Бе-ес, Камбизакай, дили пачагъдикай, кич1ела!

Шегъердив агакъиз муьква иранвийри къаршиламишда чпин пачагъдин свае. Вирибуру вилик чукурда. Бармакар цавуз вегъиз.

Гъатда вири Иранда ван:

— Гъаз хкъезвани?

— Гъаз хкъезва!

Са виш агъзур кас экъеч1да вилик. Свае къаршиламишиз. Пачагъдин муьква-къилибур. Лацу девейрал алаз. Са агъзур кас далдамар-зуьрнеяр ядайбур. Са агъзур кас къуьлердайбур. Са агъзур кас манияр лугъудайбур. Са виш кас къабачияр, къилинбацардайбур.

Камбизни къведа т1авус къуш хъиз. Ирид ранг гуз.

Вичин сусаз килигда. Сандухда ацукънавай свае, хкажна, вичин балкандал ацукъарда. Иранвийри цавара ван твада:

— Яшамишрай чи чилерин берекат, чи цаварин нур Камбиз пачагъни адан свае!

Квасайри къилинбацарда.

Дуьм-дуьз яхцлур юкъуз халкъдиз кеф жеда. Незхъваз, манияр лугъуз.

Яшамиш жеда Камбизни адан свае виртни члем хъиз. Гъакъван сад садаз ширин ва истеклу яз.

Гъа инал и суььбетдин эхир ийиз жедай. Куьне вуч лугъуда? Эхир яни? Я? Валлагъ, туш.

Гила квез аквада пехъи хъуни инсандин къилел вуч гъизватла! Гъаклан адетдин кесиб инсандинни пачагъдинни. Инсан герек гъар са карда сабурлу жен. Къизмиш тежен. Вич-вичелай алат тийин. Амма Камбиз къудурмиш хъанвай пачагъ тир. Гъа ик1, яб гузвани вуна? Яб це. Гъа ик1, са йисалай сусаз жеда са цуьк хътин гада. Халис пагъливан. Гъахътин буй-бухах авай, къамат авай.

И карди Камбизни, адан свасни бахтавар ийида! Гъаклани бахтаварар. Мадни са йис алатда. Кеф члугъваз, яшамиш жеда ибур ва йикъарикай са юкъуз папа гъуьлуьз лугъуда:

— Чан зи хурудавай рик1, зи чанда са сир ава, ада зи мефт1 регъвезва. А сир зи чанда туна, завай эхиз жезвач.

— Ви чанда сир ава? Ада ваз азият гузва? Лагъ кван заз!

— Зи играмиди, — лугъуда папа. — Заз ваз таб ийиз кГандач. Гила чи хва члехи жезва.

— Та-аб? Гъихътин таб? — к1вачел къарагъда Камбиз пачагъ.

— Зун фиргъавандин руш туш, — лугъуда папа.

— Фиргъавандин руш туш? Бес вун вуж я?

— Зун фиргъавандин рушан къаравуш тир...

— Вуч, вуч? — къудгъун жеда Камбиз пачагъ. — Ву на вуч лагъана?

— Зун фиргъавандин рушан къаравуш тир, — тикрарда папа. — Заз фиргъаванди и сир ачухмир лагъана, амма завай ваз ам ачух тавуна акъвазиз хъанач. Яб це, зи играмиди. Фиргъавандиз авайди тек са руш тир. Маса эвлед авачир. Адаз вичин руш ваз гуз к1ан хъанач, ада зун гана, вичин руш хъиз.

Камбиз пачагъдин япарай гум акъатда, нерай ялавар, вилерай ц1вереклар. Къачуна къилинж, ши-и-иртна акъудна къакъарай. Къилинжди ц1арц1ар гун ва папан келле чилел аватун — сад жеда. Папай гъич сес къванни акъатдач! Гъеь, язух дишегъли. Жуван мез хвенайтла жедачирни? Мад хъайиди хъана.

Камбиз пачагъди тадиз к1ватда къушун. Са виш агъзур кас! Гъатда Мисирдиз рекъе. Фиргъавандилай хам алажда лугъуз! Мисир дуьньядилай квадарда, юх ийида лугъуз. Адаз, пачагърин пачагъдиз. ихътин тапарар авун!

Са вацралай агакъда Мисирдив.

Вич лугъумир фиргъаван сагъ амач къван. Адан рушни чуьнуьх жеда. Фиргъавандин чкадал са маса фиргъаван алаз жеда, амни халис сарсахбег! Камбиза вичелай хам алажиз кичле хъана, адани вичи-вич куьреда.

Мисирдин ислягъ агъалийриз жазаяр гуда Камбиз пачагъди. Гъич са тахсирни квачир инсанриз. Хъел аладарда.

Элкъведа Камбиз пачагъ Иран галай патахъ. Виш агъзур къушун идан гуьгъуьна. Я и къил, я а къил таквадай са къумлухда, лугъунрай, Месопотамияда, къарагъда тГурфан. Иикъан нисинихъ виле эцядай тлуб аквадач. Дуьнья мичли жеда.

И тГурфан пуд юкъуз давам жеда.

Пуд йикъалай тГурфан секин хъижеда, амма я Камбиз пачагъ, я адан къушун ахквадач. Вич лугъумир, ибур къумлухди туькъуьмда!

Яб гузвани, стхаяр? Яб це! Тебиат гъамиша гъахъ я. Пачагъ я лугъуз ак1 къудурмиш жедай зат1 яни? Са гунагъни квачир инсанар вучиз рекъизвайди я? ВиШ агъзур кас аскерар Ирандай Мисирдиз вучиз тухузвай* ди я? Вуна лагъ!

Гъа инал чна чи ихтилатдин эхир ийин.

ВАГОН-РЕСТОРАНДИН КЪАВАЛ

Зи дуст Абдулфетягь Фатаховаз

<J а портуна ківалахзавай тир. Армиядай хтана. Шиирар кхъизвай за, юлдашрин лугъунрай, зун халис шаир тир. Амма редакциядиз ракъурай шиирар акъудиз аквадачир. Эхирни, вач зун редакциядиз. Газетдин.

^Редакциядин лап ракларин вилик са гада акъвазнавай. Пашмандиз. Кънл агъузва. Идан гъа и агъузнавай къилизни, вич зи тай, жегъил яз, рех янва.

Лагъана за и стхадиз зи дерди. Яб гана (вичиз-вичин фикирар авайтлани) и стхади са шумудра агъ аладарна.

— JTbe-e-ей, — авуна ада, къуър чукъвена. — Вун гъинай рахазва? Инаг а вуна лугъудай редакцийрикай туш, стхади.

— Вучиз?

— Ииаг шиирдин, гъикаядин тлвар къурла, агъур-гъанар акъатзавай чка я. Зунни гъа вун хътинди я.

— Вагъ! — садлагъапа зун шад хъана. — Вун мискви Гъабиб тушни? Шаирни, критикни.

— Гъа вупа лугъузвай Гъабиб зун я, — лагъана ада. — Заз вун акваз кланз са шумуд варз тир. Хъсан хъана, гьалтна. Заз чида, вуна портуна ківалахзава. Вун общежитиеда яшамиш жезва...

Мискисви Гъабиба лагъана, бес, стхадин, заз ви кхьинар малум я, портуна ківалахиз, общежитийра яшамиш жез, яратмишиз хъун четин, я, и пата типографияда корректордин ківалах ава, ша за вун гъана корректорвиле кГвалахал эцигин.

Мад вуч клан жеда ваз? За Гъабибаз пара къадар чухсагъулар лагъана. Гъабиба зун икъван члвалди вич хъайи са ківализни тухвана, ківалин иеси къаридихъ галазни танишарна, адаз виликамаз къве вацран пулни гана.

Гъа ик1, редакциядиз атай юкъуз, мискисви Гъабиб

гьалтай юкъуз, куклушар виниз хкаж хъанвай кранрай ацланвай, са пата гимияр, муькуь пата вагонар авай портунизни, муьжуьд кас са квалле ксудай чи общежитиедизни за яргъалай гъил юзурна:

■ — Сагърай! Яшамиш хъуй Тетя Тамарадин квал!

Тетя Тамара зун яшамиш жезвай кваллин иеси, къуьзуь украинви къари я. Динэгъли. КЛвалин цларал, да-кларрал, шкафдин винел — гъинал хъайитлани ваз аквадайдис Христос я. Тек са Христос ваь! Богоматерияр, Святая Марияяр... хашпересрин аллагъдин мукъва-къилияр...

Гъар юкъуз, пакамахъ-нянихъ Христосан дидедин, Святая Мариядин вилик акъвазиз, вичин хурал хаш члугъаз (гъилин ишарадалди) цак акъатнавай къилел плузар зурзас, патахъ ийиз, вилерай (Тетя Тамарадин гъар виляй са стлал нагъв авахъдай) накъвар авадариз, гъа къежей вилериз гъуд гуз, нагъв чинал алтаддай.

Адаз Святая Мариядивай, Христосавай вуч кланзайа« тла, абур у вуч гузвачтла, за гъеле хабар къунвачир, Фад тир.

Са кар члуру тир. Мажиб (зегъримар хъайиди) лай тлимил тир. Пудкъад манат. Идакай кваллиз вуч гуда? Нен вуч ийида? Пек-партал, жибиндин харжлук...

Мад вучда? Шаир хъун патал эхна кланда. Вахт-вахтунда заз Гъабиб аквазвай.

— Вахъ гележег ава, дуст кас, гележег, — лугъузвай Гъабиба.

Гъак1 хъайила, гъа и Гъабибани, жуванни умудар зай тауви патал за ик1 ийизвай: йифен сятдин цликъвед жедайла, зун фан туьквендиз физвай. Махачкъаладин «Комсомолец» кинотеатрдин патав. Гъа вахтунда аниз атнр галай чими фу хкидай. Къачудай за къвалар къавурмиш хъанвай чими буханка, фидай зун агъуз, гъуьлел. Гъуьлуьн къеревай къакъан рагарал ацукъна, сагъ са буханка тлуьна, хтлунна алай-алачирди, фена гъуьлел са герен сирнаварни авуна (гатуз, гъелбетда), ахпа хъфидай зун Тетя Тамарадин кваллиз. О-о! Гатун йифиз гъуьлел хъун — вуч кеф тушни! Къаткана чин цавал, килигин яргъал гъетериз, вацраз... Ак1 жеда хъи, ирид цаварилай а пата гъа и вун хътин са гадади ви рехъ хуьзва, ана ви стха ава, я туш, гъана ацукъна гадайри, ягъиз кфилар, манияр лугъузва, абурун манидин сес валди къезва... Ваз абур ви вилералди аквазва, ваз абурун рахунрин ван къезва. Юкъуз за са борщ ва я

са котлетар недай, са банка къатух хъвадай. Иифиз сят-дин цликъвед жедайла, мадни жуван гъуълел...

Поэзия—дуйньядин гуьзел-я, лугьуда. Адаз къурбан-дар кланда.

* * *

Йикъарикай са юкъуз, кишдин пакамахъ зи патав Гъабиб атана акъатна. Лагъапа, бес вич хуьруьз хъфизва. Ана диде тек я, векъер яна кланзава. Дидеди кал хуьзва, са къуд-вад гъайван хуьзва. Ахпа вахан мехъерни жезва.

— Хквез жедатла, вунни захъ галаз хъша, — лагъана Гъабиба. Дустунихъ галаз, жибинда пул авачиз, гьикл хъфида? Ам залай алакьдай кар туш.

— Са маса сеферда хъфида чун, — лагъана за. — Сагъвал хъуй. Исятда за вун вокзалдалди рекъе твада.

Зи риклел алама: клвалай экъечлidayла, зи гъиле Эффенди Капиеван «Шаир» ктаб ава. А ктабдин арадани зи са къве шиир.

Зи риклел алама: чун клвалай экъечлidayла, Тетя Тамаради чи гуьгъуьна гъарайнай:

— Али-и-ик! Али-и-ик! Борщ кушай, потом иди! Ты ничего не кушал, Али-и-к!

— Исятда элкъвена хкведа зун, — лагъана за къаридиз.

Зи риклел хъсандиз алама: чун Тетя Тамарадин клвалай экъечлidayла, цавун рагъ акъздай пата, Тарки дагъдин винелай, зурба, эйбежер булутар хкаж жезвай. За Гъабибан гъвечли чемодан къуна.

~— Ада авай са затни авач, — лагъана Гъабиба. — Вад кило къенфетарни, вахаз къачунвай са буьиме я.

Вокзалдив агакъдайла, марф акатна. Садлагъана ири стлалар атана. Конвертрал жедай шикилрай ацГанвай чи перемар(а вахтара гъахтин стилни перемар авай) гъасятда къежена. Эффенди Капиеван «Шаир» ва жуван шиирар за хъуьчлуйк чуьнуьхна.

— Яда-а-а, и Магъачкъала вуч алааматдин чка тушни, — лугъуз, Гъабиба къил галтадзава. — Къил акъатдай чка туш. Къил акъудна куьтягъиз жедай чка туш. Исятда гар анихъ аваз аквада ваз, са сятдилак аквада ваз, вагъ, гила инихъ хъанва... Цавара жедайди са къиямат я... Цифни булутни какахъна. Сад-садалай алатиз...

Патар-патар жез... Къилинбацар жез... Какахъиз, къакъатиз. Валлагъ, алаамат чка я...

— Ина вири клвалахар гьакл я, — мурмурна за.

— Гьикл вири?

— Слушай! Армияда жергедаваз физвай аскеррикай са касди са жизви кам дуьз къачун тавуртла, ада виридан низам члурда... Ам виридаз чир жеда... Адаз жаза ни гуда! Слушай! Гъуълел... Сирнавиз тежедайдакый матрос хъана акунани ваз? Слушай! Компасдай къил акъудиз тежедай кас штурвалдихъ гьикл акъвазарда? Ада низ чида гими гъинихъ тухудатла?! Ядаа-а! И чи литературада авай клвалахаа-а-ар! И клвалах аквадай са кас кландачни? Гьакл хъайила, гарарни, циферни, булутарни гъахтинбур я...

— Вуна дуьз лугъузва, амма за ваз вуч лугъун? Сабурлу хъухъ...

— Ваъ, зун цурун къаб хътинди я. Садлагъана къизмиш жедайди я. Къачун чна маргъухъанар... Маргъ дуьз тухуз тежедайди гъасятда аквада... Адаз лугъуда, вавай жезвач, вун яд гъиз вач. Заз чизва, зун хуьре члехи хъайиди я... Къачун чна харат устларар, къачун чна чекмечияр, къачун чна гьаклан къилер къадай дерлекар... Хъсандаз — хъсанди лугъузва, писдаз — писди... Амма тек и чи литературадиз и кар хае туш... Ина авайди мукъва-къилияр, са хуьруьнвияр, дуствилер... Вад классик тек са хуьряй! Ва-а, ихътин клвалахар жеда ни лагъанай? Вуа-а! Яда, повестар, романар лугъуз ктабар акъудзава... Исятда пракурорри, судъайри гъабуралди жаза гузва. Виликдай са йис кар гудай касдив гила мажбурдивди гъахтин ктабар клелиз гузва, лугъуда... Са муаллимди ихтилатзавай...

— Ви дердер ахъа хъанва гъа, дуст кас, — хуььрена Гъабиб.

— Я хзан сагъ хъайи кас...

— И къил аку, вахтсуз лацу хъанвай. Сагъвал хъуй. Акъваза вун!

* * *

О-о-о! Инаг аку. Инай билет къачуз жедани? Билетар гудай кассадин вилик инсанар сад-сада акланва. Вирида къалмакъалзава. Ина са къайда жедай затл тушни? Амукъна зунни Гъабиб сада-садаз килигиз. Инай би-

Лет гьик! къачуда? Яраб ина очередар авачир са югъ жедат!а!

Кассадин къеняй дингинин ван акъатзава.

— Донкъ-бонкъ!

Ахпа са шумуда санал гъарайна:

— Билета-ар гузваа-а-а!

И «донкъ-бонкъ» авуначирт!а, билетар гуз жедачир жал? Мумкин я, гъа им хабар гун тир. Гъа и сес акъатайла, инсанри башламишна гъуррадал илигна, вирида гъа кассади хъди рум гуз. Заз акваззвайвал, ибурун къаст билетар къачун туш, и касса авай цал гъа кассир-шадин къилел ярхарун я. Бажагъат а кар къилиз акъатдай кар я.

Гъабибаз билет Дербентдиз къачуна кГанзава. Гьик! къачуда? Гъабиб культура авай, савадлу жегъил я. Адаз ихътин румар гунар акунани к!андай к!валахар туш.

— Валлагъ-биллагъ, ибуру вири студентар й, студентаа-а-ар! — гъарайна са дишегълиди.

— Имтигъанрай ат!ана, гила хъфйзвайбуру я, дилй хъанва!

— Сиягъ вут! хъана, я гадаяр? Инал сиягъ алайди туширни? Бес чун хътин ажубуру вучрай? Регъу жедай зат! тушни? Регъуьдач квез, регъуь! — лагъана са къуьзуь дишегълиди.

— Ва-ай! Иналлай зи аял гъиниз фена? Зи ая-я-я-л! — сириставдин ван хъиз, япар биши ийидай ван акъатна. Яхун, ч!улав дишегълидай.

— Ингъе-е ви аял! Ацукъарай чка рик!елай алудна, инсанрин япарай акъудзава!

Ва-а, ик! жедач. Зун Гъабибаз килигзава. Гъабиб залай ч!ехи я, акван ада вуч лугъудат!а. Ина са къайда тун тавуна жедач.

— Чна вучда? — жузуна за.

— Исятда са фикир ийин чна, — лагъана Гъабиба.

— Сиягъ амайди яни? Сиягъда зун сад лагайди тир, — лагъана зи япал шуьк!уь сесини лезгидал. — Сиягъ-дикай сиягъ хъана...

Элкъвена зун сесинихъ. Зи патав са руш акъвазнава. Къилелни яру косынка ала. Чин аквадач. Гъилихъни са сумка гала. Сумкадин зун галай патан къвалални «АЭРОФЛОТ» кхъенва.

И рушни кассади хъ килигзава, гьак! хъайила, гъеле-лиг заз адан чин аквазвач.

— Гъабиб, — лагъана за, — гьут!а киоск аквазвани

ваз? Газетар-журналар маса гузвай. Вун гъанал акъва-за. Билет къачун зи хиве ава.

Зун басрухдив агатна. Вирида румар гузва, амма цал ярх жезвач. Мягкем я. Икъван румар гузва, амма гъелелиг билет къачур са касни авач. Мад ак! хъайила, и румар гун куьз герек я? Са ахлакъ, марифат хъана к!андачни? Гьак! гъавая цлариз румар гуз, ибуру вуч уюнбазвилер я?

Акъвазна, килигзава зун и румар гузвайбуруз.

— Ибуру инал сиягъ, сиягъ лугъуьза, ам вуч сиягъ я? — жузуна за гъа къилел яру косынка алай рушавай.

И руш (жаваб гудалди) элкъвена заз килигна. Амни акьуллу-камаллувилин лишан я. О-о-о, я Аллагъ! Я чилер, цавар! Шарвилиярни Къванцин гадаяр! Им малайк яни, шикил яни, им и вокзалдал гъинай атанвайди хъурай? Зи вилер идан вилерал... Алатзамач зи вилер! Къин къада Аллагъдал! За табзавач. Белки, лугъуда за, им руш ваь, суьгъуьрчи тирт!а? Ада заз жадуяр авунвайт!а? Низ чида? Вилер, вилер... Ида заз вуч жаваб гана лугъун за квез:

— Билетар къачудайбурун фамилияр кхъенвай си ягъ тир, — лагъана ада заз лезгидалди.

Я им кеменчидин, я скрипкадин сес я. Ихътин сес заз гъеле инсандин сивяй ван хъаначир.

Зун лал хъана. Яраб халис руш ят!а, тахъайт!а, заз ахвар аквазват!а? Им гьакъикъат ят!а-тушт!а? Зун накъан аскер, портовик, гъеле садазни чидачир шаир... Им ихътин гъуьруь-пери! Зал вокзалдал гьалтнавай. Низ чида нин руш ят!а? Нин свае ят!а? Ят!ани зунни зун я! Зун нелай агъуз я? Гъина хъайит!ани, мус хъайит!ани са руш са гададин къисмет я.

Бирдан и руша мадни заз са вил яна. Налугъуди, зун хурухъ къван чими циз аватна. Яраб заз вуч жезвайт!а? Зун адан вилери... фит!инзавай. Абура нур авай. Абуру вили тир. Абуру элкъвей гуьзгуьяр хъиз аквадай. Къакъан, шуьк!уь райДамрин кланик абуру, дугъриданни, ишигъ гузвай. Са заз? Бажагъат. Бес и муькуь жегъилриз ам аквазвачни? Вучиз аквазнач? Мумкин я, са заз нур гун. Са зун патал. Ам завай лугъуз жедач. Килигна зун мадни. Чапла хъуькъвел, вилин кланик, са ч!улав хални ала. Акуна хъи, за вичелай вил алудзавач, ада къил агъуьза. Далудал •— яц!у, ч!улав кифер ала.

Бирдан садлагъана (эй Шарвилияр, Шагъдагълар, Къванцин гадаяр, Аци-бац!ияр, К!ват!и-К!ват!ашар, зун

квез къурбанд хъуй!) ада вичи заз са вил яна... Са гьинал ятлани, чи вилерин арада гъавада са цлайлапан яна. И цлайлапандин яру, хци, цлай квай жида, атана, зи рикле гъахъна. Пар хъанач. Аксина, регъят хъана. Мадни, налугъуди, кузвай циз аватна. Куь къин зал алач, заз мектебда авайла (хайи Къурушдал) са шумудра рушар клан хъайиди тир. Армиядани, гъуьлерални... Заз шалварар алай рушарии акурди я. Стилнийар. Амма садрани ик1 хъайиди тушир.

Алатай кар я, хъайи-хъайивал ахъайин за. Яб гузваи-и? Яб це. Зун яваш-яваш лап идан къвалав агатна. Имни тек-туьк заз килигзава. Идани са вуч ятлани гьиснава. Им са кам вилик фейила, зунни вилик физва. Заз идан нефес, ял гьисс ийиз кГанзава. Исятда къачуна билет, фена поездда ацукъдайди я, герек туш и гъаклан къараяр гунар. Ахпа вун къам чухваз амукъдайди я. Низ чида гьинай мугьманвилез атанвайди ятла, гила хъфизва Баку галай патахъ. Мад ам ваз ахквадач...

Ваъ, заз ада к1вач эцигай полни кваз масан тир. Къуна гьилерал, и дунья тирвал къекъвен — вирида-лайни ч1ехи бахт жедай! Заз къисмет хъайи. Уьмуьрлухди заз галатун чир жедачир.

Бирдан зи фикиррикай хабар хъайи хъиз, ада заз са вил яна. Адан гъар хъуькъвел са легъв хъана. Яраб икъван инсанрика-й маса са касдизни икъван гуьзел руш вучиз аквазвачтла? Ибуруз вилер авачтла?

Кассадин къеняй ванер къевезва: «До-онкъ-бо-о-онкъ! Жегьилри румар гузва. Цал вичин чкадал мягькемдиз аквазнава.

— Агъ, Аллагьди ягъайбуу-ур! Бес сиягъ вут1 хъана? Сиягъ! — гъарайна са лезги папа. — Вагъшияр! Тербиясузбур! Квез диде-бубаяр авачни? Куьн тама ч1ехи хъанани?

Кассадин вилик квай гадаяр къизмиш хъанва. Абур и патайни, а патайни атай къве сел хъиз, кассадин вилик сад садак какахъзава.

Бирдан и вокзални, и румар гузвайбурни, и гъарайзавайбурни зи вилерикай квахъна. Заз ак1 хъана хъи, инаг т1урфан алай, хар къвазвай яргъал са гъуьл я. Гару къув язва, чи гими, талаш хъиз, къугъурзава азгъун гъуьлуь!.. Ахпа заз ак1 хъана хъи, им вокзал туш, Шалбуз дагъларин гуьне я, — тару, юргъади звар гуз, ве-къеркъалар вири сад садак какадарзава ва абурун арада тек са бубу ава — къилел яру косынка алай, вили

вилерин руш! Лезги руш... «Агъ, вили вилерин зи бубу», — кушкучна за...

Бирдан зун кассади хъни тепилмиш хъана. Зиди зарафатар тушир. За ибурун виридан, са-садан нер-п1уз какадар тавуртла, за жувалай къурушви лагъай т1вар алудда!

— Эй! Къекъеч! къулухъ! КъекъечП

За гъутар хкажна «стойка» къабулнава. Сада-къведа эцяда за, ахпа амайбур секин жедайди я. Ахпа, къаз, гадарна за ибур къулухъ. Дуьньяда вирина са кар гъахъ я. Эгер ваз са никай ятла кич1е туштла, адаз вакай кич1е жеда.

— Ваз дидеди гайи нек гьалал хъуй, чан-балаа-а-а! — ван акъатна лезги дигегълидин. — А кассадин къене — дакларда сиягъ ава. Ам к1ела, инсанри чпин фамилияр лугъуз, учирда акъвазрай...

— Гъар са касдиз вич сиягъда шумуд лагъайди ятла чизвани?

— Виридаз чизва, — жаваб гана са шумуд сесини.

Жегьилар ислягъ хъхъана. Зи ханвай нер акуна, гьелбетда. Чир жезва, зун гъутун дявейра хъайиди... Гъа и ханвай нери и рушни, и бубуни, закай катар тавуртла, хъсан я. Зун садрани, и нериз килигна, хъсан рушариз клан хъайиди туш.

— Сад лагъайди! — гъарайна за сиягъдавай фамилия к1елна.

— Асварова, — мадни кеменчидин хътин ван акъатна.

Гъа и яру косынка алай «бубу» Асварова я къван. Атана зи патав. Акъвазна сад лагъай чкадал. Ак1 хъайила, за и кар и бубу патал авур гьисаб хъана хъи! Ни лугъудай им сад лагъайди жедайди?

— Гьиниз физва? — жузуна за.

— Бакудиз хъфизва.

— Къала пул, за къачуда ваз билет...

— Къвед лагъайди! — гъарайна за урусдалди.

— Балалайкин, — жаваб гана са нер чугъундур хътинда. — Каспийскдавай хтулар акуна, гила заз Бакудавай хтуларни акваз кланзава... Гъак1 хъана, зунни...

— Акъван дерин рахунар герек туш, — лагъана за. — А справкаяр са маса касди т1алабда вавай, милица Мирмбади... Къачу билет...

Кассадин виликай лап къецел патан ракларив агакъ-

на са цїргъ хъана. Бубудизни Гъабибаз билетар къачуна, зун амукъна, «бубудиз» килигиз.

— Ма билет. Къултухда тур, — за ам гъиликай къуна «бубу» галай патахъ гъана.

Дуъз я, гила вичин вилера разивилин лишан аваз, «бубуни» тек-туък заз килигзава. Гъатта вил ягъиз, къил агъузиз, хъверни ийизва. Яраб вучиз хъуърезватла? Яраб зи перемдал хъуърезватла? Маркайрин шикилар алай стилний перемдал. Виридал гъа ихътин перемар алачни?

Ам мадни заз килигзава. О-о-о-о, я Аллагъ! Адан вилер аквадайла, зи ял къазва. И вилери зи рикл къарсурзавайвал аку тлун! Гъа икл акъвазна, са шумуд суткада адан вилериз тамаша лагъанайтла, залай бахтавар кас жедайтла? Ам заз килигдайла, чи вилер сад садал дуъшуъш жедайла, зи хиялрай и дуънья михъиз дегиш жезвай. Манийринни мехъеррин, суварринни къуълерунин дуъньядиз элкъезвай. Эгер авайди ятла, и дуънья женнетдиз злкъезвай. Гуъзелвални гуълуъшанвал какахънавай, анжах хъвер авай, анжах кеф-лезет авай дуъньядиз. Гъа и дуъньяда чи къведан винел са гъинай ятлани цуъквер къвазва. Цаварай, гъелбетда. Акъатнава чи вилик махарик жедай пагъливанар хътин къурушвиар, къваларал зурба къилинжар алаз, гъиле къалхан, тур къуна, чун къаршиламишзава. Гъана, куъгъне Къурушдал, Шагъ дагъларин гъамиша мурк алай виридалайни къакъан куклшудал зи мехъер къурмишнава къурушвийри. Зуърне-далдам ягъиз, манийрал илигна, Шалбуздагъларин синерал миграгъвийрини къуълерзава, абурни чи мехъерик тларатлар гъилераваз къезва, къуънерални хунчаяр къуна.

Ирид цаварилай ирид ранг алай чи дагъларин цуъквер къваз, и рушан чларарал ацукъзава.

— Суйди тухванвани вун, яда? — им Гъабибан ван я, вичини зи къвала са гъуд эцяна. — Вагъ, вун късанва хъи? Ваз вуч хъанва?

— Килиг, чан Гъабиб, — зани адан къвалахъ са гъуд геляна. — И патахъ килиг е! Лезги руш я. Бакудиз хъфизва. Гъайиф тушии Бакудиз ихътин лезги руш ахъаюн?

— Эгъ, — авуна Гъабиба къил галтадна. — Вазни гъа и дара-дарда жагъана гъа!

— За лагъана, вуна заз са алакьдай куъмек ийида, амма...

— Хъфидай рекъе, вагонда зун рахада адахъ галаз...

За дериндай са агъ аладарна.

— Фусмир, яда, исятда ви стхади ви клвалахар туъ-клурда.

— Вуч лугъуда на?

— Мисал патал: сятдин шумуд я? Ахпа лагъайтла жеда, на ихътин иер сумка гъинай къачуна?

Бирдан Гъабибак къалабулук акатна:

— Яда, поезд атана! Ваъ, къезва! Тадиз! Лагъ, хуъряй за ваз вуч гъидатла? Са афар гъидани?

— Гъваша, гъваша. За и чи рушаз куъмекда. Вун иниз мугъманвилиз атанвайни, вучиз атанвай? — хабар къуна за.

— Халадин клвализ, — жаваб гана руша.

— А-ан, — шад хъана зун. — Ви хала ина ава, зи хала — Бакуда. Бакуда заз къве имини ава. Са ими нефтепромыслидин начальник я, муъкуъ ими институтдин ректор я...

За табзавай. Сивел атай гаф рахазвай. Рахун хуъй, лагъана. Таб авун — зи къаст тушир. Амма рахана кланзавай.

— Вун асул гъинай я? — хабар къуна ада.

— Къурушдилай.

— Анаг гъихътин чка я? Багълар авай чка яни?

Яраб идан багъманчивилел рикл алай жал? Тахъайтла идаз гъасятда багълар вучиз герек хъанва? Вични Къурушдал.

— Хъуърен вучиз ийизва? — хабар къуна руша.

— Къурушдал... Са цлам... Тамар...

— Интересий чка яни? — урус гаф галаз рахана ам. — Куъчейр дарискъал я, амма файтунар, девеяр, вичи ава. Куъчейра.

— Мад акл ятла, шегъер я май. — "Ам гъинал алайди я?"

— Къурушар? — аквада заз, идаз я са куъникайни хабар авач, яни ида закай хъуъруънарзавач.

И арада Гъабиб рахана:

— Къез кландани ваз гъа хуъруъз? Ингъе, и шаирдихъ галаз санал. Са вертолетда аваз.

— Шаирдихъ галаз? — аламат хъана и рушаз. — Ам шаир яни?

— Шаир я, лап гъихътин шаир!

Инал зун Гъабибалай пара къван рази хъана. Маса чкайрал ада заз шаир лугъудайла, заз хуш жедачир, амма инал лап чкадал лагъана. Ви вири мискисвийриз

зи патай баркаллагъ хъурай, Гъабиб! Аку, гила вили вилер авай рушаз вичиз рахаз кланзава. Юзун акатнава. Гъайиф хьи, вахт-вахтунда ам зи неризни килигзава. Аквадай гьаларай, адазни зи нер бегенмиш жезвач. Армияда са эрмени боксерди хайи нер я, гила уьмуьрлухди зи кьилиз бела хъана.

— Я руш, ви тIвар вуч я? — хабар кьуна за.

— Зи тIвар Беневше я.

— Беневше, Беневше... Вуч атирлу тIвар тушни? Къурушар Советрин гьукуматда, Европада виридала'йни къакъандавай хуьр я, — лагъана за. — Ша за вун гъа хуьруьз хутахин.

Гъа и арада виридак юзун, гьерекат акатна.

Беневшедини вичин сумка кьуна.

— Вунни Бакудиз яйи?

— За и зи дуст Дербентдиз рекье твазва... Зун физ* вай чка авач. Зи бахтуни гъана, гила зун вири уьмуьрлухди адаз буржлу я.

— Вучиз?

— Ам хъфизвайди хъаначиртIа, заз вун аквадацир. Беневше, Беневше...

Са легъеда чи вилер мадни гуьруьш хъана. Мадни цIайлапан яна ва адан яру, хъуьтуьл жида зи рикIин кьене гьатна...

Бирдан поездди сигнал гана. Ахпа чархари ван авуна. Зи рикI гадар хъана. Вокзалдай эъгечIна кланзавай.

— Гъабиб, вун жувай вагондиз акъаха. За и Беневше вичин вагонда ацукъарда! Хуьревайбуруз виридаз са лам-дуьа!

— Аллагъ, аку гъаа-а, — кьил галтадна Гъабиба. — Вун зун рекье тваз атайди тирни, тахъайтIа...

— Ваъ, ваъ! За Беневше вагонда ацукъарда.

Марф мадни йигин хъанвай. ТахъайтIа, ам гъа башламиш хъайи чIавалай гъа икI къвазвайди тиртIа? Зи фикир гъамиша Беневшедикай хъана, мегер заз марф акунани? Акъахна вагонда, за Беневшедин гъвечIи гьил жуван залан гъиле кьуна. Налугъуди, зи гъиле бубудин пеш авай. Гъакъван назик, гъакъван хъуьтуьл.

— Зи тIвар Али я, — лагъана за.

— Дугъриданни, шаир яни?

— За ваз гьикI лугъун? Гъеле ктаб акъатнавач, амма шиирар кхъизва. Вирида тарифзава...

Адаз вагондиз хъфиз кланзавай, амма за гьил ахъайзавачир. 400

Яраб зун и Беневшедин вилера батмиш жезвайтIа? Пагъ! Ам гьилерал кьуна, заз и чIехи дуьнья тирвал къекъуьгъ лагъанайтIа! Къекъведай зун. Галатдацир. Залай бахтатар кас жедайтIа? Бажагъат. Кьин къазва за ваз. Гъа ихътин са ихтплат заз маса касди авунайтIа, мумкин я, зани са тIимил шак гъидай жеди, лугъудай: тупар язва, са вуч ятIани хъана жеди, амма рангар язва. У-у-уф, за вуч лугъун? Агъ, Беневше, Беневше...

Ахпа, стхадин, акуна заз, поезд физва...

Заз Беневшедиз са гаф лугъуз кланзава, амма мез мурк хъанва, пIузатарар къван хъанва, юзуриз жедач... А гаф гъакъван четин я лугъуз, мез юзуриз жезвач. Са клани. Сирлу гафни я. Пак гафни я.

И арада Беневшеди (заз чиз) заз рум гузва... Беневшеди зун авудзава. Амма зи мез клараб хъана, завай адаз са гаф лугъуз жезвач. Эхирни, за жув поезддай агъуз вегъена. Гъа гаф къван хъана, рикIе амаз. КкIал хъиз. Гуьлледин. Ахмакъди хъиз, са герен вагондихъ галаз чукурна, акъвазна зун.

Беневше гурадин кьилел атанвай. Вуч хъсан жедай заз ам акуначиртIа! Ада заз вичин бубудин пеш хътин гьил юзурначиртIа! Амма Беневшеди заз гьил юзурзавай. Ам къакъатунивай, адан сирлу, нурлу вили вилер мукъвал жезвай. Зани адаз гьил юзурна:

— Беневшее-е-е-е!

ГъакI гьил цавамаз амукъна зун. Садни акуна заз, заз поездди вичин тум юзурзава. Эхиримжи вагон инихъ-анихъ галтад жезва. Ахпа акуна-такуна, вири квахъна.

Марфни акъвазна. Перрондални кас аквазмачир. Амма зи япара марфадин ван авай. «Вун вучиз эвичIна, ахмакъ? — гъарайна хабар кьуна за. — Тфу! Итим туш вун!»

Марф михъиз куьтягъ хъанвачир. Геж хъана амукъа'й-бур тиртIа, чидач са шумуд стIал мадни аватна, зи кьиле акъуна. За фикирна: '«Гъеле за вун михъиз квадарнавайдай гьисабдач! За садра вокзалдихъ чукур хъийин. Зун садра расписаниедиз килигин». Ингъе хьи, йигин поезд. «Киев — Ба'ку». Зур сятдилай къвезва. Пакамахъ за Беневше Сабунчи вокзалдал къаршиламишда...

* * *

Гьак! хьунни авуна. Зун пакамахъ фад Беневшедилае вилик Сабунчи вокзалдал акъвазна. Амма ам къаршиламишун къисмет хъаначир заз. Вучиз?

Атанае Беневше тамбурдиз. Акъвазнае тамбурда. Къекъвенане ниехъ ятла. Вилеривди. Гъа и арада за гъаранай:

— Беневшее-е! Зун иналла!

Амма гъа арада, аквада заз, ада са яцлу, бугъа хъиз куьк итимдин гардан къуна. Гурарае агъуз хкадарна. ■— Беневшее-е!

— Мен сени билмерем, — лагъана ада, яни вичиз зун чидайди туш!

Вагъ, гьикI чидайди туш! Сиве къизилдин сарар авай итимни заз килигзавай. Зун къах хъанвай. Вучда?

Яраб буба тир жал? Ваъ, бубадиз ухшар тушир. Буба хъун мумкин кар тушир. Стхадизни ухшар тушир. Им иранви тир. Вири кIалубар иранвидинбур тир. Ранг — къуьлуьы ранг. Шузарар — яцлу, чIулавбур. ЧТарар — бурмабур. Нер — бадамжан...

ЭвичIа абур гурарайтIуз, гьил-гъиле къуна, хъуьрез-хъуьрез, агъана, рекъел акъназнавай чIулав «Волгада» ацукъна...

Са агъ аладарна, цавуз килигна зун. Бакудин цав алахънавай. Гагъ са столбик ярхариз кIанда заз, гагъ яна жуван къил хаз...

Зи къвалав акъвазна, лацу халат алае са касди гъарайзавай:

— Мацу-ун! Мацу-у-ун! Мацу-у-ун!

Имни, стха, ваз вокзалдал хъайи муьгъуьббат. Лацу халат алаеда акъваз тавуна гъарайзава:

— Пахлава-а! Пахлава-а-а! Шураяр! Шураяр! Шураяр! ТIунутIар! ТIунутIар! ТIунутIар!

Гила зи рикIел фу хтана. Накъ пакамахъ кIвалаеякI экъечIдайла, заз Тетя Тамаради вуч лагъанай? Бирдан акI зи руфун шехъна, суза ийиз. Чидач рикI тиртIа, руфун тиртIа. Мумкин я, къведни санал хъун.

Лацу халат алаеда гъарайзава:

— Чими лавашар! Чими лавашар! Чими лавашар!

* * *

Бакуда, Сабунчи вокзалдал поезддин къавал акъахиз жедач. Амма са кар хъсан я. Проводникдиз са вил

акъала. Алада вагондиз. Гъа и жуьре алатна вагондиз, ахпа, са сятдилае хъиз, акъахна зун къавал. Хкадриз са вагондилае муькуь вагондал, эхирни, атана зун лап юкъван вагондал. О-о-о, ахътин ни ина ава, ахътин ни! Хуьрекрин атирдин.

Залае вилик «Вагон-ресторан» гала. Ацукънава зун къавал. Хъайиди хъана. РикIелай алуда. Жув Бакудиз вучиз атайди тиртIа, нин гуьгъуьна атайди тиртIа, рикIелай алуда. Амма гьикI алудда? Рахазва зун жуьжувахъ галаз. РикIелай алудиз жедач. МефтIеди гъа са тIвар тикрарзава:

— Беневшее-е, Биневше, Беневше...

— Беневшее-е-е! Беневшее-е-е! — вап къачунва чархарини.

Суьрет акъвазнава зи вилик, я Аллагъ, я Реббиде! Цавун а къиле, лув гуз, яргъал яргъара. Хважамжам хъиз. И суьрет зи вилерилае гьикI алатрае? Вучда? Инихъ-анихъ килигна кIанда.

Зи зрчIи пад вили я, ана гъуьл ава. Муькуь пад — налугъуди, къван хъанвай -карван я. Девейрин. Дагълар башламиш жезва. Вучда? Лагъ за манияр:

Хабар къуртIа зи гъалдикаа-а аи дустаа а-арии-и и,
Шукур Аллагъ, хъсан я, лагъ дустарии-и-из..

Агъ, Етим Эмин, и гафар рикIае акъатае, ви рикI гьикI канатIа, заз хабар я.

ЭрчIи пата са арадилае заз хайи дагълар аквада. А дагълар тирвал экIа хъанвай Хинелугъ, К/ьуруцI, Бухдух... Ахпа башламиш жеда чи чилин бармак, юкъни-юкъ Шагъдагълар, Шалбуз дагълар... Буба дагълар, Къара дагълар, Али-чубан дагълар, ЦIайлапан дагълар.

Хайи Ватан, чубандин кфилдин ван авай чилер, лацу гургуррин маканар! Камаллу риваятринни, къегъал къисайрин маканар! Гъайиф, зун квевай къакъатна! Куь хурара зи ата-бубайри тур жигъирар гьикъван аватIа! Шумуд агъзур йисара чпин манияр тунатIа? Тарихар... Абурун сес гагъ рагара, гагъ къванера гъатнатIа! Гъа дагълара зи ата-бубайрин къалханарни турар ама. Гъа дагълара зи бадейри къепIиннхъ манияр лагъана:

Ви къилинж хтурае, бала дидедин,
Ви къалхан хтурае, бала дидедин..,

Вун женгина кьегьал яз кьирай,
Ажуз яз тахтурай, бала дидедин...

Гъа и мани, гъа и лайлай лугъуз члехи авур чи буба-яр дьаедай хтанач. Чанар кьурбанд гана, чун патал, и чилер патал. Гила гъа и дагълара, са гьинал ятлани, абурун турарини, гапуррини, кьалханрини муьрхъ кьунва... Чун, рухвар, ина-ана ава. Кар-кеспи кьадарнава. Ата-бубайрин. Чна маса кар-кеспи кьунва...

Бирдан зи хиялар кьатл хъана. Зун вагондин кьилел кьудгъун хъана. Хайи ватанни, ата-бубаярни, бадейрин маниярни, лайлаярни вири санал риклелай фена. Яраб и заз аквазвайди... Яраб зи вилерикай карагзава жал? Ваъ, туш. Вилерикай карагзава. Заз милицадин шапка аквазва. Милицани вагондин кьавал акъахнава. Идан кьаст зун кьун я. Им зун кьаз акъахнава. Тахъайтла, милица вагондин кьавал акъахдани?

Вагондин кьене абуруз чка авачни? Абуруз билет кьачунни герек туш. Им заз чида.

Идаз зун кьаз кланзава. Идаз кье вич на-чальнивдин вилик кьалуриз кланзава. Яраб кьаз жеда жал? Килигда чун.

Ам зун алай вагондин кьавал кьезва. Яраб за адаз гъа инал акъвазна, ма, яхъ зун лугъуда жал? Залай вилик квай вагон — «вагон-ресторан» я. Зун исятда гьадан кьавал фида, товарищ милиционер. Вавай гьанал кьез жеда жал? «Вагон-ресторандин» вилик квай ва кьуллухъ квай вагонрин арада мензил екеди я. Вучиз? Ам заз чидач. Муькуь вагонрин арада а мензил сад я. Амма «вагон-ресторандишш» муькуь вагонрин арада, вири поездра — гегьенш. Са сеbeb ава жеди. Заз и кар аял чла-валай чида. Гьакл хъайила, муькуь вагонрин кьавалай кьавал хкадрун регьят я, «вагон-ресторандин» кьавал ва я «вагон-ресторандин» кьавалай хкадрин нелай хъайит!ани алакьдач. Вични поезд физвай патахъ? Бажагъат милицади ахътин кар ийида. Четин я. Хаталуни я. Алакьна кланда.

Ингье, милица кьезва. Зун галай патахъди. Чи арада амайди кьве вагон я. Аквадай гьаларай, им вердишди я. Жуьрэтлу кас я. Им виликдай гъа и вагонрин кьаварал хъайиди туштла низ чида? Ингье, кьуллухъ физ, виликди зверзава...

«Вагон-ресторандин» кьавал фин чарасуз я. Чукурна-чукурна садлагъана рум гана, хкадарна за «Вагон-

ресторандин» кьавал. Ярх хъанач зун. Цуквал ацукьна. Гьилеривди, дуьз я, вагондин кьав кьуна. Гъа и арада вагон галтад хъана.

Атана милица, акъвазна. Ада «Вагон-ресторандин» кьавал хкадарнач. Килигзава чун сад садаз. Зун — адаз, ам — заз. Ам гьуьрчехъан я, зун гьуьрч. Зун хъвер аваз килигзава, ам хъел аваз. Аламатар, валлагъ, аламатар! За идаз вуч писвалнава? Вучиз идаз закай хъел ава? За низ вуч писвалнава? За нин вуч кьакъуднава? Зи тахсир вуч я?

Анжах са кар: клан хъун. Акуна, бегенмиш хъана, гьатна адан гуьгъуьна, амма агакьнач. Гуьзелвилини гуьгъуьна гьатун. Им зи тахсир я. Бес поэзияни са гуьзел тушни?

Поэзиядилай гуьзел дишегъли жедани? Гьам нин гьиле ава? Гьам нин ихтиярда ава? И кардикай милицадиз вуч ава?

Са кар гъахъ я: эгер гьиссна хъайит!а хъи, заз вичикай кичлезва, ида залай гьил кьахчуда. Ада вуч ятла лугъузва. Заз ван жезвач. Чархаринни гарун ван кьуватлу я. Адаз зи ван хъун мумкин я. Вучиз лагъайтла зи ван гару кьуллухъ тухузва. Им залай алатрай лагъана, за вуч ийин? Яракъ зав гвач, зав гвайни-гвачирди Эффенди Капиева кхъенвай «Шаир» ктаб я. Идаз за вуч ийин? Мани лугъудани? Кьуьлердани? Шиирар клелдани? Кьуьлеруни заз са шумуд чкадал куьмекайди я. Яраб инални куьмекдатла?

Элкъвена зун милица галай патахъ. Хкажна кьве гьил, звер гуз гьилериз, са клвачел кьуьлерзава за милицадиз. Вилер зи милицадал ала, вагонни тек-туьк галтад жезва, зунни татабар жезва...

Милица кьах хъана. Ада, гьелбетда, ихътин кар гуьзлемишначир. Адан сив ахъа хъанва. Им хъилен, нифретдин лишан ятла, гьейран хъунии лишан ятла лугъуз хъун четин я. Им адан фикирдиз атун мумкин кар туш. Вири адакай катдайла, вирида адаз минетдайла, вирида адавай инсаф, регьим тлалабдайла, ида кьуьлерзава... Им ихътин вуч кас хъуй? Ахмакь?

За кьуьлзава. Ван алаз. Жува-жуваз далдамар ягъиз.

— Дидам-дидам-дидам-дидам! Дам-дамда! Гьупьпла-а-а!

Эффенди Капиеван «Шаир» хкажна, милицадиз са

ишара авуна, гъа идалди кьублерун кутьягъ хъайиди малумарна.

— Гила шиирар к'елдани? Ши-и-ирар?!
Им акъвазнава сив ахъа хъана, гъеле вич вичел хквезвач...

— Исятда за ваз зи са шиир к'елда! Яб це!

И дуньядиз атанай зун,
Дидед вилел нагъв алаз!
Атунни кваз шехъзавай зун,
Гунагъсур яз, аял яз...

Гзаф йисар, руфун гишин,
Фенай зи уьмуьр, Сурун
винел фу эцига, Гуьмбет
ийимир.

— Гьик' аквазва ваз? Редактордиз и шиир бегенмиш хъайиди туш

Редактор... Са геренда милица зй вилери'кай квахъна, зи вилерикай редактор карагна... Физудани хъанай зун, гъубеллни к'валахнай за, Армияданй кьуллугънай за, портунани к'валахнай за, амма санани ахътин кас акунач. Столдихъ ацукънавай ам, къаншар патавай цлаз килигиз. Гъич ч'арни юзур тийиз. Заз ам эвел бюст хъиз хъанай. Ахпа акуна заз, ваъ, ида вичин ч'ехи т'уб нерин са хиле тунва, гъа т'уб нера кьекъуьрзава. Буразар гуз-ва нериз. Зун аквазвач. Келле, налугъуда, инсандин келле туш, хъипи ипекдикай авунвай дирижабль я, эцигна-ва идан яхун кьубнерал. За, акъвазна адан къаншарда, салам ганай. Адай ван акъатначир. Ахпа за адав гъил вуганай. Зи гъил акурла, адай ван акъатнай:

— А жуван гънл анихъ ая, захъ тумавуар галукъна-ва... Зал исятдани ифин алайди чидани ваз? — ада чин агажна, налугъуди, идан тумуниз ни ят'ла са раб яна. — Инавайбур вуч я, инавайбур вири зи къамаллайбур я, са юкьуз зун к'валахал татайт'ла, абуру и редакция бар-бат'ла хъи! Исятда зи хъуьч'лукъ термометр квайди чи дани ваз?

— Зи шиирар, — лагъана за.

— Бейтерикай рахадай кас и кабинетдиз ахъаймир лагъайди я за, амма вун ахъайнава. Ина са вагърам ава, гъадани бейтер кхъидай...

— Зи шиирар, — лагъанай за мадни.

— Чи редакциядин везифаяр партийныйбур я, чун гъар юкьуз пленумра авай инсанар я, вун эвел гъа пленумрал рахдай гафар гъихътинбур ят'ла гъавурда акьукъ, ахпа вуна бейтерин...

— Зи шиирар...

Ада мадни ч'ехи т'уб нера туна, буразар гуз башламышнай...

— Вун хиялриз вучиз фенва?!—им милицадин ван я.

— Вун хътин са кас хтана зи рик'ел! Шаирар даклан кас!

— Шаир даклан кас жедани?

— Ву-уч? — ван тахъайдай кьуна за.

~ Вун гъинай я?

— Ву-уч? — мадни ван тахъайдай кьунй за,

— Вун Дагъустандай яни?

— Ван жезвач, гъарайна лагъ!

— Вун гъинай я?

— А-а-ан! Азербайджандайни я, Дагъустандайни!

— Къве чкадайни?

— Вун гъинай я? Вун и вагондин къавал вучйз акъахнава?

— Вун къаз!

— Бес вучиз къазвач?

— Заз вун къаз к'анзавач!

Бирдан зи япар биши хъана. Налугъуди, зун дагъар-диз аватна. Зун вагондин къавалай гадар жез са жез-Ви амай. Ярх хъана, зун, пси хъиз, къавук к'лана.

Вич лугъумир, поезд муькьуьн кланикай хкатзавай. Зун гару янвай. Мегер милицадиз и кар акунвачирни? Адавай заз лугъуз жедачирни: к'евиз акъваза, гада! Жедай.

Хачмаздал и кас эвич'на. Квахъна. Бирдан акуна заз, зи вилик, вагондин къавал са вуч ят'лани аватна. Газетдик квай. Килигна зун. Са буханкадин клус фу, къавурмишнавай ч'улав лекъ.

Руфуна ратарни са яргъалди ч'лугур суза авуна, ят'лани зи эрчи гъили и берекат садлагъана атай патахъ рахкурна... Ахпа за фикирна. Яраб ам милицадин форма алай са зун хътин кас тирт'ла?

Поезд юзайла, мадни хуьрекцин ни акъатна. Заз чиз, верч къавурмишзавай, чич'лек тагъзавай...

Ахпа дакларрай мугъамат манийрин ванер акъатна. Им радиоай гузвай киш йикъан концерт тир.

Ацлузва зи пер хуьрекрин атирдай, япарни маний-рай...

И арада жъаншар патай атана са маса поезд — пасажирский. Гъа зи патав агакъайла, вири къуватдивди салам гана, салам ваъ, сигнал. Гъам поездри сада садаз салам гун я. Зани са гъил пелел эцигна, честь гана, Аферин, шаир чир хъанва! Машинистдиз. Редактор туш, тумавурар галукънавай, итим я, итим! Хкажна Эффенди Капиеван «Шаир» ВИНИЗ, юзурна за поезддин гуьгъуьна.

Бирдан мадни зи рик!ел Бакудин вокзал хтана...

— Беневшее-е! Беневшее-е! Беневшее-е! — рахазва чархар.

— Беневшее-е! Беневшее-е! Беневшее-е! — ван къачуна зи рик!и.

Физва поезд хъел хъиз. Поезд туш, зи балкГан я. Адан залпанд зи гъиле ава. Зун акъахнава адал, гъалзава за ам к!ани патахъ. Къил агъузана, къуьнер агажна. Зи шив балк!ан. Япара гару уьфт язва. Гару къив гузва.

Зун зи балк!андал са к!вачел акъваззава... Са гъил виниз хкажна, за мани лугъузва:

Гзаф йисар руфун гишин,
Фснай зи уьмуьр, Агъ,
Беневше, Беневше... Агъ,
Беневше, Беневше-е-е...

Йнгъе за к!валахай порт. Эвич!на поездай, хтана Тетя Тамарадин к!вализ, ярх хъана зун.

— Алии-нк, вуп накъ гъинавай? — ван акъатна Тетя Тамарадин.

— Фенвай чка авай...

— Ваз хуьре вуж ава?

— Са касни.

Са герен кис хъана, ахпа мадни Тетя Тамарадин ван акъатна:

— Алик, ша за ваз са руш жагъурип. Вун рази яни?

Тетя Тамаради бугъ алахъзавай борщ гъана.

— Алик, ваз к!Гапдай руш авани?

За жаваб ганач.

— И дуьньядай къил акъудна куьтягъиз жедач. Иштагъ авайдаз фу жедач, аялар к!анидаз Аллагъди аял гудач...

— Тетя Тамара, — лагъана за. — Вун гъамиша Христосан вилик акъвазиз, вучиз шехъда?

— За ваз вуч лугъун, Алик. Хайи велед ганач заз... Гъуьл рик!ел хквезва зи... Ада уьмуьрда зи хатур хайиди туш... Рагъметдиз фена пуд йис я...

Са герен чун кызедни кисна.

— Гъе-ей, за ваз вуч лугъун? Инсан псидин шенп!ийрал пехил жеда... Гъак! хъайила, гила жуван рагъметлу итимдин т!вар къаз, зун шехъда, Алик...

Йифиз заз ахварар акуна. Ахварай за лув гудай. Зак лацу лувар квай. Дуьньяни лацу тир. Чил аквадачир. За бушлухра лув гузвай. Вири къилий-къилиз лацу бушлухар...

* * *

Пака зун къве хияллу хъана. Вучда? Портуниз хъфидани? Пудкъад манатдалди къил гъик! хуьда? Закай шаир жедат!а низ чида? За зи шиирар гъина чапда? Зи шиирар низ герек я?

Хъфида зун портуниз. Гъана халис итимар ава. К!валахда, яшамиш жеда гъабурун арада.

К!ват!на за жуван ктабарни дафтарар са чемоданда. Бирдан Тетя Тамара гадар хъана зал.

— Али-ик, вуна ак! вучзава?

За авайвал лагъана.

— Али-ик, — къужахламишна зун къариди. — Алик, за ваз киридин пул це, мус лагъана? — Адан накъвар алк!ана зи хъуькъверал. Ахкъуд хъия жуван ктабар чемодандай... И к!вални, и к!вале авай шейэрни вибур хъуй, Алик...

Зун амукъна гагъ чемодандиз килигиз, гагъ Тетя Тамарадиз.

Ада Исусан вилик фена, хаш ч!угуна, ахпа заз са темен гана.

Яраб зи уьмуьрда са кар къванни заз к!андайвал хъанат!а? Гъелелиг ваъ. Къуй тахъурай. Ят!ани за лугъуда: яшамиш хъуй гъа югъ, за мискисви Гъабиб вокзалдал рекъе тур югъ.

Зал Беневше гъалтай югъ.

Виридалайни гуьлуьшан, виридалайни иер югъ. Гъа юкъуз зи виридалайни михъи гъиссери п!Дайлапанди хъиз нур ганай.

И хуру аку, и хуруда зи рик! ава. Гъа рик!ени Беневше. Яру косынка алай, вили вилерин Беневше.

Къисмет тахъай вуч Хъайитлани — ширин жеда Тек са муьгъуббат ваъ. Гъатта хуьрекни. А юкъуз зун вагон-ресторандин къаваллайла, масабур у нез, за ни 41vго хуьрекарни.

Рекъидалди ви хиялда жеда. Ахпа? Ам садазни чидач.

МИРИМБАНИ ТУЪКВЕНЧИ

Дербентда, лугъунрай, Миримбадин кIвалахар (рикIел аламани куь? Ада гъа Дербентда кIвалахзавайди тир эхир!) са акъван хъсанзавачир. Гъикъван шпионар, гъикъван угърияр къачагъар къазвайтлани, звание хкаж-завачир. Гъамиша ефрейтор! Гъа и арада Дербентда ван-сес гъатнава: бес Худата са кас ава, ЧIем Гъажи лугъуз, туьквенчи, гъам са касдивайни къаз жезвач. И гаф ван хъайила, са гъил ченедик кутуна, Миримба ацукъна скамейкадал: фикир-хиялна. Ахпа кхъена арза, вичин юлдашриз икI лагъана:

— Ам за къада.

Хтана Худатиз, акъвазна къуллугъдал. Ефрейтор Миримба! Ина Миримба гъасятда виридаз машгъур хъана. Катрамаканвийри (гъа и Худата яшамиш жезвай) башламишна Миримба секинриз. Садбуру лагъана: «Миримба, ша вуна ви къил беладик кутамир».

Са маса катрамаканвиди лагъаналда, бес вичин вилериз акваз-акваз и ЧIем Гъажи гъа вичин туьквендин къене са ящикдиз гъахъна, квахъна. Вичин къве вил шагъид я. Ам суьгъуьрчи я, Миримба, адакай ина виридаз кичIезвайди я, вуна ам къада лугъумир. Начальникдини, лугъунрай, вичин гаф лагъана: ам чна садра къурди я. Лап чкадал. Хкана иниз, туна чна ам гъутлана, — ада тIуб туькIуьрна, зурба са сейф къалурна. — Агална. Пуд куьлег яна. Ахпа са арадила ахъайна...

Гъа и Худатиз атанвай Насруллагъ муаллимдиз хабар жеда Миримбадин къастуникаи, адани вичин неси-гъатар гана, лугъуда: «Мирим, аку, заз яб це! Ам къада лагъана вун Дербентдай иниз хтанватIа, ахмакь я вун. Аку, Илимрин Академияни са шумуд институт (илимдинни ахтармишунрин) къведни сад хъана са шумуд <йисуз и ЧIем Гъажидин кIвалахар ахтармишайтлани, адан

ФАРАДЕЙ ДУСТАРИН АРАДА

«<ехи алимрин-физикрин арада Фарадея вичин лайхлу чка кьунвайди виридаз чида. Амма гьихьтин инсан тиртла низ чида? Лугьунрай, ам гьамиша кесиб инсанрихь галаз жедай. Абурухь галаз мел-межлисда хьун Фарадея рикI алай кар тир, лугьуда.

Садра са мярекада ацукьнаваз жеда и Фарадей. Са шумуд кас чубанар, са нехирбан, рамагбан, са фекьи, са муаллим...

Туьна, хьвана, эхирни кьарагдай вахтунда, рамагбанди (чин яру хьана ацукьнава и рамагбан, гьа сифтедилай Фарадеяз са вуч ятлани лугьуз кланзава) лугьуда:

— Сэр Фарадей, заз ваз са суал гуз кланзавай.

— Буюр, — лугьуда Фарадея. — Кьве суал це, сэр.

— Ваь, сэр Фарадей, заз ваз тек са суал гуз кланзава, — лугьуда и рамагбанди. — Вун исятда дуьнья-диз тIвар-ван акьатнавай алим я, яни? Вуна, сэр, микьнатIсдихь вичин чка ава, ингье микьнатIс, — рамагбанди жибиндай микьнатIс акьудна. — Ингье, куьнни килиг. Бес идан а вуна лугьузвай чка, майдан чаз аквадач эхир! Заз гьа и кар чириз кланзавай, сэр.

— Гье-гье-гье! — хьуьрена Фарадей. — Сэр, а за ашкара авур майдан виливди аквадай чка туш, ам...

— Гье-гье, — рамагбанни хьуьрена. — Таквадай майдан жедани, сэр? И чаз таквадай зат! ваз гьикI акуна?

— И суал гун зи фикирдани авай, сэр Фарадей, — лагьана муаллимди.

— За кьез гьикI лугьун? А за лугьузвай магнитдин майдан кьве магнитдин арада пайда жезва. Эгер инал... Гьа! Кьачун чна ви регьв, — ам регьухьбандихь элкьвена. — Ви регьве кьве кьван ава: сад кланик, сад кьилел. Яни?

— Я, — тестикьна регьухьбанди.

— Гила гьа ви кьванер, кьан чна, магнитдинбур я.

Сад инихь элкьвезва, муькуьди анихь...

— Зи регьун кьве цIапур ханва, сэр Фарадей, — кьил галтанда регьухьбанди. — Пака дуьзар хьувуна кланда.

— Дуьзара. Гьа ви магнитдин кьванерин арада мензил ава. Гьа мензилда микьнатIсдин майдан пайда жезва, сэр. Ам вилиз аквадач. Ам электричество я. Гьа и кар бинеда кьуна, низ чида гележегда гьихьтин генераторар акьуддатIа! ГьакI хьайила, ам вилиз аквадай затI туш, сэр!

— Зун гьавурда акьуна, — лагьана муаллимди. ■ — Ина гьавурда таквадай вуч ава?

— Сэр Фарадей, — лагьана нехирбанди. — Вуна гьамиша лугьуда: вунни гьакIан, вири хьтин са адетдин инсан я. Лугьудани?

Фарадея кьил юзурна.

— Заз чиз, вун адетдин инсан туш, сэр, — лагьана нехирбанди. — Эгер адетдин инсан тиртIа, вучиз ви кьилиз ахьтин фикирар атана? Гьинай атана? Им вуч сир я? Зи гьа и суалдиз жаваб це, сэр.

— Агьа-а, вучиз вакай чIехи алим хьанатIа, чакай хьаначIа, лагь сэр, — лагьана фекьиди.

— Вучиз закай... Зун чIехи алим туш, сэр!

— За ви жаваб гуьзлемишзава, сэр, — лагьана фекьиди.

Лугьуда хьи, са кьадар вахтунда Фарадей витIни акьатнач. Жаваб гуз жедач Фарадеявай. Вучиз лагьайтIа, а вахтара инсанриз таб ийиз чидачир. Са касдини табдачир. Я алим касди, я авам касди. Я гьвечIида, я чIехида. Таб ийиз инсанриз гила чир хьана. ГьакI хьайила, чIехи алим гьатда кIеве.

— Ам четин суал я, — лугьуда регьухьбанди. — Герек туш жаваб гун, сэр Фарадей. Гумир жаваб.

Виридаз кьарагьиз кландай арада, лугьуда хьи, Фарадеян вил вичин вилик квай куруна акьада. Мез гайи хьиз, цIалцIам я и курун кьен. Бирдан хьуьрена лугьуда Фарадей.

— Агьаа-ан, жагьана, жагьана, сэр! ■ — лугьуда Фарадея. — Яб це, сэр! За ваз жаваб гузва. Закай чIехи алим хьунихь (за жув чIехи алимдай кьязвач гьа) тек са сир ава. Амни ихьтинди я: за гьич са вахтундани, башламишай кар ярумчух тунач. Кур аку. Акунани? —

хъуьреда Фарадей. — За башламишай гъар са кар вири такъатар эцигна, кылиз акъудна. Гъа и чалишмиш хъуни, мумкин я, зи мефтледив кIвалахиз гана. Маса са сирни авач, сэр!

Лугъунрай, и жавабдал мярекеда авай инсанар вири рази жеда. Гъар нивай хъайитIани ахътин жаваб гуз жедайни? Гьелбетда, ваъ,

Дугъриданни гъар са касди вичи башламишай кар намуслудаказ кылиз акъуднайIа, чи уьмуьр гыкьван гуьлуьшан ва авадан жедай!

Вири инсанри уьмуьрда чпин лайихлу, баркаллу чка къадай.

Са шакни алачиз, гъар са кас вичин мурад-эрзиман-див агакъдай.

Гъар са касди Фарадеян жаваб рикIел хвенайтIа, хуп! хъсан жедачирни!

СУЛЕЙМАН БУБА

^—«улейман бубадин чIехивиликай, арифдарвиликай са касдини кьве касди кхьенач, адан <чIехивиликай, адан камаллувиликай вишералди инсанри: культурадин, литературадин деятелри чпин гаф лагъана, кхьинарна, адакай гъатта кинофилмани акъудна.

Гила Сулейман бубадилай рахадай нубат чи иесилдал атанва. Чаз адакай гъакIан кьуру ихтилатар авун айиб я. ГъакI хъайила, за, мус-мус-мус тавуна, гьасятда Мустафа лугъуда.

Заз чиз, Сулейман бубадин чIехивал эвелни-эвел адакай ибарат хьи, чаз адан яратмишунрай бегъем пуд девир аквазва. Чебни гыхътин какахъай девирар! Четин. Вакъийайрай, гъадисайрай, тарихдин ва социальный рекъай женгерив, аксивилерив ацIанвай девирар..

Сад лагъай девир — самодержавиедин девир: вични пачагъдин эхирзаман жезвай девир. А девирдин яратмишунра Сулейман буба чIехи сатирик я. Адан гъам хци, гъамни гъахълу мецик акатай чиновникрин, фекъийрин, къазийрин, кавхайрин... пемпе цавуз акъатзава.

Къвед лагъай девир — ам граждан дяведин девир я. И девирда чаз бичераховарни, деникинарни, яру аскерарни... вири аквазва.

Пуд лагъай девир — Советрин девир; сифте колхозар, комсомол, партия, съездар — цIийи уьмуьр, цIийи кьурулуш, цIийи кылихар.

Лагъана кIанда хьи, гыи девирдикай чIалар лагъайтIани, гыич са вахтундани, гыич са цIарцIени ада кьве чин алай гаф лагъанач. Анжах вичин рикIи, анжах вичин акъулди гыкI буюрмишнатIа, гъакI лагъана, вичин шаирвили буржи кылиз акъудна. Гъа и кар, садрани дегиш тахъун — шаирдин кьегъалвал я. Сулейман буба лагъайтIа, яшайишда гъамиша, эвелни-эвел кьегъал

итим хъайиди чир хъана кТанда. Ам эвел мерд итим тир, ахпа шаир, ашукъ.

Са шумуд югъ идалай вилик заз Сулейман бубадин са шумуд ктаб клелун кысмет хъана. Чебни 1954-йисуз Мегъамед Гъажиева ва 1959-йисуз Агъед Агъаева туь-клуьрна, баянар ганвай ктабар. Ахътин ктабар гъазурунай кьве алимдизни чухсагъул лугъуз кланда. Вучиз лагъайтла, а ктабар клел тавунмаз, шаир Сулейман, патриот Сулейман, арифдар Сулейман, хци ва дугъри, камаллу ва мергъеметлу Сулейман акун ва чир хъун мумкин туш.

И ктабра гъихътин баянар ава! Гъар са шиирдин тарих ава, Сулейман бубадин речар, маса рахунар ава. Чаз а ктабрай шаирдин гъар са келимадин ван жезва...

Гъар са лезги патал, дагъустанви патал адан речар, рахунар иллаки пак ва багъа я. Вучиз лагъайтла, ам садрани гъилевай кагъаздиз килигиз рахай кас туш, вучиз лагъайтла, ам садрани рахуниз гъазурвал акур инсан туш, адахъ садахъни авачир, тлебии бажарагълувал авай.

Вични гъамиша логика аваз, гъамиша насигъат аваз, хъуьтуьл, мани хътин, члун квай сесиналди, мисалралди ва тешпигъралди акл рахадай хъи, залда ацукънавай инсанар адал гъейран жедай. Вич адетдин кьуьзуь, начагъ итим хъуналди, вичин яхун акунралди, вили гъуьлуьн деринвал авай вилералди, адавай залда ацукъна вичиз яб гузвай гъар са кас къарсуриз жедай...

Гъа и ктабра гъатнавай речрай, рахунрай чаз акваз-вайвал, Сулейман бубадиз виридалайни таклан кар — инсандин лавгъа къилих тир, инсандин къама ял хъун тир, инсанди дамах къачун тир.

Сад-зур дуьшуьшра и кьуьзуь арифдар аял хъиз, я, ада гъатта вичин кимивилерикайни кваз ихтилатзава, гъакъван ам дуьзена ва ачух я, ада гъич са карни, гъатта вичин гъиссерни чуьнуьхдач...

1936-йисан февралдин варз. Москвада, Кремлдин залда совещание. Инал Сулейман буба партиядин ва гъукуматдин руководителрихъ галаз гъуьруьшмиш жезва. Сулейман буба речии рахазва. Элкъвена Дагъустандиз, вичин хайи хуьруьзни хкъезва. Гъа и совещаниедал хъайи клвалахрикай ам гъикл рахазва? Анжах вич хъиз. Анжах тек са Сулейман бубадивай гъакъван дуьздиз рахаз хъун мумкин я...

«Сулейман Стальский! Ван гъатна залда. Къудгъун

хъана зун. Заз эверзава ман! Эхъ, вири килигзава заз. Къваларив гъайбур. Къулухъ жергеда ацукънавай чун — дагъустанвиар. Вири санал. Къарагъна, фена зун. Ал-ла-агъ! Яраб и клвачер зи клвачер туш жал? Ибур икъ-ван аста вучиз физва? Хъуьтуьлни хъанва. Гзаф яргъи зал я им. Рехъ хътин, и кьил, а кьил авачир са гамни экГянава. Гъа гам кьуна, физва зун. Хъуьтуьл живедилай хъиз... Налугъуди, зун са кьакъан дагъдин куьлушдиз хкаж жезва. Зарбдиз физ жедач хъи, жедач! Эй, Сулейман, — лагъана за жува-жуваз, — аку бармак агъуз авудмир гъа! Аку, ви кьилеллайди ви халкъдин бармак я гъа-а, Сулейман! Бирдан кар я... бирдан кар я, алудда на ви рикклай члал, ахпа вучда вуна? Дуьз я, икъван члавалди садрани ви риклелай вуна туьклуьрай са члални алатайди туш, амма гъа инал, гъа и Московда, кье ви риклелай... Аку, Сулейман, вуна ви халкъ беябурда гъаа-а! Кремлда, икъван халкъарин вилик... Мягъкем акъваз, Сулейман!

Эхирни, агакъна трибунадив, рахана зун речъ. Ахпа лагъана са члал... Ахпа мадни са члал. Гила дилмаж атана зи къвалав. Башламишна ида таржума ийиз. Ида таржума ийизва, зи рикл хурудай экъечизава, клвачел акъвазиз жедач. Ацукъна зун трибунадиз экъечизавай гурарал. Бирдан хъуткъунна зун. Налугъуди, са еке дагъ уьцлена. Гъакл капар язва залда. Вирида. Зи члавлариз, зи, зи! Къудгъунна къарагъна... гъа и арада акуна заз... Ву-а, яраб гъам ятла, туштла? Эхъ, гъам я, юлдаш Сталин лап зи къвалав атанва. Сифте ада вичи зав гъил вугана... Бес и югъ, и декъикъаяр рикТелай алатдани, я балаяр? Гъа куьне лагъ?...»

Ингъе чи Сулейман буба! Са гаф къванни цаварай рахадани? Ваъ. Са гаф къванни ранг янвай гаф аватла? Жери кар туш. Са гаф къванни къундарма аватла?

Гъа икл ятлани, ада Кремлдин зал ацлай, са шумуд агъзур инсан вири санал къарсагъмишна. Гъихътин къуватдивди? Гъихътин бажарагълувилдиди? Ам трибунадиз хкаж хъайила, мумкин я са бязибур ам акуна адан чухва акуна, бармак акуна, адан яхун члар алай чин акуна, адаз ихтибарсуздаказ, гъяз авачиз килигна. Амма абуруз гъеле Сулейман буба чизвачир. Сулейман бубадин пТузарар рахазвай, ада вуч ятла кушкушзавай. Якъин хъи, лугъузвай: «Эй, Сулейман, аку, ваз са шумуд агъзур кас килигзава, аку, бармак агъуз ийимир гъа-а! Ви кьилеллайди халкъдин бармак я», Бирдан и

вили вилерин кьузекан сес акъатна. Гъихътин сес! И сес агъзур йисарин деринрай акъатзавай, чилин сес хъиз, тТалабун хъиз, минет-ялвар хъиз, гарун лепеяр хъиз, гъар келима сад садалай виниз хкаж жезвай...

Залда, налугъуди, чан алай кас амачир.

Гъил ченедиз яна, кьузуь Сулейман бубадиз килигзавай члехи писатель Максим Горькийдиз аламат хъанвай. Адаз вичин яшинда гъикъван кьузуьбур акунатла! Гъикъван бажарагълу инсанар, гъикъван мужизатар акунатла! Абур вири, писателдин риклел гел тавуна, адаз са таъсир тавуна, алатна фенай, ахпа риклелайни алатнай. Амма и ашукъдин сес адаз садра гъина ятла ван хъанай жеди, дуъз лагъайтла, ада клелай ктабрай адаз и сесинин ван хъанай, амни сифтени-сифте чи дуъньядал манидалди зурба гъадисайрикай ва вакъиайрикай, татугай къисметрикай, дяведин женгерикай лагъай буъркьуь ва кьузуь... Яраб им гъа девирдай чи девирдиз атанвай гъа кьузек ятла?

Са арадилай трибунадиз хкаж хъана, Максим Горькийди лагъанай:

— ...Ахпа ада, XX виш асирдин Гомера, а шиир гуьзелдиз клелна...

Ада гъинал хъайитГани баркаллувал къазанмишна. Гъатта туьквендани. Пул гъукуматди гуз хъайила, и члехи туьквен види я, вуч кландатлани, гъикъван кландатлани, хкъягъа, Сулейман, гъа валай вил алуд тийиз, мягътел хъана ваз килигзавай къван дишегълияр, рушар аку, гъабур чпи ви клвализ рахкурда, лагъайла, Сулейман бубади жаваб ганай:

— Мусаибаз мехъерзава, са къве яргъандин чин къачуна кланда. Мад гъич са затлани къачудач.

Гъайиф хъи, Сулейман бубадин ихътин баркаллу итимвилерикай, къетленвилерикай, аламатдин къилихрикай кхъин чи литературада адет хъапвач.

Чак Сулейман бубади милли руьгъ кутуна, адан тлвар чи дамах хъана, чи гъунар ва лувар хъана. Вири лезги миллетдин, вири дагъустанвийрин. Гъатта дяведа канвай танкунин къеняйни адан шииррин ктаб жагъана.

Сулейман буба сагъ тиртла, ада чи татугайвилерин себебар чирдай, тедбирни аквадай. Какурдаз — какурди лугъудай, дуъздаз — дуъзди. Къе Сулейман бубадин гаф, адан сес чарасуз хъанва. Алатай, хаталу вахтара, «Я иеси къей керекуьл, вазни патрумдаш хъана хъи», ва

я «Вахъ галаз на чунни барбатл авун вуч клвалах я, Кавказ? Гъар атайдиз ягъиз метлер, Яд хъвадай булах я Кавказ» ...лугъуз алакъай арифдиз исятдани вичин гаф жагъидай. Чарасуз гаф! Къе лезги халкъ Сулейман бубадихъ тамарзлу я. Къе чи арадавай ялтахдиз — ялтах, алчахдаз — алчах, къучагъдаз — къучагъ, туьремадиз — туьрема лугъуз алакъдай Сулейман буба амач чахъ... Сулейман буба сагъ амайтла, ада эвелни-эвел вичин аса чиле эцядай, ахпа вичин тлуб тик къуна, дерин мана-метлеб авай са къиса ахъайдай. Вичин жуьреда: «Аку, чан хва, чир хъухъ! Гъар са инсандихъ вичин тлебиат ава. Тебят ваь, тлебиат, лугъуз за. Гъакл хъайила, садра са пачагъди вичин везирдивай (им лап дегъзаманайра хъайи кар я) хабар къуналда: «Эй везир, лагъ кван садра: ваз чиз, тлебиат гъахъ яни, тахъайтла, чирвилер, вердишвилер?». Везирди жаваб гана, лагъана хъи, бес вун сагърай, эй пачагърин пачагъ, тлебиат гъа миша гъахъ я, вердишвилер, чирвилер гъахъ туш». Пачагъ хъуьрена, лугъуда. «Акл ятла, нянихъ къалурда за ваз», — лагъана пачагъди. Ацукъда нянихъ и пачагъни везир санал. Са арадилай пачагъди везирдиз рак къа» лурда: «Килига» Небиат гъахъ яни?». Килигна везир ракГариз, акуна хъи, ракларай чпихъди са пси къевезва, и псиди вичин вилик клвачерин тапасривди са шем къунва, и пси, инсан хъиз, къулухъ клвачераллаз къекъевезва. Гъана псиди и шем, пачагъдин вилик эцигна, хъфида. «Акл ятла, зани ваз пака нянихъ жаваб гуда, — лагъана везирди. Жеда пака няни. Ацукъда ибур санал. Гъида псиди шем. Гъана пачагъдин вилик эцигдай арада (везирди вичин хилеваз къве къиф гъида къван) ахъайда везирди и къифер псидин вилик. Акуна и къифер, гъу^ жумда псиди къиферал, шем аватда чилел... Амукъда пачагъ пагъ атлапа. «Агъаа-ан, — лагъана везирди, — За ваз лагъанайни тлебиат гъахъ я?» Пачагъ амукъна къил юзуриз. Чир хъухъ, гъар са инсандизни вичин тлебиат ава, чан хва. Ваз клан хъуналди алчах касдикай къегъал кас жедач. КичГерхъандикай игит кас жедач, гъе-ей!»

Сулеймаи бубадин къисаяр, Сулейман бубадин риваятар...

Сулейман бубадин члалар, адан гекъигунар, тешпи-гъар...

Сулейман буба, XX асирдин Гомер, чи халкъдиз клан хъунин сад лагъай сир гъа ина ава.

Адан гъар са гафунин мана-метлебдин деринвал. Адан гъар са гафунин хчивал ва дугъривал. Дугъри гаф, камаллу гаф, хци гаф гъамиша къимет-лу жеда.

Дуъз гафуни, хци гафуни, камаллу гафуни, дугъриданни, вичин къимет жавагъирди хъиз агъзур йисаралди хуъда.

Мидаим яз, несилри несилрив агакъарда. Аманат хъиз.

Гъахътин гафуннн устад хъана чи члехи Сүлейман буба.

ЭТИМ ЭМИНАКАЙ ГЫКАЯЯР

£ КЪУРТІА,,

Эмин... Вичйн девирда вичиз лайихлу тлварван авай, са шумуд члал чидай кас хъана. Адан къисмет адан шиирра ава. Жегъил инсан чан аламаз сура туна. Ни? Адан мукъвабуру. Чирхчирри. Хайибуру. Адал пехилбуру,

Жув аКъулдалди, бажарагълувилелди къваларйв гвайбурулай винйз хъуни душманар арадал гъйда. А душманвални пехилвилелай башламиш жеда. Гъа и карди, инсандин тебятда дувул тунвай (вири девирра) алчах карди, Етим Эминан къилел къаза-балаяр гзаф гъана.

Шаирдин рйк! клус-клусна.

Адан сес сузадиз элкъвена...

Етим Эмин, виридаз чидайвал, лезги халкъдин милли, члехи шаир я. Чи милли такабурвал я.

Етим Эминан шиирар лезги чилин тарихдин ва культурадин талукъ тир са девирдин тикрар техжер са сес я, нефес я.

Атлуз-атлуз акъатзавай...

Тукъуъл накъвари бамишзавай.

Етим Эмин, Етим Эминан къисмет, адан шиирар чй тарих я.

Хайи чилин тарих.

— «Тарих — руьгъдин булах я, — кхъизва «Коммунист» журналдин 1981-йисан 8-нумрада, — гыхътин къудратлу ва баркаллу миллет кландатлани хъурай, тарихдii татугайвилери, алакъайрин къатl хъунри адан дурумлувал квадарда, адавай гъатта вичин культурадин, вичин милливилин къетГенвилериз иесивал ийизни хъижедач, абурухъ адан гъич са клусни рикl куз амукъдач ва нетижада (патай ийизвай таъсир себeб яз) ам тарихдай квахъда. ам рекъида».

Лезги халкъдин «руьгъдин булахда», Етим Эмина хъиз, члехи роль къугъвай кас хъанач ва бажагъат жеда.

Гъа вичи кхъиз башламишай йисарйлай инихъ Етим Эмина лезги халкъ хуьзва: адаз руьгъдин булахдай мам гузва, ам члехи ийизва, несил несилдин гуьгъуьналлаз...

Гьинал хъайитлани, мус хъайитлани ваз аквада, къариб хъанвай лезгиди вичин ван хкажзава:

Хабар къуртГа зи гьалдикай-ай дустари-И,
Иькур Аллагъ, хъсан я, лагъ дустари-и-йз...

И сес, низ чида, шумуд несилди, шумуд асирра сада-
садав вугудатла?!

Хайи чилин аманат хъиз. Хайи
чилин гъакъикъат хъиз. Хайи
чилин мидаим сес хъиз...

ЕТИМ ЭМИН БОЛЬНИЦАДА

Махачкъаладий центральный больница. Кифер хуру* дилай авадарна, къара-къумрал дишегъли къвед лагъай мертебадин пенжерда акъвазнава. Адан вилер багъдавай рекъел ала. Ада вуж ятлани гуьзлемишзавайди чир жезва.

Гъа ик1 даклардйн вилик акъвазна, вилер яргъаваз, пин ятла рехъ хуьз, адан мецел мани ала:

Вили-ин накъва-а-а-р хъана се-е-еле-е*ер,
Жегъил рик1 зи ишее-е-е-заа--а-аваа-а-а...

Бирдан, мани къатлна, ада вири къуватдивди гъарайна.

— Али-и-ик! Беневша-а-а! Султаа-ан!

Са арадилай къежел экъечлна. Ада аялар галай патахъ, аялри ам галай патахъ чукурна. Пуд аялди. Диде я! Диде цуквал ацукъна, ада аялар пудни санал къужахламйшна. Къвед гадаяр, сад, члехиди — руш. Ада, дидеди, аялар вири вичин хуруда чукъуьзва. Вичин рик1е тваз кланзава. Ахпа винйз хкаж хъана, шалдин кланикай (вичин юкъва кутГуннавай) къенфетар акъудзава. Гадайри къачузва, руша къил галтадзава. Азарлу диде-дивай къенфетар къачудани? Амма дидедй мажбурдив-
424

ди къачуз тазва. Руша Дйдедин хатур хазвач. Ам пара сефил ва пашман я. Ада, къенфетар къачуна, дйдедин чинилай вилер алудзавач. Абурун къведан вилерани накъвар ава. Дидединни, рушанни. Гадайри къенфетар незва.

Яраб Аллагъ и хзандиз гыхьтин мусибат къисмет хъанватла?

Зун, патав гвай скамейкадал ацукъна, рушаз кйлигзава. Адан лап вини къил цликъвед йис я. Гъа и яшараваз ам дидединни гъвечлй стхайрин къайгъуда ава. Яраб буба сагъ ятла? Яраб маса мукъвабур аватла?

Пака зун мадни зи хванахвадин патав фейила, гъа скамейкадал ацукъна.

Гъа дишегълиди, кифер хуралай авадарна, даклардихъ акъвазна, вилер рекъел алаз, сес зурзас, къатл жез, мани лугъузва:

Ёили-ин на-акъааа-а-ар хъанаа-а сее-елее-е-е-ер,
Жегъил ри-ик! зии-и йшее-е-езаааа-а-аваа-а-а-а-а.

ЕТИМ ЭМИН ЗАЛЫГИНАН К1ВАЛЕ

Литературный институтда клелзавай йисара, йикъарикай са юкъуз зун Сергей Залыгинан «1вализ рекъегъатна. Са гъафтедилай семинар жезвай ва гъа семинардал зи гыкаяйрикай рахана кланзавай. Гыкаяяр лагъайтла Залыгина клелнавачир.

Сергей Залыгин Переделкинода къилдин коттеджа яшамйш жезвай.

Гъа ик1 агакъна зун Переделкинодив. Жагъурна за Залыгин яшамйш жезвай коттедж. Эл-адетдалди салам гана, гъилер яна, гыкаяярни вугана, элкъвена хквез кландайла, Сергей Павловича ихтияр ганач.

— Ваъ, ваъ, ак1 жедач, Гаджиев, — лагъана. — Вун зи клвализ атай сад лагъай лезги я. Ак1 жедач, са герен ацукъда чун. Любовь Сергеевна, аку ана вуч аватла...

Ацукъарна зун. За регъувилерзава. Муаллим я, машгъур писатель я. Квекай рахада? Гык1 рахада? Генна хъсан хъана, Сергей Павловича хабар къуна:

— Сулейман Стальский лезги тирни, Гаджиев?

— Тир.

— Адалай вилик шаир авайни квез?

— Лермонтовой вахтунин шаир... Къисметни гъадан-ди хътин шаир авай. Етим Эмин...

— Хъсан шаир тирни?

— Халкъдин рикляй атай шаир тир. Адан шиирар халкъдин маийриз элкъвенва.

— Ну, ну! — мугътел хъана Сергей Павлович. — Вири?

— Пара пай.

Сергей Павлович умуурдин юлдаш Любовь Сергеев-нади са тарелкадавай партахаларни къве шуьше чехир гъана.

Са арадила Сергей Павловича мадни хабар къуна: — Ак1 ят1а, Стальскийдила вилик квез гъадалайни ч1ехи шаир хъана ман?

— Эхъ. Етим Эминав гекъигиз жедай шаир хъанач чаз. Адан биографрин малуматрай, ам фура туна... Ада вич хъайи фурун цларал нДивиндалди шиирар кхъена Гъа шиирар къе виридаз хуралай чида.

— Ну, ну! Лагъ кван сад. Зазни ван хъуй.

— Буюр:

Дуьнья, вакай вуч ийин за,
Вун заз агъузар хъайила?
Къазад гъиле вугана к1аш,
Зи чан к1авузар хъайила?..

И умуур заз хъана авчи, Зунни
са къуур чуьлда ич1и, Куьтягъ
тежер рекъе мич1и, Катир къван
бизар хъайила?..

Сергей Павловича, разивилин лишан яз, къил юзурна.

— Квез куь культура ава, куь поэзия ава. Квез куь мидаим чешмеяр ава. Етим Эминан поэзиядин хатурдай за са хун1 ийида, вунани хъухъ.

Вич лугъумир, Сергей Павловича гъа и «хуп1ни» Етим Эминан поэзиядин хатурдай авуна къван. Ада ич-ки ишлемишзавачир. И карди зун шад авуна.

За мадни са шиир рик1ел хкана:

Зун етим я, регъимдикай ат1анва: Зи куьгъие рух ламу
чилик кк1анва, Рехи ч1арар шуьткъвей пелел алк1анва,
Гъуцар, ви сир вуч тир зун халкъ авунин? 426

Эмин, ажал къе ваз мугъман атанва, К1анзни-так1анз вил дуьньядхъай ат1анва: Фикирдай
къван къилин мефтГер къуранва. Гъуцар, ви
сир вуч тир зун халкъ авунин?..

— Ч1ехи шаир са цларц1елайни чир жеда, — лагъана Сергей Павловича. — Ире давамарзавайбур авани?

— Ава.

— Гъа кар гъамиша рик1ел хвена к1анда. Ире дава-марун. Культурадин алакъа къат1 тавун...

Зи гъикайрикай гафни раханач. Чи рахунар Етим Эминакай, адан девирдикай хъана.

ЕТИМ ЭМИН ЛИТЕРАТОРРИН К1ВАЛЕ

Центральный телевидениедай Залыгинан семинардикай са передача хъанай. Зани гъабурун жергедик кваз и передачада иштиракнай...

«Москва» гостиницадиз, зи нумрадиз, садлагъана, хабарни авачиз Якъуб Яралиев атана: ада заз ят1а, за адаз ят1а са галстукни багъишна. Пака ЦДЛ'-да чун, Центральный телевидениедай рахайбур, гъуьруьшмиш жезвай. За иниз Якъуб Яралиевазни ша лагъана.

Пака нянихъ Залыгин, адан семинар, Якъуб Яралиев — чун вири са столдихъ ацукъна.

Са арадила Сергей Павловича заз лагъана:

— Расим, ви ватанэгъли...

Элкъвена килигна зун къулухъ — Расул Гъамзатович! Къарагъна тадиз, ацукъарна жуван ватанэгъли (зунни Якъуб Яралиев акуна, ам чи столдихъ атанвай.). Чи межлис давам жезва. Мадни гурлу, мадни бахтатар. Столдихъ писателар — Рыбас, Баженов, Евсеенко... санал к1елай, Залыгинан цДирер гала. Са арада Расул Гъамзатовича заз гаф гана. Эвел зи къамалай гъил алтадна. Завай Расул Гъамзатов алай чкадал вуч рахаз жеда?

Фикирна-фикирна (ибуру за вуч лугъудат1а гуьзлемишзава), бирдан жувазни хабар авачиз башламишна за:

¹ ЦДЛ — Центральный Дом литераторов (Москвада авай литераторрин Центральный к1вал).

Хабар къурт Га зи гьалдика-а-ай дуста-а-арии-и-и-и,
Шукур Аллагъ, хъсан я лагъ дустаа-а-ари-и-из...

И арада атана акъатна шаир Гъазимбег Багъандов.
Манидин сесинал, гьелбетда. К1ук1 алай са тарелка ч1у-
лав куърни гъаз. Мани куътягъ хъайила, Сергей Павло-
вич хабар къуна:

— Им лезги халкъдин мани тирни?
— Им чи чилин табакур кук1уш Етим Эминан га-
фар я...

Расул Гъамзатова заз са темен гана.

Якъуб Яралиева зи къуьнелай вичин, къизилдин
къирмаж хътин, гъил вегъена.

Са геренда Етим Эминан ч1алари ЦДЛ къарсурна-
вай. Анжах Етим Эминан ч1алари. Я адан вечер тушир,
я адан юбилей. Литераторрик са хъсан къилих ква. Ма-
нидиз гъурметда. Кис хъана яб гуда.

Вич лугъумир (ахпа Якъуб Яралиевани лагъанай
заз), вйри зал кис хъанвай къван. Етим Эминаз яб гуз...

ЕТИМ ЭМИН ПЕЧОРА ВАЦІАЛ

Им агъзурни к1уьд вишни пудкъанни ц1усад лагъай
йисан августдиз хъайи кар я.

Усса вац1ал сирнавна, галатна, юргъун хъана, эхир-
ни, чун, лесосплавщикар, Печорадин секин, ч1улав ги-
мийри яргъалди гудокар гузвай гегъенш ятарал
экъеч1на.

Усса вац1а «бурунар» авай. Чи к1вачерик квай шал-
манарни хаму балк1анар са гафар тир, амма Печора
вац1 Кефер патан вац1арин арада виридалайни ислягъ,
виридалайни камаллу вац1 я лугъуда. И вац1ал шалман-
раллаз сирнавзавайбурун кар-кеспи ял ягъун я, рагъ гун
я (рагъ авайла, лугъузва за), гъак1 хъайила, гила чи
чандиз регъят хъанвай. Устинская лугъудай са пристан-
дал чи патав са катер атана.

— Гъажиев вуж я? — гъарайна катердай.

— Гъажиев зун я! — хуруз гъуд яна за.

— Вун пристандал ви ватанэгълидиз акваз к1анза-
ва, ■ — лагъана катердай. — Акъаха катерда. Гъа и ка-
тердаваз за вун элкъвена ахгакъарда. Давай!

428

Чи ч1ехида заз ишара авуна: к1анзават1а, вач, буюр.

— Ина, Печародал зи ватанэгъли? — мягътел хъана
зун. — Зун и плотдал алайди, зун Дагъустандай тирди,
зун Гъажиев тирди, зи ватанэгълидиз гъинай чир хъана?

— Чи биографиядин делилар диспетчерриз хабар
гузвайди я, — лагъана чи чкхида. — Абуруз чизвай-
ди я.

— Адан, зи ватанэгълидин, т1вар, фамилия гъик! я?

— Адан т1вар... Т1вар... Етим Эмин! — садлагъана
гъарайна катердай. — Етим Эмин, Етим Эмин!

— Вуна вуч лагъана?!

— За Етим Эмин лагъана.

Зун хъуьрена.

— Етим Эмин къена са виш йис жезва, я дорогой!

Ам чи ч1ехи шаир я.

— Ам чи к1вале ава.

Зун зи юлдашриз килигна. Ибуру вуч лугъудат1а?
Ибурай гаф акъатнач.

— Са виш йис идалай вилик къенвай Етим Эмин куь
к1вале гъик1 хъурай?

Зун мадни юлдашриз килигна. Куьне вуч лугъуда?
Жери кар яни? Юлдашри къуьнер чуькъуьзва. Низ чида?
Лугъуз хъун четин я.

— За вавай т1алабзава... Пара т1алабзава, — вилер
вили, къара-къумрал жегъилди минетна. — Вун акурла
низ чида ам гъикъван шад жедат1а! Ваз минет хъуй,
акъаха катерда.

— Вуна квадратзавай вуч ава? — лагъана чи ч1ехи-
да. — Фена, т1уьна-хъвана хъша ман жуваз.

— Хкведайла чунни рик1ел хкваш, — лагъана са ма-
са юлдашди. Пристандал, диспетчердин кабинетда гъа и
катердаваз зун гъайи гададиз ухшар са руша (аквадай
гъаларай, вахни стха я), ч1улав ч1арарин, вили вилерин
са руша, зи гъил къуна.

— Вун чи азиз мугъман я.

«Ибур лезгияр я», — хиялна за ва хабар къуна:

— Куьн лезгияр яни?

— А ихтилатар к1вале, — милиз хъуьрена ам.

Гила чун ацукъна пуд чарх квай «ИЖ» мотоциклда.
Бегъем са сятда Кефер патахъ, Печора авахъзавай па-
тахъ фена. «Мотоцикл са сятда фейи чкадив чи плот мус
агакъдат1а низ чида? Са къад сятдилай? Яраб им вуч
кас ят1а, и Етим Эмин?» Рахаз жедач. Гар ава. Ван

къведач. Эхирни хуьруьн къерехда, Печорадин къере, са кваллин варарин вилик мотоцикл акъвазна.

Руша зи гъиликай къунва, гадади варарин виликай вири къуватдивди гъарайна:

— Б-а-атя! Ба-а-атя!

— Чего ты орешь?! — лагъана гъаятда зурба са клан-члунал ацукънавай итимди.

— Ви ватанэгъли къаршиламиша, батя!

Итим, къудгъун хъана къарагъна, чи къаншардиз атана. Юкъван буйдин итим я им, къуватлу. Чинин акунралди севрез ухшар. Рацламрин кланихъай вилери ишигъ гузва. Хурудал (перемдин дуьгмеяр ахъа тир) рехи бурма члар ала.

— Эгер вуна зарафатнаваз хъуй, — мурмурна ада урус члалалди, гададиз чап-чап калигна, ада зи гъил къуна.

— Дагъустандай яни? — урусдал лагъана ада.

— Дагъустандай я, — жаваб гана за лезгидал. — Расим Гъажи я зи тлвар.

Ам садлагъана дарихмиш хъана. Ада вичин тлвар лагъанач.

■ — И рушни гада ви веледар яни? — рахана зун лезгидал.

— Зи веледар я, — жаваб гана ада лезгидал.

— Абуру зун Етим Эминан патав гъида лагъана... Ина Етим Эмин вуж я?

Итим хъуьрена.

— Етим Эмин...

Чун вири санал клвализ экъечлна...

— Зи тлвар Исмаил я, лагъана ада. — Етим Эмин... За ваз вуч лугъун? Етим Эминни исятда аквада ваз. Вун хвашгелди, — ада зун къужахламишна. Ацукъарна. Ахпа ада, сервантдай къачуна, зи гъиле ктаб хътин са затлуна. Къизилверекърин жилдер алайди. Сад лагъай чинал кхъенва: Етим Эмин. Художникдин хатларалди. Кланикай: Шиирар. Йис зи риклел аламач. Дяве жедалди акъуднавай ктаб я. Хъипи хъанва.

— Къизилдин жилдер гьалднава на Етим Эминал, — лагъана за. — Зун литератор я. Ктабдиз ийизвай гъурмет акун заз хуш я.

— А жилдер гьалдун зи аялрин кар я, — лагъана ада. — Зи аялри и ктабдал гъихътин тлвар эцигнаватла чидани ваз? Гъе-е! «Бубадин пак ктаб».

Исмаил къецеел экъечлна, 430

Къуншийриз эверзава. Аквадай гъаларай, ибуруз зурба межлис къурмишиз кланзава. Исмаилан буйругърин ван къевеза.

— Вак ваь, heb туклук! — гъарайзава ада низ ятла.

Зун «убадин пак ктабдиз» килигзава. Зи туьтуьна къагъар ава.

Шад жедай чкадал, Печора вацлун къерехда ихътин ватанэгъли жагъана, лувар акатдай чкадал, зун рикляй шехъзава. Вучиз шехъзава лагъайтла, ина, и Яргъал Кеферда, гъеле заз чпин тлварни течир лезгийри зун, Етим Эминан ватанэгъли, жагъурна, хканва чпин клвализ, хайи кас хъиз...

Зи туьтуьна къагъар акланва, вучиз лагъайтла и лезгиндин рушани гадади зун Печора вацлалай жагъурна, хкана чпин клвализ, Печора вацлун къеревай кларасдин клвализ, Етим Эминан «Пак ктабдал» къизилверекъдин жилдер гьалднавай клвализ, бубадиз закай савкъват авунва, буба шадарнава...

— Зи туьтуьна къагъар ава, вучиз лагъайтла абуру заз вун гъинай я, вун вуж я лагъанвач, ахътин гаф хабар къунвач, абуруз зун лезги тирди, зун лезги хъун бес я, абуру заз Етим Эминан тлвар къазва, Етим Эминан ктаб къалурзава...

Зун даклардихъ фена.

Вили майдан хъиз, цлалцлам, секин ва мегърибан Печора вацл ван тийиз авахъзава. Кисна. Исмаил даша мугъманриз зверзава. Ам рекъел экъечлнава.

ДЖОРДАНО БРУНОДИН ЭХИРИМЖИ ГАФ

■»вез дегзаманаирин Рим шегьер лагъана ван хъана жеди. Ван хъанани? 1500 лагъай йисан алахъай гъава авай са пакамахъ гъа и Рим шегьердин агъалияр чавуш-рин сесери ахварай авудда.

— Вири! Вири! Вири! Шегьердин майдандал! Вири шегьердин майдандал!

— Гъвечлибурни, члехибурни шегьердин майдандал!

Ахмиш жеда вири шегьердин майдан галайнихъ. Акуна члехи майдандал алай кларасрин зурба хара, виридаз аламат жеда. Им вуч лагъай члал хъурай? Вири-ни кьуру кларасар я. Гъа харадин клуфни клуфай гум акъатзава.

Агъалияр... пагъ, яда, ибур инал миф амаз атана клватл хъана жал? Къуьзуь къариярни, къужаярни. Яраб клвалера мад кас аматла? Гъа гум акъатзавай кларасрин хара агъалийрн элкъуьрна юкъва тунва.

Виридалайни вилик, махсус чкадал члехибур, машгьур инсанар ацукънава. Папа, император, архиепископ, кардиналар... Махсус стулрал.

Бирдан кларасрин харадин куклушдай ялавар хкаж хъана.

Пападин ишаралди абурун вилик са инсан гъана. Аскерри. Ам такабурлу я. Къил тик къунва. Къилин чларар хев элкъвей свитердал аватнава. Гила агъалийрин пара паяр гъавурда акъуна. Язух инсан! Ам и ялавра куз кланзава.

Са шумуд агъзурвил гъа и касдал алкГанва.

Судьяйрин арада са кас ава, тлурарин арада кавча хъиз, ам гъар садан виле акъазва. Адал чулав валчагъ ала.

Гъиле къизилдин хаш къуна, гъа хаш авай гъил вилик авуна, кузвай касдив лацу валчагъ алай са кас агатна. 432

— Эй аллагъсуз инсан, — лагъана ада. — Вуна ви цлувад йис жедалди монастырда кГелна, вуна Аллагъдин фу тлуьна, вуна Христосаз къуллугъна, ахпа вуна иблисри кхъенвай ктабар клелна, вун монастырдай катпа, вуна Аллагъдизни Христосаз акси фикирар лагъана. Мадни геж туш, хиве яхъ, зи хва, вун иблисри алдатмишна, ви мефтледа иблис ава. Икъван инсанриз ван жедайвал лагъ: чил са чкадал акъвазнава лагъ, зи хва, Чил каинатдин, вири дуьньядин юкъни юкъ я лагъ. Лагъ, геле геж туш, зи хва.

— Лагъ, Джордано, лагъ, — тлалабна са шумуд касди санал.

— Ва-а! Им философ Джордано я къван! — ван акъатна са шумудан.

— Лагъ, зи хва, — тикрарна къизилдин хаш гвай касди.

Джорданоди къил галтадна.

— Лугъуз жедачтла, ма, и чарче кхъенвай гафар клела.

Джорданоди къил галтадна.

Ялаври члакъракъарзава, абур, яру пайдахар хъиз леле гуз, виниз хкаж жезва.

— Инкар ая жуван фикирар, Джордано! — лагъана императорди.

— Гъа чарче авай гафар клела, зи хва, — лагъана архиепископди.

— Чил члехи Аллагъди яратмишнавай затл я агъ. Ам санал акъвазнава лагъ, — лагъана папади. — Инкар ая жуван фикирар. Чаз ви язух я.

— Квез зи язух атайтлани, татайтлани зи фикир сад я: каинат сергъятсуз я, — лагъана къил тик къунвай Джорданоди. — Чил дуьньядин юкъ туш, неинки чил, гъатта рагъни дуьньядин юкъ туш! Каинатда саи-гъисаб авачир къван ракъар ава, абурухъ гъар садахъ и чи чил хътин планетаар ава...

— Лал хъухъ, аллагъсуз! — гарай акъатна пападай.

— Клева адан сив! Ада Христосаз негъзава!

Валчагъ алай хаш гвайди судьяйрин патав хъфена.

— Гадр ам цлуз, — лагъана папади. — Адан мурдар беден ялаври курай! Къуй адан фикирар гумадиз элкъуьрай!

— Са тлимил къван сабурлу хъухъ, эй пак буба, — лагъана адан япал архиепископди. — Адахъ гада ава, исятда гада гъиз гуда чна.

Джордано Брунодин патав гада гъана.

— Да-ах, — шехъна аял. — Дах, ви куыз герек я дуьнья...

Джордано Брунодин дидени, пабни гъана. Абурни шехъна. Палабна, инкар я, Джордано, чи язух ша. Вирида вуч лугъузватла, вунани гъам лагъ.

— ГыгкI табда, зи играмибур? — лагъана Джордано-ди. — Таб авун — илимдиз, инсаниятдиз хаинвал авун тушни? Инсаниятдиз хаинвал авупа яшамиш хъана вуч-да? Вири инсаиятдин тарихда залай а тIвар ни алудда? Садани тухумриз вири инсаниятди нифретдачни? Лянет-дачни? Ийида. Квез гъа кар кIанзавани? — Джордано Бруно вичин хциз килигна. — Зи играми хва, таб авуна, илимдив хаинвална яшамиш хъунилай, алчах, мурдар яз яшамиш хъунилай, заз гъа и ялавра кун хъсан яз ак-вазва. Чир хъухъ: зи хва, са вахтар къведа, вири Италияди, вири инсаниятди залди дамахда. Зун вири инсаниятди вичин хвавиле къабулда. Хъвач кIвализ.

Са маса философ атана Джорданодин вилик акъ-вазна. Им императордин ктабханадин философ я.

— Зунни вун хътин философ я, Джордано! А ваз чиз-вайбур зазни чизва, виридаз чизва... Вавай текдиз дуь-нья дегишиз жедани, Джордано? Язух ша ви дидедин, ви хцин, инкар ая...

Тфу гуз кIанзава Джорданодиз философдин суфат-диз, амма гузвач. Вичин цуькIуьн мурдариз кIанзавач жеди. Килигна-килигна и философдиз, бирдан Джорданодик хъуьруьн экатна.

— Вун вучиз хъуьрезва, Джордано? — хабар къуна императорди. — Лагъ, чазни чир хъана кIанзава.

— Идан суфатдал, — лагъана Джорданоди. — Хъал-хъас хъипрен суфат хътин. Гъа-гъа-гъа!.. Халис хъалхъас къиб... Яраб им чи Италиядин чилел гъинай атанатIа? Агъайриз къуллугъ авуналди, агъайрин кIвачер чуьхвей ятар хъваз, идакайни философ хъанва... Гъа-гъа-гъа! Кфир! Вач, мез це абурун мурдар, ни къведай чкайриз, мадни ви дережа хкажда абуру! КицIелайни алчах... Квахъ! Вуна кIвач эцигай гуьзел Италиядин чил... Виш йисуз марфар къвайитIани ам михьи хъижедач... Бея-бурчи леке!

Философ къил агъузана, юкъ экъисна, хтана, динэгъ-лийрин юкъва ахцукъна.

Судьяди виридаз ван жадавал кIелиз башламишна:

— Аллагъдиз акси фикитар лугъунай, Христосан

гъуьрмет агъуз авудунай, иблисдиз яб гунай, Джордано Брунодиз...

Джордано Бруноди вичин сес хкажна:

— Я чил, я рагъ и дуьньядин юкъни-юкъ туш! Каинатда авай къван чилерин, ракъарин сан-гъисаб авач...

Бирдан вири инсанар къудгъун хъана. КIвачел къа-рагъна. Джордано вич вичелай ялаврин къенез гъахъна. Садлагъана. Виридан пагъ атIана.

Яру пайдахар хъиз, лепе гуз, ялавар мадни гужлу хъана.

Италиявийри лугъуда хьи, гъа йикъалай инихъ Италия ялавар Джорданодин мецелди рахазва. Италия-дани, вири дуьньядани. Куьне фикир ганани? Куьн ялав-рин мецериз килигнани? Абуру вуч ятIа лугъузва, амма инсанар гъавурда акъазвач. Гъа чIавуз майдандал кIватI хъанвай инсанарни Джорданодин гъавурда акъу-начир эхир!

Яраб ялаврин мецериз Джордано лугъуз агакъ тавур гафар лугъуз кIанзаватIа? Низ чида?

Рим шегъердин а майдан гилани ама. Адаз гила Цуькверин майдан лугъузва. А майдандал, цуькверин юкъва Джорданодин гуьмбет хкаж хъанва.

Цуькверни ярубур я.

Гъа Джордано туькъуьнай ялав хъиз ярубур...

АЛЬ ЖАГЪИЗ ВА АРИФДАР КЪАРИ

Аль Жагъизан къилел лап къуъзуъ къилияй атана.

Аль Жагъиз вичин кваллин вилик, секуьдал ацукънаваз жеда. Багъдад шегъерда. Текдиз. Са гъилни ченедик кутуна, хиялариз. Къуъзуъ итимди куькай хияларда? Акур-такурдакай Алатай уьмуьрдикай. Вичиз акур къван пачагърикай. Дуьньядин гьаларикай. Вичин рушарикай, хтулрикай...

Квез и Аль Жагъиз вуч кас ятла чизвани? Валлагъ чизвай хътинди туш. Аку, Аль Жагъиз чир тахъун айиб я. Адакай кхъей ктабар клел тавун, абур чир тахъун къведра айиб я. Чир хъухъ: Аль Жагъиза са шумуд виш ктаб кхъена. Жуьреба-жуьре ктабар. Амма абурукай гъич са ктабни «Мискъибурукай» кхъенвай ктабдив гекъигиз жедач. А ктаб вири халкъарин эменни хъана. Вич кхъена са агъзурни къве виш йис жезватлани, клелдайбурун рш<1 алай ктабрикай са ктаб яз ама.

Аквас-аквас чун ихтилатдивай яргъаз къакъьатзава, заз квез адан ктабрикай ихтилатиз кланзавачир. Заз квез адан уьмуьрда хъайи са вакъиадикай ихтилатиз кланзавай. Яб гузвани?

Гъа ик1 лап къуъзуъ къилияй са квекай ятлани хиялариз вичин секуьдал ацукънавай Аль Жагъизав са къари агатда. Гъа и Аль Жагъиз хъиз къуъзуъ къари. Аса хъиз какур хъанвай. Сив патахъ, нер ченедал аватнавай. Амма парталар алаз жеда и къаридал — виридалайни багъа. Чулав ипекдин. Эвел салам гуда Аль Жагъизаз. Ахпа тлалабда, лугъуда:

— Агъаа-ан, вун инал ала ман...

— Эхъ, ацукънава жуваз, — жаваб гуда Аль гъиза.

— Зун вахъ къекъвез са йис тир.

— Захъ къекъвез?

— Эхъ, эхъ.

— Багъишламиша, заз вун чир жезвач.

— Заз вун чир хъун бес я, — лугъуда къариди.

— Ваз зун вуж ятла лап хъсандиз чизвани?

— Лап валайни хъсандиз чизва, — жаваб гуда къариди.

— Лагъ кван зун вуж ятла, — зарафат кваз лугъуда Аль Жагъиза.

— Вун ругуд халифдин везир хъайи, вири халифатда чизвай Аль Жагъиз я. За дуьз лагъананин?

— Лагъана, — къил юзурда Аль Жагъиза. — Ваз вуч лугъуз кланзава?

— Заз вавай са тлалабун ава.

Аль Жагъиз клвачел къарагъда.

— Лагъ ви къуллугъ. За яб гузва.

— Заз вун захъ галаз са тлимил инихъди атана кланзава.

— Зун анихъ къвез гъазур я, — икрамна Аль Жагъиза.

— Ак1 ятла, ша захъ галаз.

— Геж жедай клвалах яни?

— Са герендин.

Гъатда ибур Багъдаддин куьчедайтлуз рекъе. Къуъзуъ къарини къуъзуъ тсъужа. Къведни клулар экъис хъана. Къуьн къуьне аваз.

Алай девирда Багъдад шегъер дуьньядин члехи шегъеррикай са шегъер я, амма а девирда, са агъзурни къве виш йис идалай вилик Багъдад шегъердив гекъигиз жедай къвед лагъай шегъер дуьньядал алачир. Анаг халифатдин меркез тир, анаг дуьньядин культурадин ва илимдин макан тир. Виридалайни арифдар алитар, философар, шаирар а девирда Багъдад шегъерда яшамаш жезвай.

Дуьз я, Аль Жагъиз писатель тир. Бес ам везир туширни? Ругуд халифдин везир. Ругуд пачагъдин. Пачагъар, нехирбанрин чантаяр хъиз, дегиш жез хъана. Амма Аль Жагъиз гъамиша вич яз, везир яз амукъна. Виридан. Гьелбетда, и кардихъ вичин сеbeb авай. Аль Жагъизан арифдарвал, амалдарвал.

Гъак1 хъайила, къаридиз и Аль Жагъиз чир хъун аламатдин кар тушир. Ам Багъдад шегъерда гъвечлидазни, члехидазни — виридаз чидай. Адакай риваятар рахадай. Ам къван варлу са касни авачир. Адахъ хътин клвалер са касдихъни авачир.

— Заз вун гьибурукай ятла чир жезвач эхир, — лугьуда Аль Жагъиза.

— Са арадилай чир жеда ваз. Тади къачумир, — жаваб гуда къариди мегърибан сесиналди.

Са къадар члавуз ибур кис жеда. Эхирни Аль Жагъиз рахада:

— Зун ви куыз герек хъанва, хийир хъурай? — жузда Аль Жагъиза.

— Хийир я, хийир, — мегърибандиз жаваб гуда къариди. — Тади авун герек туш. Исятда ваз вири чир жеда.

Мад ибур рахадач. Къари вилик, Аль Жагъиз къулухъ, фена агакъда абур заргардин дехмедив. АкГвазда. Ял яда. Къуна гъиликай, къариди Аль Жагъиз тухуда заргардин патав. Аль Жагъизан хурудал тлуб эцигна, заргардиз лугьуда:

■— Ингъе, ихътинди.

Лагъана ик1, къари тадиз дехмедай экъеч1да. Фейи падни чир жедач. Заргар амукъда Аль Жагъизаз килигиз, Аль Жагъиз заргардиз.

— Залумд руш, залум! Гъаъ-гъаъ-гъаъ-гъаъ, — ван ацалтна хъуьреда заргар. — Гъаъ-гъаъ-гъаъ-гъаъ...

— Им ихътин вуч месэла хъурай?

Аль Жагъиз заргардиз чап-чап килигда. — Вуч хъуьрунар я? Вун нел хъуьрезва?

— За ваз гъик1 лугьун, эй Аль Жагъиз? — мад хъуьруьн акатда заргардик. — Заз чидач ваз гъик1 лугьудатла.

— Гъик1 кландатлани лагъ! — хъел акатда Аль Жагъизак. — Вучиз а къариди зун иниз, ви патав гъанва. Им сад лагъайди. Вучиз ада зун къалурна, ваз «ихътинди» лагъана. Им къвед лагъайди. Вучиз вун хъуьрезва? Имни пуд лагъайди.

Заргарди къуьнер агажда.

— Ак1 ятла, за ваз лап сифте къилий ихтилатда, эй Аль Жагъиз, — лугьуда заргарди. — Тахъайтла, вун зи гъавурда дуьздиз акъадач.

— За ваз яб гузва, — лугьуда Аль Жагъиза.

— И къариди гъана иниз са къаш. Гзаф багъа, — башламишна заргарди вичин суьгъбет. — Гъана къаш, лагъана заз, бес, заргар стха, вуна и къашдин къене са иблисдин суьрет атлут1. Килигна къаридиз, зун ийиртийир хъана. «Заз иблис акур зат! туш, вах, — лагъана за. — Гъак1 хъайила, завай иблисдин суьрет атлуз же-

дач. Инжиклу жемир. Яб гана заз, къариди лагъана, вичи заз иблис къалурда. Инихъ фена, хтана. Инай экъеч1на фейи къариди вун галаз хтана, вун къалурна заз, лагъана «ихътинди»... Гъак1 хъайила заз хъуьруьн атана, стха. Закай инжиклу жемир».

Акуна заргардиз, Аль Жагъизан вилер экъис хъанва. Галтад жезва ам инихъ-анихъ. Ярх жеда им, къил баладик акатда.

Заргарди гъиликай къуна, Аль Жагъиз ацукъарда. Са хун1 яд хъваз тада. Ам секинарда.

— Къариди са гаф лагъана лугьуз... Къари я ман, акбул «ими»...

Аль Жагъизан мез къада.

Хабар жеда и кардикай вири Багъдад шегъердиз. Са вахтара виридалайни машгъур писателдикай, ругуд халифдин везир хъайи виридалайни машгъур инсандикай, гила, рекъидай члавуз иблис хъана.

Ихтилатиз сада садаз, вири хъуьрез жеда.

Инал, анал, гьутланал — вирида башламишна гъуьжетриз. Садбуру лагъана: къаридиз ам чизвайди тушир. Са масадбуру лагъана: чизвайди тир. Ам вуж ятла чиз, къариди адаз дуьз кар къунвайди я. Эгер къаридиз ам ругуд халифдин везир хъайиди чидайди туширтла, ада ак1 ийидачир. Пачагъри, гъар са пачагъди вичелай виликан пачагъдиз негъ ийиз хъанани? Хъана. Рекъиз хъанани? Хъана. Идак са касдини хкуьрнач. Вучиз? Идаз абурун виридан члал чир хъана. Гъик1 чир хъана? А каридиз Аль Жагъиз вуж кас ятла акъван хъсандиз чизва хъи, лап Аль Жагъизалай вичелайнн хъсандиз. Бес! Къари гъатна адан гуьгъуьна, эхирни ам лап гъа герек чка-дал къуна! Заргардин куьмекдалди. Бе-ес!

Са масадбуру лагъана: туш, им гъаклан са дуьшуьшдин кар я.

Аль Жагъиз пара перт хъана (уьмуьрда маса са касдини хатур тахай инсан) хтана ахцукъиа вичин секуьдал. Мадни са гъил ченедик 'кутуна. Фикир-хиялиз. Яраб ам нин къари тиртла? Гзаф арифдар къари я. Аку тлун уьмуьрдин, вахтунин вафасузвал! Са вахтара Аль Жагъиз аквадайла вирида икрамдай, адаз алхишардай, капар ядай, адаз плагъар гудай, гила къаридини кваз адакай иблис ийнзва. У-уф, эй бейгъава дуьнья!

Багъдаддин шегъердин агъалийри Аль Жагъизаз цлийи тлвар гана:

— Иблис.

Мад адавай куьчедиз эхкьечIиз хьхьанач.
Са вацралай Аль Жагъиз къена лагъана ван акъатна.
Аль Жагъиз хьтинбур чи девирдани ава. Абурузни са
ни ятIани, са гьинал ятIани чпин халис тIвар лугьудай-
ди ашкара я...
Аль Жагъизар хьтинбур виринра ава, амма ахьтин
къарияр авач.

МАЛЛА НЕСРЕДИН ВА КАБАБЧIЙ

Им лап дегъзаманайра хьайи кар я, лугьуда. Дербент шегьерда. Са масабур лугьуда хьи, Дербент шегьерда ваъ, Багъдад шегьерда хьана. Пуд лагъайбурун лугьунрай Бакуда хьана...

Гьина хьана, гьина хьанач — ам чаз талукъ кар туш. Вучзава чна гьина хьана? Дуъз яни?

Лугьунрай, Дербент шегьердин гьафте базардин патав са кабабчи жеда. Ида вичин кабабханада ахьтин кабабар ийиз хьана хьи... Идан кабабрин ни физ жеда къван лап яргъал шегьерриз, хуьрериз. Бакудив агакъна, Бакудилаини анихъ алатиз хьана. Бе-е-ес! А вахтара гьахьтин кабабханаяр хьана. Якни авай. Кабабчиярни магьир устIарар хьана. ТахьайтIа гила. Са кIешнишни, са чичIекни ширдандин са кIус эцигда ви вилик. Жакъвана-жакъвана гадарна, пуд манатни гуда на!

А вахтара гьич пулни гьисабдачир, лугьуда. Чидай кар тушир. Вупа вуч гайитIа, гьам къачудай ва лугьудай:

— Гьалал хьуй ваз.

Гила? О! О-о! Са кепек кими хьайитIа, гьа тIуьрдиви вилерай хкида...

А чIавуз къайда-къанун хьана. Суд-дуван хьана, Гьахъ хьана. Марифат, ахлакъ хьана. Бе-е-ес! А девирар, чан хва, маса девирар хьана. Гьар са инсанди вичин кар акъван устадвилевди ва акъван михьидаказ ийидай хьи, садазни масадан кардикай синих жагъидачир, вири сад садалай рази яз амукьдай. ЧГалахъ жезвачни? Бес акI вучиз килигзава? А-а! Кабаб? Гье-гье... Яб це.

ГьикI ятIани садра и кабабханадин вилик, юкъ экьис хьанвай, начагъ, къуьзуъ са кас пайда жеда. Кесиб ва язух кас. Ацукьда ам и кабабханадин вилик. Ацукьна акьудда вичин жибиндай къаиДанвай са яйлух. Эцигда

гъа и яйлухдал хъукъвай фу, яд хъваз, ни члугваз, вичин фу неда.

Са югъ ик1, къве югъ ик1, пуд югъ ик1... Эхирни кабабчидиз къвсада хъел. Атана патав, кабабчиди къада адан са гъил. Къарагъарда.

— Инал вучзава?

— Фу незва, стха.

— Пул це, — лугъуда къудурмиш хъанвай кабабчи ди. — Аку гъа, масабуруз икрамзава, абуру гайи пул гъисаб къванни ийизвач, амма и кесибдивай пул кланзава. Хоросанви жеда къван и кабабчи.

— Буч пул? — жузада язухди.

— Ваз чизва.

— За ви кабаб тлуънач, за инал алай яд хъвана, авахъна физвай...

— Вуна зи кабабдин ни члугваз, фу тлуъна.

— Ни члугунай пул къачудайди туш.

— Кабабни зиди я, адан нини. Чир хъухъ.

— Эй залум кас, — лугъуда инал атай са лезгиди и кабабчидиз. — Адав пул гвайди тирт1а, ам инал ацукъдайни? И къванцел ацукъдайни? Ада яд хъваз, вичин хъукъвай фу незва, ваз адавай пул кланзава. Ахъая кас!

— Ахъая? Валлагъ ахъайдач! — гъарайда кабабчи ди. — Ибурун девран жеда пака! К1ват1 жез инал! Ни члугвадайбурун! Гъа инал амаз зи 'кабабханадин ни ибуру члугуна куътягъда! Ахпа муъштериярни квахъда. Ни тахъайла муъштерияр гъинай къведа? Ва-аъ! Исятда за адан перем къахчуда! Хтлуна перем!

Ибурун гъарай-эвердал к1ват1 жеда жемят. И жемятдин арадани аваз жеда Малла Несредин. Бахтунай хъиз. Малла Несредина къада и кабабчидин туъд вичин гъиле:

— Э-эй, вуч хъанва? Вуч гъараяр я?

— Са шумуд югъ я, и касди инал къвез, зи кабабдикай ни члугваз...

— Агъаа-ан, — гъавурда акбуна Малла. — Ни члугваз, пул гузвач, яии?

— Я, — лагъана кабабчиди.

— Исятда за куъ суд-дуван ийида.

Иранви кабабчини, кесиб касни рази жеда.

— Ая, чан Малла, ая, — минетда абуру къведани.

Ибурукай гъар садаз Малла Несредин вичин патал жедай хъиз ава.

Жемятни рази жеда:

— Ви адалатлувал виридаз чида.

— Вун гъамиша гъахълу кас хъана, Малла Несредин...

— И факъирдал са тахсирни алач...

— За куъ суд-дуван ийида. За гъахъ дуъздак акъудда. Амма за авур суддал квекай гъич садани ахпа кланкъар-планкъар ийидач гъа!

— Ийидач, — рази жеда кабабчини кесиб касни. — Вуна авур суд — ам ч1ехи Аллагъди вичи авур суд я.

Башламишда Малла Несредина суд ийиз. Гъа инал. Акъудда ада Вичин жибиндай пулар. Къада абур гъапа. Шевда къве гъиливни. Юзурда. Пулари зигрингарда. Агудда кабабчидин япув. Малла Несредина хабар къада:

— Ван къвезвани?

— Къвезва, — лугъуда кабабчиди.

— Хъсандиз къвезвани?

— Эхъ.

— И ванзавайди вуч я?

— Пулар я, — лугъуда кабабчиди.

Юзуриз гъапавай пулар, агудиз кабабчидин япув, Маллади хабар къада:

— Ван къвезвани?

— Къвезва, — жаваб гуда кабабчиди.

— Квезни ван къвезвани? — хабар къада Малла Несредина жемятдивай.

— Къвезва къвезва! — жаваб гуда жемятди. — Ви ридаз ван къвезва!

— Ак1 ят1а, за суд-дуван куътягъна, — лугъуда Малла Несредина. — Кабабчидинни и факъирдин шут-рашут хъана.

— Гъик1 шут-рашут хъана? — къудгъун жеда кабабчи.

— Ак1 шут-рашут хъана хъи, — лугъуда Малла Несредина. — Лап ик1!

— Гъик1? Мус? — хъел къведа кабабчидиз.

— Яб це, — лугъуда Малла Несредина. — Ада ви як тлуънайни? Ваъ. Иуъначир. Ни члугунай. Тирни?

— Тир, — лугъуда кабабчиди хъел аваз.

— Вунани и пуларин ванциз яб гана. Ганани?

— Гана, — рази жеда кабабчи.

— Мад вуч кланда, я чан хва? — лугъуда Малла

Несредина. — Шут-рашут! Артух рахун куыз я? Айиб тушни? Ада ни чугуна, вуна яб гана!

— Аи ваз баркалагъ, я чан Маллаа-а! — гъарайда жемятди. — Ви арифдарвал вуч я! Ви дуызвал вуч я!

Идалай кьулухъ гъина лап какахъай, судъайривай гъялиз тежедай месзляяр пайда хъайитла, гъаниз Малла Несрединаз эвериз хъана...

НАПОЛЕОНАЗ КЪАЛУРАЙ РЕХЪ

«вез Суворовакай гзаф ван хъана. Квез ам гъихъ-тин баркаллу полководец тиртла, чида.

Квез Кутузовакайни гзаф ван хъана. Квез Кутузовни чизва. Куьне и полководецрин гъакъиндай ктабар 'келна. Квез кинофильмаяр акуна. Акунани? Акуна. Лап хъсан.

Аквадай гъаларай, квез Наполеонакайни ван хъана. Адакайни ктабрай келнани? Москва къахчуз клан хъайи Наполеон вуч я, гъам! Ахпа вичин къушунни къаю тухвана, терг хъана, сагъ амукъайбурухъ галаз санал ам Москвадай вичин Франция галайнихъ катнай гъа, рикел хквезвани? Эхъ, эхъ, Кутузова адаз гъахътин кар къунай. Чизва? Валлагъ, квезни баркалла! Квез вуч пара чизва?

Акл ятла, за квез зи цлийи ихтилат башламишзава. Яб гузвани? Яб це. А патавайбурузни лагъ: ван тавурай. Агатна, яб гурай.

Гъа и Наполеон, Кутузова адаз лап дуыз кар къадалди, ам гъеле Москвадив агатдалди, идан патав Кутузова вичин векил ракъурда. Вичин итим, вичин яр-дуст кас.

Вучиз ракъурна лагъайтла, Кутузоваз дяве ийиз кланзавачир. Ам пара арифдар итим тир. Регъимлу, дуыз инсан тир. Наполеон, лагъайтла, дявекар тир. И кар Кутузовазни чизвай. Гъавиляй ада вичин векил ракъурна: вучиз чна инсанар къирмиш ийин? Абурун тахсир вуч я? Квез я и дявеяр? Абур тавуртла жедачни? Ахпа чун пашман жеда: ша чна виликамаз са фикир'ийин.

Гъа и фикирар агакъарун патал Кутузован векил атана агакъда Наполеонав. Эл адет яз, салам гана, гъил къада. Ахпа яваш-яваш и касди Наполеоназ Кутузован фикирар суьгъбетда.

Къудур хъанвай, къизмиш хъанвай Наполеоназ адан

гафарин ван жезвайни? Ам ацукънавай чкадила/й къуд-гъун жеда:

— Рахунар, рахунар! Вуч рахунар авайди я? А куь рахунар заз герек рахунар, туш! — барут хъиз хъиткъин жеда им. — Рахунар куьне кез тур! Чир хъананй? Рахунар... Вуч рахунар? За уьлквеяр къахчузвайди я, ибу-рунди рахунар!

— Фельдмаршал Кутузован фикирар я, за лагъана, — лугъуда векилди. — За зи буржи къилиз акъудна. Хъел къемир.

— Фельдмаршалдин фикирар... Адахъ галаз зун Москвада рахада! Зун куь пачагъдин тахтунал ацукъда, куь фельдмаршални куь пачагъ акъвазарда за вилик! Гъа ч'авуз зун абурухъ галаз рахада! Гъанал жеда зи рахунар!

И'к'л лагъана, Наполеон кис жеда. Ахпа адан къилиз са фикир къведа. Ам садлагъана Кутузован векилди хъ элкъведа:

— За вавай хабар къадай са гаф ава.

— Буюр.

— Амма чир хъухъ: вуна заз дуьз жаваб гуда гъа-а!

— Буюр, буюр.

— Ак'л ят'ла, ацукъа.

Икъван ч'авалди ацукъа талгъана, гила ацукъа лугъува. Бегъем акъуллу итим хъаначир ам. И Наполеон. Идаз вуч хабар къаз кланзават'ла?

— Эвелни-эвел вуна заз жуван т'вар лагъ.

— Зи т'вар Балашов я.

— Ба-лаш... Ба-лаш-ов, — кыш юзурда Наполеона.

— Ба-лаш! Гила за ваз, Ба-лаш, суал гузва: Москвадиз гъи ремъяй фейит'ла, хъсан я?

— Москвадиз гъи рекъяй фейит'ла хъсан я? — адан суал тикрарда Балашова.

— Ун. Куьруь, кестирме рехъ!

Фикирда Балашова, фикирда, фикирда. Идаз сад лагъана жаваб гана жедач. Идан акъул ахтармишна кланда. Зигъин авай, къанажагъ авай итим хъана и Балашов. Тахъайт'ла ам Кутузова вичин векил яз Наполеонан патав ракъурдайни? Ваъ, гъелбетда.

— За ви жаваб гуьзлемишзава, Балаш, — лугъуда Наполеона.

— Исятда, — лугъуда Балашова. — Исятда!

Аквада Балашоваз, дуьз я, идан т'вар-ван акъатнава, амма дуьз лагъайт'ла, им кыле гар авайбурукай я.

Я идахъ акъул аваз аквадач, я марифат. Хъайиди хъурай: за идаз кутугнавай са жаваб гуда. Идан кар Кутузова гъик'л хъайит'лани аквада, амма ада а кар аквадалди за са дерин мана квай гаф лугъун кван. Акван им зи гъавурда акъадат'ла!

Наполеон акъвазнава Балашован сивиз килигиз.

— Куь къаст Москва къахчун я, ам чаз чизва. Гъак'л хъайила, — лугъуда Балашова, — куьн Москвадиз Полтавадин патавай фейит'ла, хъсан жеда.

— Полтава?

— Эхъ, куьруь рехъ Полтавадин патавай ава.

— Полтава.. Заз ам са гъинай ят'лани ван атай гаф я...

— Ван хъанат'ла, хъсан я, — лугъуда Балашова.

— Къалура картадай.

Балашова къил юзурда.

— Ингъе, гъа и рекъяй.

Наполеона къил юзурда.

— Чир хъана. Куьн къулухъди хъвач, Ба-лаш. Лагъ фельдмаршалдиз! Зун Франциядай иниз рахунар патал атапвай кас туш. Чир хъурай! Европа зи гъапава, лагъ! Вич зи вилик есир яз, къил агъузана акъвазайла, зун вичихъ галаз рахада, лагъ!

Балашова къил юзурда.

Хкведа Балашов Кутузован патав. Суьгъбетда вири хъайи-хъайивал!

Наполеон Москвадиз гъи рекъяй фенат'ла, дуьз лагъайт'ла, садазни чпдач. Балашова къалурай рекъяй фенани, феначни? И гъакъиндай са касдини кхъенвач.

Амма Балашова Наполеоназ къалурай рехъ гзаф маналу рехъ тир. Полтавадин патавай яна вач...

Къез им вуч лагъай ч'ал ят'ла, чизвани? Ваъ. Яб це.

Шведрин королдиз Москва къачуз клан хъанай, гъа-а! Рик'лел хкваш. Хканани? Полтавадин патав ам Петр Садлапъайда къаршиламишна. Гъа инал, Полтавадин патав ам руг-ругнай. Сад амай къван адахъ галаз атай-бурни вири кук'варнай.

Гъа и жавадалди Балашова Наполеоназ лугъуда къван: са вахтунда шведрин королдизни, ваз хъиз, Москва къачуз клан хъанай. Амма Полтавадин патав адан эхирзаман авунай!

Баркалла ваз, Балашов! Ви камаллу жаваб тарихдани гъатна, ктабрани.

КЪЕЙДЕРИН ДАФТАРДАЙ

ДЕВИРДИКАЙ

Д

Оичин девирдилаи рази хъайи кас заз чидач. За зун рази я ва я нарази я лугъузвач: и девир садлагъана вичин шакъадай экъечлай, багъ-бустан, сал, тар-там, хуър-квал басмишна, хурук акатай вуч хъайитлани гваз физвай селдиз ухшар я. Тухвайди — тухузва, амукъайди амукъзава.

ИНСАНРИН КЪИЛИХРИКАЙ

Аламат! Къуй лап гъвечли члавуз, вад йис вилик, са иис вилик, са югъ вилик са инсанди са маса инсандин винел вичин винизвал, гужлувал гъисс авунатла, (къуй садра хъурай) ада а винизвал, вичин гужлувал умуър-лухди хуьда.

АРИФДАРВИЛИКАЙ

Умуърда жезвай гъар са кардиз, гъар са вакъиадиз, гъар са инсандин къисметдиз са шумуд жуьреда, вири патарихъай килигиз алакьун, ахпа жуван акбалтлай гаф лугъуз чир хъун — виридалайни члехи арифдарвал я.

ЧАНДИКАЙ

Вирида лугъуда, виридаз чида: чан ширин я. Ам ширин тирди чаз, гъайиф хъи, начагъ хъайила ва я рекъи-448

дайла чир жеда. Иллаки атана ажал агакъайла! Фикир-хиял чандикай жеда. Ам хуьз клан жеда. Зи 'къилел са шумудра атай кар я. Чан авай чкада вири рикклай алатда.

ИНСАНРИКАЙ

И дуьньядал за са къадар квалалахар чирна. Гъа са гьал ва я хъсандиз. Гъайванрин сирерай, къушарин сирерай, дегъзаманайрин сирерай, цивилизациярай, Каинатдин сирерай... виридай къил акъудиз жеда, амма и инсанрай — шаирар ва писателар лугъудайбурай, чпин яшар яхцлурни иДудалай алатнавай инсанрай, валлагъ-биллагъ, къил акъудна куьтягъиз жедач. Иллаки са къвед-пуд касдай!

КЪЕНИН ЙИКЪАКАЙ

Алай вахт, къенин югъ, лугъуда чна. Им вуч хъурай? Аквадай затл туш. Им гыгкI чирда? Заз чиз, алай вахт ва я къенин югъ— им и къил, а къил авачир вахтунин, мензилдин юкъвал алай са станция я. Куьн члалахъ хъухъ, гъакI я. Гъа и станциядал поезд акъвазарзаватла, къведай станциядални акъвазарзава. Са станция къенин югъ я, муькуь станция — пакадин югъ. Къенин йикъаз килигна, камаллу касдилай пакадин югъ гъихътин югъ жедатла лугъуз алакьда.

— Чи лезгийрин пакадин югъ хъсандиз аквазвач, — лугъуда са бязибуру.

За акI лугъудач. За икI лугъуда:

— Заз чиз, анал поездар акъвазардай хътинди туш...

ЧИ МИЛЛЕТДИКАЙ

Чи миллетдик (вири миллетрик) гзаф маса миллетар какахънава. Мадни какахърай. Им тлебии кар я. Амма, дуст кас, за ваз лугъун:

— Къиредай экъечлай тухумдикайни цивинар недай Хорасандин тухумдикай Аллагъди хуьрай! Къилел къацу

ва я рехи шляпа алай, гарданда галстук авай, ва я члу-лав костюм алай кас а'куртла, купларикай авунвай хьтин сад, — чир хьухь, гьабурукай я. Ката!

Заз чизва: и цлар клелна, зи патав къведайди я. Хабар къаз:

— Ам гьим я?

Гьикая кхьиди на, атана хабар къада:

— Ам никай я? Закай яни?

Ибур — чи миллет т'вар алай некледиз аватнавай гьешемар я...

ДАГЪУСТАНДИКАЙ

Чи Дагъустан, налугъуди, вад пиплен са гьед я. Гьар пипле са халкъ, са миллет яшамиш жезва. Са пипле хайитла. вири гьед ч'ур жезва. Эйбежер жезва.

Дустивилди яшамиш хьун — Дагъустандин халкъарин бахтаварвал ва клубанвал я.

ЧИ ДУЪНЬЯДИКАЙ

Зи яхцГурни ц'уд йис жезва. Амма и дуъньядай зи кьил акъатзавач. Дуъз я, лап аялзамаз ван хьана: гьалдайдаз балклан я, ялдайдаз—пар! Амма са маса кар ава: вуж ч'ехиди хьайитла, гьадаз капар яда! Гьахьтин адет ава. Кьуллугъдила алулдайдаз уьфтер яда. Лап аялрини кваз. Накъ тарифзавайдаз къе экъуьгда. Накъ стха лугъузвайдаз — къе душман лугъуда...

И жуьреда сад лагъана дегши хьун? Са касдин кьилих ваъ, вири обществодин кьилих? Марифат, къанажагъ, тербия... Ибур авай затлар туш жеде. Ибур гьаклан буш гафар яз ава. Чи девир — кьве чин алай девир я. Инсанар девирдин цуьквер я, бегбер я Эгер инсанри чуьнуьхзаватла, девир угьрийрин девир я. Эгер хьавзватла — девир пиянискайрин девир я. Эгер рахазватла, рик' алай кар пара рахун ятла, девир лагълагъ-чийрин девир я. Эгер регьим авачтла, девир инсафсузрин девир я.

Сталина'кай лагъай къван манияр вуч тир!

Хрущевни гьак'1, Брежневни гьак'1... Республикайрин кьилевайбурни вождар тир!

Яраб Аллагъ, лугъуда за, кьулухъай рахуникай вуч хийир аватла?

Низ хийир аватла?

Ида акьул-камалдин агъузвшн лишан кьалурзава...

ПЕЧАТДИН ГАФ

Печатдин гаф клелайла, герек риклик кьалабулук акагин. Мефтледикни юзун акагин. Гьвечлибурунни ч'ехибурунни. Виридан. Печатдин гаф, яни ктаб 'клелайла, гьвечлидазни, ч'ехидазни ак'1 жен хьи, налугъуди, ам къакъан са дагъдиз хкаж жезва. Яваш-явашдиз. Инихъ-анихъ килигиз. Кьуд пад фагъумиз. Виниз хкаж хьунивай адан вилик дереяр, тепеяр, тамар, дуьзенлухар... ачух жезва. Эхирни дагъдин кукулшдал хкаж хьайила, адаз сад лагъай сеферда вири кьуд пад аквазва.

Ктаб акьална, ам хиялриз физва. Веревирд ийизва...

Алай вахтунда «клелиз тежедай романар кхьидай» писателар пайда хьанва. Акъудиз, гадарзава. Пулар къачузва. Гьихьтин пак клвалах — къазанмишуниз элкъуьрнава. Аку гьихьтин душманвал, мердимазарвал ятла! Лезги халкъди лезги ч'алал ктабар клел тавурай лугъуз ийизвай кар туш ни лугъуда? Ихьтинбур анжах Кьир недай ва я Кьиредай экъеч'ай жинсерик жеда...

КЪЕИИБУР ГАТАДАЙБУРУКАЙ

Лап дегъзаманайрилай инихъ малум я: гьар са инсандиз вичин кьетлен кьилих ава. Вичин марифат ава. Вичин къанажагъ ава. Вичин зигьин ава. Неинки кьилдин са инсандиз, гьатта са тухумдиз вичин махсусвал, кьетленвал ава. Миллетни гьак'1 я. Неинки миллет, гьатта девирдиз, заманадизни кваз вичин хасвилер, кьетленвилер ава. Чи девирдин сад лагъай кьетленвал виридаз чиди: писан кьуллугъдал аламай къван (хуьруьи ч'ехиди, райондин ч'ехиди, республикандин ч'ехиди, государстводин ч'ехиди) адаз вирида икрамда. Ам къенани? Кьсна. Гила вири чиркин ятар гьадан сурал илича!

И деб хъанвай кIвалахди чи заманадин марифат къалурзава жеди. Адамала-й, Нуьгъалай инихъ и дуньнядал вири инсаниятдин къанажагъдиз хае са кар ава: кьейидиз гьуьрмет авун. Чи девирда, чи уьлкведа и кар чГурпа...

ЧIехи алимар, вождар чIехи трибунайрай рахаз жеда: марифат, гьуьрмет амач. Сифтени-сифте абур чIурзавайбур куьн тушни? Аламат!

ТЕРБИЯЧИЙРИКАЙ

«Литературадип Дагъустандин» редсовет кIватI хъанва. Жегъил шаир Арбен Къардашан журналдиз гана кТанзавай шииррикай са шиир хкудзава. Виридалайни чIехи дережаяр авай касдиз (вучда тIвар къуна?) и шиир бегенмиш туш. Шаир чпин хуьруьн чикIизвай мискIин патал шехъзава. «Ам мискIин туш, ам чи тарих я, — лугъузва шаирди. — Чаз акваз-акваз, агъзур йисуз аквазнавай мискIин кье чна чукIурзава».

— Ам диндин тариф авур месэла жезва, — лугъузва виридалайни чIехи дережада авай касди. — АкI авуна виже къведач. Ам хкуда.

Са суалди зи рикI регъвена, амма зун анал раханач. Вучиз лагъайтIа, зун гьакIни «кикIидайди» я, «неуровновешенный» я.

— МискIин, чаз акваз-акваз чукIурай лагъайтIа, жеда, ам чукIуруниз рехъ гана кIандач лагъайтIа, жедач, яни?

Абдуселим Исмаилован повесть гьалдайлани гьа икI жезва. Авторди руфун челег хътин са касди тама, чIулав икраярни коньякар гваз, са дишегълини галаз... ийизвай кIвалахар къалурзава, мадни гьа чна гьуьрметзавай инсанди вичин гаф лугъузва:

— А руфун челег хътин кас авай чкаяр хкуда!

Гьа и карди, ихътин тербиячийри, бегаем къанни цIуд йис жезва, чи милли руьгъ, милли литература къазанмишдай кардиз элкьуьрна. Муькуь миллетар анихъ хьурай, татрин, лақрин писателрин, шаиррин дережадавапбурни... Чаз чи Хизгил Авшалумов ва я Нуратдин Юсупов къванни авач! Себеб? Атеистар, коммунистар, имтернационалистар, реалистар, соцреалистар, кларнетистар, пропагандистар, методистар... абурукай ваь, чкакаи пара ава! Виридалайни пара!., 452

ТIЕБИАТДИЗ АКСИ КЪАНУН

Чи девирдин алнмри аламатдин ачухунар айизва. Вич лугъумир къван, чи девирда алимри, гьакIни адетдин инсанри чшш рикIиз кIандай кар ийизвач. Чпин рикIиз кIандай гаф лугъузвач. Вирида ваь, гьелбетда. Властди ва обществоди вуч истемишзаватIа, гьа кар ийизва, гьа гаф лугъузва. Аку гьа! Вичин къанажагъди лагъ лугъузвай гаф лугъузвач. Вичиз хийир къведай кар ийизва ва я вичиз хийир къведай гаф лугъузва. Ихътин душман халис душмандилай хаталу я. Ихътин душмандин кIвалахри эхир нетижа яз, вири общество ва гьакIни милли акьул, къилих, къанажагъ деградация ийида... чаз чун чир хъижедач.

Марифат ва къанажагъ илимлу хъунилай аслу туш, заз чиз, лезги бадейрин марифатлувални къанажагъ са бязи теоретик алимрин къанажагъдилайни марифатдилай вине ава, гьакI хъайила, лагъана кIанда, чан лезги бадейр! Куь гьа купIадин ни къведай гьилериз кьий чун, савадлу, илимлу, уюпбаз ламар!

ИЧИ ЧУВАЛРИКАЙ

Чи гьиле «Литературадип Дагъустандин» сад лагъай нумра ава. Ахъайзава чна адан цIуд лагъай чин. КДелзава: «...арабрин полководец Мервана гьезерар кукIиварайла, абурун амукъаяр Самурдинни Шабрандин арадавай Лакзрип (дуьз лугъуз тахъанвай гаф я гьа: лакзрияр, лазкияр) областдиз куьчарзава. И гьакъиндай араб алим аль Беладзориди кIуьд лагъай асирда кхъена. «Къибле патан Дагъустандикай очеркар» ктабдани кхъенва. Авторриз баркаллагъ! Самурни вичин чкадал алама, Шабранни впчнн чкадал алама, а чилни вичин чкадал алама, а чилсл яшамиш жезвай халкъни вичин чкадлл алама! Ибур вири шагъидар я!

Чи журналдин ругуд лагъай пумрадани и гьакъиндай са къадар кхъинарнава. ЯхцIур лагъай чина. Гьа«I ятIани, п.а и ругуд лагъай нумрада (пудкъанни цIдукъуд лагъай чина) чна кIелзава: «...1917-йисалди лезгияр вири дагъуганвийриз лугъудай». Эвелни-эвсл чна и предложение дуьздиз кхъин: 1917-йисалди вири дагъустанвийриз .лезгияр лугъудай. Предложение дуьзди хъанатIани,

манадал гьалтайла, авторди лацу тапарарзава. Автор чи стха, рутулви я. Профессор.

Заз ада гьа и журналда жаваб гана кланзава: мус ва гьинал, гьи журналда, гьи ктабда Кахабросодай тир Магьмудаз, Хочбараз... Парту Патимадиз, Муртузали хандиз, Сурхай хандиз, Мунги Агьмедаз, Ирчи Къазакъаз,.. лезги лагъанва? Абур лезги я лагъана кхьенва?

Эхь, рутулриз, агьулриз, цахурриз, хинелугъвийриз, къуруцIриз, Къуткъашен патавайбуруз виридаз лезгийр лугьудай. ГьакI хьайила, лезгийрин къадар са миллиондив агакьзава, лугьузва ва кхьизва. Гьа и кар фикирда къуна.

Исятда Азербайжанда ассимиляция хьанвайбур ва жезвайбурни лезгийр чеб ваь, гьа группадин халкъар я. Им виридаз чир хьун лазим я. Иллаки милли месэлайрал машгьул инсанриз! Къанни цIуд йис идалай вилик Азербайжандавай лезгийрин къадар къудкъанни цIеумьжуьд агъзур тир, гила лагъайтIа, вишни пудкъанни цIикъвед агъзур я! Ида вуч лугьузва? Лезгийр ассимиляция я хьайиди туш, я жезвайди туш. Туьркиядин радиодай хабар гуда: бес СССР-дин халкъарикай черкесарни лезгийр ассимиляция жезва. Заз чида а материал аниз — Туьркиязиз гьинай фенвайди ятIа, гьи ахмакьда, ерибине чизвачир кIамайда ракъурнавайди ятIа! Лугьурай: хиелугьшяр, къуруцIар ва маса лезги группадик квай гьвечIи халкъар. Им дуьз я.

Гьа и макъалада клелзава чна: «...куьревиар, Кьибле патан Дагъустапда ва Азербайжанда яшамиш жезвай виридалайни чIехи халкъарикай са халкъ я...»

Заз лагьудай гаф авач...

Эгер Мадагаскарда акьудзавай журнал тиртIа, мадагаскарвийри акьудзавай журнал тиртIа, ихьтин гаф кхьиз хьун мумкин гнр!

АкI жеда хьи, атана ви клвализ, тIуьна, хьвана, ксана, хьфидайла, ви вилин къенез са тфу гана, вичин шалварни хтIунна, айиб чкани къалурна, эхкьечIна...

Заз автордал са тахсирни эцигзавач. Ада вичин чир* вилерин дережа къалурзава.

Мадни са чкадал чпа клелзава: «ал вине авай, къакъан, баи дагь лагъай чIал я. И манаяр рутул ва агьул чIалара къедалди сагь-саламатдиз ама...»

Сад лагъайди, «хвенва» лагъана кланда, «сагь-саламатдиз» амуькьиз, гафар ва я абурун эхирар инсанар, гьайванар, къушар туш...

Авторризни, редакциядин къуллугъчийризни са суал гун за:

— Ахьтин хасвал лезги чIала авачиз яни? Лезги чIалан тIвар вучиз къадач? Мисал патал: дагь—дагьдал. Къав—къавал...

Журналдин къуллугъчийриз лезги чIал чидачни? Чида. Бес икI вучиз? Лезги руьгь авач. РикIиз такурди — вилиз аквадач, лугьуда, дуьз лугьузва. Жуван къил агьуз аватда. Яраб ибур ихьтинбур вучиз ятIа? ИчIи чувалар. Тик акьваз тийидай...

АЛИМ ХЪУНИКАЙ

Са вахтар авай лезги хуьрера мевлидар гудай. КIватI жедай къуьзуь итимар гьар йифиз са 'кIвализ. Башламишдай хордалди манияр лугьуз. АкI лугьудай хьи, чун, аялар, рекьелай яб гуз, пагь атIана амуькьдай!

А вахтара шегьеррани са маса тIул гьатнавай. Алим лагъай тIвар къачун! Кхьидай са къвед-пуд макъала. Злядай машинкадал. Савкъатарни гьазурдай. Эвердай чидай алимризни. Са межлисдиз. Квез тIуьнар-хьунар, заз — алимвилин дережа!

— И чи Гьафтома вучна? Гьадани гьакI авуна. Педагогвилин илимрин кандидат лагъай тIвар гьикI къачуна? Кхьена са макъала: «Лезги аялриз урусрин къуьле-рунар гьикI чирда?». Ахпа мадни са макъала кхьена. «Лезги аялриз урусрин манияр гьикI чирда?». Эверна иниз къве урус дишегьлидизни. Москвадай. Къведа абурни. Кьурмишда межлис. Къалурда и алим дишегьлийриз къве гам: «Ибур куьбур я».

Гьа йикъалай инихь Гьафцомакай, стха, алим хьана.

МЕТАЛЛОЛОМДИКАЙ

Заз са инсан акуна: акьвазнава им металлоломдин патав. Гьиливди къалурзава металлолом. Гьарайзава:

— Им зи машин я-е! Акъаха, гадаяр! Им инал за квез акьвазарнавайди я-е! Акъаха ман!

Зак хуьруьн акатна. Патарив гвай муькуь инсанарни хуьрсва. Квез акунайтIа, квезни хуьруьн къведай. Эхирни къуьзуь са итимди адаз лагъана:

— Чан хва, ви кбилел шляпа ала. Ви гарданда гал стук ава, ви тандал костюм ала, вун савадлу инсан я. Хъвач жуван квализ, жувал хъурънар из тамир.

— Ваз акъахиз кланзаватла, акъаха, — лагъана къацу шляпа алайда.

— Я чан хва, им машин туш. Вал вири хъурезва. Инал алайбур ракъар я: гадарнавай чархар я. Кроватдин сеткаяр я, келлеяр я... Муърхъуь къунвай турбайрин клусар я...

— Им зи маши-ин я! — гъарайна шляпа алайда.

Эхирни, Аллагъдиз шукур, са милица пайда хъана.

Акбул къакъатнавайди млицади гваз хъфена.

За гъамиша жува-жуваз са суал гуда:

— Металлоломдиз — им зи машин я лугъудай кас дилиханада гвазва, бес макулатурадиз романар, трилогияр лугъудай Гъафтом хътинбуруз жаза авайди тушни?

Заз са ни ятлани жаваб гужва:

— Лезгийрихъ гъеле ахътин къанажагъ хъанвач. Абуруз автономия кланда, амма чпин литературадиз, культурадиз килигиз чир хъанвач. Гъабур, гъа милли рубъ зегъерламишзавайбур, уюнбазар, шарлатанар, квасаяр «халкъ кландайбур» я. Руьхъ я-е, вилериз вегъизвай! Квасайри!

Зун и сесинихъ галаз рази жезва. Уфиз-цлфиз. Чара вуч я?..

Гъафтома зун къалурзава:

— Чи арада лезги халкъ таклан са кас ава, амни ингъее-е!

ЩЕГЪ ПУЪРДАН КБИЛЕЛ...

Атана акъатна зи патав са кас. Салам-калам авач.¹ Сас-сара акланва, гъакъван идаз хъел ава. Килигзава зун идан суфатдиз: къир недай жинсерикай я. Чи хуьре ихътинбуруз купларикай авурбур лугъуда. Кбилел къацу шляпа. Гарданда галстук. Рехи костюм. Интеллигент. Бирдан ида акл ар яна хъи, зун къудгъун хъана.

— Вун зи душман я!

— Зун? Ви душман? Вучиз? — аламат хъана зун.

— Ваз вуч ихтияр ава закай хъидай?

— Вуч? Вуч? Вакай хъидай?

— Ун.

— Вагъ! Заз вун чидачир, за вакай гъикл кхъена?

— Ам ваз чидай кар я.

— За гъич са касдикайни кхъизвайди туш, товарищ!

— Вуна Гъафтом низ лугъузва?

— Садазни.

— Вуна Гъафтом заз лугъузва!

— Ви тлвар Гъафтом яни?

— Ваъ!

— Эгер вун гъа Гъафтом хътин, кас ятла, зал вуч тахсир ала? За ви тлвар кхъенвач. За ви бубадин тлвар кхъенвач. За ви фамилия кхъенвач. Вун атана гъалтнава зал: вуна закай кхъена, лугъуз. Жемир гъа Гъафтом хътинди!

— Вуна гъа хъайи-хъайивал кхъенва, зун чир жезва ман...

— Регъуь жезвани?

— Акл хъсан туш ман.

— Гъахътин клвалахар ийидайла хъсан яни?

— Вуна кхъидайди ни лугъудай? Са зун гуш хъи. Вирида гъакл ийизва...

— Вирида — ваъ! Гъалал фу незвай инсанарни ава.

Аламат! Идаз вири инсанар квасаяр хъиз хъанва къван! Идан фикирдалди, вири инсанар гъарамзадаяр, уюнбазар я.

— Пошел, — лагъана за, рак къалурна.

ЧУН ЧАЗ КИЛИГДАЙЛА...

Я чан лезгийри! Икл жеч эхир! Чан алай са гъикая кхъида на, чапда на, гъа пакадин юкъуз атана акъатда ви патав са Къир недайди! Са Гъафтом...

— Ам вуна никай кхъенва?

Са суьрет кхъида на, са памфлет кхъида на, сатира-юмор, къемеди кхъида на, атана акъатда ви патав... Я туш, гъа ви затл акъатай журналдин редакцияда башламишда:

— Ада лугъузвайди гъим я?

Эгер заз са маса миллетдин писателди лагъанайтла хъи, чпин арада ихътин уюнбазар, кламаяр ава, зун чла-лахъ жедачир, валлагъ-биллагъ, жедачир!

Я клвал чГур тахъай кас, лугъузва за Гъафтомэз, я

квал къени хъайи кас, ви кбиле цегьрен цлимил къван хъайитлани мефтл авани?

Вири хуьрекар са дад квайбур тиртла, абур низ клан жедай?

Вири рангар са жуьре хъанайтла, чи вилериз затл аквадайни?

Вири инсанар са къилихдинбур тиртла, мегер уьмуьрдикай икрагъ жедачирни?

Мегер вири дуьнья дуьзен хъанайтла, ва я там хъанайтла, ва я дагълар хъанайтла, ва я багълар хъанайтла, ва я никлер хъанайтла, ва я шегъерар хъанайтла, ва я яд хъанайтла, ва я хуьрер хъанайтла... дуьньядал яшайиш хьун мумкин тирни?

Мегер и дуьнья хуьзвайди адан жуьреба-жуьрвал тушнн?

Литературани гьакл тушни? Сатира, юмор, памфлет, пародия...

Ви твар-фамилия авани? Авач! Ви диде-бубайрин твар, фамилия авани? Авач! Ви хуьруьн твар авани? Амни авач! Я квал члур хъайи кас, бес вун атана зи вилик паб хьиз шехъ вучиз ийизва?

— Зун чир жезва ман...

Тфу! За вун Гьафтом хьтинди я лагъначир! Заз вун ахьтин амалдар тирдн чидачир. А маса инсанризни акл чидачир! Ахьтин кГвалахар ийидайла регъуь жедач, амма маса инсанди ахьтин кВалахрикай кхьидайла, регъуь жеда, яни? Ихьтин гибридар анжах чи, лезги миллетдин, къене ава! Гила хъанва! Ибур битмиш хъанва! Ни лугьуда ваз къацлай кВалахрал машгьул хьухъ? Жемир! А-ан, къазанмишиз... Я квал члур хъайи Гьафтом! Литература, илим, искусство къазанмишдай чка яни?

Им хъфида. Пака мадии сад къведа.

Юкъван асиррин Италиядин литература клнани куьне? Новелляар? О-о, чна къе лезги уьмуьрдай, яшайишдай гьабуроз ухшар новелляар кхьеназ хьуй, чун суддиз вугуда хьи! Ва я къулухъай яна рекьиди хьи! Бе-ес! Хьуьруьнар патал чна са новеллада лезги тварар эцигна, хуьрерин тварарни лезгибур авуна, чап хьийин! О-о-о, аку ана вуч жедатла! Шумуд кас пайда жедатла!

Белки чи литература лап хъсан дережада ава, амма¹ чи милли къанажагъ, лугьуз тежедай къадар агъа дережада аватла? Заз чиз гьакл я. Аламат! Чуьруькчи, къа-

458

цлай, мурдар кВалахар ийпдайла регъуь жедач, абуралди дамахда, кбил тик къуна къекъведа, амма вуна гъахьтин кВалахрикай, гъахьтин гьадисайрикай, кхьидайла, чапдайла, атана акъатна вн патав:

— Ам никай я?

— Вакай я, туьремадин хва, туьрема! Мад за ваз вуч лугьун? Вуч лугьуз жеда?

Чун чи культурадиз дуьз къимет гуз вердиш туш.

Чаз дуьз рахаз чизмач. Я литературада, я уьмуьрда.

Ида куьн шагьидвалзаватла чидани квез? О-о, лугьуз мез къведач... Тебиатда ва яшайишда гьар са затл вичин махсусвал аваз хъана кГанда, авачирди...

ВИРИ ТІАЛАРИН МЕЛГЪЕМ

Инсандиз вич вуж ятла кве чирзаватла лугьудани? Са гафуналди. Зигьиндн. Зигьинди вичин иесидиз, ам вуж ятла, нин хва ятла, гьибурукай ятла, гьинай ятла... лугьузва.

Халкъдизни вичин зигьин хъана кланда.

Халкъдин зигьин — адан тарих я.

Халкъдин зигьин — адан литература ва искусство я, культура я, халкъдин маньяр я, адетар я, абур вири са несилди муькуь несилдив вугузвай аманат я.

Гьа аманатдив чун гьикл эгечизава?

Вуж гьа аманатдив гьикл эгечизаватла, гьа карди ам вич вуж ятла, гьинай ятла, нин хва ятла... вири лугьузва. Гьелбетда, хпериз, малариз и кар аквадач. Абурухъ а чирвилер, а акьул авач.

Гьа и аманатдин зунжурдин гьалкъа, къизилдин гьалкъа къатл хъайила, ана жедайди са къиямат я...

Гьар садакай са хан жеда.

Вири сад садак какахьда. Лацудини <члулавди, акьулудини ахмакьди, арифдарни кваса .

Туьр къапуниз тфу вегьедайбур пара жеда.

Чун, лезгияр, иллаки шегъерравайбур, — исятда гъахьтин йикъал атанва.

Чи арада къегьал рухваяр пара ава, ятлани пагъливанар кланик ква, квасаяр симерал!

Мус чаз квасайриз квасаяр, пагъливанриз пагъливанар лугьуз чир хъайитла, гьа члавуз чун дуьз рекье гьат хьийида...

Ша чна чи вилик са мизан терез эцигин. Са гуьзгуьни эцигин.

Сада алцумрай, муькуьда къалуррай: чун, «халкъдин къайгьудавайбур» чи ата-бубайри тунвай паж аманатдив гьикI эгечIзава?

Зун гьикI эгечIзава?

Вун гьикI эгечIзава?

Ам гьикI эгечIзава?

Ша чна рикIел хуьн: гьар гьихьтин хьайитГани башламиш хьунин бинедат литература ва искусство ава. Чна шаирдиз шаир лугьузвани? Писателдиз писатель лугьузвани? Гьава Аллагьвердиевадин сесииз къимет гузвани?

Гьафтомриз, уюнбазриз уюнбазар лугьузвани?

Чир хьухь: амай гьар са кар — вири илимар, республикаяр, государствояр литературадилай ва искусстводилай гуьгьуьна къевезва.

Ша чна гьабуроз къуллугь ийин: шаирдиз шаир лугьун, писателдиз писатель лугьун, лезги мани лугьуз алакьдай касдиз лайихлу къимет гун.

Анжах гьа чIавуз, — тарихдикай, литературадикай ва искусстводикай даях къупа, абурукай бине къуна (складра, подвалра, спортзалра кIватI хьунар акъвазарна), чавай чи игит ата-бубайрин, чи тарихдин, чи культурадин пак аманатдин — къизилдин зунжурдин къатI хьанвай гьалкъа кукIур хьийиз хьун мумкин я. Амин.

ЭХИРИМЖИ ГАФ ХЬИЗ...

Расим Гьажидин геж прозадикай

. Фикир ая' низ вуч лагьана кIанзавай? Вуч рикIелай алуднава? Вун мад къулухьди элкьведайди туш гьа! Лагь жуван эхиримжи гаф.

И ктаб гьакI пайда хьана. Эхиримжи гаф хьиз

Лезги чилин вилик, Ватандин вилик, халкъдин вилик — эхиримжи гаф.

«Чун чаз килигдайла...» повесть-эсседин сифте гафунай

v>a тIимилар квачиз та атана 30 йисан къене ада гьикаядилай гьикаядал, повестдилай повестдал, романдак къевез, гьа къвед лагьай ктабдилай эгечIна вичел Катрамакан тIвар акьалтай хуьруькай кIелзавайбуруз суьгьбетна. Им чаз лап хьсандиз таниш, жуванди тахьайтIани гьа къуншидалайди хьиз мукьва хуьр я: вири гьвечIи-чIехиди, дар куьчярни куьгьне жугьунар, ламар ва кичIер.. И жегьил катрамаканвийарни чи хайибур я. Чпиз бахтуни артух чин къалур тийизвай, амма къил агьузна, гьилер куьрснани акъваз тийидай, уьмуьрда гьалатIар ахьайзавай, амма гьахьдуванни виридалайни вилик жува жуван ийизвай, къисметри чеб гьикьван яргьариз акьудайтIани дагьлара авай Катрамакандиз, аниз хкизвай рекьериз гьамишалугь вафалу жегьилар. Автор вични абурукай сад я: вири кIан жез гьазур, регьимлу ва гьа са вахтунда туьнт къилихдин, гьахьсузвилел расалмиш хьайила чанди барутди хьиз цIай къадай, рикI ачух — кIанивликкай лугьудайлани, дакIанвал чуьнуьхиз алакь тийидайлани...

Вичин Катрамакандал ва «атрамаканвийрал икI кIевелай ашукь писатель хабарсуз яргьал сиягьатдиз — асиррин дериндиз — рекье гьатна. Амма и агьвалат анжах кIелзавайбур патал хабарсузди хьанай, писатель вич паталди ваь. «Чун чаз килигдайла...» повесть-^сседи ва а повесть вичик акатнавай «Пелазгийрин эвледар» ктабди, автордин гафари, эхирки адан кIвалахдин вири нетижади

ам сиягъатдиз фадлай ва лап рикГивай гъазур хъайиди ашкара ийизва...

Чехи кризисдин девирда, дунья алаш-булаш хъайи девирда инсанриз ва халкъариз ата-бубайривай гуж ва акъул кГан жеда. И сеbebди Расим Гъажидин к'валахдиз къуват гана. Ада чи литературада икъван ч'авалди тахъай жуьредин проза арадал гъана. Вичин метлеб алукънавай девирда иллаки ч'ехи, к'елзавайбуруз художественный лайихлувилералдини, хиялрал-гъиссералдини лап дериндай тагъсирзавай проза. Чи виридан рик! алай Катрамакандикай кхъенвай повестринни гъикайрин автордин бажарагъ маса терефрикайни ибарат я къван, и бажарагъди маса темаярни устадивилелди вичиз муьт'уьгъарна, адан сергъятар чаз чидайдалай хейлин г'егъенш хъана.

«... Пелел гъил эцигиз, рик'лик къалабулук кваз, гагъ къулухъ килигзава, гагъ — вилик. Чун накъ гъи гъал тир^ кье гъик! я, пака гъик! жеда? Зи ватангълийри и кардикай фикирзават'а?» Ихъин суалар зцигун девирди к'евелай истемишна. Жавабар жагъурун паталдини жуван дувулар, ата-бубаяр чир хъун эвелни эвел герек къевзвай. Чун вужар я? Кье чаз вуч хъанва? Чун кез лайихлу я? Квек чавай умуд кутаз жеда? «Хъсан акунач заз чи зигъин. Чаз чи дувулар гъи девирра ават!а чизвач ...»

Чи сиягъатчи агъвалатрин лап деринрай къил акъудиз алахънавай, акъул дат'ана секинсуз инсан я. К'евелай тагъсирдик акатнавай к'елзавайди ада ян тагана тухузва вичин гуьгъуьна аваз. Гагъ умун сугъбетдик кваз ва зарафатарни ийиз, гагъ рик'лик гъа-лаба акатиз, эхи тежез хъит'къиниз акъвазиз ва элкъвена вичиз сабур гун хъийиз... Адан сад лагъай ктабда, «Диде ва дагълар» повестда, авай Ибрагъим риккл хуьквезва. Дяведай хтайла к'вал ич'ли яз жагъай ам вичин авай-авачир вири — кье аял жагъур хъийиз гъик! рекъиз экъеч'найт!а. Расим Гъажини гъак! рекъиз экъеч'нава — хайибурун, ата-бубайрин суракъдиз. Абур рик!елай алатна, абур тийижиз кьиле фидай вахтар туш алукънавайди...

Адан гзаф рик! алай са фикир ава: «Ч'ал тарихдин гуьзгуь я.» Ч'ал халкъдин тарих чирдай, къадим девиррин сирер хуьзвай чешме тирди кват'айбурукай Расим Гъажи сад лагъайди туш. Гъич тахъайт'а, магъшур лингвист ва кавказовед П. К. Усларан гафар рик'ел хкин: «Кечмиш девирар чирдай халисан алат ч'ал я».

Амма чи ч'алалди кхъизвайбурукай ва ам ахтармишзавайбурукай Рассим Гъажи сифте яз и «алат» ик' к'евелай ишлемишиз алахъна. «Къейдна кланда хъи, — веревирдер ийизва ада, — и дуньядал гъеле вичин ери-бине авачир, вичин ранг алачир, вичин

ни галачир, вичин тарих авачир, физический къет'енвал, сес авачир... са л*афни хъайиди туш, я жедайди туш. Гъар са гаф тарихдихъ, дуланажагъдихъ, яшайишдихъ галаз алакъалу жеда».

... «Алпандин ц'ай» ибара ван тахъай лезги жеч. Амма адан ери-бине гъихътинди я лагъана куьне садра къвани фикир авурди яни? Расим Гъажиди фикир авуна. Вичин эсседин сагъ са къил и ибарадиз талукъарай ам дерин ва метлеблуну нетижадал атана. «Сед хъуй ваз!» — къаргъишда лезги дишегълийри. Залан, кудаи гафар я. Абурун мана-метлеб гъихътинди я, абур гъихътин агъвалатрихъ, я вакъийрихъ галаз алакъада ава? Чидачт'а, к'ела Расим Гъажидин ктабдай... Чун лежберрин ва малдаррин халкъ я. Амма чи ч'ала гъуьлерин халкъдихъ жедай хейлин мисалар, гъуьлуьхъ галаз алакъалу к'валахрин гафар ва гъатта терминар ава. Бес лезгийрикай гимичияр гъик! ва мус хъанай? — суал эцигзава писателди. Ада фикирзава, вичихъ галаз к'елзавайдавни фикир ийиз тазва . Ая фикир-хиял, им рик! ацукъдай ва хийирлу машгъулат я ...

Писатель дунья тирвал «хайи ни квай гафарихъ» къекъвезва ва адаз ахътинбур иллаки гзаф къадим Грециядай жагъизва. «Грецияда Архит! лугъуз зурба философ хъана. Лезги чилелни гъа т'вар алай са хуьр ава: Архит'ар. Вергилийдин «Энеидада» рутулар ава, Пелазгийрин къебеле. Чи чилерални рутулар ава, лезгийрин са къебеле, нугъат...

Дегъзаманадин Грецияда «фригийцы» ава, чина, лезги чилел — фригъвиар ала, Дегъзамандин Грецияда Фияр ава, чина — Фиярин хуьр.

Дегъзамандин Грецияда Лгар ава. Хуьр. Чина, лезги чилел — Лгар хуьр

Гъа ик' мадни давамиз жеда.

Лезгийрихъ кфил ава, грекрихъ кифара, лезгийрихъ тукъа ава, ч'удлуик кут'адай^ Грецияда токъа — гъаркъуь ч'ул я.

Ацукънава зун са гъил ченедик кутуна: яраб, Аллагъ, икъван гафар, топонимар, чкайрин т'варар дуьшуьшдин кар я жал?»

Вичин к'валахда писатеди лезгидин темпел акъулдиз (гъикъван чун чакай хъсан фикир ийиз вердиш ят'ани, гъайиф хъи, зи вилерай гъакъикъатда гъак! я!) хае тушир тегъерда гзаф чешмеяр ишлемишнава. Жуван халкъдин тарих чирун паталди ада галат тавуна, вахт гъайиф татана дуньядин тарихдай малуматар ва делилар к'ват'нава. Адан ктабда жуьреба-жуьре халкъарин векилар, къадим девиррин тарихчияр, философар, писателар, сиягъатчияр лезги ч'алалди рахана. Бажарагъдинни акъулдин бул, хъсан патахъай аламатарзавай к'валах!..

«Пелазгийр ва я лезгийр?» — эсседин лап сифте кьиле суал кудзава писателди. Белки пелазгийр чи къадим ата-бубаяр тир-

■ На, белки чи халкъдин тГварни гъабурулай атанватла? Вичин концепция ада буш чкадал туклуързавач: этрус-пелазги-лезги ч!аларин, абурун мукъавилин гъакъиндай докладар гъеле академик Марра авунай.

Вужар тир и пелазгийр? Сове'трин энциклопедический словарда абурукай ик! лагъанва: «Пелазгийр, античный риваятрай аквазвайвал, грекар пайда жедалди лап дегъаманайрин Грециядин, Балкан зурактлат!адин (полуостровдин) Къибле патан, Эгъей гуълуън зурактлат!адин, Эпирдин, Фессалиядин ва гъак!ни Гъвеч!и Азиядин рагъ экъечГдай патан къерехра яшамиш хъайи агъалийриз лугъудай».

Афинада Акрополь эцигдалди вилик Пелопонессдин и куклушдал пелазгийрин къеле Пелазгикон алай. И имарат Юкъванчилиин гуълуън къерехра виридалайни къадим мескеи хъана. Платона кхъенва: «Грекрин алфавит пелазгийривайни финикийвийривай къачунвайди я. Гъабурни этрусар хъиз я...» Чи эрадал къведалди виш йис амаз Сицилиядай тир Диодора мадни кхъена: «... и гъарфариз, адет яз, грекри чпинбур яз къабулнавайбуруз^ финикийвийринбур я лугъузва, амма абур пелазгийринбур яз къабулайт!а дуъз жеда, вучиз лагъайт!а, а алфавитдалди пелазгийри чпин кхъинар авуна...»

И чилерал гуъгуънлай пайда хъайи агъейвийри Пелазгикон чуклурна,чкадин агъалийриз хъсан вуч ават!а — риваятар, адетар, клелун-кхъин-чпиз къабулна. Пелазгийрин- са пай чапхунчийрин гъилик акатна, мукъуьбур хайи мескенар туна катуниз мажбур хъана. Крит ат!а (остров) эхиримжи мескендиз элкъвей абуру ина ц!ийи — Миноидин — культура арадал гъана. Пелазгийр (чи писателди тарихдин литературадин чешмейрал амал ийиз абурухъ галаз гъамиша санал хъайи гъеттрин (гъетто-лувийрин) ва легрин (лелегрин) тГварарни къазва) Гъвеч!и Азиядизни акъатна. Им чи эрадал къведалди XI-асир тир.

Агъейвийрини троянвийрин магъшур дяведал акъвазин. Гуъжумзавайбур вужар тир? Агъейвиар (аргивияр), данайвиар, яни къиле Агъилл авай Пелопонессдин агъалияр. Троя ни хуъзвай? Къиле Приам (Прим?) аваз са къадар тайифайри, гъабурукай яз пелазгийрини лелег"ри...

Троя к!ватайла ам хвейи ва сагъ амукай керет!ар рагъ экъеч!дай патахъди тук!вена. Гзаф асира Египетдихъ, Финикиядихъ, Фригиядихъ, гуъгуънлай Ван государстводихъ (легар-лелегар Кавказдин Албаниядихъ) галаз алакъада хъана, нетижадал къвезва писатель, ва «къедалди ада, гилан лезйя миллетди, вичел агъзур йисари эцигай абурун гелер хвена, чалди агакъарна...»

Лезги чилел атай къван чапхунчийрин сан-гъисаб хъанач. «Дуъз я, «генетически» чун гзаф какахънавай халкъ я, — къейдазва авторди. — Чи арада дегъаманайрин Албаниядин къебелайрин

тухумар ава. Чи арада грекрин тухумарин ава. Абур къакъан буйдин, лацу якларин инсанар хъиз чида аз. Гзафбурун вилер ц!ару ва я вили. Мили къилихдин, ачух риклин мерд инсанр. Чи арада каганатдин амукаьярни ава. Вагъши ч!ижер. Арабрин, мошолрин амукаьяр...» Амма гъикъван чапхунчийр атанат!ани, гъикъвап абур алахънат!ани, абурвай лезгийривай хайи ч!ал къакъудиз хъанач. Маса ч!ал чи халкъди къабулнач. Вучиз лагъайт!а, маса ч!алар лезги ч!алалай я артухни хъанач, я иерни. Акси яз, чи ч!ал паф ч!аларилай къадим ч!ални я, варлуни я. Гъелбетда, ихътин ч!алал дамах тавун мумкин туш ва и дамах писателдин гъар са гафунай аквазва.

Зун исятда вичин к!валахда Расим Гъажи атанвай негижар, адан фикрар, къатлунар, ада гиман гъизвай агъвалатар гъахъ ва я нагъахъ хъуникай рахазвач. Жув гъамиша гъахъ акунин хиялдикай ам вични яргъа я. Акси яз, тикрарзава: «Ибур вири чирна кланзавай месэлаяр я». Къарагъарнавай суалар акъван важиблу, чпиз т!имил фикир ганвайбур я хьи, автор, якъин, г'ъавурда ава: абуруз жавабар гун са касдин т!ем акакъдай к!валах туш. Адан ктаб — суалар эцигзавай ктаб я. Гзаф чкайрал писателдихъ галаз гуъжетизни жеда, ам атанвай нетижайрал рази тахъайт!ани жеда. Амма кар алайди, зи фикрдай, маса к!валах я: писателди клелзавайдан акъул уяхарзава, ада эверзава, гъевеслу ийизва, вичихъ галаз тухузва. Гъа идалди адан ктаб иллаки къиметлу я.

* * *

«Чун чаз килигдайла...» повестди клелзавайдаз лап клевелай таъсирзава: на лугъуди ам гъвеч!и ва дар, кесиби, кт!ай ял авай к!валаял мублагъ чуълдиз акъатзава. Дугъриданни, чакъ вуч авай чи халкъдин тарихдикай кхъенвай? Тарихдин учебника «къиблепатан Дагъустандикай» къит малуматар. Абур гуя чарасуз герекбурукай тушир, гуя къвед лагъай дережадинбур тир, къилинди, хсуси Дагъустандин тарих гъа са тегъерда тамамар хъийизвай. Фикир желбдай, маналу маса литературадикай гъич эхтилатни авачир. (Инал повесть ц!уд йис вилик акъатайдини рик!ел хкин. Профессор Гъ. Абдурагъимован ва илимрин кандидат М.-А. Садыкъидин чи интеллигенцияди гегъенш къатара лайихлу яз магъшур хъайи ■ктабар гуъгуънлай акъатнай.) Ихътин арада Расим Гъажидин ктабдихъ авай метлеб, гъелбетда, иллаки ч!ехиди хъана.

Амма ктаб амжах са асиррин деринриз сиягъатдикай туш, злкъвена хтуникайни я. «Чун чаз килигдайла...» повестдин сифте гафупа акъал і Ыфнлвай ктаб пуд паюникай ибарат жедайдакай лагъанпл. (ац лишай пай, т!вар къунвай повесть, — яргъал кечмиш заманайрикай. Кыц-д лагъай пай — Сталин-Багъирован девирдикай,

къе чи кълел атанвай пашман гьаларин асул себебдикай, Йуд лагъай пайни чи къенин йикъакай^ чун авай гьалдикай, литературадинни културадин векилкай, абурун уьмуьрдикай ва яратмиш-унрикай.

Гьа ик1, галатун тийижиз, мукьфдивди къадим заманаяр ахтармишай писатель чи йикъариз хуьквезва, рехъди чаз мукьва тарихдин вакъиайрални акъвазиз-акъвазиз. Акъалтарнавай ктабдиз «Пелазгийрин эвледар» т1вар ганва. Инал ам туьк1уьр хуьникайни гъич тахъайт1а куьрелди лугьун виже къвезва. «Чун чаз килигдайла..» повесть «Пелазгийрин эвледар» ктабдик артухан малуматар, къадим авторрин к1валахрай алава к1усарни кухтуна ва эвелан композиция михъиз дегишарна акатнава. И хягъай эсеррин ктабда гьа сифтеган вариант хганва. Сад лагъай вариант, заз чиз, тамамди хъанва — вичин дуьзгуьнвилелди, гьар са чина къат1уз жезвай устаддин гъилин т1арамвилелди. Расим Гьажи ачух дуьнья инкар ийизвай, анжах илимдин интересралди яшамиш жезвай ахтармиш-завайдаз элкъвезвач. Эсседа вакъиайрин анализ лазим чкадал рик1ел хкизвай тарихдин къаравилийрик, туьнт рангарик, бейнида геждалди амуькдай шикилрик, гагъ зарафатдик, гагъни ягънатдик кутуна ийизвай публицистдин веревидерик акахъна ганва. Камун къиле автордин фикир элкъвез халкъдин алай девирдин дердийрал хуьквезва.

Севетрин девирда чи халкъдин къисметра хъайи бахтсузвилер (1922-йисуз къе патал паюн, 1936-лагъай йисуз Къуба патан лезгийр дидедин ч1ал чируникай магърум авун, дискриминация ва репрессияр) лагъайт1а, писателдин хиялдай чпин вахтунда персери, арабри, монголри рехъ гайи гьахъсузвилеривни бажагъат гекъигиз жеда. Нетижада алуькнавай ч1уру, вичин шакъадай акъатнавай девирда «чи милли ругъгъ начагъ, къуьзуь итим хъиз аквада, са гъил Бакуди къунвай, муькуь гъил Махачкалади къунвай, къил агъуз аватна гужа-гуж къекъвезвай итим..» Бес чара гъихътинди хъуй? Автордин жаваб: «Ам сагълам хъийидай, адан къил тик хъийидай дарман милли култура я!»

Къенин йикъарикай рахадайла писателдивай вичин чандик акатзавай ажуьгъ чуьнуьхиз жезвач. Чи бахтсузвилера, чи кълел атанвай татугай гьалара ада анжах къецепатан агъвалатар,, ачухдиз ва я чинеба чи хъсанвал дакланбур тахсиркар ийизвач. Ругъдин вири къуватралди ам сифте нубатда халкъдин вичин векилрал, адан къадар-къисмат гъализ тежезвай, алакъ тийизвай, мадни артух, халкъдин вилик чпин буржи къилиз акъуд тийизвай векилрал тепилмиш жезва.

Чаз къе чи халкъдивай вуч к!анзава? — къилин с1ал эцигзава ада ва теклифзава:

«Ша эвел чун адан гьал-агъвалдиз килигин.

Ша чун адан къанажагъдиз килигин.

Дуланажагъдиз килигин.

Ам квел машг1ул ят1а чирин.

Адахъ гъихътин къаигъуяр ават1а чирин.

Адан рик1е, мефт1еда вуч ават1а чирин. Адан чан, ругъгъи гьалда ават1а чирин...

Играми дуст!

Вуна халкъ эвел битмишара, ахпа къайгъударвилелди ам дигмишара, ахпа адавай к!ан хуьхъ: патриотизм!

Ахпа адан вилик везифаяр эцига.

Адавай истемиша...»

Секинсуз рик1яй куз-куз акъатнавай и гафар, эсседин эхиримжи гафар, зи фикирдай, лезги интеллигенциядин гьар са векилди, анжах вичин дердийрикай ваь, халкъдин къисметрикайни фикирзавай гьар сада жуваз кхъин хуьвуна вичин к1валахдин столдал гуьзгуьдик кутунайт1а хъсан жедай...

«Зарафатсуз за и эсседал гзаф зегъмет ч1угуна, — хиве къазва писателди. — Пуд романдин зегъмет... Чи хайи ч1алан вилик, чи хайи чилин вилик, чи хайи халкъдин вилик буржи къилиз акъудай хъиз я! Я чаз, я чи хтулриз, птулриз чи милли ругъгъдин ц1ай хкахъзавай югъ акун къисмет тахъурай, эй Аллагъ!..» Ингъе и кар паталди я адан вири зегъметар. Идалай виниз, артух везифа яратмишзавай инсандихъ бажагъат жеда уьмуьрда.

Расим Гьажидин геж прозадикай рахадайла зи фикирда адан 90-йисарин сад лагъай паюна акъатай «Шагъ Абасакай риваят» ва «Пелазгийрин эвледар» ктабар ава. Къилин чка и ктабра, авторди вичини къейд ийизвайвал, халкъдин тарихдинни чи йикъарин мес1айриз талукъ эсседи къунва. Амма къе к1ват1алда сифте яз гъатнавай маса хейлин эсерарни писателдин бажарагъдин дигмишвал къалурзавай, чпикай эхтилат кудуниз лаиихлур я.

Абурукай виридалайни вилик заз «Шагъ Абасакай риваят» повестдин т1вар къаз кланзава... Гуя ч1ехи бубади вичин кавалдин цендик кланвай хтулдиз тади квачиз мах ахъайзава. Дуьз лагъайт1а, мах аялар паталди туш. «Ч1ехи бубадин» суйдин регимлувлиз килиг тивуна, адан суьгъбетдин къешенг рангариз, и ажаиб гуьзел юмордиз килиг тавуна повесть къиляй къилиз чи рик1ел гьеле хъсандиз аламай авторитарный режим критика авуниз талукъ я. Къилин мес1ла — гьукуматдин гьакимвал авун ва гьакимдин жавабдарвилини — повестда къарагъарнавай жуьреда тарихдиз фена алатнават1ани, къенин девирда уьмуьрди чи вилик маса эвелимжи

месэляр гъанватлани, писателдин и эсердини клзавайдаз члехи таъсирзава^ адан фикир лап рикливай желбзава. Вучиз лагъайтла, повесть анжах са критикадикай ибарат туш, ам къуру схемадиз элквенвач, ам дугъриданни устадин ругъда чан алаз халкъ хъанвай, акъалтлай тамам ва битав, вакъияяр пара дуъзгуън физвай эсер я. И патахъай «Шагъ Абасакай риваятдив» гекъигиз жедай маса затл чи литературада мад бажагъат жагъида. Повестда, инанмишвилелди лугъуз жеда, гъич са чкани авач автордин усгларвал зайиф жезвай, ада вичин вилик эцигзавай художественный месэляяр виниз дережада аваз гъял тийизвай. Ара-ара автордин фикир-хиял философиядин гъуьндурдиз акъатзавай тегъерди, хейлин шикилрин ва образрин къешенгвили клелзавайдаз гъейранардай таъсирзава. Гъич тахъайтла и Ажалдин къаматдал акъвазин чун. И образдихъ философиядин дерин метлеб ава, гъа са вахтунда адал дугъриданни чан ала, ам яшамиш жезва Сифте гуж ва гъайбат гваз пайда хъайи адак гуьгъуьнлай гъикл ятлани инсанрин хесетар акатзава: гагъ ам сабурсуз я, гагъ са квел ятлани аламат жезва, инсандин крарай къил акъуд тежез амукъзава. Эхирдайни махарик квай камаллу ва регъимлу къуьзуьдаи къамат къабулзава. Ада гунагъкар, амма вичин гунагъар аннамишиз, гъалатлар туьклурь хъийиз алакъай факъир шагъ Абасаз къени крар авун паталди гъа вичиз клани къван уьмуьр ахъай хъийизва...

Повесть вичик гъич са нукъсанни квачир суьгъбетдин члалалди кхъена. «Яб гузвани вуна? Яб це!» — мукъвал-мукъвал тикрариз эхтилат виликди тухузва суьбетчиди. «Килиг гила, ахпа вуч же^ватла».

«Вири вилаятрай атанва, стха». «Низ чида? Мумкин я хъун, мумкин я тахъун». «Гъе-е-е^ тл-т[, гъайиф шагъ Абасан жегъил вахтарин, гъайиф!» «Бе-е-ес, гъахътин вахтар хъана, амма алатна фена». «Пехилбур параа-а! Такланбур параа-а!» Ихътин келимайри ранг гъанвай повестдин члалаз заз «кимин члал» лугъуз кланзава. И члал Расим Гъажидин хейлин маса эсерризни хае я. Ада, хуьре члехи хъайи писателди, гъвечли члалавай кимерални, куьчедани, клвалени ван хъайи и члалалди вичиз играми инсанрал, шикилрал, вакъияйрал чан хкана. «Шагъ Абасакай риваят» повестда «кимин члал» ишлемишунин устадвал лап виниз дережадив агакънава. Расим Гъажидилай хъиз и кГвалах чи литературада мад гъич садалайни алакънавач. Ва бажагъат къенлай къулухъни алакъда: алатай девирдин и члалан культура гила дегиш хъанвай чи хуьрерин кимерални аламач.

Мумкин я, са низ ятлани тади квачир суьгъбетдин 80 чин текст гзаф аквада ва ада цДарарилай кам ягъиз виликди еримишда. Ихътин клелзавайда вич къачузвай лезетдин члехи паюникай магърумарда! Кимин члал тади квачиз, герек хъайила тикрар жез, гъа-

468

вурда тваз-тваз авахъна фида. Икл физвай суьгъбетдиз яб гузвайдазни чида гаф юкъвалай атлун, сабурсузвал къалурун виже текъведай клвалахар тирди. Риклел хкваш, клелзавайди, чи кимерин къанун-къайда, ва клела: литературадин тегъне ягъиз тежедай эсерди ваз анжах шадвални разивал гуда..

Писателдин мад са члехи эсер, «Исисуз ламар ва дагъви инсанар» повесть, советрин девирда литературадин къуллугъчийрин уьмуьрдикай ва кГвалахдикай я. Повестда Расим Гъажидиз гъамиша хае риклер шадардай хуьтуьл хъвер ажугъ квай ягъанатди эвеззава. Вахтар тир: чпихъ артух са бажарагъ авачирбуруз, чпелай къени са кар алакъ тийидайбуруз милли литературадин къисметар гъялдай, аниз гъа чпиз килигайбур гъидай ва абур чпиз кланивал вердишардай мумкинвилер авай. Ингъе повестда ихътин уьмуьрдин тежриба хъанвай сада жегъил писателдиз гъихътин меслятар гузватла: «.. Литература вирт туш, дадмишна хъеан я, лугъудайвал.. Вун гъеле гъинва?! А пис я, садрани лугъумир! Гъамиша, гъинал хъайитлани, анжах хъеан я, лагъ... Гъанарайтлуз, акуна ваз, са къвед-пуд йнсалай хкажна вун виниз!.. Инаг гъахътин чка я». «Эхъ, гъа ихътин чка тир мукъвал алатай девирда чи литература. Къил хуьдай, недай чкадиз элкьурнавай литературада датлана меслятдал текъведай женг физвай: бажарагъдинни бажарагъсузрин клеретлрин арада, чпин къадар гъамиша гзаф ва чеб уьмуьрдин межлисдал алаз гъисезавай... Чидач, чГехи патриотар тирвилей яни, тахатла къайгъусузвилей яни, амма чи литературада бажарагъсузвилез икл ачухдиз ва кГевивилелди акси экъечлун хае клвалах туш. И патахъай, лугъуз жеда^ Расим Ръажи сифтегъан бунтчи я..

Адан эхиримжи къве ктабда гзаф къадарда гъатнавай маса эсерри клелзавайдан вилик жуьреба-жуьре рангаралди девлетлу сагъ са дуьнья ачухарзава. Гъикл лагъайтлани, хайи Катрамакан гъвечли тир. Тарихдинни чи йикъарин месэлайриз талукъ зеседив ам вичин хиве авай буржидив хъиз, герек къезвай къурбандарни авуна къилиз акъудна кланзавай члехи буржидив хъиз эгечлна. Гила адан фикир-хиял дуьньядин вири пиплера ва девирра, тарихдин чинра ва гъар жуьре культурайра къекъеззва. Писателди Тамерланакайни кхъизва, Наполеонакайни^ Магелланакайни, Шаляпинакайни, Фардеякайни, Джордано Брунодикайни... Адан бажарагъди дуьнья тирвал ва тарихдин чинра гуя нДингаварар язава. Адан уьмуьрдихъ иДигелвал куьтягъ тежерди я. Уьмуьрдин океандай, алатай девиррайни чи йикъарай, адан вири няметрикай ам гъич тахъайтла стлал-стлал дадмишиз алахъзава. Ам шад ва аламат я дуьньядин эвел-эхир авачир мензилрал, уьмуьрдин куьтягъ тежер рангарал ва гъич къилизни текъведеи агъвалатрал.

Писатель инсанрин крара ва къисметра, абурун эхтилатра ва

хиялра гзаф къадар суалриз жавабар жагъуриз алахънава. Гъа ик1 суьгъбетрин циклайр арадал атана: «Полковник Шамил Асла-
новахъ галаз суьгъбетар», «Эседуллагъ Наврузбеговахъ галаз ирид
суьгъбет» ва масабур. Гъар сад вичин к1валахда халисан профес-
сионал тир ксарин къаматар, абурун вилерай аквазвай уьмуьр, къе-
нин дуьнья ва тарих, мад ва мад — халкъдин къадар-къисмет...

Халисан бажарагъдин т1ебиатди ва адахъ авай метлебдини
адан фикир кквелей желб ийиз хъана. И кардикай «Сулейман бу-
ба» ва «Етим Эминакай гъикаяяр» циклайри шагъидвалзава. «Алир-
за Саидов» очеркни гъа жергедай я. Чи литературда мад сада
къванни вичин къелемдин юлдашдикай Расим Гъажиди Алирза
Саидовакай хъиз, адан инсанвликай ва ч1ехи бажарагъдикай, гъа-
вурда акъуна, гъурметдивди ва к1анивилелди кхъенвай маса са
зат1ни зи рик1ел хуьквезвач...

... «Шагъ Абасакай риваят» ва «Пелазгийрин эвледар» ктабра
гъатнавай эсерри чаз виридаз мукъва Катрамакандин дуьнья
халкънавай, чаз фадлай ва хъсандиз таниш писателдин къамат са
патахъай гуя чукурзава, муькуь патахъай девлетлу ва дерин ийиз-
ва. Амма и ктабра виликан Расим Гъажи рик1ел хъизвай эсерарни
авачиз туш. «Бахтатар аялар» ва «Зуьгъре гъетрен мани» гъикаяй-
ра ам мад сеферда Катрамакандиз хуьквезва, мад сеферда ада
дядедин залан макъамдал гъалтай аялвликай кхъизва. И рик1ел
хкунар гила адаз иллаки багъа я. Четин йисарин аялвал адан
гъевесдин ва ц1ийи-ц1Гийи эсеррин чешме яз амукъна. Рик1ел хъиз,
жуваз теселли гуз ва руьгъ миьхи хъийиз ам гуя Земземдин була-
дал алгъизва. И булач — вичин аялвал — хиялра авачиз Расим
Гъажи садрани яшамиш хъайиди туш.

«... Амма заз гъеле эхиримжи гаф лугъуз к1анзавачир, — кхъиз-
ва ада «Чун чаз килигдайла...» повестдин сифте гафуна. — Заз
ийидай к1валахар ава. А к1валахар за тавурт1а, маса касдивай
бажагът ийиз жеда. Абурун анжах са за авуна к1анзавай^ зи хиве
авай к1валахар я. Жавабдар к1валахар. Пак к1валахар. Ватандиз,
лезги чилиз, тарихдиз талукъ к1валахар».

Расим Гъажиди вичин бажарагъдин метлеб хъсандиз гъис-
сзава. Ам гъавурда ава и бажарагъ вичиз гъавая къисмет тахъан-
вайди, адакай вири халкъдин эменни хъанвайди. Гъайиф хъи,
икъван ч1авалди чна адан, гъелелиг¹ лезги ч1алалди кхъизвайбуру-
кай виридалайни ч1ехи писателдин, к1валахдиз лайихлу къимет
ганвач, халисандиз адан яратмишунар к1елнавач. Амма им анжах
вахтунал алай кар я.

А. ОМАРОВ

КЪИЛЕР

ПОВЕСТАР

Диде ва дагълар	о
Шагъ Абасакай риваят	ль
Стхайрин йифен гуьруьш	164
Гъуьлраллай лезгияр	^Ю
Чун чаз килигдайла	273

ГЪИКАЯЯР

Хосров Ануширванакай суьгъбет	363
Камбиз пачагъдикай суьгъбет	380
Вагон-ресторандин къавал	390
Миримбани туьквенчи	411
Фарадей дустарин арада	414
Сулейман буба	417
Етим Эминакай гъикаяяр	423
Джордано Бруиодин эхиримжи гаф	432
Аль Жагъиз ва арифдар къари	436
Малла Несредин ва кабабчи	441
Наполеоназ къалурай рехъ	445
Късйдернн дафтардай	448
Эхиримжи гаф хъиз... А. Омаров	461